

पुस्तक विश्व

प्रभाकर नानावटी

अनुक्रमणिका

1. जग बदलू शकलेली पुस्तकं!
2. प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका - आयझॅक न्यूटन
3. ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज - चार्ल्स डार्विन
4. एक्स्पिरिमेंटल रिसर्च इन इलेक्ट्रिसिटी - मायकेल फॅरडे
5. ऑन दि अबॉलिशन ऑफ स्लेव्ह ट्रेड - विलियम विल्वरफोर्स
6. ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन - मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्ट
7. मॅग्निकाटा
8. वेल्थ ऑफ नेशन्स - एडम स्मिथ
9. पेटंट स्पेसिफिकेशन फॉर आर्कराइट्स स्पिन्निंग - रिचर्ड आर्कराइट
10. दास कॅपिटल - कार्ल मार्क्स
11. वाट इज लाइफ? - एर्विन स्क्रोडिंगर
12. नांगरल्याविण भुई - नंदा खरे
13. सणांचे कुळ उत्सवांचे मूळ - सुमन ओक
14. एका रणरागिणीची हकीकत - काँ. पार्वतीबाई भोर
15. जरा शहाणे होऊ! - डॉ. शरद अभ्यंकर
16. विवेकीजनीं ह्या मज जागवीले - प्र व कुळकर्णी
17. आगरकर विचार - भा.ल. भोळे, अशोक चौसाळकर
18. शोध बाई 'माणसाच्या' जिण्याचा - सं:पुष्पा भावे व इतर
19. मनातलं.....मनापासून - डॉ. राजेंद्र बर्वे
20. ऐसा ज्ञानसागरू: - डॉ. अरुण टिकेकर
21. समुद्र - मिलिंद बोकील
22. 'ब्र' - कविता महाजन
23. याला जीवन ऐसे नाव - जयंत नारळीकर
24. हाक आभाळाची - श्री.ना. पेंडसे
25. व्यासांचा वारसा - आनंद विनायक जातेगावकर
26. 'ते' दिवस - विजय तेंडुलकर
27. गीतयात्री - माधव मोहोळकर
28. 'मुक्तांगणची गोष्ट' - डॉ. अनिल अवचट

29. स्वभावाला औषध असते! - सुधीर व श्यामला वनारसे
30. पानीकमः भाग दोन - संजय पवार
31. नव्या दिशा, नवे संदर्भ - माधव गोडबोले
32. फिरस्तू - अजित निमकर
33. 'समाजस्वास्थ्य'कार - डॉ. अनंत देशमुख
34. वामनराव पटवर्धनः कार्य व कर्तृत्व - ज.शं. आपटे
35. वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आपण - सुधीर पानसे
36. मन्वंतरः समूहाकडून स्वतःकडे - सुरेश द्वादशीवार
37. स्नेहबंध - डॉ. विठ्ठल प्रभू
38. मूल्यशिक्षण - सुमन ओक
39. माझ्या सार्वजनिक जीवनाची बखर - डॉ. शरश्चंद्र गोखले
40. आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ - डॉ. गोविंद गारे
41. छत्तीसगड नियोगींचे आंदोलन आणि सद्यस्थिती - रंगनाथ पठारे
42. अन्वय - सुश्री पांढरीपांडे
43. सरदार पटेल आणि भारतीय मुसलमान - रफिक झकारिया
44. सारांश - अरुण टिकेकर
45. आमची संस्कृती - डॉ. इरावती कर्वे
46. सत्याग्रही सॉफ्ट्वेअरचे वीरमरण - वसंत पळशीकर
47. निसर्गपूर्ण - सं. श्रीनिवास पंडित
48. वनवास - प्रकाश नारायण संत
49. संस्कार - वि. गो. कुलकर्णी
50. त्रिकालवेध - कुमार केतकर
51. सिनेमाचे दिवस - पुन्हा - विजय पाडळकर
52. शोध आणि शोधक प्रा. डॉ. चंद्रकांत सहस्रबुद्धे
53. पुण्याची अपूर्वाई - अनिल अवचट
54. विठ्ठलाची आंगी - विनय हर्डीकर
55. एका समृद्ध शाळेचा प्रवास - कबीर वाजपेयी
56. असंग्रहित र.धों. कर्वे - अनंत देशमुख
57. जग बदल घालुनि घाव - एकनाथ आवाड
58. कुणाच्या खांद्यावर....., - प्रवीण पाटकर

59. अक्षरनिष्ठांची मंदियाळी- डॉ. अरुण टिकेकर
60. शारदा संगीत - प्रकाश नारायण संत
61. पंखा - प्रकाश नारायण संत
62. झुंबर - प्रकाश नारायण संत
63. तुझिया जातीचा | मिळो आम्हां कोणी || - भाऊ मराठे
64. समकालीन भारतीय राजकारण - सुहास पळशीकर
65. उत्तुंग आणि एकाकी संशोधकः - सुधीर पानसे
66. 'गंगा आये कैहा से' - विजय पाडळकर
67. ईश्वरविरहित जीवन - शरद वेडेकर
68. ऍलिस इन वंडरलॅंड - लुई कॅरॉल
69. फ्लावर्स फॉर मिसिस हॅरीस - पॉल गॅलिको
70. दि अल्टिमेट गिफ्ट - जिम स्टोव्हाल
71. फ्रेंच लेफ्टनंट्स वुमन - जॉन फौल्स
72. दि विंटर ऑफ अवर डिस्कंटेंट - जॉन स्टाइनबेक
73. अप दि डाऊन स्टेरकेस - बेल कॉफमन
74. दि सिक्रेट डायरी ऑफ एड्रियन मोल एजड 13 3/4 - स्नू टाउनसॅंड
75. सीज ऑफ कृष्णापूर - जे.जी. फॅरेल
76. वैज्ञानिक व पुस्तकांचे जग !
77. 'साभार परती'चा शिक्का
78. डिजिटली इमॉर्टल होण्याची ओढ !

1. जग बदलू शकलेली पुस्तक !

पुस्तकामुळे जग बदलू शकते, हे कदाचित अनेकांना खुळचटपणाचे वाटू शकेल. लाखो वर्षांपूर्वी लघुग्रहांच्या माऱ्यापुढे डायनासॉरसारखे प्रचंडकाय प्राणी निर्वंश झाले व जगाचा चेहरामोहरा बदलला, हे आपण समजू शकतो. कारण त्यामुळे मनुष्यप्राण्यासकट इतर सस्तनी प्राण्यांना जिवंत राहाण्यासाठी अवकाश मिळाला. प्रचंड प्रमाणात हिमवर्षाव झाल्यामुळे जग बदलले असेल याची आपण कल्पना करू शकतो. जागतिक तापमानवाढीमुळे जगाचे व्यवहार बदलू शकतील याची आपल्याला समज आहे. अमेरिका, फ्रान्स, रशिया, क्यूबा, चीन इत्यादी देशातील रक्तक्रांतीमुळे जगरहाटीत बदल झाला याची आपल्याला जाणीव आहे. पहिल्या व दुसऱ्या जागतिक युद्धानंतर विश्वशांतीसाठी प्रयत्न होत आहेत व युद्ध नको ही मानसिकता मूळ धरू पाहूत आहे, याची पण आपल्याला जाण आहे. तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे माणसांचे आयुष्य वाढले आहे, उपभोगवाद उच्चांक गाठत आहे, खेडी ओस पडत आहेत, शहरं बकाल होत आहेत, इत्यादी अनेक गोष्टींचे आकलन सोपे आहे. परंतु पुस्तकामुळे जगाचा चेहरामोहरा पालटला, किंवा पालटू शकतो, पुस्तकं जग बदलण्यासाठी कारणीभूत ठरू शकतात, पुस्तक उत्प्रेरकाची (कॅटलिस्टची) भूमिका बजावू शकतात, लिखित/मुद्रित शब्दांमध्ये एवढी ताकद असू शकते, याबद्दल अनेकांच्या मनात शंका असू शकतील.

आपल्यासारख्या चोखंदळ ग्रंथप्रेमींना मात्र पुस्तकं हे प्रेरणास्रोत आहेत, याबद्दल तिळमात्र संशय नाही. जगाविषयीच्या जाणीवा रुंदावण्यासाठी पुस्तकं वाचकासमोर नेमक्या माहितीचा डोंगरच उभे करू शकतात, पुस्तकं आपल्या अभिरुचीची गुणवत्ता वाढवतात, आपल्यात सुधारणा घडवून आणू शकतात, आपल्याला संवेदनशील बनवू शकतात, विवेकी बनवू शकतात, प्रसंगी हसवतात, रडवतात, भावनावश करतात, मनोरंजन करतात, जगण्यासाठी बळ देतात, उत्कंठा वाढवतात, विचार करायला लावतात, वर्तणुकीत बदल घडवतात, एकटेपणात मित्राची भूमिका बठवतात, मार्गदर्शी होतात, अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी मदत करू शकतात व (काही वेळा !) नीतीचे, उपदेशाचे डोस पण पाजतात. त्यामुळे वैयक्तिक पातळीवर पुस्तकांचे ऋण फेडणे अशक्यातली गोष्ट ठरेल. त्याच वेळी अजून थोड्याशा खोलात जावून विचार करू लागल्यास मानवतेला आकार देणारे, मानवी वंशाची पुनर्रचना करणारे, मानवी प्राण्याचे उन्नयन करणारे व मानवतेच्या श्रद्धा-सिध्दांतांचे कर्ते करवते पण पुस्तकच आहेत.

परंतु जग बदलू शकलेल्या निवडक पुस्तकांची सर्वसंमत यादी करणे फार जिकिरीचे ठरू शकेल. परिस्थितीचा रेटा व कालमान स्थिती-गतीमुळे प्रत्येक समाजगटाचे प्रश्न व अग्रक्रम बदलत जातात. एका समाजगटाला अत्यंत निकडीच्या वाटणाऱ्या समस्या व त्या समस्यांचे साधक बाधक विश्लेषण करणारी पुस्तकं दुसऱ्या गटाला तितके महत्वाचे वाटणार नाहीत. भाषा, भौगोलिक परिस्थिती, जोपासलेली संस्कृती, रूढी-परंपरा इत्यादीमुळे जग वैविध्यपूर्ण आहे व याच विविधतेमुळे अस्मितेचा प्रश्न मूळ धरू पाहूत आहे. माणसा-माणसात भेद करणाऱ्या

अनेक संकल्पना जगभर पसरलेल्या आहेत व अशा संकल्पनांशी टक्कर देणे तितके सोपे नाही. तरीसुद्धा जगभरातील अनेक दूरदर्शी तत्ववेत्त्यांनी वेळोवेळी समाजाला वेगळे वळण देण्याचे प्रयत्न केले आहेत व त्यासाठी त्यांनी खस्ता खाल्ल्या आहेत.

एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरून मागे वळून पाहताना अखंड जगाला समावून घेतलेल्या व जग बदलू पाहणाऱ्या अशा काही तत्वज्ञांनी लिहिलेली पुस्तके नक्कीच उद्बोधक ठरतील:

1. प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका (1687) आयझॅक न्यूटन (1642-1727)
2. ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज (1859) चार्ल्स डार्विन (1809-1882)
3. एक्स्पेरिमेंटल रिसर्च इन इलेक्ट्रिसिटी (3 खंडात) मायकेल फॅरडे (1791-1867)
4. ऑन दि अबॉलिशन ऑफ स्लेव्ह ट्रेड (1789) विलियम विल्वरफोर्स (1759-1833)
5. ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन (1792) मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्ट (1759-1797)
6. मॅग्नार्कार्टा -1215
7. वेल्थ ऑफ नेशन्स (1776) ऍडम स्मिथ (1723-1790)
8. पेटंट स्पेसिफिकेशन फॉर आर्कराइट्स स्पिनिंग (1769) रिचर्ड आर्कराइट (1733-1792)
9. दास कॅपिटल (3 खंडात: 1867, 1885, 1894) कार्ल मार्क्स (1818-1883)
10. वाट इज लाइफ? (1943) एर्विन स्क्रोडिंजर (1887-1961)

आपले जीवन समृद्ध करण्यासाठी वर उल्लेख केलेल्या पुस्तकांचा फार मोठा सहभाग आहे. आपण वापरत असलेले तंत्रज्ञान (फॅरडे, न्यूटन) उत्पादन, समाज व अर्थ व्यवस्था (आर्कराइट, ऍडम स्मिथ व कार्ल मार्क्स) आपण भोगत असलेले स्वातंत्र्य व लोकशाही (मॅग्नार्कार्टा, वोलस्टोनक्रॅफ्ट) आपल्याला मिळालेले दीर्घायुष्य (स्क्रोडिंजर) बराक ओबामासारख्यांना मिळालेले उच्चपद (विल्वरफोर्स) मानवीवंशाबद्दलच्या कल्पना आणि ईश्वर व धर्माच्या जंजाळातून सुटका (डार्विन) यासाठी आपण या तज्ञांच्या पुस्तकांना चिरऋणी आहोत.

प्रसिद्धी: 21 Jun 10

2. प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका

- आयझॅक न्यूटन (1642-1727)

न्यूटनचे प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका हे पुस्तक मुळात लॅटिन भाषेत लिहिलेले आहे. 1642च्या क्रिसमस सणाच्या दिवशी इंग्लंडमधील एका खेड्यात जन्मलेला न्यूटन जन्माआधीच पोरका झाला होता. काहीसा एकलकोंडा व

अशक्त प्रकृतीचा न्यूटन काहीना काही विचार करत असे. त्याचा मेंदू हीच त्याची प्रयोगशाळा. केंब्रिजमध्ये शिकत असताना अल्केमीने त्याला झपाटले. याच वेडापायी नैसर्गिक सत्याचा शोध घेणे हेच त्याचे जीवन साध्य झाले. प्लेगच्या साथीत केंब्रिज विश्वविद्यालय काही काळ बंद पडल्यामुळे न्यूटनला पुढील दोन वर्षे आपल्या खेड्यात जावून रहावे लागले. त्याच काळात स्वतःच्या प्रतिभाशक्तीने त्यानी नैसर्गिक सत्याचा पाठपुरावा केला. प्रकाशाचे स्वरूप काय असू शकेल, झाडावरील फळं जमीनीवर का पडतात, आकाशातील ग्रह-तऱ्यांचे भ्रमण कशामुळे होते, इत्यादी नैसर्गिक घटनामागील सत्य जाणून घेण्यासाठी तो सतत विचार करत असे. त्याच विचारामंथनाचे फलित म्हणजे त्यानी शोधलेले गुरुत्वाकर्षणासंबंधीचे व गतीसंबंधीचे ते प्रसिद्ध नियम.

जग आहे तशी कल्पना करत त्या कल्पनांना गणितीय भाषेमध्ये मांडण्याचा त्यानी प्रयत्न केला. तार्किक मांडणी व आवश्यक पुराव्यांची जोड त्यांना दिली. नैसर्गिक घडामोडींचा विचार करताना काही गृहितकांची कल्पना करावी लागते. गृहितकांची सत्यासत्यता तपासावी लागते. अपवादांचा मागोवा घ्यावा लागतो. त्यातून सूत्रबद्धता आकार घेऊ लागते. त्यातून नियमांची मांडणी करता येते. न्यूटनचे पुस्तक वाचत असताना या सर्व गोष्टींचा आपल्याला प्रत्यय येतो. हे पुस्तक लिहून काढण्यासाठी वीस वर्षांहून जास्त काळ त्याला लागला. पुराव्यासकट मांडणी हे प्रथमच घडत होते. न्यूटनने शोधलेले नियम भूचर व खगोलीय, जड व हलके अशा कुठल्याही प्रकारचे वस्तू असू देत, या सर्वांना लागू होतात.

या पुस्तकाने जग कसे काय बदलले? ज्ञानाच्या संदर्भातील यापूर्वीच्या कोत्या विचारांना या पुस्तकाने जबरदस्त धक्का दिला. बुद्धीचा वापर करून तर्कनिष्ठ मांडणी करत जगाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टी या पुस्तकामुळे मिळाली. सृष्टीतील क्रिया प्रतिक्रिया यांचे वर्णन गणितीय समीकरणांच्या आधारे अचूकपणे करता येते, हे या पुस्तकाने दाखवून दिले. वैज्ञानिक पद्धत म्हणजे नेमके काय याची स्पष्ट कल्पना या पुस्तकाने दिली. या पुस्तकामुळेच प्रत्येक सिध्दांत, नियम वा तत्त्व यांना वैज्ञानिक कसोटीला उतरल्यानंतरच त्यांचा स्वीकार करावा हा संकेत रूढ झाला. जगात घडत असलेल्या नैसर्गिक घटनांच्यामागे कुठलिही दैवीशक्ती नसून नैसर्गिक नियमानुसार त्या घडत असतात व त्यांचा अंदाज घेणे शक्य आहे हे सप्रमाण न्यूटननी दाखवून दिले. अवकाशातील ग्रहांचा भ्रमण काळ, त्यांचे स्थान-मान शोधण्यासाठी न्यूटनचे नियम उपयोगी पडू लागले. फलजोतिषाचे दावे खोटे पडले. न्यूटन हा स्वतः आस्तिक होता. परंतु त्याच्या सत्यान्वेषणात ईश्वराचा मागमूसही नव्हता. या जगातल्या घडामोडी नैसर्गिक नियमानुसार घडत असून त्यासाठी ईश्वराच्या कुबडींची गरज नाही, हेच या पुस्तकाने दाखवून दिले. हे सुंदर जग देवाची सृष्टी आहे, स्वर्ग-नरक अशा गोष्टी विश्वात आहेत, ग्रहांच्या भ्रमणांचे नियंत्रण जगन्नियंता करतो, पापाचा घडा पूर्ण भरल्यानंतर धूमकेतूना ईश्वर पाठवतो, इत्यादी भाकड कल्पनांना न्यूटनच्या या पुस्तकाने बाद ठरविले.

न्यूटनच्या गतिनियमांच्या अभ्यासातून रॉकेट व अवकाश तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. माणूस चंद्रावर पाऊल ठेऊन परत आला. न्यूटनच्या प्रकाशकिरणांच्या सिध्दांताने अनेक वैज्ञानिकांना अतीनील व अवरक्त किरण,

छायाचित्र तंत्रज्ञान, प्रकाश व्यतीकरण, प्रकाश विवर्तन, अणूंची रचना, रेडिओ लहरी, ग्रहांची रचना, डॉप्लर परिणाम, रडार तंत्रज्ञान, महाकाय टेलिस्कोप, इत्यादी अनेक विषयावर संशोधन करण्यास प्रोत्साहन मिळाले. काचतंतू तंत्रज्ञानाची प्रगती झाली. आइन्स्टाइनचा सापेक्ष सिद्धांत हा न्यूटनच्या सिद्धांताचा पुढील टप्पा आहे. अशाप्रकारे याच पुस्तकाने औद्योगिक व्रंतीची मुहूर्तमेढ रोवली. घरं, इमारती, रस्ते, पूल, धरणं इत्यादींच्या बांधकाम तंत्रज्ञानात गुरुत्वाकर्षणाचे नियम, बळ, शक्ती, वेग, प्रवेग, घर्षण इत्यादी संकल्पनांचा वापर होत गेल्यामुळे त्यांच्या रचनेतील गुणवत्ता, आयुष्य, यांचा नीटसा अंदाज येऊ लागला.

प्रसिद्धी: 28 Jun 10

3. ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज

- चार्ल्स डार्विन (1809-1882)

ईश्वरानेच जगाची निर्मिती केली या विधानावर विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या अजूनही कमी झालेली नाही, उलट ती अजून वाढतच आहे. प्रत्येक धर्मग्रंथात कुठल्याना कुठल्या स्वरूपात हे विधान किंवा या विधानाला पुष्टी देणारे काहीतरी असतेच. त्यामुळे या विधानाविरुद्ध तोंड उघडणाऱ्याला जगातील घातक माणूस म्हणून हिणवले जाते. असेच हिणवून घेतलेल्याफकी चार्ल्स डार्विन याचा प्रथम क्रमांक लागेल. धर्मनिष्ठांच्या मते *ओरिजिन ऑफ स्पीसीज* हे पुस्तक लिहून डार्विनने फार मोठा अपराध केला आहे. या पुस्तकाने तिच्यातील मूलभूत मांडणीतून कॅथॉलिक ख्रिश्चन धर्माला जबरदस्त धक्का दिला. या पुस्तकात बॅक्टेरिया, जीवाणू, क्रिमी-कीटकांपासून सस्तनी प्राणी, माकड, चिंपांझी व मानव जात यांची उत्पत्ती कशी झाली असेल याचा संपूर्ण आढावाच घेतल्यामुळे बायबलसारख्या धर्मग्रंथांचे पितळ उघडे पडले, त्यातील जगाच्या उत्पत्तीच्या संदर्भातील सर्व विधानं खोठी ठरली.

चार्ल्स डार्विनचे वडील रॉबर्ट डार्विन एक यशस्वी डॉक्टर व आजोबा, इरॅस्मस डार्विन विज्ञान विषयात रुची घेणारे श्रीमंत गृहस्थ होते. त्या काळातील ब्रिटिश समाजातील खुशालचेंडू तरुणाप्रमाणे चार्ल्स डार्विनही मौज-मजा, खाणे-पिणे यात वेळ घालवणारा व यांचा कंटाळा आल्यानंतर अभ्यासाकडे वळणारा तरुण होता. वैद्यकीय शिक्षणाचा कंटाळा आला म्हणून वयाच्या बाविसाव्या वर्षी धार्मिक शिक्षणाची पदवी त्यानी घेतली. तो धर्मगुरू व्हावा अशी त्याच्या वडिलांची इच्छा होती. दुसरे काही करण्यास रुची नव्हती म्हणून 1831मध्ये बिनपगारी निसर्ग निरीक्षक म्हणून बीगल् या जहाजातून जगाच्या सफरीवर तो निघाला. चर्चची जबाबदारी टाळण्यासाठी काहीतरी निमित्त शोधतो म्हणून वडिलांना त्याचा राग आला. परंतु चार्ल्सच्या काकानी त्याला मदत केली. पाच वर्षांचा हा समुद्रप्रवास अजिबात सुखकर नव्हता. प्रवासात वरचेवर तो आजारी पडत असे. परंतु बोट किनाऱ्यावर आल्यानंतर त्याचे आजारपण पळून जात होते. समुद्रकाठावरील नमूने गोळा करण्याचा

छंद त्याला जडला. फुलं, शिंपले, बीटल्स, सरडे, इत्यादींच्या अनेक नमून्यांनी त्याची पिशवी भरू लागली. जहाज गालापागोस या बेटाजवळ नांगर टाकल्यानंतर त्याला आपल्या छंदासाठी भरपूर वेळ मिळाला. एकसू लहान-मोठ्या बेटांचा समूह असलेल्या गालापागोस येथे 607 प्रकारचे वनस्पती, 484 प्रकारचे समुद्रमासे, 29 प्रकारचे भूपक्षी, 19 प्रकारचे समुद्रपक्षी, अशी वैविध्यपूर्ण निसर्ग संपत्ती होती. डार्विन या सर्व नमून्यांची तपशीलवार नोंदी ठेऊ लागला. इंग्लंडला परतल्यांतर सफरीच्या काळातील निरीक्षणाचा अहवाल तयार करून 1839मध्ये जर्नल ऑफ रिसर्चेस या संशोधन पत्रिकेला पाठवून दिला. गोळा केलेल्या माहितीचा अन्वयार्थ लावण्यात त्यांनी पुढची बरीच वर्षे घालवली. त्यातून निघत असलेल्या निष्कर्षाबद्दल तो स्वतःच आश्चर्यचकित झाला. नमून्यासंबंधींच्या सर्व नोंदी, निरीक्षण, व निष्कर्ष याबद्दल तो लिहू लागला. व ओरिजिन ऑफ स्पीसीज हे पुस्तक हळू हळू आकार घेऊ लागले. पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास 20 वर्षे लागली. 155000 शब्दांचा हा शोधनिबंध जग बदलून टाकणारा ठरला. 1859 साली प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाच्या 1250 प्रती हातोहात संपल्या.

नैसर्गिक निवडीच्या प्रक्रियेने सजीवांची उत्क्रांति होत गेली हे या पुस्तकातील मुख्य प्रतिपादन होते. यासाठी डार्विनने तीन निरीक्षणांचा आधार घेतला. सजीव प्राणी स्वतःचे वंश टिकवण्यासाठी गरजेपेक्षा जास्त पिलांना जन्म देतात परंतु त्यातील फारच कमी सजीव जिवंत राहून वंशसातत्याला हातभार लावू शकतात. कॉड माशांच्या लाखो अंड्यामधून बाहेर पडलेले सर्व मासे शेवटपर्यंत जिवंत राहिल्यास जगातील सर्व महासागरावर व भूमीवर हेच मासे दिसले असते. परंतु निसर्ग तसे होऊ देत नाही. दुसऱ्या निरीक्षणाप्रमाणे सर्व सजीव आरश्यातील प्रतिबिंबासारखे एकसारखे नसतात. मनुष्यप्राणीचेच उदाहरण घेतल्यास प्रत्येकाच्या बोटाचे ठसेसुद्धा अत्यंत वेगळे आहेत हे लक्षात येईल. ही विविधता आनुवंशिकतेतून आलेली असली तरी प्राणी स्वतःचे क्लोन तयार करत नाहीत. अजून एका निरीक्षणाप्रमाणे गुणसूत्रांच्याद्वारे आपापल्या जातीची विशिष्टता व गुणविशेष वारसाकडे जात असल्या तरी गुणसूत्रांचा कुठेना कुठे तरी उत्परिवर्तन (म्युटेशन) किंवा गुणसूत्रांचा संयोग होऊन नवनवीन रचना होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यातून अगदीच वेगळा व अगोदरच्या रचनेचा मागमूसही नसणारा सजीव निर्माण होतो. या तिन्ही निरीक्षणांची गोळाबेरीज करून प्राणी जगतात वंशसातत्याची सहजप्रवृत्ती असते; नैसर्गिक परिस्थितीतील बदलांना तोंड देऊन जे जगू शकतात, त्यांनाच वंशसातत्य टिकवता येत; अशा बदलांना तोंड देऊन वंश चालवू शकणारे हेच खरे जगण्यायोग्य सजीव, या निष्कर्षाप्रत डार्विन पोचला.

पुस्तक प्रसिद्ध झाल्या झाल्या इंग्लंडमध्ये भूकंपसदृश्य स्थिती झाली. त्याकाळापर्यंत मनुष्यप्राणी हा एकमेव विशिष्ट प्राणी असून त्याच्यामागे दैवी शक्ती आहे असा भ्रम होता. ज्याप्रकारे न्यूटनच्या सिध्दांतामुळे विश्वातील ग्रह-तारे इत्यादी निर्जीव वस्तुसंबंधीच्या कल्पनांना धक्का बसला त्याचप्रकारे डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिध्दांतामुळे मानवीजीवनाविषयीच्या अफाट कल्पनांना धक्का बसला. उत्क्रांतीचा हा सिध्दांत केवळ

जीवशास्त्रापुरतेच मर्यादित नसून धार्मिक मूल्ये, मानवी मूल्ये, नैतिक मूल्ये, संस्कृती, इतिहास, राजकारण, तत्त्वज्ञान, धर्मविचार इत्यादी अनेक विषयावर दूरगामी परिणाम करणारा ठरला. या पुस्तकामुळे आत्म्याचे अमरत्व आणि माणसाचे ईश्वरसदृश स्वरूप या रम्य कल्पना बांद ठरल्या. परमात्मा, आत्मा, ईश्वर, ईश्वरीन्याय, दैवीप्रकोप, पुनर्जन्म, पाप-पुण्य इत्यादी संकल्पना निरर्थक वाटू लागल्या. अध्यात्मिक कल्पना नामशेष होऊ लागल्या. ऐहिक वास्तव हेच अंतिम सत्य याची जाण डार्विनने करून दिली. अशा पाखंडी विचारांने जो धक्का दिला त्यामुळे दैववादाचे चिरे ढासळू लागले.

माणसाचे वेगळेपण त्याच्या मेंदूमुळे आहे याची कल्पना त्याकाळी होती. मानवी मेंदू ही निसर्गलीला नसून दैवी चमत्कार आहे, असे कित्येक भल्या भल्याना वाटत होते. ईश्वराने माणसाची निर्मिती केली नाही, हे निश्चित झाल्यावर मानवी मेंदू हाही नैसर्गिकरीत्याच निर्माण झाला आहे, असे म्हणावे लागेल. मानवी भावना व मेंदू यांचा जवळचा संबंध आहे हेही मान्य झाल्यामुळे मनोविकार व मेंदू यांचा परस्पर संबंध आहे हे मान्य करावे लागले. यातून मानसशास्त्रीय विश्लेषण आणि मानवी वर्तणुकीचा अभ्यास यांना दिशा मिळाली.

डार्विनवादाच्या अभ्यासाने अनेक नवीन शास्त्रशाखांना जन्म दिला. आनुवंशिक शास्त्र, जनुकशास्त्र हा उत्क्रांतीवादाचेच अपत्य आहेत. जनुकांची नेमकी रचना कशी आहे याचा शोध क्रिक व वॉट्सन यांनी घेतला. माणसाच्या शरीरातील एकूण एक जनुकांची रचना कशी आहे याचा शोध घेणारा मानवी जनुक महाप्रकल्पाची प्रेरणा उत्क्रांतीवादातच सापडेल. माणसा-माणसामधील विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणारे कार्ल मार्क्स, विल्बरफोर्स इत्यादींना याच पुस्तकामधून प्रेरणा मिळाली. गुणसूत्रांच्या अभ्यासातून प्रजोत्पादन शास्त्रात भर पडू लागली. निसर्गाची मूलभूत नियामकता स्पष्ट करणाऱ्या जेम्स लव्हलॉकचा गिया सिध्दांताचे मूळ डार्विनवादातच सापडेल.

डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिध्दांताला त्याच्या हयातीतच भरपूर विरोध झाला. माकडाचा सिध्दांत (मंकीज थेअरी) म्हणून त्याची खिल्ली उडवली. अनेक तज्ञांना हा सिध्दांत म्हणजे समाजातील विषमतेला खत-पाणी घालणारे वाटले. 'बळी तो कान पिळी'ला तात्त्विक मुलामा चढवला जात आहे असा आरोप केला. हिटलरच्या काळात डार्विनवादाचे विकृतीकरण करून सुप्रजननशास्त्राचे (युजेनिक्स) प्रयोग करण्यात आले. वंशश्रेष्ठत्व व वर्णविद्वेषांच्या समर्थनासाठी डार्विनवादाचा दुरुपयोग करण्यात आला. शाळेमध्ये उत्क्रांतीवाद शिकवू नये, यासाठी अमेरिकेमध्ये जनमत तयार होऊ पाहत आहे. परंतु गेली 150 वर्षे या सिध्दांताच्या पुष्ट्यर्थभरपूर पुरावे सापडले आहेत. जीवाणूंच्या अभ्यासातून, जनुकशास्त्राच्या प्रयोगातून डार्विनचा उत्क्रांतीवाद ताऊन सुलाखून निघाला आहे.

प्रसिद्धी: 5 Jul 10

4. एक्स्पिरिमेंटल रिसर्च इन इलेक्ट्रिसिटी

- मायकेल फॅरडे (1791-1867)

तीन खंडात लिहिलेल्या या पुस्तकाचा लेखक मायकेल फॅरडे हा प्रायोगिक वैज्ञानिक होता. अत्यंत गरीब व धर्मनिष्ठ कुटुंबातून आलेला हा वैज्ञानिक वयाच्या अकराव्या वर्षीच पुस्तकबांधणीच्या दुकानात काम करून अर्थार्जन करू लागला. कामाच्या फावल्यावेळी बांधणीसाठी आलेल्या पुस्तकांचे वाचन करू लागला. वाचनाची गोडी लागली. ज्ञानात भर पडू लागली. त्याच सुमारास त्या काळातील प्रसिद्ध वैज्ञानिक हॅफ्री डेव्हीचे भाषण ऐकण्याची संधी त्याला मिळाली. भाषण ऐकून भारावलेला फॅरडे भाषणाचा वृत्तांत लिहून डेव्हीकडे पाठवला. लिहिण्याची शैली व भाषणावरील प्रतिक्रिया वाचून आश्चर्यचकित झालेल्या डेव्हीने स्वतःच्या प्रयोगशाळेत सहायक म्हणून त्याची नेमणूक केली. या संधीचे सोने करून जग बदलून टाकणाऱ्या विद्युत-चुंबकीय सिद्धांताच्या संशोधनावर आयुष्यभर त्यानी प्रयत्न केले. प्रत्येक प्रयोगाचा तपशील व त्यातील बारकाव्यांचे निरीक्षण करून ते लिहून ठेवण्याच्या त्याच्या सवयीतून या विषयावरील तीन पुस्तकांची निर्मिती झाली. या पुस्तकाने यानंतरच्या वैज्ञानिकांच्या व तंत्रज्ञांच्या पिढीला संशोधन करण्यास उद्युक्त केले.

फॅरडेला विद्युत् शक्तीबद्दल अत्यंत उत्सुकता होती. फॅरडेनी जेव्हा संशोधनास सुरुवात केली त्याकाळी चुंबकाप्रमाणे वीजसुद्धा एक मायावी शक्ती आहे, असे वाटत असे. वीज हे दैवी चमत्कार असून त्यातून अनेक गोष्टी साध्य होतात यावर अनेकांचा विश्वास होता. विजेच्या वापरातून सर्व प्रकारचे रोग बरे होतात असाही समज होता. मृताला जिवंत करण्याइतके सामर्थ्य विजेत आहे असे अनेकांना वाटत होते. विजेचा सौम्य धक्का देत राहिल्यास माणूस निरोगी राहतो यावर दृढविश्वास होता. नाट्यदृष्यामध्ये ठिणगी उत्पन्न करून प्रेक्षकांना आश्चर्यचकित करण्यासाठी विजेचा चमत्कार केला जात असे.

उष्णता, रासायनिक विघटन, ठिणगी, शरीराला धक्का हे सर्व विजेचे परिणाम होते, हे फॅरडेच्या लक्षात आले. वेगवेगळ्या सोतांचा वापर करून विजेतील या सर्व परिणामांचा शोध तो घेऊ लागला. बॅटरीतील वीज ठिणगी उत्पन्न करू शकते. मात्र ईल माशामधील वीज तसे काही करू शकत नाही. ईल माशाजवळ चुंबकाचा काटा नेल्यास त्याची दिशा बदलते. यावरून विविध सोतांमधील वीज सारखीच असून त्याचे दृश्य परिणाम विजेच्या वेगवेगळ्या स्थितीचे द्योतक आहेत. परंतु त्याचे सर्वात महत्त्वाचे संशोधन म्हणजे चुंबक व वीज या दोन्हीमध्ये असलेला परस्पर अन्योन्य संबंध. विद्युत प्रवाहामुळे चुंबकशक्ती निर्माण करता येते हे त्यानी सिद्ध केले. त्याचप्रमाणे चुंबकशक्ती वीज निर्माण करते हेही त्यानी जगाला दाखवून दिले. त्यानी शोधून काढलेल्या सिद्धांत व तंत्रज्ञानावरून विद्युत जनित्रांची रचना केली व जगाला थक्क करणाऱ्या ऊर्जासोताचा शोध लागला. आजसुद्धा त्यानी आखून ठेवलेल्या जनित्र रचनेप्रमाणेच वीजनिर्मिती होत आहे. कोळसा, वाफ, वाहते पाणी, वारा, वा

अणुइंधन इत्यादींचा वीजनिर्मितीसाठी वापर होत असला तरी जनित्राच्या ढाचेत फारसा बदल झाला नाही. नंतरच्या काळात एडिसन, मार्कोनी, फेरांटी इत्यादी उद्योजकांनी विजेचा वापर करून बल्ब, कुर्कर्स, क्लीनर्स, हीटर्स, वातानुकूल यंत्रणा, इ.इ. सोई-सुविधांचा शोध लावला व त्यांना बाजारपेठेत आणून प्रचंड प्रमाणात संपत्ती मिळवली. फॅरडे मात्र स्वतःचे ज्ञान विकाऊ नाही; ती मानवी कल्याणासाठी आहे, या विश्वासावर जगत असल्यामुळे शेवटपर्यंत कफल्लकच राहिला.

डार्विनप्रमाणे फॅरडेनीसुद्धा सोप्या व बोली भाषेतून व काही सोप्या आकृतीमधून आपल्या प्रयोगांचे तपशील दिले आहेत. गणीतीय समीकरणांच्या जंजाळाची त्याला गरज भासली नाही. तीन खंडात प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या पुस्तकात 16041 प्रयोगांचे अहवाल आहेत. फॅरडेनी सातत्याने सुमारे पन्नास वर्षे संशोधनात घालवले. आपल्या प्रयोगाविषयी भाषण देणे हेसुद्धा त्याला अत्यंत गरजेचे वाटत होते. नाट्यमय प्रसंग उभे करून जनसामान्यांना वैज्ञानिक विषय समजून देण्यात त्याला रुची होती.

फॅरडेच्या प्रायोगिक निष्कर्षांचे विश्लेषण करून त्यांना गणीतीय सिद्धांत स्वरूपात जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल या शास्त्रज्ञाने चपखलपणे बसविली. फॅरडेच्या हयातीतच मॅक्सवेलने आपला शोधनिबंध केंब्रिज विद्यापीठात सादर केला. फॅरडेच्या प्रयोगांना तज्ञांची मान्यता मिळू लागली. विद्युतचुंबकीय विकिरणातून निघणाऱ्या किरणामध्येच गामा किरण, क्ष किरण, रेडिओ लहरी, अतिनील ते अवरक्त किरण इत्यादी सर्वांचा समावेश आहे, यावर मॅक्सवेलचा भर होता.

फॅरडेच्या सिद्धांताने अनेक वैज्ञानिक संशोधनास उत्तेजन दिले. किरचॉफचा तारमंडल नियम, जूल्सचा विद्युत-उष्णता नियम, विलियम ब्रूक्सचे कॅथोड किरण, मॅक्सवेलचे प्रकाश किरणांचा वेग मोजण्यावरील संशोधन, ट्रान्सिस्टरांचा शोध इत्यादींना हाच सिद्धांत आधारभूत ठरला. वीज उत्पादन व वीज वितरण यासंबंधीचे अनेक प्रयोग करण्यात आले व त्यांच्या साधनसामग्रीत भर पडत गेली. ग्राहम बेलचे टेलिफोन व मार्कोनीची तारयंत्रणा फॅरडेच्या प्रयोगांचेच फलित आहेत.

फॅरडेच्या विद्युत उत्पादनाच्या अभूतपूर्व संशोधनामुळेच आजच्या आधुनिक युगाचे सर्व व्यवहार चालतात, हे विसरणे शक्य नाही. हजारो घरगुती सोई-सुविधा, प्रकाशमान करणारे दिवे, संगणक व संगणकांचे जाळे, जीव वाचवू शकणारी वैद्यकीय यंत्रणा, उत्पादनांचे आधुनिक तंत्रज्ञान, रासायनिक प्रक्रिया, अवजड उद्योग, माहिती तंत्रज्ञान, विजेवर चालणाऱ्या गाड्या, मॅगलेव्ह ट्रॅन्स, इत्यादी सर्वांसाठी वीज ही प्राथमिक गरज आहे. ऊर्जेचा हा स्रोत काही काळ नसला तरी आधुनिक जनजीवन ठप्प होऊ शकते. ऊर्जेची न संपणारी भूक वातावरणातील प्रदूषणाला आमंत्रण देत असले तरी फॅरडेनी केलेले संशोधन जग कधीच विसरू शकणार नाही.

प्रसिद्धी: 12 Jul 10

5. ऑन दि अबॉलिशन ऑफ स्लेव्ह ट्रेड

विलियम विल्बरफोर्स (1759-1833)

इतिहासकारांच्या मते जगाला कलाटणी दिलेल्या काही मोजक्या स्थित्यंतरामध्ये ब्रिटनमधील गुलामांच्या व्यापारपध्दतीचे उन्मूलन याला सर्वात वरचा क्रमांक द्यायला हवा. शेकडो वर्षे राजरोसपणे चालत असलेल्या गुलामगिरीच्या या अमानुष पध्दतीच्या विरोधात 16व्या -17व्या शतकात काही जणानी आवाज उठवला, आंदोलनं केली, काही तुरळक हिंसक घटना घडल्या. परंतु अथेन्स - स्पार्टा या नागरी राज्यातील परंपरेची साक्ष देणाऱ्या व एके काळी असाध्य वाटणाऱ्या या प्रथेचे उन्मूलन साध्य करून दाखवलेल्या तरुणाचे नाव आहे, विलियम विल्बरफोर्स. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी तो ब्रिटिश पार्लिमेंटचा सदस्य झाला. पार्लिमेंटमध्ये 12 मे 1789 रोजी गुलामगिरीच्या व्यापारपध्दतीच्या उन्मूलनाविषयी त्याने विधेयक मांडले. या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतरित होण्यासाठी तब्बल अठरा वर्षे त्यानी लढा दिला व त्याच्या अथक परिश्रमाला शेवटी यश मिळाले.

मुळात हे पुस्तक विलियम विल्बरफोर्सने पार्लिमेंटमध्ये 12 मे रोजी केलेल्या भाषणाचा लिखित वृत्तांत आहे. पार्लिमेंटमध्ये केलेल्या भाषणांचा दस्तरी नोंद करण्याची पध्दत अजून रूढ झाली नव्हती. परंतु विल्बरफोर्सच्या भाषणाला वृत्तपत्रामधून भरपूर प्रसिध्दी मिळाली. बहुतेक वृत्तपत्रांनी त्याचे संपूर्ण भाषण मुद्रित केले. त्याचेच नंतर पुस्तक म्हणून प्रकाशित करण्यात आले. विल्बरफोर्सच्या घणाघाती टीकेमध्ये गुलामगिरी हे मानववंशाला कळंक आहे या मुद्यावर भर होता. आपल्यापेक्षा इतर देश-प्रदेशातील माणसं रंगाने, उंचीने, आकाराने वेगळी आहेत म्हणून ती माणसंच नाहीत अशी समजूत व पैशाचा हाव यामधून गुलामगिरीचा व्यवहार क्रि.श.पूर्व काळापासून बिनदिक्कत चालत होता. 18व्या शतकात या पध्दतीने उच्चांक गाठला. पश्चिम आफ्रिकेतील सुमारे एक कोटी लोकांना पकडून त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेत व अनन्वित छळ करून अमेरिकेत गुलाम म्हणून त्यांची विक्री केली जात होती. या व्यवहारात ब्रिटन, स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स इत्यादी अनेक युरोपियन देश सामील झाले होते. गुलामांच्या व्यापाराचे सुसूत्रिकरण करून या अमानुषतेला तात्त्विक मुलामा देत राजरोसपणे हा व्यवहार चालला होता. ब्रिटन जरी शेवटी शेवटी आलेला असला तरी, एका अंदाजानुसार लंडन शहरातील एक चतुर्थांश लोकांचा चरितार्थ गुलामांच्या व्यापार व्यवहाराशी निगडित होता. आजकालच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या आर्थिक व्यवहारात ज्या प्रमाणात पैशाची उलाढाल होते त्या प्रमाणात गुलामांच्या व्यापारात उलाढाल होत असे. ब्रिटनमधील लिव्हरपूल, ब्रिस्टॉल ही शहरं अशा व्यापारातून श्रीमंत झाली. या काळया व्यवहारातील पैशातूनच अनेक युरोपियन शहरात भव्य दिव्य चर्च, इमारती, राजवाडे, किल्ले बांधले. ब्रिटिश पार्लिमेंटमध्ये अशा पैशातून गबर झालेल्या खासदारांचा वरचष्मा होता. विल्बरफोर्सला अशा सत्ताध्याऱ्यांशी लढा द्यावा लागला.

गुलामांच्या व्यापाराची एक त्रिकोनी व्यवस्था होती. ब्रिस्टॉल व इतर बंदरामधून जीवनावश्यक जिनसांनी

भरलेले जहाजं आफ्रिकेला जात होत्या. जिनसांच्या विक्रीच्या पैशातून आफ्रिकेतील गुलामांची खरेदी होत होती. जहाज अमेरिका व वेस्ट इंडीजला जाऊन गुलामांची विक्री करत होती. तिथून परत येताना गुलामांच्या विक्रीच्या पैशातून साखर, कॉफी, रम-व्हिस्की, तंबाखू इत्यादी चैनींच्या वस्तूंची खरेदी करत जहाजं मायदेशी परत येत होत्या. हा सर्व व्यापार कायदेशीर व सनदशीर मार्गाने होत असल्यामुळे समुद्र लुटारूंपासून जहाजांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी ब्रिटिश नौसेनेवर सोपवली होती. रॉयल नेव्हीचा सक्त पहारा असल्यामुळे समुद्रीलुटारू या बोटींना काहीही करू शकत नव्हते. व गुलामसुद्धा जहाजामधून बाहेर उडी मारून जाऊ शकत नव्हते. अशा प्रकारे हा व्यवहार वर्षानुवर्षे चालत होता.

1788च्या सुमारास घडलेल्या एका घटनेने विल्वरफोर्सला गुलामगिरीविरुद्ध लढण्यास प्रेरणा मिळाली. झोंग या जहाजावरील कप्तानाने जहाजातील गुलाम विक्रीयोग्य नाहीत म्हणून बहुतांश गुलामांना समुद्राच्या पाण्यात अमानुषपणे फेकून दिले. जहाज बुडून विमा कंपनीचे नुकसान होवू नये म्हणून हे गैरकृत्य केले अशी खोटी साक्ष पोलीस तपासणीत दिली. कप्तान सहीसलामत सुटला. त्या निमित्ताने गुलामगिरी उन्मूलन समितीची स्थापना झाली होती. परंतु कणखर नेतृत्वाअभावी चळवळ थंड पडली होती. विल्वरफोर्सच्या पुढाकारामुळे परिस्थिती बदलू लागली. विल्वरफोर्स कुठल्याही अंगाने पुढारी वाटत नव्हता. परंतु भाषण कलेच्या जोरावर त्यांनी गुलामगिरीच्या विरोधात आवाज उठवला. गावोगावी जाऊन भाषणं देऊ लागला. समाजात गुलामगिरीच्या विरोधात जनमत तयार होऊ लागले. ब्रिटनचे प्रधान मंत्री विलियम पिट हा विल्वरफोर्सचा जवळचा मित्र असूनही पार्लिमेंटमधील बहुतेक सदस्यांच्या विरोधामुळे हे विधेयक टक्के टोणपे खात तसेच पडून होते. *मी फक्त सदस्यांना विनंती करू शकतो, त्यांनी आपली सदसद्विवेक बुद्धी तपासून पहावी. मी गुलामगिरीच्या व्यवहाराबद्दल कुणालाही दोष देत नाही. परंतु मला याची लाज वाटते. आपण सर्व अपराधी आहोत. दोष कुणावर तरी ढकलून आपण निरपराधी होणार नाही.* अशा प्रकारच्या भाषणामधून त्यांनी ब्रिटिश सुसंकृततेलाच आव्हान दिले. संवेदनशील जिवंत माणसांना त्यांच्या मुलाबाळांपासून तोडून त्यांची खरेदी विक्रीची वस्तू समजणाऱ्या समाजाला सुसंकृत म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही. आफ्रिकेतील मूठभर टोळीप्रमुखांच्या लोभापायी, त्यांच्या ऐषारामापायी संगनमत करून त्या देशातील गोरगरीबांना हद्दपार केले जात आहे, असे त्यांनी पटवून दिले.

विल्वरफोर्सच्या विरोधात आवाज उठवणाऱ्यांची संख्या पण कमी नव्हती. हा व्यापार थांबल्यास ब्रिटनची अर्थव्यवस्था कोसळेल, व्यापारावर अवलंबून असलेल्यांची उपासमार होईल, आफ्रिकेतील गरीब उपाशी मरतील, असा नेहमीचा युक्तिवाद केला जात होता. आफ्रिकेतील लोकांना आम्ही जीवदान देत आहोत, समृद्ध जीवन जगण्याची संधी देत आहोत, गुलामांची आम्ही चोख व्यवस्था ठेवतो, जहाजाच्या प्रवासात ते गाणे गुणगुणतात, इ.इ. विधानं गुलामगिरीच्या समर्थनार्थ विरोधक करत होते. परंतु विल्वरफोर्सने गुलामांची पिळवणूक कशी होते, बेड्या बांधून कशा प्रकारे अत्यंत कष्टप्रद कामं त्यांच्याकडून करून घेतल्या जातात, जहाज प्रवासातील निकृष्ट

आहार, झोपण्याची अव्यवस्था, पोराबाळांची होत असलेली ताटातूट इत्यादीविषयी भाषणामधून, निवेदनामधून तो समजावून सांगत असे. त्या काळच्या वृत्तपत्रांनी त्याला चांगलीच साथ दिली.

पार्लिमेंटच्या प्रत्येक अधिवेशनात काहीतरी क्षुल्लक कारणास्तव विधेयक पुढे पुढे ढकलले जात होते. तरीसुद्धा विल्वरफोर्स नाउमेद झाला नाही. अशा प्रकारे तब्बल अठरा वर्षांनंतर 1807 साली गुलामांच्या व्यापाराविरुद्धचा कायदा पास झाला. शासनाने व्यापारासंबंधीच्या सर्व सोई-सवलती काढून घेतल्या. गुलामांच्या चोरट्या व्यापारावर सक्त नजर ठेवण्यात आली. सर्व जगभर याचे प्रतिसाद उमटले. अमेरिका (1808) , स्पेन (1811) , स्विडन (1813) , नेदरलँड्स (1814) , फ्रान्स (1817) , पोर्तुगाल (1819) , मेक्सिको (1829) , ब्रिटिश वसाहती देश (1838) , इत्यादींनी गुलामांच्या व्यापाराविरुद्ध कायदे पास केले. गुलामांच्या व्यापारावर बंदी घातली. 1865मध्ये अमेरिकेने, 1886मध्ये क्यूबाने, 1888 मध्ये ब्राझिलने गुलामगिरी पध्दतीला आपापल्या देशातून हद्दपार केले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यामध्ये जागतिक गुलामगिरी संबंधीच्या कलमांचा समावेश केला गेला.

गुलामगिरीवरच पोसलेल्या अमेरिकेला याचा फार मोठा फटका बसला. दक्षिणेतील अमेरिकन राज्यातील मळयामध्ये, द्राक्ष, ऊस, तंबाखू इत्यादींच्या उत्पादनासाठी आफ्रिकेतून विकत आणलेल्या गुलामांना राबवून घेत नफा कमावला जात होता. गुलामांच्यातील स्वाभिमानाची पध्दतशीर कत्तल केल्यामुळे (व त्याला चर्चची पण साथ असल्यामुळे) गुलामी हेच सुख व मालकांना सुखी ठेवणे हेच जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट ही मानसिकता बळावलेली होती. 1851मध्ये हॅरियट बीचर स्टोव्ह या लेखिकेने लिहिलेल्या *अंकल टॉम्स कॅबिन* या कादंबरीत गुलामांच्या परिस्थितीचे विदारक वर्णन वाचताना मन हेलावून जाते. 1865मध्ये अमेरिकेच्या यादवी युध्दानंतरच गुलामी पध्दतीला पूर्ण विराम मिळाला. तरीसुद्धा मार्टिन लुथर किंग व त्यांच्या अनुयायांना आपल्या हक्कासाठी विसाव्या शतकात लढा द्यावा लागला.

अशा प्रकारे मानवी इतिहासातील एक अंधारयुग, मानवतेला काळिमा फासणारी पध्दत विल्वरफोर्सच्या प्रयत्नामुळे, त्याच्या पुस्तकामुळे अस्तंगत झाल्या. माणसांची बेकायदा तस्करी, वेठबिगारी इत्यादीविषयी जागरूक राहणारी विल्वरफोर्स इन्स्टिट्यूट ही संस्था अजूनही काम करत असून विल्वरफोर्सची आठवण ताजी ठेवत आहे.

प्रसिद्धी: 19 Jul 10

6. ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन

- मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्ट (1759-1797)

स्त्रीमुक्ती चळवळीची आद्य प्रणेती म्हणून ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन या पुस्तकाची लेखिका मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्टविषयी म्हणता येईल. हे पुस्तक स्त्रीमुक्तीविषयीचा शोधनिबंधच ठरेल. तिच्या या पुस्तकात स्त्रीने

बुद्धीचा वापर केल्यास तिच्या सर्व समस्यांना उत्तर मिळेल, असे प्रतिपादन केले आहे. स्त्रीने स्वतःची अबला, फुलासारखी कोमल, भित्री, भावनावश, आधार शोधणारी, या प्रतिमा कोशातून बाहेर पडून शरीराने व मनाने कणखर व्हायला हवे. स्त्री मुक्त व्हायला हवी. प्रत्येक ठिकाणी, प्रत्येक वेळी स्त्रियांची कुचंबणा होत असते. पुरुष तिच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेण्यासाठी टपलेला असतो. बालपणापासूनच सौंदर्य, नटपट्टा, इत्यादीवरच भर देत आल्यामुळे स्वतःच्या शरीराकडे पुरुषी नजरेनेच ती पाहत असते. ही सवय मोडली पाहिजे. स्त्री एका सोन्याच्या पिंजऱ्यात अडकून पडलेली आहे. तिने या तुरुंगातून बाहेर पडायला हवे. सूडाने पेटल्यासारखे पुरुषी व्यवस्था स्त्रियावर अन्याय, अत्याचार करत आली आहे. तिचा प्रतिकार करायला हवा.

लेखिकेच्या या पुस्तकात स्त्रियांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या मानलेल्या प्रेम, वासना, विवाह, लैंगिक संबंध, मालमत्ता इत्यादी गोष्टींचा ऊहापोह केला आहे. स्त्रीने धरसोडवृत्ती सोडून स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्न करावे असा तिचा आग्रह होता. अजूनही तिने केलेल्या विधानांबद्दल चर्चा चालू आहे. मुस्लिम देशातील स्त्रियांच्या स्थितीवर लेखिकेची त्या काळी केलेली सर्व विधानं आजही तंतोतंत लागू होतात. गेल्या पन्नास वर्षांतील स्त्रीमुक्तीबद्दलचा आढावा घेतल्यास मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्टचे लेखन, तिचे आयुष्य, तिचे अनुभव तिने उभा केलेला लढा स्त्रीमुक्ती चळवळीला आदर्शवत वाटू लागतील.

1759साली जन्मलेल्या मेरीचे बालपण फार कठिण परिस्थितीतून गेले होते. बापाचा रागीट स्वभाव व त्याचे तिच्या आईशी होत असलेले रोजचे भांडण व मारझोड यामुळे अनेक वेळा मेरीला घराबाहेर थंडीत कुडकुडत झोपावे लागत असे. गंमत म्हणजे तिच्या आईला त्या मारझोडीचे काहीही वाटत नसे. बळीच्या पशूसारखे ती सर्व सहन करी. त्याकाळातील जनरीतीप्रमाणे मेरीचे शिक्षणसुद्धा अर्धवटच झाले होते. भरतकाम, शिवणकाम शिकण्यातच तिचे बालपण संपले. मुळातच ती एक मध्यमवर्गातली स्त्री होती. म्हणूनच तिच्या पुस्तकाचा सर्व रोख पूर्णपणे मध्यमवर्गाकडेच होता. वाचनातील गोडी व भाषण ऐकण्याच्या छंदामुळे तिच्या ज्ञानात भर पडत होती.

आपण आर्थिकरित्या स्वावलंबी व्हावे हे तिचे स्वप्न होते. परंतु स्त्रियांना नोकरीचे दरवाजे बंद होते. फार फार तर एखाद्या श्रीमंत बाईची पगारी सहचरी म्हणून काम मिळण्याची शक्यता होती. मेरी एके ठिकाणी सहचरीची नोकरी पत्करून फावल्या वेळात ती लिहू लागली. 1787 मध्ये *थॉट्स ऑन दि एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स* हे तिचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. पुस्तकाला हवा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही. याच काळात एड्मंड बर्क व रिचर्ड प्राइस या उदारमतवाद्यांच्या संपर्कात आल्यामुळे ती स्वतःच्या व स्त्रियांच्या संबंधी विचार करू लागली. फ्रेंच व्रंतीमुळे स्वातंत्र्य व समता परवलीचे शब्द झाले होते. उदारमतवाद्यांना जग बदलण्याची आकांक्षा होती. थॉमस पेन व रूसो या तत्त्वज्ञांचे लेखन वाचताना ती भारावून जात होती.

वैयक्तिक आयुष्यात तिला फार कष्ट भोगावे लागले. गिल्बर्ट इमले या भामट्याचा तिच्या तारुण्यात प्रवेश झाला. त्याच्यामुळे तिला भरपूर मनस्ताप सोसावा लागला. विवाहबाहू संबंधातून तिला एक मुलगी झाली. घरातील बिघडलेल्या वातावरणाला कंटाळून तिने दोनदा आत्महत्येचा प्रयत्नही केला. नंतरच्या काळात थॉमस पेनच्या उदारमतवादी संघटनेतील विलियम गोल्डविन या तरुणाबरोबर तिने लग्न केले. परंतु 1797 साली बाळंतपणातील काही गुंतागुंतीमुळे वयाच्या 38व्या वर्षी तिचा मृत्यु झाला. तिच्या मते पती म्हणजे स्त्रियांच्या आयुष्यातील घरातल्या इतर वस्तूप्रमाणे गरजेची वस्तू असून मनापासून तो आवडत असला तरी कायम हातापायाखाली लुडबुड करत राहणाऱ्या त्याच्या अस्तित्वाची गरज नाही.

तिने लिहिलेल्या पुस्तकातील एकूण आशय वाचताना वोलस्टोनक्रॅफ्ट ही स्त्रीमुक्ती चळवळीची जननी असे वाटू लागते. त्यात स्त्री एक स्वतंत्र विचाराची व्यक्ती म्हणून बघितलेले लक्षात येते. स्त्रियांच्या हक्कांची जाणीव तिने करून दिली आहे. पुरुषाने आखून ठेवलेल्या निकषानुसार स्त्रीकडे न बघता स्त्रीच्या स्वभावप्रकृतीनुसार तिच्याकडे बघावे असा तिचा आग्रह होता. तिने लिंगभेद, लैंगिकता इत्यादी विषयांना स्पर्श केले असले तरी तुलनेने तिचे विचार अपरिपक्व वाटतात. स्त्रियांना मालमत्तेचा अधिकार व संपत्तीत वाटा असावा यावर तिने भर दिले होते. स्त्री केवळ सौंदर्याची बाहुली वा श!यासोबतीण होण्याचे प्रयत्न न करता स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकडे जास्त लक्ष द्यावे असे तिला वाटत होते. परंतु अजूनही स्त्रियांच्या मानसिकतेत मेरीला अपेक्षित असा बदल झालेला नाही. अलिकडेच घेतलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार 35 टक्के ब्रिटिश मुलींना आपण मॉडेल किंवा नर्तिका व्हावेसे वाटते!

प्रत्येक मनुष्यप्राण्याचे काही नैसर्गिक हक्क आहेत व या हक्कांना नकार देणे विवेकाशी प्रतारणा ठरेल. वासनेच्या आहारी गेलेली माणसं विवेकशील राहू शकणार नाही. शिक्षणातूनच स्त्रियांना राजकीय भान येईल. स्त्रियांसकट सर्व मानवजात समंजस व नीतिमान होऊ शकेल. पती-पत्नींच्यातील प्रेमाचे अधिष्ठान तिला मान्य असले तरी प्रेमाचा जीवनातील सहभाग अत्यंत अल्प प्रमाणात असावा असे तिला वाटत होते. प्रेमापेक्षा पती-पत्नीमध्ये मित्रत्वाचे संबंध असावे यावर तिचा भर होता. पती जेव्हा प्रियकराच्या भूमिकेतून बाहेर पडतो तेव्हाच पत्नीला प्रेयसीच्या भूमिकेतून बाहेर पडता येते. त्यानंतर पत्नीला रिझवण्यासाठी विशेष काही करण्याची गरज पत्नीला भासणार नाही. पतीने मित्रत्वाचा हात पुढे केल्यास तिलासुद्धा पती म्हणून त्याच्यावर पूर्णपणे विसंबून राहण्याची आवश्यकता वाटणार नाही. प्रेम, कोमलता, सौंदर्य, या गोष्टी स्त्रीला कठपुतळी बनवण्यासाठी योजिलेल्या संज्ञा आहेत. विवेक लैंगिकतेवर मात करू शकते.

औद्योगिक प्रगतीमुळे स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळणार, कंटाळवाण्या घरकामातून वेळ मिळणार याबद्दल तिची खात्री होती. स्त्रियांना पुरुषांच्या जगात मुक्त वावर मिळेल याची ती कल्पना करू शकत होती. फक्त नंतरच्या काळातील कुटुंब, समाज व इतर संघ-संस्था कशा असतील याचा ती अंदाज करू शकली नाही. स्त्रिया

कदाचित प्रथम प्रयत्नात यशस्वी झाल्या नाही तरी पुन्हा त्यांना संधी द्यायला हवी असे तिला वाटत होते. स्त्रियांचा विकास झाल्यास समंजसपणे घरात वावरणाऱ्या मुली, प्रेम करणाऱ्या बहिणी, विश्वासाह पत्नी, सुसंस्कृत आई व चांगले नागरिक अशा रीतीने स्त्री ओळखली जाईल, यावर तिचा विश्वास होता.

तिच्या या पुस्तकाच्या प्रसिध्दीनंतरच्या शंभर वर्षांच्या कालखंडात स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात काही अपवाद वगळता विशेष काही घडले नाही. परंतु 19व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी स्त्रीमुक्तीचे वारे वाहू लागले. चळवळ जोर धरू लागली. मतदानाच्या हक्कासाठी 1890 ते 1918 पर्यंत अमेरिका व युरोपमध्ये स्त्रियांनी चळवळ उभी केली. चळवळीतल्या कार्यकर्तींना मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्ट एक आदर्शवत स्त्री वाटू लागली. 1923मध्ये अमेरिकेत व 1928 मध्ये ब्रिटन येथे मतदानाचा समान हक्काचा कायदा पास झाला. ऑक्सफर्ड-केंब्रिज विद्यापीठातून स्त्रिया पदवीधर होऊ लागल्या. 1929 मध्ये ब्रिटिश पार्लिमेंटने स्त्रियांसाठी दरवाजे उघडले. 1960 मध्ये स्त्रीमुक्तीची दुसरी लाट आली. स्त्रियांनी आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी जगभर आंदोलनं केली. त्यानंतर अनेक स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय पदं मिळू लागल्या. मागरिट थॅचर, इंदिरा गांधी, सिरिमाओ बंदारनायके इत्यादी स्त्रियांनी आपापल्या देशांची धुरा यशस्वीपणे संभाळली. मेरी क्युरी, इरिना क्युरी, रोसालिंड फ्रँकलिन सारख्या स्त्रिया वैज्ञानिक संशोधन क्षेत्रात चमकल्या. व हा स्त्रीमुक्तीचा लढा अजूनही कुठे ना कुठे तरी चालू आहे. स्त्रियांना समान वागणूक ही मागणी अजूनही जोर धरत आहे.

प्रसिद्धी: 26 Jul 10

7. मॅग्नாகार्टा

ब्रिटिश राज्यघटनेचा हा दस्तावेज मुळात तेराव्या शतकातील राजकीय उलथापालथ व अराजकतेतून बाहेर पडण्यासाठी लिहिलेला तहनामा होता. हा दस्तावेज करून घेण्यामागे राजकीय स्वार्थ असला तरी या स्वार्थाचे उदात्तीकरण करण्याच्या हेतूने शासन व समाज, स्वातंत्र्य व हक्क, कायदा व न्याय, इत्यादींचा पण त्यात समावेश केल्यामुळे व्यक्ती, समाज, राज्यकर्ते, राजेशाही, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, इत्यादी सर्व घटकांना मॅग्नாகार्टा मार्गदर्शी ठरला आहे. आठशे वर्षांपूर्वी लिहिलेला मॅग्नாகार्टा केवळ ब्रिटनचाच नव्हे तर अमेरिका, कॅनडा, भारत, ऑस्ट्रेलिया, एशिया व आफ्रिका खंडातील लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनांचा संदर्भग्रंथ व मूळ आधार म्हणून ओळखला जातो. ब्रिटनमधील राजघराण्यांना मॅग्नாகार्टामध्ये उल्लेख केलेल्या मर्यादितच राज्यकारभार करण्यास भाग पाडले आहे. माणसाला माणूस म्हणून स्वाभिमाना आयुष्य जगण्यासाठी, जुलमी प्रशासनाच्या अनिर्बंध सत्तेला वेसण घालण्यासाठी ही लिखित कृती स्फूर्तिदायी ठरलेली आहे.

जगभरातील स्वातंत्र्यप्रेमींना लढण्यासाठी बळ देणारा हा दस्तावेज मुळात इंग्लंडचा सर्वात दुर्बल राजा म्हणून ओळखलेला किंग जॉन आणि त्याचे सरदार, जहागिरदार, सामंत व पाद्री-बिशप यांच्यातील भांडण मिटवण्यासाठी लिहिलेले करारपत्र आहे. इंग्लंडमधील चर्चसुद्धा राजेशाहीच्या मनमानीला कंटाळलेले होते. राजे

व चर्च यांच्यामधील कुरघोडीमुळे प्रजेचे हाल होत होते. किंग जॉन आणि त्याच्या सरदारामधील भांडण विकोपाला गेले. राजा या सरदार-जहागिरदारांनाच भरपूर त्रास देत होता. त्यामुळे भडकलेले सर्व सरदार राजाशी युद्ध करण्याच्या तयारीला लागले. दुर्बल राजानी आपली कुवत ओळखून माघार घेतली. सरदारांनी आपले स्वातंत्र्य अबाधित रहावे म्हणून काही करारांचा मसुदा तयार केला. व राजाला त्या मसुद्यास संमती देण्यास भाग पाडले. 1215 मध्ये लिहिलेल्या लॅटिन भाषेतील या करारपत्राचे 1225 मध्ये इंग्रजीत भाषांतर करून सरदार व जहागिरदार यांना वाटण्यात आले. कारण अनेक सरदारांना लॅटिन भाषा येत नव्हती.

या करारपत्रातील कलमामध्ये राजाच्या जहागिरदारांच्या हक्कासंबंधी त्यांच्या वारसासंबंधी काही अटी घातलेल्या आहेत. विधवाविवाह, राजघराण्यातील स्त्रियांचे हक्क, वारसा हक्क, मालमत्तेतील वाटणी, शहरा-शहरातील मालमत्ता, बंदरातील जहाजांचे नियंत्रण, व्यापार करण्याचे स्वतंत्र्य, न्याययंत्रणा, विवाद मिटवण्यासाठी न्यायाधीशांच्या नेमणुकीसंबंधीचे नियम, प्रत्येक व्यक्तीला जिवंत राहण्याचा, स्वातंत्र्याचा व संपत्ती मिळवण्याचा हक्क, वजनकाटा-मोजमाप विषयीचे नियम, तुरुंगातील वागणूक, अटकेची कारणे समजून घेण्याचा हक्क, असे अनेक विषय त्यात शब्दबद्ध केले आहेत. यातील प्रत्येक कलमाचा कायद्यासाठी संदर्भ म्हणून आजही वापरात येऊ शकते. गायीच्या वासराच्या त्वचेवर ओक झाडाच्या डिंगापासून तयार केलेली शाई वापरून बोरून लिहिलेल्या या मूळ करारपत्राचे आता केवळ चार प्रती शिल्लक आहेत. दोन प्रती लंडन लायब्ररीत, प्रत्येकी एक प्रत लिंकन व सॅलिस्बरी चर्चमध्ये सुरक्षित आहेत. लिहिताना प्रत्येक दहा ओळीनंतर बोरू बदलावे लागत होते.

किंग जॉन याने सही केल्यानंतरसुद्धा करारपत्राची अंमलबजावणी करण्यासाठी मागे पुढे पाहात होता. त्याला युद्धाची धमकी दिली. परंतु याच वेळी त्याचा आजार बळावल्यामुळे त्याचा मृत्यू झाला. त्याच्या नऊ वर्षे वयाच्या वारसदाराने संमती दिल्यामुळे पुढचे युद्ध टाळले. यानंतरचे राजे थोडीशी जरी कुरघोडी केली तरी नागरिक मॅग्नार्कार्टाचा हवाला देत त्यांना नियंत्रणाखाली ठेऊ लागले. 1863मध्ये कायदा सुधारणा विधेयक पास करताना मॅग्नार्कार्टामधील कलमांचाच आधार घेतला होता. त्यामुळे ब्रिटिश राजेशाहीला व प्रशासनाला प्रजेवर जुलुम करणे शक्य झाले नाही. याच कायद्यांच्या आधारे भारतासारख्या वसाहती देशांनासुद्धा ब्रिटिश अंमलदारावर अंकुश ठेवता आले. प्रसंगी त्यांना न्यायालयासमोर खेचण्यातसुद्धा मागे पुढे पाहिले नाही.

सतराव्या शतकात अमेरिकेतील वसाहतीचा प्रश्न तीव्र झाल्यानंतर मॅग्नार्कार्टा पुन्हा एकदा चर्चेचा विषय झाला. त्यामुळे अमेरिकेच्या संविधानातील अनेक कायदे मॅग्नार्कार्टातील कलमानुसार बेटलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेशिवाय कुठल्याही नागरिकाला जिवंत राहण्यापासून, स्वातंत्र्यापासून, मालमत्तेच्या हक्कापासून वंचित ठेवता येत नाही. न्यायालयाच्या संमतीविना कुठल्याही स्वतंत्र व्यक्तीला तुरुंगात डांबून ठेवता येत नाही. त्याचे स्वातंत्र्याचे हक्क व मालमत्ता हिसकावून घेता येत नाही.

गेली आठशे वर्षे मॅग्राकार्टा प्रत्येक उदारमतवादी, विचारवंत व विवेकी माणसाच्या मनात घर करून बसलेले आहे. व्यक्तीस्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी मॅग्राकार्टाचाच आधार घेतला जातो. प्रत्येक लोकशाही समाजातील नागरिकाना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी मॅग्राकार्टा स्फूर्ती देत आली आहे. सुसंस्कृत समाजरचनेसाठी मॅग्राकार्टाने आखून ठेवलेले नियम अत्यंत स्पृहणीय आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर पुनरुज्जीवित झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कासंबंधी जाहीरनामा प्रसृत केला. त्यातही 1215 साली लिहिलेल्या मॅग्राकार्टामधील - कुठल्याही व्यक्तीला मनमानीपणाने अटक, स्थानबद्ध, किंवा हद्दपार करता येणार नाही - याच नियमाचा उल्लेख आहे. लिखित शब्द इतिहासाला कलाटणी देऊ शकतात हेच मॅग्राकार्टाने सिद्ध केले आहे.

प्रसिद्धी: 2 Aug 10

8. वेल्थ ऑफ नेशन्स

- ऍडम स्मिथ (1723-1790)

ऍन इन्क्वायरी इंटु दी नेचर ऍंड कॉजेस ऑफ दी वेल्थ ऑफ नेशन्स एवढे लांबलचक शीर्षक असलेले हे पुस्तक ऍडम स्मिथ या अर्थशास्त्रज्ञाने लिहिलेले आहे. सामान्यपणे हे पुस्तक वेल्थ ऑफ नेशन्स या छोट्या शीर्षकानेच ओळखले जाते. अमेरिकन व्रंतीच्या वर्षी प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाला व्रंतीपेक्षाही जास्त प्रसिद्धी मिळाली. जगातील बहुतेक राष्ट्रांमधील आर्थिक गतीशीलता या स्कॉटिश अर्थशास्त्रज्ञाने लिहिलेल्या वेल्थ ऑफ नेशन्स या पुस्तकामुळेच आलेली आहे. ऍलन ग्रीनस्पॅनसारखे अनेक अर्थतज्ञ आजही ऍडम स्मिथच्या बिनतोड मांडणीची कौतुक करतात.

वयाच्या 28व्या वर्षी ग्लॅसगो विद्यापीठात तर्कशास्त्र व नैतिक तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून रुजू झाल्यानंतर ऍडम स्मिथनी अर्थशास्त्राचा अभ्यास चालू केला. आर्थिक व्यवहारांना शास्त्रीय चौकटीत बसवता येते हे प्रथमच जगाला कळले. तोपर्यंत राजकीय अर्थव्यवहाराला शास्त्र म्हणून मान्यता नव्हती. तार्किकरित्या विश्लेषण करून जागतिक आर्थिक घडामोडींमधील सूत्रबद्धता शोधून व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांच्यातील परस्पर संबंध, त्यांचे नैतिक व्यवहार, इतर क्षेत्रांवर त्याचे होणारे परिणाम इत्यादी सर्व गोष्टींचा विचार करून एक स्थूल कल्पना त्यांनी मांडली. माणूस हा केवळ अन्न, वस्त्र, निवारा यासाठी जगणारा प्राणी नसून नैतिक व सामाजिक जबाबदारींची जाण असणारा एक स्वतंत्र सजीव आहे, यावर त्याचा भर होता. म्हणूनच विज्ञानाने माणसाचा विचार करताना त्याच्या जैविक व मानसिक जडणघडणीबरोबरच मानवी स्थिती-गती, भोवतालची परिस्थिती, त्याचे सामाजिक व्यवहार, इत्यादींचा पण सहानुभूतीपूर्वक विचार करावा असा त्याचा आग्रह होता.

त्याकाळी या पुस्तकाचे जगभर अभूतपूर्व स्वागत झाले. औद्योगिक क्रांतीला जे अधिष्ठान हवे होते तेच ऍडम स्मिथने या पुस्तकामधून दिले. ब्रिटनची विस्कटलेली आर्थिक घडी नीट बसवण्यात या पुस्तकाचा फार मोठा वाटा

होता. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीची बीजं या पुस्तकात सापडतील. या पुस्तकाच्या अभ्यासकाने नंतरच्या शतकातील जागतिकीकरण व उदारीकरण यांची मुहुर्तमेढ रोवली. रोनाल्ड रीगन, मागरिट थॅचर या विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील राज्यकर्ते आपल्या आर्थिक मनमानीसाठी ऍडम स्मिथची साक्ष काढत होते.

या पुस्तकातील मांडणीवर टीका करण्यासाठी भरपूर वाव आहे. ऍडम स्मिथने तळागाळातील गोरगरीबांचा कधी काळी विचार केला होता का? सामान्य लोकांविषयी कळवळा दाखवण्याचे आग्रही प्रतिपादन त्याच्या पुस्तकात सापडते का? काहींच्या वैयक्तिक स्वार्थामधूनच परोपकारी प्रवृत्ती वाढते या धारणेवरच त्याच्या सिध्दांताचा डोलारा उभा आहे, व या धारणेला नंतरच्या अनेकांनी आव्हान दिले आहे. परंतु स्मिथच्या मते, प्रत्येकाला स्वतंत्रपणे जगण्याची मुभा दिल्यास, त्याच्या जीवन व्यवहारात कुठलीही बंधनं नसल्यास त्याचे जीवन समृद्ध होते व राष्ट्राच्या संपत्तीत आपोआपच भर पडत जाते व त्यातच सर्वांचे कल्याण आहे. आता पर्यंतच्या वेगवेगळ्या आर्थिकव्यवहारांचा अभ्यास केल्यास भांडवली व्यवस्था हीच सर्वात श्रेष्ठ व्यवस्था असून या व्यवस्थेत सुधारणेला भरपूर वाव आहे, यावर त्याचा दृढ विश्वास होता.

या पुस्तकामुळे त्या काळच्या समाजात बदलाचे वारे वाहू लागले. नशिबाला कोसत जगणाऱ्या सामान्य माणसाला आपणही काही करू शकतो, आपली स्थिती बदलू शकतो, प्रयत्न केल्यास जीवनाचा स्तर बदलणे शक्य आहे, या विचारामुळे समाजात नव चैतन्य प्राप्त झाले. बापाचा धंदा मुलाने, मुलाचा धंदा त्याच्या मुलाने असे पिढ्या न पिढ्या चालत आलेल्या उद्योग व्यवसायाच्या साखळीत या पुस्तकातील संदेशामुळे खंड पडू लागला. याच कालखंडात तंत्रज्ञानात भर पडू लागल्यामुळे ऍडम स्मिथच्या विधानांना पुष्टी मिळाली. मिळालेली संधी व स्वतःतील कौशल्यांच्या जोरावर आपणही कुठल्या कुठे पोचू शकतो, हा आत्मविश्वास वाढू लागला. ऍडम स्मिथच्या मार्गदर्शी तत्त्वामुळे जग बदलता येते, परिस्थिती बदलता येते यावर सर्व जगाचा विश्वास बसू लागला.

प्रत्येकात स्वयंविकासाची आंतरिक ओढ असते. हीच दृष्टी विसाव्या शतकात विकसित झाली, हे लक्षात येईल. स्वयंविकासाचा दहशतवाद, वसाहतवाद, निर्वशीकरण, खच्चीकरण इत्यादीशी संबंध जोडता येत नाही. तरीसुद्धा स्मिथची जीवनदृष्टी बाजारीकरणाकडे वाटचाल करणारी होती. चांभार, लोहार, कुंभार, सुतार इत्यादी बलुतेदार इतरांचे भले करण्यासाठी व्यवसाय करत नसून त्यांच्यामधील स्वयंम् हिताचा स्वार्थच त्यांना प्रेरणा देत असते. आपण त्यांच्यामधील माणुसकी शोधत बसण्याऐवजी त्याच्या स्वयंम् हिताला साद घालायला हवे. आपल्या गरजांच्यापेक्षा त्यांच्या फायद्याच्या गोष्टी करायला हव्यात. हा त्याचा सांगण्याचा मूळ हेतू होता. कदाचित यामधून खाजगीकरणाची इमारत चढली असेल. परंतु खाजगीकरणाने घातलेल्या गोंधळाकडे पाहिल्यानंतर सामान्य माणसाचे हाल बघवत नाहीत, हेही तितकेच खरे. परंतु स्मिथच्या दृष्टीपथामध्ये सामान्य माणसाला, गरीबाला, दुर्बलाला, स्थान होते तरी कुठे?

स्मिथची घणाघाती टीका ब्रिटिशांनी अनेक शतके पोसलेल्या व्यापारी भांडवलवादावर होती. या सिध्दांतानुसार व्यापारवाढीतूनच संपत्ती निर्माण होते व त्यातून देशाचा फायदा होतो. अशा व्यापारवाढीला उत्तेजन देण्यासाठी, संरक्षण देण्यासाठी, सवलती, अनुकूल कायदे-कानून असावेत यावर ब्रिटिशांचा कटाक्ष होता. स्मिथच्या मते अशी बंदिस्त व संरक्षित व्यवस्था बिनकामाची असते. ईस्ट इंडिया कंपनी अशाच व्यापार व्यवस्थेचे अपत्य होते. भांडवली व्यवस्थेला अशा प्रकारची संरक्षित भूमिका धोकादायक ठरू शकेल. राष्ट्राची संपत्ती सोन्या-नाण्यातून किंवा नफा-नुकसानीतून न मोजता त्या राष्ट्रातील लोकांच्या राहणीमानावरून, त्यांच्या जीवनशैलीवरून मोजावे, यावर स्मिथचा कटाक्ष होता. ही व्यापारी व्यवस्था विक्रेत्याचा लाभ व ग्राहकाचे नुकसान यावर भर देते. परंतु निखळ भांडवली व्यवस्थेत विक्रेता व ग्राहक या दोघांनाही आर्थिक व्यवहारामधून संपूर्ण समाधान मिळू शकते. वस्तु योग्य भावात मिळाल्याचा आनंद ग्राहकाला व वस्तू विकून नफा कमावल्याचे समाधान विक्रेत्याला व उत्पादकाला. स्मिथची ही मांडणी भुरळ पाडणारी होती. याच तत्त्वाचे विकृत परिणाम रेनॉल्ड रीगन व मागरिट थॅचर यांच्या राजकीय कारकिर्दीत बघावयास मिळाले.

तरीसुध्दा वेल्थ ऑफ नेशन्स या पुस्तकाचा मोठेपणा नाकारण्यात अर्थ नाही. औद्योगिक क्रांती, तंत्रज्ञानातील झेप याच कालखंडात घडत होत्या. हीच नेमकी वेळ साधल्यामुळे या पुस्तकाचा फार गवगवा झाला. त्या काळातील अभ्यासू नेत्यांनी हे पुस्तक वाचून आपली ध्येयधोरणं राबवली. त्यामुळे युरोपियन समाजाला अत्यंत वेगळे वळण लागले. युरोपातील आर्थिक विकासाने उच्चांक गाठला. फ्रेंच राज्यक्रांतीतील अध्वर्यूंनासुध्दा हेच पुस्तक मार्गदर्शी ठरले. अमेरिकेतील भांडवलशाहीला या पुस्तकामुळे तात्विक अधिष्ठान मिळाले. वैयक्तिक सुखाच्या मागे लागलेला हा समाज त्यासाठी कुठल्याही थराला जाण्याच्या तयारीत होता. शोषणाला धरबंद राहिला नाही. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालांना योग्य भाव व संरक्षण देणारे कॉर्न कायदे कालबाह्य ठरले.

स्मिथने मांडलेल्या अनेक तत्त्वांपैकी भांडवलशाहीचे उदात्तीकरण एवढेच तत्त्व सोईस्करपणे अनेक राष्ट्रांनी उचलून धरली. स्मिथने शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला विरोध दर्शविला होता, हे विसरले. कुठल्याही प्रकारचे आक्रमण, बंधन, बळजबरी, यांना त्याचा विरोध होता. सामान्यावरील कराचे ओझे कमी करावे, असा त्याचा आग्रह होता. प्रशासनात न्याय वागणुकीची तो अपेक्षा करत होता. नैसर्गिकरित्या आर्थिक वाढ व्हावी, यावर त्याचा भर होता. पिळवणूक, जुलमी व जबरदस्ती करणाऱ्या प्रशासनाला त्याचा सक्त विरोध होता. परंतु युरोपीय भांडवलदारांनी या पुस्तकाचा आधार घेऊन भरपूर धुमाकूळ घातला, हे आपण विसरू शकत नाही.

स्मिथच्या मते खाजगीकरण व बाजारीकरण यांच्यात सुसूत्रता आणण्यासाठी अदृश्य हात सतत कार्य करत असते. त्यामुळे वेगळ्या नियंत्रकाची गरज नाही. परंतु वरचेवर ठिकठिकाणी आर्थिक अरिष्ट कोसळताना हा अदृश्य हात कुठे गायब होतो याचे स्पष्टीकरण ऍडम स्मिथ किंवा त्याचे समर्थक देवू शकले नाहीत. एकीकडे मार्क्सचे समाजवादी आर्थिक तत्त्वज्ञान व दुसरीकडे स्मिथचे भांडवलशाही आर्थिक तत्त्वज्ञान याच संभ्रमातून जगाचा प्रवास चालला आहे. तरीसुध्दा वेल्थ ऑफ नेशन्स मधील तत्त्वज्ञानाचे आकर्षण संपलेले दिसत नाही.

प्रसिद्धी: 9 Aug 10

9. पेटंट स्पेसिफिकेशन फॉर आर्कराइट्स स्पिनिंग

रिचर्ड आर्कराइट (1733-1792)

खरे पाहता उद्योजकाच्या पेटंट हक्कासाठी, यंत्राचा तपशील लिहिलेल्या तीन पानी अहवालाला पुस्तक म्हणावे की नाही याबद्दल अनेकांच्या मनात शंकेची पाल चुकचुकली असेल. परंतु चार ओळीची (चारोळया!) कविता असू शकते व चारशे ओळींची पण कविता असू शकते. कवितेला ओळींचे बंधन नाही. त्याच प्रमाणे पुस्तकांना पानांच्या संख्येचे बंधन नसावे.

औद्योगिक क्रांतीच्या कालखंडात उद्योजक या पिढीचा खऱ्या अर्थाने उदय झाला. उद्योजक विज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा योग्य वापर करून समाजाच्या गरजा भागवण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. समाजाला सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नात असतात. उद्योजकांच्या पिढीने एकेकाळच्या श्रीमंत जमीनदारांना, वतनदारांना, व्यापारामध्ये भरपूर नफा कमवून गबर झालेल्या भांडवलदारांना उघड उघड आव्हान दिले. समाज ढवळून टाकला. श्रीमंत म्हणजे भरपूर जमीन-जुमला असलेले, शेकडो शेतमजूरांना रात्र-दिवस राबवून घेत त्यांच्या श्रमातून ऐषारामी जीवन जगणारे, अशी व्याख्या रूढ होती. उद्योजकांनी ही व्याख्या पुसून टाकली.

शेतीभोवती फिरत असलेल्या समाज व्यवस्थेत हजारो वर्षे काहीही बदल झाला नव्हता. परंतु उद्योजकांच्या नवीन पिढीने जमिनीचा एक तुकडाही नसतानासुद्धा केवळ बुद्धी, सर्जनशीलता, दूरदृष्टी व समाजोपयोगी नवीन कल्पनांच्या जोरावर सामाजिक क्रांती घडवून आणली. रिचर्ड आर्कराइटच्या यांत्रिक सूतकताई प्रक्रियेमुळे इतर उद्योजकांना प्रोत्साहन मिळू लागले. नवीन दिशा मिळाली. एका नवीन उद्योगव्यवस्थेची सुरुवात अशा पेटंटमुळे झाली. व हे लोण पुढील 60-70 वर्षे जगभर पसरले. ही औद्योगिक क्रांती अमेरिका, फ्रान्स, वारशियातील क्रांतीपेक्षा जास्त परिणामकारक ठरली. जगाचा चेहरा मोहरा बदलला.

मुळात पेटंट हक्कासाठी संशोधकच सामान्यपणे प्रयत्न करत असतात. परंतु रिचर्ड आर्कराइट कुठल्याही अंगाने संशोधक नव्हता. जेम्स वॅट किंवा मायकेल फॅरडे प्रमाणे त्यांनी कुठलेही संशोधन केले नव्हते. परंतु तो एक कल्पक उद्योजक होता. आपल्या उत्पादनाला बाजारपेठेत कितपत प्रतिसाद मिळू शकेल याची त्याला जाण होती. आवती भोवती होत असलेल्या बदलांवर व संशोधनांवर त्याची नजर रोखलेली होती. त्यांनी संशोधनाचे महत्त्व ओळखले. त्याच्यासारख्या उद्योजकांनी संशोधनाचा वापर करून घेत ब्रिटनमध्ये उद्योगांचे जाळे उभारले व हजारो मजूरांना काम दिले. कामाच्या मोबदल्यातून मिळालेल्या वेतनातून, एके काळी शेतावर राबराबून शेवटपर्यंत गरीबीतच जीवन जगणाऱ्या मजूरांच्या परिस्थितीत सुधारणा झाली. जीवनमान उंचावला. जेथे शक्य आहे तेथील कामाच्या यांत्रिकीकरणांच्या अशा प्रकारच्या हक्कपत्रांमुळे उत्पादनाला वेग आला. मोठ्या प्रमाणात

बाजाराच्या मागणीप्रमाणे उत्पादन वाढविणे शक्य झाले. त्यानी त्याकाळी घालून दिलेल्या मार्गदर्शी तत्वाप्रमाणे आजचे उद्योग व्यवस्थापन कमी-जास्तपणे अजूनही कार्यरत आहे.

आर्कराइटचे शिक्षण जेमतेम झाले होते. तो तसा अशिक्षितच. त्याकाळी शिक्षण महाग असल्यामुळे घरातच त्याच्या बहिणीने त्याला शिकविले. त्याचे वडील शिंप्याचा व्यवसाय करत. वयाच्या तेराव्या वर्षापासून एका न्हाव्याच्या दुकानात त्याला उमेदवारी करावी लागली. नंतर त्याने केसांच्या कृत्रिम टोपांचा व्यवसाय सुरु केला. गावोगावी हिंडून कापलेले केस गोळा करून तो टोप बनवून घ्यायचा व विकायचा. याच फिरतीच्या काळात, खेडे ओस पडत आहेत हे त्याच्या लक्षात येऊ लागले. उद्योग व्यवसायामुळे शहरवस्ती वाढत होती. उत्पादनासाठी वापरात असलेले मशिन्स बघून तो आश्चर्यचकित होत होता. मशिन्सनी आर्कराइटला भुरळ घातली.

अशाच एका फिरतीच्या वेळी त्याची गाठ एका हौशी संशोधकाशी पडली. त्या काळी अनेक होतकरूंना नवीन मशिन्स बनवण्याचा छंद जडला होता. त्यातून आपले भाग्य उजळेल या आशेवर रात्रंदिवस ते खपत होते. सुती कापडांच्या कारखान्यांनी ही सुरुवात करून दिली. सुती कपड्यांच्या मिल्सनेच औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात केली. शेतातील कापूस स्वच्छ करणे, बिया वेगळे करणे, सूत कातणे, विणणे, रंग भरणे, कापड तलम करणे इत्यादी अनेक प्रकार वस्त्रोद्योगांशी निगडित होत्या. सुती कापडांना फार मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होती. छोटे छोटे मशिन्सचा वापर करून घरगुती पातळीवरच उत्पादनाचा वेग वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात होता. संशोधकांच्या डोक्यात अनेक कल्पना होत्या. परंतु मशिन्स बनवून त्याची चाचणी घेण्यासाठी पैसे नसत. या हौशी संशोधकाला आर्कराइटने मदत करण्याचे ठरवले. सूत कताईसाठी एका नवीन प्रकारच्या चौकटीचा शोध त्यानी लावला होता. मशिनमध्ये अनेक सुधारणा करत त्याची यशस्वीपणे चाचणी करण्यात आली. संशोधकाला धंद्यात भागिदारी दिली. त्याच्याजवळील दूरदर्शीपणामुळे त्याच्या या उपक्रमाला बरकत आली. विज्ञानामुळे जग बदलू शकते या न्यूटनच्या विधानाचा प्रत्यंतर वस्त्रोद्योगातील यांत्रिकीकरणातून येवू लागला. यापूर्वी हाताने सूतकताई केली जात होती. आर्कराइटच्या या सर्जनशील उपक्रमामुळे 5000 लोकांना रोजगार मिळू लागला. पेटंट हक्कासाठी विनंती अर्ज करताना आर्कराइटने त्याचे मशिन कापूस-लोकरपासून सूतकताई करू शकते. त्यातून उत्पादनात वाढ होऊ शकते व कित्येक गरीबांना मजूरी मिळते असा उल्लेख केला होता.

उत्पादनाच्या यांत्रिकीकरणामुळे अशिक्षित, अर्धशिक्षित, कामगारसुध्दा मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करू शकतात हे सिध्द झाले. आर्कराइटच्या कारखान्यातच 8-10 वर्षांच्या बालकामगारांची मोठ्या प्रमाणात भरती होती. 12 ते 14 तास ते काम करत होते. मशिनसाठी वाफेची, पवनचक्कीची, वा पाणचक्कीची ऊर्जासुध्दा चालू शकत होती. त्यामुळे ज्याप्रकारची ऊर्जा उपलब्ध असेल त्याप्रमाणे मशिनमध्ये थोडे फार बदल करून उत्पादन करणे शक्य झाले. आजसुध्दा मशिनच्या लवचिकपणाविषयी उत्पादक जास्त जागरूक असतात.

आर्कराइटला या व्यवसायात प्रचंड प्रमाणात पैसा मिळू लागला. एका प्रकारे आधुनिक कारखानदारी व्यवस्थेची ही सुरुवात होती. समाजाला याचा पुरेपूर फायदा झाला. आर्कराइटची प्रेरणा घेऊन अनेक उद्योजक वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये यांत्रिकीकरणावर भर देऊ लागले. ही औद्योगिक परंपरा अमेरिका, भारत, युरोप, रशिया, जपान, व आता चीनमध्येसुद्धा पसरली आहे. अमेरिकेतील क्रांतीनंतरच्या काळात आर्कराइटच्या यांत्रिकीकरणाची कल्पना अमेरिकेत पोचली. व या संधीचा त्यांनी भरपूर फायदा करून घेतला. सर्व देशभर उद्योगाचे जाळे पसरले व अमेरिका श्रीमंत झाली.

वीतभर जमिनीची मालकी नसताना, पिढीजात घरदार, वतन वा इतर कुठलिही मालमत्ता नसताना, किंवा उच्च शिक्षणाचा गंधही नसतानासुद्धा केवळ कल्पकतेच्या जोरावर माणसं श्रीमंत होऊ शकतात, ऐषारामी जीवन जगू शकतात, मोठ मोठ्या आलिशान घरात राहू शकतात, हेच या औद्योगिक क्रांतीने जगाला दाखवून दिले. भांडवली व्यवस्थेला अत्युच्च शिखरावर पोचवण्याचे काम आर्कराइटसारख्या अनेक उद्योजकांनी केला व अजूनही करत आहेत.

उद्योग व्यवस्थेतील उतावळेपणामुळे, झटपट श्रीमंतीच्या हव्यासामुळे शोषणाला भरपूर वावही उद्योजकांना मिळाला. कारखानदारीत अनेक दोष आहेत, हे आपण नाकारू शकत नाही. गोरगरीबांचे शोषण होते, आर्थिक विषमता वाढते, मूठभर लोक इतरांच्या जीवावर ऐषाराम करतात, बालकामगारांची संख्या वाढतच आहे, कामाच्या तासांना बंधन नाहीत इ.इ. हे सर्व खरे असले तरी उद्योगव्यवस्थेचे लोण अजूनपर्यंत थांबवता आले नाही, शहरीकरणाचा वेग थांबवता आला नाही, स्त्री कामगार-बालकामगार यांची पिळवणूक थांबवता आली नाही, हेही तितकेच खरे. आर्कराइटने शोधलेल्या यंत्रामुळे वस्त्रोद्योगाला भरभराटी आली हे आपण नाकारू शकत नाही. युरोप, अमेरिका, भारत व आता चीन या देशांने वस्त्रोद्योगाला ऊर्जितावस्थेला पोचवले. याचे सर्व श्रेय आर्कराइटला ध्यायला हवे.

प्रसिद्धी: 16 Aug 10

10. दास कॅपिटल

कार्ल मार्क्स (1818 -1883)

या त्रिखंडात्मक ग्रंथांचा लेखक कार्ल मार्क्स व या ग्रंथांचे शीर्षक समानार्थी शब्द म्हणून आजकालचे अभ्यासक वापरत असतात. इतके ते एकमेकात समावून गेलेल्या आहेत. ही पुस्तके मार्क्सच्या दीर्घकाळ केलेल्या अभ्यासाचे फलित आहेत. आयुष्यातील ऐन उमेदीची पंचवीस वर्ष त्यांनी अर्थशास्त्राच्या व्यासंगात घालवली. राजकीय आर्थिक व्यवहाराला विज्ञानाच्या चौकटीत बसवून एखाद्या वैज्ञानिक संशोधकाप्रमाणे त्यांनी त्याचा अभ्यास

केला. राजकीय अर्थशास्त्र म्हणजे समाजाचे शरीरशास्त्र, असे त्याचे ठाम मत होते. त्या शास्त्राचा सखोल अभ्यास करून त्या अभ्यासाचा पूर्ण आशय त्यांनी या तीन ग्रंथात मांडला. यातील पहिला खंड 1867 साली मार्क्सच्या हयातीतच प्रसिध्द झाला. इतर दोन्हींची हस्तलिखित तयार होती. त्याच्या मृत्युपश्चात (1883) फ्रेडरिक एंगल्स या त्याच्या जिवलग मित्राने उरलेले दोन्ही ग्रंथ संपादित करून प्रसिध्द केले.

5 मे 1818 रोजी जन्मलेल्या कार्ल मार्क्सला मोठा झाल्यावर वडिलाप्रमाणे वकील होणे अपेक्षित होते. परंतु त्याने वकिलीचे शिक्षण न घेता तत्वज्ञान व इतिहास याविषयांचा अभ्यास करू लागला. संपूर्ण आयुष्य मानवजातीच्या खऱ्या - खुऱ्या सुखासाठी झटण्यात घालवले, अथक परिश्रम केले, अनेक हाल अपेष्टा सोसल्या, व प्रचंड ग्रंथ निर्मिती केली. माणसाला सुख आणि स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या समाजाची स्थापना कोणत्या परिस्थितीत करता येईल, याचे विश्लेषण केले, मार्गदर्शन केले. भांडवलशाही समाजात उत्पादनांची साधनं प्रचंड प्रमाणात निर्माण झाली आहेत, विज्ञानाची आश्चर्यकारक प्रगती झाली आहे, आणि इतिहासाच्या या टप्प्यावर माणसाच्या खऱ्या - खुऱ्या स्वातंत्र्याची शक्यता निर्माण झाली आहे, असे त्यांनी शास्त्रीय विश्लेषणातून दाखवून दिले आहे.

मार्क्स याच्यापुढे प्रश्न होता तो स्वतःला हरवून बसलेल्या, स्वतःच्या शक्तीची व शक्यताची विस्मृती झालेल्या, स्वतःचीच निर्मिती ज्याला परकी वाटू लागते अशा समाजव्यवस्थेत दुरवस्थेला पोचलेल्या माणसांच्या मुक्तीचा. माणसाचे दुःख, त्याचे दैन्य हे इथल्या समाजव्यवस्थेशी निगडित आहेत, माणसानेच निर्मित केलेल्या समाजरचनेत त्याची पाळमुळं आहेत, हे मार्क्सला दाखवायचं होतं. माणसात परात्म भाव निर्माण करणाऱ्या प्रक्रियेचे ज्ञान झाले की तोच माणूस मग स्वतःचा इतिहास घडवेल तेवढी क्षमता त्याच्याजवळ आहे हे मार्क्सला मांडायचं होतं. मार्क्सच्या सर्व लेखन साहित्यावर ऍडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो, मिल, हेगेल इत्यादी विचारवंतांचा प्रभाव जाणवतो. भांडवलवादाचे विश्लेषण करत असताना अरिस्टॉटल व इतर ग्रीक तत्वज्ञांचा संदर्भ त्यांनी घेतला होता. विद्यापीठातील त्यांनी लिहिलेला शोधनिबंध क्रि. श.पू. तिसऱ्या शतकातील डेमाक्रिटस व एपिक्युरस या ग्रीक तत्वज्ञांशी संबंधित होता.

मार्क्सच्या मते भांडवलशाहीची गतिमानता कामगारांच्या शोषणावर व त्यांच्या खच्चीकरणाभोवती फिरत असते. श्रमशक्ती ही क्रयवस्तू बनून तिची खरेदी-विक्री करणे हे भांडवलशाहीचे खास वैशिष्ट्य आहे. भांडवली व्यवस्थेत उत्पादन साधनं व श्रमशक्ती या क्रयवस्तू असतात. उत्पादकाकडे साधनं व भांडवल या दोन्ही असल्यामुळे श्रमशक्तीवर अतिरिक्त मूल्य लावून नफा कमावतो. परंतु या प्रकारच्या व्यवस्थेत समाज कसा रसातळाला जावू शकतो यावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले होते. त्याचे ग्रंथ नीतीचे प्रवचन देत नाहीत. वा केवळ सिध्दांत सांगून वाचकांना वाऱ्यावर सोडून देत नाहीत. समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी काय कार्यक्रम हवेत याची चर्चा त्यात

केलेली आहे. भांडवली व्यवस्थेतील गतीमानतेचे विश्लेषण करून त्याची भविष्यातील अवस्था काय असू शकेल हे शोधण्याचा तो प्रयत्न होता. भांडवलवृद्धी, आर्थिक गतीशीलता, स्पर्धा, बँकिंग प्रणाली, कर्ज, भाग भांडवल, नफ्याच्या दरातील उतरंड, मालकी हक्क, इत्यादी अनेक आर्थिक विषयावर त्यांनी आपल्या पुस्तकात भाष्य केले आहे.

मार्क्सने आपल्या *दास कॅपिटल* या ग्रंथात वर्गीय लढयापेक्षा रचनात्मक अंतर्विरोधावर जास्त लक्ष केंद्रित केले आहे. हा लढा श्रम व भांडवल यांच्यामधला नसून श्रमिकवर्ग व मालकांच्यामधला आहे. त्यामुळे *कॅपिटल* क्रांतीची मांडणी करत नसून क्रांतीक्षमता असलेल्या परिस्थितीचे विश्लेषण करते. यात प्राचीन समाजवाद, जमीनदारी, सामंतशाही, भांडवलशाही व भविष्यातील समाज यावर विस्तृतपणे चर्चा केलेली आढळते. भांडवलशाही व्यवस्था अस्तित्वात कशी येते, तिचा विकास कसा होतो, आणि त्या विकासप्रक्रियेतच भांडवलशाहीनंतर येणाऱ्या नव्या व्यवस्थेला जन्म देणारे घटक कसे निर्माण होतात, हे त्यांनी विशद केले आहे. भविष्याचे चित्र रंगवताना वर्गभेद, व वर्गविरोध यांनी युक्त असलेला जुना भांडवलशाही समाज नाहिसा होऊन त्याऐवजी एकमेकांच्या सहकार्याने राहणारा शोषणमुक्त समाज अस्तित्वात येईल, या नव्या समाजात प्रत्येक व्यक्तीचा मुक्त विकास होणे हीच पहिली अट असेल, यावर त्याचा भर होता.

परंतु या अवस्थेपर्यंत अजूनही समाज पोचलेला नाही. एकाप्रकारे मार्क्सचा हा अपेक्षाभंगच आहे. भांडवली व्यवस्थेत तंत्रज्ञान व उत्पादन साधनेतील जलद विकासामुळे अनेक अनपेक्षित बदल होत गेले. परंतु तळागाळातल्यांच्या परिस्थितीत फार फरक जाणवला नाही. अजूनही जग भांडवली व्यवस्था की समाजवादी व्यवस्था याच संभ्रमावस्थेतून मार्ग काढण्याच्या प्रयत्नात आहे. भांडवली व्यवस्थेत सातत्याने आर्थिक अरिष्ट येत राहतात. फक्त त्याचे बाह्यस्वरूप बदललेले असते. अशा स्थितीत समाजाला नेमके काय करावे हेच कळनासे होते. परंतु फिनिक्स पक्षीप्रमाणे भांडवलशाही पुन्हा डोके वर काढते. शोषणाचे रंग बदलतात. काही वेळा साम्यवादी क्रांतीच्या भीतीने प्रशासनांना शांतता व सुव्यवस्था यांचे निमित्त करून समाजावर लादलेल्या पोलीस स्टेटची कल्पना सोडून द्यावी लागते. जनतेची प्रगती व सुरक्षितता या कल्याणकारी राज्याच्या कल्पना स्वीकाराव्या लागतात. थातुर मातुर उपाय योजून असंतोष दडपला जातो. काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकाला काम मिळण्याची ग्वाही, केलेल्या कामाच्या मोबदल्यात प्राथमिक गरजा पूर्ण होण्याची ग्वाही, बालपणात विकासाची ग्वाही, वृद्धत्वात समाधानाची ग्वाही, अशा समाजाची निर्मिती करण्याचे लालूच दाखवत भांडवलवाद सर्वांना झुलवत ठेवत असते. त्यामुळे मार्क्सला अपेक्षित असलेली क्रांती होऊ शकली नाही. याचबरोबर भांडवलशाही व त्यानंतर येणारा साम्यवाद यामधील संक्रमण काळात समाज व्यवस्था कशी असेल, संक्रमणकाळाची कालावधी किती असेल, भांडवलशाही खिळखिळी झाल्यानंतर जे पक्ष सत्तेवर येतील त्यांनी कोणत्या प्रकारची समाज रचना करावी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक संघ-संस्था, संघटना कशा असाव्यात इत्यादीसंबंधीचा उल्लेख मार्क्स करत नाही. व शेवटपर्यंत त्या अनुत्तरित राहिल्या आहेत.

तरीसुधदा हे ग्रंथ रशियासारख्या अत्यंत बलाढ्य देशात क्रांती घडवण्यासाठी स्फूर्तीदायी ठरल्या. साम्यवादी राजवटीने अनेक स्थित्यंतर पाहिली. काही आघातामुळे रशियातील साम्यवादी व्यवस्था शेवटपर्यंत रुजू शकली नाही हे खरे असले तरी त्याचा दोष मार्क्स किंवा दास कॅपिटलच्या माथी मारणे योग्य ठरणार नाही. बाजारविरहित अर्थव्यवस्था असू शकते, संपूर्ण मालमत्तेचे स्वामित्व सरकारकडे सोपूनही अर्थव्यवस्था सुरळित चालू शकते, समाजवादाला लोकशाही प्रणालीची गरज नसते, ही तिन्ही गृहितके प्रत्यक्षाच्या कसोटीवर चुकीच्या ठरल्या. अंमलबजावणीतील चुकीमुळे सिध्दांतच हद्दपार झाला. म्हणूनच जग बदलण्याची क्षमता या पुस्तकात होती असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे.

प्रसिद्धी: 23 Aug 10

11.वाट इज लाइफ?

एर्विन स्क्रोडिंजर (1887-1961)

विसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध पूर्णपणे भौतिकशास्त्राला वाहिलेले होते. सापेक्षता सिध्दांत, अणु विभाजन, क्वांटम मेकॅनिक्स या संकल्पनांनी वैज्ञानिक-जगाला मुग्ध करून टाकले होते. मूलभूत विज्ञानसंशोधकांना अणूंच्या रहस्यभेदात स्वारस्य होते. नियंत्रित अणु विभाजनातून ऊर्जेचा अव्याहत श्रोत मिळण्याची शक्यता होती. त्यामुळे जगभरातील वैज्ञानिकांमध्ये अणूंचे रहस्यभेद करण्यात पहिल्यांदा कोण यशस्वी होतो याची जणू काही स्पर्धा लागली होती. मॅनहटन या अणु बाँब प्रकल्पाने अणू-परमाणूंच्या शोधात असलेल्या वैज्ञानिकांना आपापले सिध्दांत, गृहितकं, व प्रमेयांचे अंतिम परिणाम काय होणार हे प्रत्यक्ष सिध्द करण्याची संधी दिली. परंतु अणुबाँबच्या स्फोटाने, त्यात झालेल्या मानवी संहाराने वैज्ञानिकांचे जग हादरले. भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्रांने अनेक तंत्रज्ञानांना जन्म दिला. विमान, अत्याधुनिक अजश्रकाय जहाजं, रेडिओ, टीव्ही, स्वयंचलित वाहनं, फोटोग्राफी, सिनेमा, अवकाश तंत्रज्ञान, रडार यंत्रणा, क्ष किरणांपासून वैद्यकीय निदान, लेसर, संगणक, इ.इ. सोई-सुविधा विसाव्या शतकानेच दिलेल्या आहेत व या यादीत आणखी भर पडतच आहे. परंतु काही महत्वाकांक्षी वैज्ञानिक व राजकीय नेते आधुनिक तंत्रज्ञानाला सैनिकांच्या छावणीत बांधून ठेवण्यात यशस्वी होऊ लागले. दोन्ही जागतिक महायुद्धात उपलब्ध तंत्रज्ञानांचा वापर करून लाखो लोक मारले गेले. विज्ञानाची ही काळी बाजू लक्षात येईपर्यंत वेळ निघून गेली होती. विज्ञान हे फक्त मानवी मृत्युसाठीच आहे का? असा प्रश्न पडला. अशा विचार मंथनातून बाहेर पडलेल्या मोजक्या वैज्ञानिकामध्ये एर्विन स्क्रोडिंजर हे नाव लक्षात राहते. या वैज्ञानिकाने जीवशास्त्रावर लक्ष केंद्रित केले व यानंतरचा काळ जीवशास्त्राचा आहे हे वैज्ञानिकांच्या मनावर ठासवले.

वाट इज लाइफ? हे पुस्तक नोबेल पारितोषक विजेता स्क्रोडिंजर यानी 1943 साली डब्लिन येथे निवडक 400 प्रेक्षकासमोर दिलेल्या भाषणांची मुद्रित आवृत्ती आहे. याच पुस्तकाने पुढील काळातील वैज्ञानिकांच्या संशोधनाची दिशा बदलली. जगापुढे 'आ' वासून उभ्या असलेल्या आहार, आरोग्य, इत्यादी समस्यांना उत्तर शोधणे शक्य झाले व जगाचा ढाचा बदलू लागला व अजूनही बदलत आहे. खरे पाहता जीवन हे अध्यात्म, धर्म वा तत्त्वज्ञान यांच्या अखत्यारीतला चर्चा विषय. हजारो वर्षे धर्माने या संबंधीचे अत्यंत चुकीच्या कल्पना मांडून लोकांची फसवणूक केली आहे. आत्मा, परमात्मा, चेतना, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, पुनर्जन्म, कर्म सिद्धांत इत्यादी शब्दांची पेरणी करून धर्मनिष्ठांना संमोहित केले. परंतु जीवन म्हणजे नेमके काय? या प्रश्नाचे ऐहिक अंगाने विचार करू लागल्यास मानवी जीवन समृद्ध होऊ शकते असा विचारच यापूर्वी कधी कुणी केला नव्हता.

स्क्रोडिंजरने आपल्या भाषणात जीवन म्हणजे काय यासंबंधीचे विचार मांडले. जीवशास्त्र हे भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्रापेक्षा वेगळे का समजले जाते? हा त्याच्या समोरचा प्रश्न होता. एकीकडे किडा-मुंगी, प्राणी-पक्षी व इतर सजीव प्राणी व दुसरीकडे अणु-रेणु, चुंबक, बीज, तापमान, अशी विभागणी का? सजीवांचा विचारसुद्धा भौतिकीचे नियम व रासायनिक क्रिया - प्रक्रिया या संकल्पनेतून का करू नये? निर्जीव वस्तूसाठी अवकाश व काळ या संकल्पना लागू करून त्यांचे रहस्य उलगडता येते. तशाच प्रकारे सजीवांनासुद्धा अवकाश व काळ या संकल्पना लागू करून त्याचा रहस्यभेद करता येईल का? स्क्रोडिंजरने आपल्या भाषणात सजीव प्राण्यांचा विचारसुद्धा अणु-रेणु, अवकाश-काळ, भौतिकी नियम, रासायनिक प्रक्रिया या संकल्पनेतून करायला हवे असे सुचविले. त्याच्या मते या जगातील सर्व निर्जीव व सजीव भौतिकीच्या नियमाने बांधलेले आहेत. जिवंत असणे म्हणजे शरीरातील रेणूंच्यावर काही रासायनिक-भौतिक क्रिया - प्रक्रिया घडत राहणे. यालाच चयापचय असे म्हटले जाते - खाणे, पिणे, श्वास घेणे, पुनरुत्पादन करणे इ.इ. जिवंत राहण्याच्या या क्रियेला भौतिकीतील एंट्रॉपीचे नियम पण लागू करता येतील. फक्त ती नकारात्मक एंट्रॉपी असेल. कारण एंट्रॉपीच्या नियमाप्रमाणे निर्जीव वस्तूंची वाटचाल नेहमीच सुव्यवस्थेतून अव्यवस्थेकडे जात असते. परंतु अशा एंट्रॉपीला टाळण्याकडे सजीवांचा कल असतो. सजीवामध्ये एक सुसंबद्धता असते. व ही सुसंबद्धता कायम राखण्यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले जात असतात. परंतु मृत्युसमयी ही सुसंबद्धता पूर्णपणे ढासळते. मृत्युच शरीराला एंट्रॉपीकडे खेचते. आयुष्यभर जनुक, गुणसूत्र, प्रथिने इ.इ. सुसंबद्धता कायम ठेवण्याच्या प्रयत्नात असतात. व त्यांची आनुवंशिकता प्राणीवंशातील सातत्य टिकवतात.

या पुस्तकामुळे संशोधकांना रेण्वीय जीवशास्त्र हा एक नवा विषय संशोधनासाठी मिळाला. यापूर्वीही या विषयावर त्रोटकपणे काही संशोधन झाले होते. परंतु विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या विषयावर फार मोठ्या प्रमाणात संशोधन होऊ लागले. सजीवामध्ये जनुकांचा सहभाग कसा असतो? आनुवंशिकता म्हणजे नेमके काय?

जनुकांना आपण नेमके काय करावे हा संदेश कसा व कुठून मिळतो? अशा व इतर अनेक प्रश्नांना संशोधक उत्तरं शोधू लागले. या संशोधनामुळे जीव तंत्रज्ञानात भर पडू लागली. जिवाणू, विषाणू, किडा - मुंगी, क्रिमी कीटक, वनस्पती इत्यादी सजीवांचा अभ्यास होऊ लागला. वनस्पतींचा अभ्यास करताना संकरित बियांचा शोध लागला. या संशोधनामुळे जास्तीतजास्त आहारोत्पादन करणे शक्य झाले. शेती व्यवसायात हरित क्रांती झाली. सुधारित बी-बियाणे, खतं, कीटकनाशक फवारे, जमिनीची कस सुधारणे इत्यादीमुळे अन्नपदार्थांचे मुबलक उत्पन्न मिळू लागले.

केवळ अनुभवावर आधारित असलेल्या व अंधारात चाचपडत असलेल्या वैद्यकशास्त्राला रेण्वीय संशोधनामुळे एक नवी दिशा मिळाली. माणसांना भेडसावत असलेल्या अनेक असाध्य रोगांचे मूळ शोधण्यात संशोधक यशस्वी झाले. रोगोपचारपद्धतीत प्रगती झाली. वैद्यकीय तंत्रज्ञानातील अत्याधुनिक संशोधनामुळे नवीन वैद्यकीय यंत्रसामग्री बाजारात येऊ लागली. यामुळे डॉक्टर्सना अचूक रोगनिदान करणे शक्य होऊ लागले. नवनवीन औषधामुळे रोगोपचारपद्धतीत फार मोठा बदल झाला. लंकीकरणामुळे काही रोगाणूपासून जगाला मुक्ती मिळाली. माणसांच्या सरासरी आयुष्यात लक्षणीय प्रमाणात वाढ होऊ लागली. कुपोषण, बालमृत्यु, मातामृत्यु यात लक्षणीय प्रमाणात घट झाली. जीव भौतिकी व जीव रसायनशास्त्रातील संशोधनातून जैव तंत्रज्ञान विकसित झाले व या क्षेत्रातील संशोधनाचा वेग अजूनही वाढतच आहे.

जनुकीय तंत्रज्ञानातील ही भरभराटी अनेक नवीन प्रश्नांना जन्म घालत आहे. जनुकं खरोखरच स्वार्थी आहेत का? अवयवारोपणासाठी क्लोनिंग तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन द्यावे की नको? वैगुण्यरहित माणसांची पिढी तयार करणे शक्य होत असल्यास स्टेम सेल संशोधनावर बंदी का घातली जात आहे? माणसांच्या दीर्घायुष्यासाठी प्रयत्न करणार्या संशोधनामुळे काही नवीन समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे का? माणसामधील पेशी, पेशीमधील जनुकं इत्यादी भौतिक नियमानुसार कार्य करत असल्यास माणसाच्या स्वातंत्र्याला काही अर्थ असेल का? आयुष्यातील सर्व घटना पूर्वनिर्दिष्ट असल्यास माणसांच्या प्रयत्नांना काही अर्थ असेल का? अशा प्रश्नांची उत्तरं शोधली जात आहेत. व जग त्यानुसार बदलत आहे. म्हणूनच अजूनही हे पुस्तक जगाला मार्गदर्शी ठरत आहे.

प्रसिद्धी: 30 Aug 10

12. नांगरल्याविण भुई

पुस्तक विकत घेऊन 2-3 वर्षे झाली तरी हे पुस्तक वाचायचे राहून गेले. कदाचित पुस्तकाचे शीर्षक misleading वाटल्यामुळे तसे झाले असेल. हे पुस्तक शेतीविषयक असावे असा (गैर) समज झाला होता. (शीर्षक वाचताना फुकोयामाचे One Straw Revolution सारखे काही तरी असावे असे वाटले असेल) . परंतु

पुस्तक वाचून संपवल्यानंतर हा एक सर्वस्वी वेगळा प्रयत्न आहे हे लक्षात आले. जयंत नारळीकर पती-पतींच्या मलपृष्ठावरील थोडक्यात मांडलेल्या अनुकूल अभिप्रायापेक्षा कादंबरीचा आवाका फार मोठा आहे हे वाचताना लक्षात येवू लागले.

कादंबरीचा विषय, रचना, पात्रनियोजन, विषयाची मांडणी व शेवट या सर्व आघाड्यावर लेखक नंदा खरे यांना शंभर टक्के यश मिळाले आहे असे म्हणता येत नसले तरी या प्रकारे एखादी कादंबरी लिहिता येऊ शकते यातच लेखकाचे यश दडले आहे.

संगणकशास्त्राचे सैद्धांतिक पाया उभारणाऱ्या काही मोजक्या वैज्ञानिकांपैकी अत्यंत नावाजलेल्या ऍलन ट्युरिंगसारखे एक पात्र घेऊन त्याच्या सर्व गुणदोषासह त्याला भारतीय वातावरणात उतरवणे हे येरा गवाळाचे काम नाही. इंग्रजी साहित्यविश्वालासुद्धा आव्हानात्मक वाटणाऱ्या ट्युरिंगला भारतीय साज चढवणे खरोखरच सर्जनशीलतेची उच्च पातळी गाठण्यासारखे ठरेल.

मूळ वैज्ञानिक सिद्धांतापासून संगणकाची रचना करण्याचा ध्यास असलेल्या यातील पात्ररचना खरोखरच वाखाणण्यासारखी आहे. टाटांची प्रेरणा व त्यांचा आर्थिक सहभाग, रामानुजनबरोबरची ट्युरिंगची काल्पनिक ओझरती भेट, टाटा-भिसे यांचे (त्या काळातील) स्वामित्व हक्कासाठीचा संघर्ष, इत्यादींचा अत्यंत खुबीने वापर करून सीता छत्रे या लहानपणीच विधवा झालेल्या व almost निराश्रित असलेल्या काल्पनिक स्त्रीच्या भोवती कथानक फिरते ठेवून या बाईला लेखकाने वेगळ्या उंचीवर नेवून ठेवले आहे.

संगणक विज्ञानातील प्राथमिक अडथळे कशा प्रकारचे होते याची पूर्ण कल्पना हे पुस्तक वाचताना येते. विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा वापर करून एखादी ललित साहित्यकृती उभी करणे व वाचकांना वेगळ्या विश्वात नेणे फार कठिण काम आहे. लेखक या कामी यशस्वी झालेले आहेत ही बाब पुस्तक वाचताना नक्कीच लक्षात राहते.

परंतु यातील बारकावे समजून घेण्यासाठी वाचकांकडे बहुश्रुतता आवश्यक आहे. ते जर नसल्यास कादंबरी निर्जीव वाटू लागते. मग मात्र (नेहमीप्रमाणे) दोष लेखकाच्या माथी मारून वाचक सहीसलामत स्वतःची सुटका करून घेतो.

हे पुस्तक वाचताना The Soul of a New Machine ची आठवण होत होती.

नांगरल्याविण भुई, नंदा खरे,

ग्रंथाली, मुंबई, 2005, पृ.सं - 177, किं - 150 रु

प्रसिद्धी: 6 Sep 10

13. सणांचे कुळ उत्सवांचे मूळ

आपल्या देशातील बहुतेक सण - उत्सवांना धार्मिक पार्श्वभूमी आहे, हे आपण नाकारू शकत नाही. संस्कृती म्हणजे धर्मपालन, व धर्मपालन म्हणजे पूर्वापार चालत आलेले रीती रिवाज मनोभावे पार पाडणे हे एक समीकरण आपल्या मनात ठाव करून बसलेले आहे. त्यामुळे या सणांबद्दल वा उत्सवांबद्दल काही वेगळे सांगण्याचा प्रयत्न करू धजल्यास, कुटुंबातील नातलगांचा, मित्र -मैत्रिणींचा रोष पत्करण्याची तयारी ठेवावी लागते. अशा प्रयत्नांना समाजाच्या सर्व थरातून विरोध होऊ लागतो. आकांड तांडव केला जातो. म्हणूनच सहसा कुणीही या गोष्टीबद्दल विचार वा लेखन करण्याच्या भानगडीत पडत नाही. काही सुज्ञ अशा सण - उत्सवांपासून, जो काही गोंधळ घालायचा घालू दे म्हणत चार हात दूर राहणे पसंद करतात. त्यामुळे धर्ममार्तंडांचे आयतेच फावते व वर्षानुवर्षे त्याच त्याच गोष्टी समाज करत राहतो व त्यातच धन्यता आहे असा संदेश दिला जात असतो. अशा गोष्टींचे नको तितके उदात्तीकरण होत असल्यामुळे या सण - उत्सवांना ओंगळ स्वरूप प्राप्त होत आहे.

या अशा निरर्थक, सर्व गोष्टींचा अपव्यय करणारे, सामान्य माणसांच्या विवेक बुद्धीला धार्मिकतेच्या नशेत बुडवू पाहणारे सण - उत्सव पिढ्यान् पिढ्या चालू का राहतात, अशा उत्सवांचे मूळ कुठे आहे, याचा शोध घेताना सणांचे कुळ उत्सवांचे मूळ या पुस्तकाची लेखिका सुमन ओक यांनी या रूढींना कितपत महत्त्व द्यायचे असे प्रश्न विचारत आहेत. धर्माच्या बाबतीतील समाजमनाची अतिसंवेदनशीलता आपल्या वैयक्तिक व सामूहिक समाजाच्या विकासात अडसर बनत असून त्याबद्दल कुणाचीच तक्रार नाही याचे आश्चर्य वाटू लागते. काही जुजबी बदल वगळता शेकडो वर्षे चालत आलेल्या या प्रथा जसेच्या तसे अजूनही पाळल्या जात आहेत. याचबरोबर नवीन धार्मिक सण - उत्सवांची भर पडतच आहे. जनसामान्यांना या शरणागतीच्या मानसिकतेतून बाहेर काढण्याचा हा एक छोटासा प्रयत्न लेखिकेने केला आहे. त्यासाठी त्यांनी आपल्या येथील काही महत्वाच्या सण - उत्सवांचा चिकित्सक पद्धतीने विचार करून त्यातील फोलपणा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सण - उत्सवांचा विचार करताना आपल्या भारतीय मनाला तेहतीस कोटी देव पुरेसे वाटत नाही म्हणून या देव देवतांबरोबर आम्ही नद्या, पर्वत, पशू, झाडे, मृतात्मे, भूत, पिशाच, पर्या, अवलिया, फकीर, पीर, संत, बाबा, सती, संतोषी माता, शनी, इत्यादी नवीन देव - दैवतांची भर घालून आपण आपले पारलौकिक स्वर्गसुखाचे आसन राखून ठेवतो. आपल्या देशभरातील गावागावात, वर्षानुवर्षे साजरा करत असलेल्या सर्व सणांचे विवेकी विश्लेषण करायचे ठरविल्यास लेखिकेला कित्येक खंड लिहावे लागतील. परंतु त्यांनी वर्षभरातील प्रत्येक महिन्यातील एखादे महत्वाचे सण - उत्सव घेवून त्याचे मूळ, त्यात मध्येच केव्हातरी घुसडवलेले उप कथानक, आताचे त्यांचे स्वरूप व त्यांना पर्याय, त्यातील गुण दोष, अशा स्वरूपात मांडणी केली आहे. यात उल्लेख केलेले बहुतेक सण - उत्सव महाराष्ट्रभर साजरे होतात व यातील काहींना स्थानिक महत्त्व आहे.

जानेवारी महिन्यात साजरे होणारे मकर संक्रांती व रथसप्तमी खरे पाहता खगोलशास्त्राच्या दृष्टीने वैज्ञानिक घटना या सदरात मोडतात. परंतु आपल्या येथील उत्सवप्रियतेमुळे यालाच संक्रांत देवी बनवून या देवीच्या मागे काही निरर्थक भविष्यवाणीचे लचांड लावलेले असते. या दिवशी नव वधू हलव्याचे दागिने घालणे (व त्या पोषाखात फोटो काढून घेणे!) कालबाह्य रूढी पाळत असते व त्यात गैर काही नाही असेच तिला वाटते. या सणांच्या संदर्भात लिहिताना लेखिकेला तिळ गूळ वाटण्यातून वैर मिटेल असा (भावडा!) आशावाद वाटतो. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तंटे-बखेडे चालूच असतात हेही तितकेच खरे. दत्तजयंतीच्या मागची कारण परंपरा शोधत असताना लेखिकेला दत्तात्रेयामध्ये शैव व वैष्णव या संप्रदायातील वा हिंदू - मुसलमान धर्मातील एकोपा वा दत्तात्रेयाचे विशिष्ट कर्मकांड नसणे महत्वाच्या वाटतात. सात दिवसाचे पारायण, पादुकांची पूजा निरर्थक वाटतात. दत्तभक्तांनी बुद्धीप्रामाण्यवादाचा स्वीकार करावा या लेखिकेच्या इच्छेला कितपत प्रतिसाद मिळेल याबद्दल शंका वाटते.

महाशिवरात्रीचा कडकडीत उपवास केल्यामुळे आरोग्य सुधारेल, शिवचरित्राचे गुणगान केल्यामुळे हलाहल पचविण्याची क्षमता येईल, इ.इ. प्रकारच्या (लंगड्या!) समर्थनांना विरोध करायला हवे. खरोखरच असे घडत असल्यास फक्त महाशिवरात्रीच्या दिवशी नव्हे तर इतर सर्व दिवशी कडकडीत उपवास करायला हवे. लेखिकेच्या मते शिवलीलामृत हे एक आंबटशौकीन लेखकाची कृती वाटते. होळीच्या संदर्भात लेखिकेने उत्तम पर्याय सुचविले आहेत. मुळात सामाजिक स्वरूपात असलेल्या या सणाला धार्मिकतेत जखडून ठेवल्यामुळे त्यात अर्वाच्य रूढी घुसडल्या व त्याला काही काळात ओंगळ स्वरूप प्राप्त झाले. हे सर्व बदलण्याची गरजेचे आहे. रामनवमीच्या संबंधीच्या लेखात लेखिका रामासंबंधीच्या अनेक चरित्रांच्या मुळाशी गेल्या आहेत. रामाच्या प्रतिमेशी अत्यंत विसंगत अशी प्रतिमा उभे करणार्या खोट्यानाट्या गोष्टींना बळी पडू नये असे त्यांना वाटते. सामाजिक व राजकीय हितसंबंध असलेल्यांकडून होत असलेल्या अपप्रचारांवर लेखिकेने ताशेरे ओढले आहेत. रामावरील श्रद्धेचा कसा दुरुपयोग करून घेतला जात आहे हेच या श्रद्धावानांच्या लक्षात येत नाही, हीच या समाजाची शोकांतिका आहे.

अक्षय्य तृतीया हा सण मुळात परशुराम जयंती म्हणून ओळखला जातो. ही व्यक्ती कोण होती, त्यानी काय पराक्रम केले याचा लेखिकेने आढावा घेतला आहे. वटसावित्रीसणाबद्दल मत व्यक्त करताना लेखिका *आजच्या जमान्यात सावित्रीसारख्या स्त्रीबद्दल हळहळ वाटेल, सहानुभूती वाटेल पण जिचे अनुकरण करावे असे आदर्श काहीही नाही* असे म्हणतात. अनुकरण करायचेच असल्यास कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स सारख्या स्वतःचे मानाचे स्थान बनवू शकणार्या स्त्रियांचे करावे असे त्यांना वाटते. नागपंचमीच्या संदर्भात लिहिताना लेखिकेने सापाबद्दलच्या खोट्यानाट्या गोष्टींचा समाचार घेतला असून त्यासंबंधीची वास्तवता काय आहे हे सविस्तरपणे लिहिले आहे.

गणेशोत्सवाचे मूळ शोधताना गणपतीच्या संदर्भातील आख्यायिका, पुराणकथा, इत्यादींचे विश्लेषण लेखिकेने केलेले आहे. सार्वजनिक उत्सव कशा प्रकारे साजरे करायला हवेत यासंबंधीचे लेखिकेचे विचार पुरोगामी आहेत. दसरा-दिवाळीच्या विषयीच्या कथांचा मागोवा घेताना अशा तऱ्हेने शेकडो वर्षे या अघटित घटनांच्या आठवणी खुळचटपणे जपणे श्रद्धा आणि संस्कृती का ? असल्या पांगुळगाड्यांवर आपण आणखी किती वर्षे विसंबून राहणार आहोत? असे प्रश्न उपस्थित करतात. दिवाळीसारखा सण साजरा करताना समाजातील उपेक्षित व वंचितांच्या मनातील अस्वस्थता लक्षात घेतली पाहिजे व झिंग आणणार्या श्रीमंतीचे ओंगळ प्रदर्शन पूर्णपणे थांबून नव्या प्रकारच्या जाणिवा निर्माण व्हायला हवेत असे लेखिकेला वाटते. तुळशी विवाह या सणाच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना या सर्व गोष्टी निव्वळ भाकडकथा आहेत, असे लेखिकेचे स्पष्ट मत आहे. पतिव्रता स्त्रियांनी नवर्याच्या दुष्कृत्यांबद्दल दोष द्यायचा नाही हेच ठसवण्याचे प्रयत्न या कथेत आहेत.

जेजुरी खंडोबाच्या जत्रेतील बगाड काढण्याची चालही अघोरी आहे. विवेकी संतानी अशा घातक, अघोरी, व निरर्थक चालीरीतीबद्दल भरपूर लिहून ठेवले असले तरी अजूनही अशा गोष्टींचे समर्थन केले जाते. दर बारा वर्षांनी येणार्या सिंहस्थामुळे नाशिक शहराचा कसा हास होत आहे याची कल्पना अनेकांना आहे. धार्मिकतेच्या नावाने होणारे आक्रमण, मनमानी, दुर्गंधी, श्रम- पैसा-वेळेचे अपव्यय, यांवर कडक निर्बंध घालण्याची गरज आहे, असे हा लेख वाचताना वाटू लागते. सिंहस्थाच्या काळातील तथाकथित वैयक्तिक पुण्यकर्माच्या लालसेमागे लागलेल्या जनसमुदायाला विवेकाचा हा क्षीण आवाज ऐकू येणार नाही. भ्रष्टाचारातून मिळवलेल्या संपत्तीसाठी प्रायश्चित्त म्हणून सत्यनारायणाची पूजा वा बालाजी दर्शन यांची आजकाल चलती आहे. एखादे चांगले कौटुंबिक प्रसंग वा सार्वजनिक समारंभासाठी सत्यनारायणाची पूजा हवीच असा एक संकेत पाळला जात आहे. परंतु हा सत्यनारायण कोण, या पूजेची प्रथा कधीपासून सुरू झाली, कुठून सुरू झाली इत्यादीविषयी लेखिकेने सविस्तरपणे भाष्य केले आहे. यज्ञ हा सर्व समस्यांचा तोडगा झाला आहे. त्यानिमित्ताने सार्वजनिकरित्या गोळा केलेला पैसा काही धूर्त लोकांच्या खिशात जात आहे. यज्ञाच्या या कर्मकांडातून निष्पन्न काहीही होत नसले तरी भट-बामणांची चांदी होते हे मात्र निश्चित!

या सर्व सण - समारंभांचा धूर्त, सत्ताधारी आणि धनदांडगे जनसामान्यांच्या देवभोळेपणाचा उपयोग आपल्या स्वार्थासाठी करत आहेत. सामान्यांना आपल्या जाळ्यात ओढण्यासाठी प्रत्येक कृत्याला धर्माचा मुलामा ते चढवत असतात. (कदाचित या पुस्तकात उल्लेख केलेल्या संदर्भांचा या मंडळींकडून गैरवापर होण्याचा धोका आहे.) मुळात हा 'देव' अशाच लोकांना कसा काय पावतो हे न सुटलेले कोडे आहे. विशिष्ट दिवशी, विशिष्ट तिथीला, विशिष्ट ठिकाणी, विशिष्ट वेळीच देवदर्शन घेणे वा सण- उत्सव साजरा करणे या अट्टाहासापायी धार्मिक पर्यटनांना ऊत आला आहे. धार्मिक स्थळांना भेटी देण्यासाठी येण्याजाण्याच्या वेळी होत असलेल्या अपघातापायी शेकडो कुटुंब उध्वस्त होत आहेत. म्हणूनच श्रद्धा - भक्तीऐवजी विवेक व बुद्धीप्रामाण्यवाद स्वीकारणे हितावह व शहाणपणाचे ठरेल!

सणांचे कुळ उत्सवांचे मूळ, सुमन ओक,

साधना प्रकाशन, 2010, पा 120, किं रु 100

प्रसिद्धी: 13 Sep 10

14.एका रणरागिणीची हकीकत

मध्यमवर्गातील बहुतेकांना संप, बंद, धरणं, मोर्चा, साखळी उपोषण, आमरणांत उपोषण इत्यादी शब्दांची नेहमीच अलर्जी असते. श्रीमंत तर या गोष्टींशी आपला सुतराम संबंध नाही असेच वागत असतात. परंतु कष्टकरी, कामगार, शेतकरी अशा प्रकारच्या गोष्टींचा अवलंबन का करतात याचा थोडासा विचार केल्यास त्यांच्यावर लादलेल्या या नामुष्कीला आपण प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, कळत वा न कळत जबाबदार असतो. मोर्चा बघत असताना किती man-hours वाया गेले याचा हिशोब मांडत बसण्यापेक्षा ही परिस्थिती त्यांच्यावर का आली याचाही विचार करू लागल्यास व संबंधितावर दबाव आणू शकल्यास अशा गोष्टी हळू हळू कमी होत जातील. कुठलाही कष्टकरी गंमत म्हणून या मार्गाचा अवलंब करत नाही. काही अपवाद वगळता (वा भाड्याने आणलेल्या मोर्चेकऱ्याच्याबद्दलचा विचार बाजूला सारून) अन्यायकारक परिस्थितीच त्यांना गोचीत पकडत असते. आपण मात्र या गोष्टींना नेत्याला, पक्षाला, पुढाऱ्याला जबाबदार ठरवून त्यांना लाखोली वाहत आपल्या दैनंदिन व्यवहारात मशगूल होतो. मोर्च्यात सामील झालेल्या सामान्य कष्टकरी बाईचे जीवन काय असते, तिची मुलं बाळ काय करतात, कुठे राहतात, दोन वेळच्या रोजी रोटीसाठी काय काय क्लृप्त्या वापरतात याचा विचार करणेसुद्धा आपल्या जिवावर येत असते. परंतु एका रणरागिणीची हकीकत हे पुस्तक वाचताना आपले मध्यम वर्गीय विचार (थोडे काळ तरी) नजरेआड होऊ लागतात व आपण अस्वस्थ होऊ लागतो.

अशा प्रकारच्या सामान्यातील सामान्यांची ओळख करून देणारी काही पुस्तकं कॉ. गोविंद पानसरे यांच्या अमृत महोत्सवानिमित्त प्रसिद्ध झालेली आहेत. एखाद्या पुढाऱ्याचा अमृत महोत्सव म्हटले की काही गोष्टी पारंपरिकपणे पाळल्या जात असतात. त्यापैकी गौरवग्रंथ या प्रकारामध्ये उत्सवमूर्तीबद्दल इतर लेखकमित्रांनी लिहिलेले गुणवर्णनपर गौरवगान नेहमीच आढळते. परंतु कॉ. गोविंद पानसरे यांनी अशा प्रकाराला फाटा दिला आहे. अमृतमहोत्सवानिमित्त उभ्या केलेल्या आर्थिक पाठबळातून सन्मान-समारंभ, हार-तुऱ्याऐवजी गेल्या नव्वदहून अधिक वर्षे डाव्या चळवळीत, साम्यवादी पक्षात निरलसपणे आयुष्य वेचलेल्यांच्या त्यागी जीवनाचा परिचय करून देणारी काही पुस्तकं या निमित्ताने छापली आहेत. त्यापैकी एका रणरागिणीची हकीकत हे पुस्तक माझ्या वाचनात आले. सर्वार्थाने भ्रष्ट झालेल्या आताच्या राजकारणात, समाजकारणात आणि सांस्कृतिक चळवळीत आपण कल्पनाही करू शकणार नाही अशी व्यक्तिमत्वे काही दशकापूर्वी होत्या हे सांगूनही विश्वास बसणार नाही. रणरागिणी पार्वतीबाई भोर यांचे चरित्रवजा माहितीपर आत्मवृत्त वाचताना आपल्याला आश्चर्य वाटल्यावाचून

राहणार नाही.

पार्वतीबाईंची ही जन्मकथा आपल्या डोळ्यासमोर 1920 ते 1960 पर्यंतचा जनसामान्यांचा इतिहास उभी करते. 1914च्या सुमारास जन्माला आलेल्या पार्वतीबाईंचे मूळ गाव मंचरजवळचे उम्रज. तिचा आज्ञा व बाप पोट भरण्यानिमित्त मुंबई गाठत असले तरी लग्न, कार्य, दुखवटा, जत्रा इत्यादीच्या निमित्ताने गावाकडे येणे जाणे चालूच होते. पार्वतीचा आज्ञा व्यवसायाने न्हावी. परंतु बंड करणे, अन्यायाविरुद्ध झगडणे हा त्याचा स्वभाव. तेच गुण नातीतही उतरले होते. मनाविरुद्ध झालं की झगडायचं, भांडण करायचं हा तिचा खाक्या. वयाच्या नवव्या वर्षी तिच लग्न झालं. मुंबईतल्या चाळीत राहू लागली. लग्नापूर्वी तिच्या वडिलांनी - अप्पानी - तिला शाळेत घालण्याचा आग्रह धरला. न्हाव्याच्या दुकानातील एक मुलगा तिला रोज शाळेत पोचवायचा. नंतर त्याच्याशीच तिच लग्न झालं. चाळीमध्ये शिवाशिवी असायची. भांडणं व्हायची. या लहान मुलीला मात्र याचे आश्चर्य वाटायचे. तिच्या प्रश्नाला ठराविक उत्तरं असायची. आम्ही न्हावी. आपली जात हलकी. नऊ वर्षांच्या मुलीला खाली मान घालून चाल. डोक्यावर पदर घे. कुंकू कपाळभर लाव. मंगळसूत्र ठिलं करू नको. अशा उपदेशामुळे ती बंड करून उठायची. बामणाची सोंगं इथ आणू नकोस हे नेहमीच ऐकविलं जाई. चौथ्या इयत्तेपर्यंत शिकलेली ही मुलगी इतर चार चौघीप्रमाणे गृहिणीची भूमिका बजावणे अपेक्षित होते. परंतु अनुभवाने तिला भरपूर शिकविले. नवरा भलताच संशयखोर. आयुष्यभर त्यानी तिला संशयग्रस्त नजरेने पाहिले. शेवटी शेवटी मात्र आपल्या बायकोच्या कर्तृत्वाची, तिच्यातील लढावू वृत्तीची त्याला कल्पना आली. तिच्या दत्तक भावाने तिच्यातील या चळवळी वृत्तीचे, बेडरपणाचे कौतुक केले. उत्तेजन दिले. व ती घरातल्यांच्या विरोधाला न जुमानता स्वदेशी चळवळीत भाग घेवू लागली. खादीच्या टोप्या , रुमाल घरोघरी जाऊन विकू लागली. त्याच काळी तिला गिरणाकामगारांची व्यथा कळू लागली. भांडवलदारांच्या नफेखोरीची कल्पना येऊ लागली. व लाल बावट्यांच्या चळवळीत ती सामील झाली.

स्वतःच्या पायावर उभारून कुटुंबाला मदत होईल या उद्देशाने हट्ट करून तिने शिवण क्लासमध्ये नाव नोंदविले. या क्लासच्या बाईनी तिला भरपूर मदत केली. काँ. देशपांडे व काँ. बी टी रणदिवे यांच्या अभ्यास वर्गाला ती जावू लागली. गाँकी लेनिनची पुस्तकं वाचू लागली. घरच्या भाडणांना वैतागून ती एकदा आत्महत्या करायला निघाली होती. पुन्हा एकदा असले भेकड कृत्य करणार नाही असे लेनिनच्या पुस्तकावर हात ठेवून तिने शपथ घेतली.

तो काळ म्हणजे गिरणी कामगारांचा संपांचा काळ. कुठल्याही प्रकारचे अन्याय सहन करणार नाही ही त्या काळाची शिकवण. टेक्स्टाइल मिल्संना रणांगणाच स्वरूप यायचं. 100 - 200 दिवस संप चालायचे. गेटजवळ, मॅनेजरच्या दारातच स्त्रिया धरणं धरत होते. संपकऱ्यांना इतर कामगार आर्थिक मदत करायचे. कामगारांच्या

पगाराच्या दिवशी थाळी फिरवली जात होती. बूड्वा संस्कृतीचा मध्यमवर्ग मात्र कामगारांची थट्टा करायचा. पार्वतीबाई संपात सहभागी होत असत. सकाळच्या चारपासून त्यांचा खडापहारा असे. घरकाम, शिवणकाम व पक्षाच काम त्या संभाळू लागल्या. निधी जमवणं, पिकेटिंग करणं, सभा घेणं, प्रचार करणं, कामगारांच्या भावना काबूत ठेवणं हा तोल संभाळत अत्यंत धीटपणे पक्षकार्य करू लागल्या. कामगारांच्यासाठीच्या साक्षरता वर्गात त्या शिकवू लागल्या. प्रसंगी कामगारांसमोर भाषणं देऊ लागल्या. एखाद्याची शाबासकी त्यांना उत्तेजन देई. कॉ. ना म जोशींच्या बरोबर त्या सहकार्यवाह झाल्या. पाटकर, देशपांडे, तांबिटकर या कार्यकर्त्यांनी तिला घडवलं. नागपूर, कानपूर, दिल्ली अशा ठिकाणी त्या फिरल्या. स्वातंत्र्यानंतरच्या डाव्यांच्या संपकाळातील धरपकडीत त्यांना भूमिगत व्हावे लागले. पुढे पकडल्यानंतर दीड वर्षं तुरुंगात काढली. स्वतःच्या हक्कासाठी त्या भांडत असत. तेथेही अठरा दिवस त्यांनी अन्नसत्याग्रह केला. गोदावरी परळकराबरोबर काम करू लागल्या. सौम्य हार्ट अटॅकमुळे दवाखान्यात जावे लागले. इतर कामगारांनी त्यांना मदत केली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यानंतर पार्वतीबाई राजकारणातून निवृत्त झाल्या.

या सामान्य महिलेने ज्या जिद्दीने, ज्या प्रेरणेने आपल्या आयुष्यातील अडचणीवर मात करून सामान्यासाठी लढल्या त्याला तोड नाही. म्हणूनच आजच्या जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या वातावरणात एखादा लहान गट संप, मोर्चा सारखे हत्यारं वापरून अन्यायाच्या विरोधातला आपला क्षीण आवाज ऐकवण्याचा प्रयत्न करत असतो, तेव्हा त्याच्या निष्फळ प्रयत्नाबद्दल कुत्सितपणे हसण्यापेक्षा संपकाऱ्यांच्या भावनेशी संवेदनशील असणे सुसंस्कृततेचे लक्षण ठरेल.

एका रणरागिणीची हकीकत, कॉ. पार्वतीबाई भोर, शब्दांकन व संपादन - कृष्णा किंबहुने

कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, पा :71, किंमत: 40 रु

प्रसिद्धी: 27 Sep 10

15. जरा शहाणे होऊ !

पुस्तकाचे शीर्षक थोडेसे पॉप्युलर टाईप असले तरी पुस्तकातील आशय मात्र गंभीरपणाने विचार करणार्यासाठी आहे. माणूस प्राणी लाखो वर्षे या पृथ्वीवर आहे. परंतु नेमके कसे जगावे, कसे विचार केल्यास माणूस सुखी - समाधानी होईल हे अजूनही त्यास कळले नाही. प्रत्येक कालखंडात काहीना काही नवीन टूम निघते व लोक त्याच्यामागे (काहीही साधक बाधक विचार न करता!) धावत असतात व शेवटी निराश होऊन आहे तेथे परत येतात. परंतु गेले 200 - 300 वर्षात माणसाच्या हाती विचार करण्याची नवीन वैज्ञानिक पद्धत, सुख सोईने जीवन जगण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान मिळालेले आहे. त्यामुळे आता तो पूर्ण विचारांती स्वतःचा मार्ग शोधू शकतो. त्यासाठी कुठल्याही प्रेषितांच्या आदेशाच्या वा धर्मग्रंथांच्या कुबड्यांची जरूरी भासणार नाही. याचाच प्रत्यंतर

शरद अभ्यंकर यानी या पुस्तकाद्वारे आणून दिला आहे.

डॉक्टरांनी समाजातील अपप्रथा, गैरसमजुती, अंधश्रद्धा, रूढी - परंपरांचा ध्यास, हेकेखोरपणा, इत्यादीवर नेमकेपणाने बोट ठेवले आहे. आपण याविषयी कुठे चुकतो, काय करायला हवे हे स्पष्ट केले आहे. आपल्या समाजातील अजूनही पाळली जात असलेली व्रत वैकल्ये, रूढी परंपरा, देव-धर्माचा अतिरेक, संस्काराच्या चुकीच्या कल्पना याविषयी सडेतोड भाष्य त्यांनी केले आहे. अनेक वेळा आपला अशा गोष्टींवर विश्वास नाही, अशा अंधश्रद्धांशी आपला संबंध नाही, केवळ मानसिक समाधानासाठी त्यातील काही तुटपुंज्या गोष्टी आम्ही पाळतो, असे वाटत असले तरी रूढी परंपरांचे हे ओझे व बालपणापासून आपल्या मनावर बिंबवलेल्या अशा गोष्टी समाजमानसाला एक वेगळा संदेश देत असतात व त्यामुळे हितसंबंधीयांचे आयतेच फावते. आपली ही मूकसंमती व सामाजिक अपप्रवृत्तीकडे होत असलेले डोळेझाक प्रदूषणांना आमंत्रण देवू शकते, दंगली घडवू शकते व समाजजीवनावर विपरीत परिणाम करू शकते. आताच्या समाजाचा हा वाढत असलेला देवभोळेपणा समाजास हितावह नाही असे लेखकाला वाटते. चांगल्या गोष्टी घडल्या तर त्या देवामुळे, आणि वाईट घडल्या तर आपली भक्ती कमी पडल्यामुळे असे देवावर विश्वास ठेवणारे सर्व मानतात. देव सर्व काही करतो, आणि जे करतो ते भल्याकरताच करतो या अत्यंत भ्रामक आणि भोळसट समजुतीपायी, मोठ्या नैसर्गिक आपत्ती, परकीय आक्रमणे, अन्याय यांचा मुकाबला करण्याऐवजी, लोक देवाची प्रार्थना करणे किंवा देवाला बोल लावणे एवढेच करत राहत. जेवढा समाज अशिक्षित आणि मागास, तेवढा त्या समाजाचा देवाचे उत्सव, यात्रा, बळी, मिरवणुका, यज्ञ, पूजा, जेवणावळी, यावर खर्च होणारा वेळ व पैसा जात असे. लेखकाच्या मते देव, धर्म याबरोबरच टोकाची राष्ट्रीय व भाषिक अस्मितासुद्धा समाजाच्या ह्रासास कारणीभूत ठरत आहे.

आपल्या बालपणात झालेल्या संस्कारांचा आपल्या श्रद्धाविषयक समजुतीवर फार मोठा पगडा असतो. काळे मांजर आडवे गेल्यावर (शक्य असल्यास!) एक क्षणभर तरी थांबावेसे वाटते. रूढी, प्रथा, परंपरेने आखून दिलेल्या गोष्टी न केल्यास आपले काही तरी नुकसान होणार या भयगंडापायी व ही शक्यता गृहित धरून चटावरच्या श्रद्धासारखे आपण या गोष्टी उरकत असतो. असे केल्यामुळे कुणाचे नुकसान तर होत नाही ना, मग करायला काय हरकत आहे अशा मानसिकतेमुळे आपण कुठे थांबावे व कुठे थांबू नये याचे भान रहात नाही. म्हणूनच मुंबईतीतील लालबाग गणपतीच्या दानपेटीत लाखोंनी दाग दागिने व पैसा टाकला जातो, पुण्याचा दगडूशेट गणपती आणखी श्रीमंत होतो. अभ्यंकरानी अशा अनेक प्रकारच्या कालबाह्य व कालविसंगत रूढी परंपरावर ताशेरे ओढले आहेत. या गोष्टी केवळ ग्रामीण भागातील अशिक्षितच करतात, व शहरातील सुशिक्षित विवेकी जीवन जगत आहेत, हा आपला गोड गैरसमज आहे, हे डॉक्टर पुराव्यानिशी सिद्ध करतात. सगोत्र विवाह, गुरुपुण्य योग, दैववादाला पाठिंबा, स्वप्न व दृष्टांताच्या सत्यतेवर विश्वास, वास्तुशास्त्र-फलजोतिष यांचा भंपकपणा, पुनर्जन्माच्या ऐकीव गोष्टीवरील जाहीर चर्चा, भोंदू बाबा-बुवांच्या चमत्कारांची भलावण, नवस हा एका प्रकारे देवाला दिलेली लाच, गर्भसंस्काराचा खोटेपणा, हिंदू मनाला प्रिय असलेली ग ची बाराखडी

(गायत्रीमंत्र, गणपती, गीता, गीर्वाण भाषा, गुरु, गूढ विद्या, गोमाता, गंगा..) योग म्हणजे जादूची कांडी हा समज इ.इ. अनेक विषयावरील लेखकाच्या मुद्देसूद मांडणीवर आपल्याला प्रतिवाद करता येत नाही.

बर्ट्रंड रसेलच्या An Outline of Intellectual Rubbish या अप्रतिम लेखाचा स्वैर अनुवाद व हिंदू मनाची जडण घडण एक चिकित्सा हे लेख या पुस्तकाचे परमोच्च बिंदू आहेत असे म्हणता येईल. समाजालील अंधश्रद्धांचे निर्मूलन व्हायला हवे अशी तळमळ असलेल्यांनी जवळ बाळगले पाहिजे असा एक संदर्भ ग्रंथच हा आहे.

जरा शहाणे होऊ ! डॉ. शरद अभ्यंकर,

अक्षर मानव प्रकाशन, पुणे; पृ.सं : 184; किं : 150 रु

प्रसिद्धी: 4 Oct 10

16. विवेकीजनीं ह्या मज जागवीले

लेखक, प्र ब कुळकर्णी हे आजचा सुधारक या पुरोगामी मासिकाचे एके काळचे संपादक होते. त्यांनी गेल्या 35 - 40 वर्षे वाचलेल्या पुस्तकांपैकी काही निवडक मराठी पुस्तकांचे काही 'ग्रंथगत' व काही 'व्यक्तिगत' विचारसरणींचा परिचय करून देणारे लेख विवेकीजनीं ह्या मज जागवीले या पुस्तकात आहेत. मुळातच पुस्तकाचे शीर्षक थोडेसे दुर्बोध वाटल्यामुळे वाचण्याचे धाडस झाले नाही. परंतु पुस्तक वाचत गेल्यानंतर जुन्या आठवणी ताज्या होऊ लागल्या. यातील अनेक पुस्तकं मुळातच वाचलेली असल्यामुळे लेखक नवीन काय सांगतात याबद्दल उत्सुकता होती. लेखकाने या बाबतीत मात्र अजिबात निराश केली नाही. एका चिंतनशील अभ्यासकाकडून, चिकित्सकाकडून हीच अपेक्षा होती.

पुस्तक परीक्षणावरील लेखांची यादी थक्क करणारी आहे. इतर काही लेखाबरोबर सुमारे 27 मराठीतील पुस्तकांच्याबद्दल माहितीवजा परीक्षांचा हा एक उत्कृष्ट संग्रह आहे. गीता साने यांचे भारतीय स्त्री जीवन, ज्ञानपीठ पारितोषक विजेते कन्नड लेखक शिवराम कारंत यांचे अछिद मेले, वि रा लिमये यांचे सन्मानाने मरण्याचा हक्क, ग वि अकोलकर यांचे गत जन्म शोधताना, लीला पटेल यांचे रक्त पहाट, तस्लिमा नासरीन यांचे शोध, नंदा खरे यांची अंताजीची वखर.... अशा अनेक गाजलेल्या पुस्तकाविषयी अत्यंत मार्मिकपणे त्यांनी लिहिले आहे. पद्मजा पाठक यांच्या हसरी किडनी या पुस्तकावरील लेख मनाला चटका लावणारी आहे. आगरकर, र. धों. कर्वे, डॉ. आनंदी जोशी, कमल सोहनी, बाबा आमटे इत्यादी उत्तुंग व्यक्तींच्याबद्दलच्या पुस्तकाबद्दल

वाचताना आपण एका वेगळ्या जगात वावरत आहोत की काय असे वाटू लागते.

समाजस्वास्थ्यकार र. धों. कर्वे यांच्याबद्दलच्या मधुसूदन गोखले यांचे उपेक्षित योगी व मंगला आठलेकर यांचे महर्षी ते गौरी या दोन पुस्तकांचे परीक्षण लेखकाने केले आहे. सरधोपटपणे लिहिलेल्या या पुस्तकातील अनेक ढोबळ चुका त्यांनी दाखवून दिल्या आहेत. र. धों. चे आठलेकरांना झालेले आकलन आणि त्यांनी केलेले विश्लेषण कच्चे, अपुरे आहे आणि अनेकदा चूक आहे, असे लेखकाचे स्पष्ट मत आहे. लेखकाने उपेक्षित योगी या पुस्तकातील र. धों. च्या व्यक्तिमत्वाची तुलना दिवाकर बापट यांचे उपेक्षित द्रष्टा (1971) य दि फडके यांचे र. धों. कर्वे (1981) या पुस्तकांतील र. धों. च्या व्यक्तिमत्वाशी करताना पुस्तकाचे लेखक मधुसूदन गोखले यांच्या चुका उठून दिसू लागतात. पुस्तकाच्या लेखकाला र. धों. कळलेच नाहीत की काय असे वाटू लागते. डॉ. कुळकर्णी यांच्या मते अणुसंशोधनाचा इतिहास उभा करणारा बाराला दहा कमी हा पद्मजा फाटक व माधव नेरुरकर यांनी लिहिलेला ग्रंथ अभ्यासपूर्ण आहे.

मागच्या पिढीतील मे पुं रेगे या तत्वज्ञाविषयीच्या दोन लेखातून लेखकाने तत्वज्ञ जगाकडे कसा पाहतो, समाजाबद्दल, मानवी जीवनाबद्दल त्याची दृष्टी कशी असते याचे एक छान चित्रण वाचकासमोर उभे केले आहे. गांधीजींचा अंत्योदय हाच आपला समाजवाद असे मानणाऱ्या रेगे यांना इतकी माणसं हालअपेष्टांचं दयनीय जीवन जगत असताना आपण सुख-स्वास्थ्याचं जीवन जगतो याची नेहमीच खंत वाटत होती. जुन्या पिढीतील सेतु माधवराव पगडी यांचे भारतीय मुसलमान शोध आणि बोध या पुस्तकाचे परीक्षण करताना भारतीय मुसलमान हा भारतासमोरील अनेक प्रश्नांपैकी एक प्रश्न आहे. तो सोडवण्यासाठी आधी नीट समजून घेणे जरूर आहे. आम्ही वेगळे आहेत, आमचे प्रश्न वेगळे आहेत, तुम्ही आमच्याकडे लक्ष देत नाही, या मुस्लिम नेतृत्वाच्या भूमिकेचा नीटसा अर्थ लागत नाही म्हणून लेखकाना खंत वाटते. साधना आमटे यांच्या समीधा या आत्मकथेतील लेखिकेचे हळूवारपणे उभी केलेली आमटे दांपत्याची वादळी पण उन्मादक सहजीवनाची कहाणी लेखकाला फार भावली आहे. वसुमती धुरु यांनी शब्दबद्ध केलेल्या कमल सोहोनी यांच्या आठवणीचे विज्ञान विशारदा या पुस्तकाबद्दल लिहिताना स्त्री- पुरुष समानतेच्या प्रत्येक पुरस्कर्त्याने वाचलेच पाहिजे, शक्य तर संग्रही ठेवले पाहिजे, असे हे पुस्तक आहे, अशी शिफारस लेखक करतात.

आगरकरावरील पुस्तकाची चिकित्सा करताना त्यांनी पुस्तकाचे लेखक य दि फडके यांना पण सोडले नाही हे विशेष. केवळ नावाजलेले लेखक आहेत म्हणून छान छान म्हणण्याची, पाठ थोपटण्याची वृत्ती काही समीक्षकांकडे असते. परंतु प्र ब नी तसे न करता प्रांजळपणे कुठे काय चुकले आहे, कुठे कितपत बरोबर आहे हे सर्व सांगितले आहे. तरीसुद्धा लेखकांचे काही आयडॉल्स आहेत. त्यांना मात्र ते धक्का लावू शकत नाहीत. उदाहरणार्थ डॉ. अनिल अवचट यांच्या अमेरिका या पुस्तकाबद्दल लिहिताना त्यांना थोडीसुद्धा चूक सापडली नाही, हे विशेष!

लेखकानी प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे शेवटी हेच खरे की
किताबोंका भाई क्या कहना
वोह बेताब होते है
जो इन्हे समझ नहीं पाते
जिन्दगीभर रोते है।

विवेकीजनीं ह्या मज जागवीले, प्र व कुळकर्णी

ग्रंथाली, मुंबई, पृ.सं : 225, किं: 200 रु

प्रसिद्धी: 11 Oct 10

17. आगरकर विचार

महाराष्ट्राच्या आधुनिक वैचारिक परंपरेच्या दृष्टिकोनातून बघितल्यास 19व्या शतकाचा उत्तरार्ध हा सुवर्ण काळ होता, असे म्हणावयास हरकत नसावी. त्यातही गोपाळ गणेश आगरकरांचे विचार इतक्या वर्षांनंतरसुद्धा प्रेरणादायी ठरत आहेत हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. आगरकरांनी ज्या पाऊलखुणा उमटवल्या आहेत त्यांचा मागोवा घेतल्यास सामाजिक बांधिलकी मानणार्या आपल्यासारख्या सामान्यांना व/वा सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणार्या आजच्या पिढीतील शेकडो कार्यकर्त्यांना नवचैतन्य लाभेल असे वाटू लागते. आगरकरांच्या विचारांचा व विचारसुसंगत कार्याचा मागोवा घेणार्या डॉ. भा.ल. भोळे, तानाजी ठोंबरे आणि डॉ. अशोक चौसाळकर या विचारवंतांचे लेख आगरकर विचार या पुस्तकात संग्रहित केलेले आहेत. मुळातच हे पुस्तक आगरकरांच्या वर लिहिलेल्या तीन पुस्तिकांची एकत्रित केलेली आवृत्ती आहे. डॉ. भा.ल. भोळे यांनी लिहिलेले आगरकरांचे धर्मचिंतन, डॉ. अशोक चौसाळकर यांनी लिहिलेले आगरकरांचे राजकीय विचार व प्रा. तानाजी ठोंबरे यांचे आगरकरांचे सांस्कृतिक व साहित्यविषयक विचार या तीन पुस्तिकांतील लेखामधून आगरकरांची समाज, साहित्य, राजकारण, संस्कृती, धर्मविषयक अशी एक वेगळी प्रतिमा या पुस्तकातून साकार होते. याचबरोबर या पुस्तकाला सामाजिक विषयाचे अभ्यासक असलेले ग. प्र. प्रधान यांची सुदीर्घ प्रस्तावना लाभलेली आहे.

आगरकरानी 1881 ते 1895 या काळात केसरी व सुधारक या पत्रिकांचे संपादक म्हणून मांडलेल्या बहुतेक विचारांची त्याकाळी अवहेलनाच झाली होती. सनातनी वृत्तीच्या, प्रतिगामी विचारांच्या लोकांना आगरकरांचे टीकास्त्र इतके झोंबले की सनातनी समाजाने त्यांचा शक्य तितका छळ केला. परंतु आगरकरांची सत्यनिष्ठा आणि तत्त्वनिष्ठा अत्यंत प्रखर असल्यामुळे ते यत्किंचितही विचलित झाले नाहीत. सनातन्यावर टीका करतानासुद्धा जनसामान्याबद्दल ते कधीच कठोर नव्हते. म्हणूनच आगरकरांचे राजकीय, सामाजिक व धर्मचिंतनपर विचारांचा

मागोवा घेणे आजही इष्ट ठरेल.

आगरकरांच्या धर्माबद्दलचे विचार मांडताना डॉ. भा.ल. भोळे यांनी आगरकरांच्या अज्ञेयवादी भूमिकेचा आढावा घेतला आहे. आगरकरांच्या मते बुद्धीवाद आणि अज्ञेयवाद या एकाच नाण्याचे दोन बाजू असतात. जे बुद्धीने जाणून घेता येत नाही ते अज्ञेय आहे. "जी गोष्ट आम्हाला कळते ती कळते. जी कळत नाही तीही कळते असे आम्ही म्हणणार नाही" बुद्धीवादाचा आग्रह धरताना आगरकरांनी कर्मकांड, प्रेतसंस्कार वगैरे रूढी, समजुती हास्यास्पद आहेत, हे दाखवून दिले. धर्मक्षेत्रातील ढोंगीपणावर प्रखर हल्ला चढविला. त्यामुळे त्याकाळातील शास्त्री-पंडितांच्या वर्चस्वाला धक्के बसू लागले. मुळात धर्माचरणाचा उद्देश लोककल्याण हवा, इहवादी हवा. आपल्या धर्माचरणाची व्याप्ती स्वतःच्या घरापुरती मर्यादित ठेवावी, यावर आगरकरांचा रोख होता, असे डॉ. भोळेना वाटते.

आगरकरांची आपल्या समोरील प्रतिमा ही केवळ समाजसुधारक आगरकर अशीच असते. परंतु तानाजी ठोंबरे यांनी आपल्याला अपरिचित असलेल्या आगरकरांच्या सांस्कृतिक व साहित्यविषयक विचारांचा परिचय त्यांच्या लेखामधून करून दिला आहे. आगरकर काही काळ फर्गसन कॉलेजमध्ये तत्वज्ञान, इतिहास व इंग्रजी साहित्य हे विषय शिकवित होते. या शिकवणीतूनही विद्यार्थ्यांना त्यांच्या साहित्यविषयक विचारांचा परिचय नक्कीच झाला असेल. सुधारकच्या संपादकीयामधून अज्ञान, अंधश्रद्धा, गुलामीवृत्ती, स्त्रियावरील अन्याय इत्यादीवर आगरकरांनी तीव्र प्रहार केला आहे. भारतीय कला व तिचा विकास याविषयी त्याने चार निबंध लिहिले होते. आपली हस्तकला टाकाऊ नाही तर टिकाऊ आहे व अशा कलाकारांच्या कलांना अर्वाचीन यंत्रकलेची जोड मिळाल्यास आपली कला ऊर्जितावस्थेत पोचू शकेल असे आगरकरांना वाटत होते. आगरकर हे ललित साहित्याचे रसिक जाणकार वाचक होते, असे प्रतिपादन ठोंबरे यांनी केले आहे. परंतु आगरकरांचे सर्व लेखन सहेतुक होते. कलात्मक रीतीने मन रिझवणारी लेखन शैली त्यांना मान्य नव्हती. स्वतंत्र व सुस्पष्ट विचार त्यांच्या लेखनाची खासीयत होती. त्यांच्या शैलीत डौल नसे. आवेशयुक्त व उपरोधक असे काहिसे संमिश्र स्वरूप अशी ती शैली होती.

डॉ. अशोक चौसाळकर यांनी आगरकरांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या राजकीय संदर्भातील लेखांचा एकत्रित अभ्यास करून आगरकरांच्या राजकीय विचारासंबंधी टिप्पणी केली आहे. लोकमान्य टिळक व आगरकर यांच्या स्वराज्याच्या संदर्भातील वैचारिक भूमिका सारखी होती. इंग्रजांचे राज्य हे वरदान नसून शाप आहे म्हणून स्वातंत्र्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजेत व यात त्याग व समर्पणाची भावना हवी यावर त्या दोघांचे एकमत होते. भारताच्या निकृष्टावस्थेची कारणे सांगताना समाजातील दोषांचे स्वरूप त्यांनी स्पष्टपणे मांडले आहेत. त्याच वेळी ब्रिटिश राजवटीच्या दुष्परिणामावरही ताशेरे ओढले आहेत.

अशाप्रकारे या तिन्ही अभ्यासकांनी आगरकरांच्या विचारांचा आढावा घेतला आहे. आपल्या आजच्या समाजाचा विचार करून यात काही बदल घडवून समाज परिवर्तन करू इच्छिणार्यांनी आगरकरांनी घेतलेले कष्ट, दाखवलेली दिशा, त्यांच्या विचारातील सुस्पष्टता, तळमळ यांचा पुनर्विचार करू लागल्यास सामाजिक कार्यात सहभागी होण्याची गरज आहे, हे पुस्तक वाचताना वाटू लागते. आगरकरांचे विचार आजही प्रेरणादायक आहेत हे मान्य करताना हे विचार लोकापर्यंत, विचारवंतापर्यंत, सुशिक्षितापर्यंत का पोचले नाहील, का पोचत नाहीत याचाही विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. या दृष्टिकोनातून बघितल्यास हे पुस्तक खरोखरच अत्यंत उपयुक्त ठरेल.

आगरकर विचार, भा.ल. भोळे, अशोक चौसाळकर

प्रसिद्धी: 19 Oct 10

18. शोध बाई 'माणसाच्या' जिण्याचा

भारतीय राज्यघटनेने दिलेले अधिकार मिळवण्यासाठी स्त्रियांचे सक्षमीकरण आणि राजकीय निर्णय प्रक्रियेत तिला स्थानं हवं. हे व्हायचं तर तिच्याभोवतीचं सामाजिक पर्यावरण बदलायला हवं. आजच्या घडीला एका बाजूला जागृत झालेल्या आकांक्षा आणि दुसऱ्या बाजूला परिघाबाहेर वेगानं फेकलं जाण्याची क्रिया यात सामान्य माणसं - विशेषत बाई माणसं - भरडली जात आहेत. चळवळींना पोषक वातावरण नाही असं असूनही आपल्या जिद्दीनं शोध घेणारा हा दस्तऐवज!

मलपृष्ठावरील वर उल्लेख केलेल्या मजकूराप्रमाणे हे संकलन खरोखरच स्त्रियांच्या लढ्याचं, जिद्दीचं, सहिष्णुतेचं व त्याचप्रमाणे पुरुषी अहंकाराचं, उदासीनतेचं दस्तऐवज आहे. या पुस्तकातील लेखनासाठी महाराष्ट्रातील सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात कार्य करणार्या 36 लेखिका (व काही लेखक) यांचा बहुमूल्य सहभाग आहे. काही तुरळक अपवाद वगळता फील्डवर प्रत्यक्ष कार्य करणार्यांचेच अनुभव कथन व विचार असल्यामुळे लेखनातील सच्चेपणा आणखी उठून दिसू लागतो. पुस्तकातील विषय विविध तसे लिहिणारेही नानाविध. विषयांचा आवाकाही भरपूर मोठा. स्त्रियांच्या आरोग्याच्या- शिक्षणाच्या समस्या, परित्यक्त्यांचे जीवन, आदिवासी स्त्रियांचे सर्वस्वी वेगळे असे प्रश्न, जंगल जमीन आणि आदिवासी स्त्री, शरीर विक्रय करणार्या स्त्रियांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न, कौटुंबिक हिंसाचार, सामाजिक विषमता, कामगार - मजूर स्त्रियांचे प्रश्न अशा अनेक समस्यावर कार्यकर्त्या स्त्रियांनी आपली मतं मांडली आहेत.

पुष्पा भावे यांनी संपादन समितीचे मनोगत लिहिले आहे. या मनोगतात पुष्पा भावे यांनी स्त्रियांच्या चळवळीपुढे असलेले आव्हाने याविषयी विस्तृतपणे लिहिले आहे. त्यांच्या मते एक काळ असा होता की दलित आदिवासी समुदायाबरोबर काम करणारे गट होते. पण हळू हळू परिवर्तनवादी चळवळीतही आदिवासीसांठी आदिवासी,

दलितांसाठी दलित ही वृत्ती निर्माण झाली. मुळातच स्त्रियांचे प्रश्न फार गुंतागुंतीचे आहेत. आजही आपल्या ग्रामीण भागातील बहिणींना पिण्याचे पाणी, जळण्याचे लाकूड मिळवण्यासाठी पायपीट करावी लागते. देहधर्माला आडोसा नसतो. तिचे जगणे प्राणीपातळीवरचे असते. तिला माणूसपणापर्यंत आणणे हाच कळीचा मुद्दा ठरत आहे. त्यासाठी अज्ञान, अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, बुवाबाजी, पुरुषशाही यांच्याशी लढत असतानाच स्त्रीवादाच्या दृष्टिकोनातून उपक्रम राबविणे, अंदाज पत्रकात तरतूद करणे, अनुकूल कायदे करणे व राबविणे यांना अग्रक्रम देणे गरजेचे आहे.

शमा दलवाई आपल्या परित्यक्त्यांच्या विषयीच्या लेखात महिलावरील कुटुंबांतर्गत होणाऱ्या अन्यायाची दुसरी बाजू म्हणजे परित्यक्तांचा प्रश्न असे मांडतात. ही संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि हा प्रश्न झटपट सुटला पाहिजे असे त्यांना वाटते. प्रतिमा जोशी यांनी 93 टक्के असंघटित कामगारांमध्ये स्त्रियांचीच संख्या जास्त आहे, असे आकडेवारीने दाखवून देतात. कंत्राटी पद्धत, कामगार संघटनांचे खच्चीकरण, शासनाची उदासीनता, मालकांच्या मनमानीमुळे बंद पडत असलेले उद्योग इत्यादीमुळे बेरोजगारीत भर पडत आहे. आर्थिक दुरवस्था आणि अनिश्चितता यामुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जावर परिणाम होत आहेत, आणि स्त्रिया परिघाबाहेर फेकल्या जाण्याची, शोषण, आणि दमनाची प्रक्रिया वेग घेत आहे. उल्का महाजन यांचा रोख सार्वजनिक वितरण (अ) व्यवस्थेमुळे गरीब स्त्रियांची होत असलेल्या होरपळीकडे आहे. मुळातच गरीब रेषेची व्याख्याच अजूनही ठरत नाही. गरीबामध्ये फूट पाडणाऱ्या अंत्योदय योजना, पिवळे कार्डधारक इत्यादी गोष्टींचा पुनर्विचार होणे गरजेचे आहे. विद्या कुलकर्णी पाण्याच्या दुर्भिक्षाची कारणं शोधत आहेत. त्यांच्या मते स्त्रियांना पाण्यासाठी राबवत असल्यास तिची स्वप्रतिमा कधीच फुलणार नाही. विजया चौहान यांनी मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न उचलला आहे. शाळेत जाण्यासाठी मुली का घाबरतात याचा शोध घेताना त्यांनी शाळांच्या दुरवस्थेलाच कारणीभूत ठरवले आहे. त्यांचे मागासलेपण घालवून त्यांना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी तात्पुरत्या मलमपट्टीऐवजी मूलभूत व दूरगामी योजनांची गरज आहे. मीनाक्षी आपटेच्या मते मुलींच्या शिक्षणासाठी केवळ बघ्यांची भूमिका न घेता इतर सुशिक्षित स्त्रियांनी पुढाकार घेऊन प्रशासनावर दबाव आणल्यास थोडी फार तरी प्रगती होऊ शकेल. मनीषा गुप्ते यांनी स्त्रियांच्या आरोग्याबाबतीत काही परखड विचार मांडले आहेत. स्त्रियांच्या आरोग्याबाबत बोलताना लग्न न केलेल्या, विधवा, परित्यक्ता, अल्पसंख्य दलित, समलिंगी अशा सर्व स्त्रियाबाबत आपण बोलत आहोत याचे भान ठेवले पाहिजे. सतीश अग्निहोत्री यांनी खालावत चाललेल्या स्त्री-पुरुष जन्मदरांच्या प्रमाणाबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. शैलजा सांगळे मच्छीमार व्यवसायातील महिलांचे प्रश्न मांडत आहेत. रझिया पटेल यांना धर्मांध नेतृत्वामुळे व मुस्लिम स्त्री प्रश्नांच राजकारण केल्यामुळे मुस्लिम स्त्रियांना असुरक्षितता वाटते व त्या विकास प्रक्रियेत मागे ढकलले जात आहेत, असे वाटते. प्रा. नीता माने महाराष्ट्रातील स्त्रियांमध्ये चळवळीच्या परंपरेतून एक आत्मभान निर्माण झाले आहे असे आवर्जून नमूद करतात. डॉ. विजय साठे, कुमुद पावडे इत्यादींचे लेख उत्कृष्ट आहेत.

कामगार स्त्री, कातकरी स्त्री, दलित स्त्री, अत्याचारित स्त्री, चुकीच्या विकास आराखड्याखाली हरवलेली स्त्री, सामाजिक परिस्थितीला शरण गेलेली स्त्री, पंचायतराज्याच्या नुसत्या गप्पांना कंटाळलेली स्त्री, असे स्त्रियांच्या अनेक रूपांचे विदारक चित्र या लेखिका उभ्या करत आहेत. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, शिक्षणाविषयी अनास्था, आरोग्य अव्यवस्था, यात स्त्रिया भरडल्या जात आहेत. 21व्या शतकात महासत्ता होण्याचे मनसुबे रचणाऱ्यांना या लेखिकांनी चपराक दिली आहे. या समस्यांना योग्य उत्तरं शोधल्याशिवाय आपल्याला एकही पाउल पुढे ठेवता येत नाही, हे जितक्या लवकर समजेल तितके सर्वाना हितावह ठरेल, असेच या लेखिकांना म्हणायचे आहे.

शोध बाई 'माणसाच्या' जिण्याचा, सं:पुष्पा भावे व इतर

अक्षर प्रकाशन, मुंबई, पृ.सं: 358, किं: 250 रुपये

प्रसिद्धी: 25 Oct 10

19. मनातलं.....मनापासून

मानवी स्वभाव, मन, मनाचे आजार, मनोव्यापार या गोष्टी आजच्या जमान्यात कळीचे विषय झालेले आहेत. शारीरिक आरोग्याबरोबरच मानसिक आरोग्यही तितकेच महत्वाचे आहे याची जाण सर्वसामान्यांना येत आहे व पटतही आहे. वृत्तपत्रांच्या रविवारच्या पुरवणीत अशा विषयावर जाणीवपूर्वक लेख छापले जात आहेत. काही तज्ञ नित्यनियमाने अशा विषयावर आवर्जून लेख लिहित असतात. कदाचित याचा वाचकवर्गही मोठा असावा. असाच एक प्रयत्न डॉ. राजेंद्र बर्वे या मानसतज्ञानी मुंबई टाइम्ससाठी लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह म्हणजेच **मनातलं.....मनापासून**. या पुस्तकातील बहुतेक लेख मनोव्यापाराशी संबंधित असून लेखकाने वाचकांना विश्वासात घेत विषय जास्तीत जास्त हलके फुलके करत मानवी स्वभाव वैशिष्ट्याबद्दल सुंदरपणे टीका-टिप्पणी केली आहे. अनेक वेळा वृत्तपत्रांसाठी लिहिलेल्या लेखांचा बाज वेगळा असतो. त्या त्या काळाचे संदर्भ लेखात असल्यामुळे असे लेख नंतरच्या काही वर्षांनी (दिवसानी!) शिळे वाटू लागतात. परंतु डॉ. राजेंद्र बर्वे यांच्या या पुस्तकातील लेख आजही तेवढेच ताजे व **relevant** वाटतात.

डॉ. बर्वे आपल्या पुस्तकाची सुरुवातच मानसिक आरोग्याची व्याख्या व त्याच्या विश्लेषणापासून करतात. स्किझोफ्रेनिया, मानसिक चिंता व नैराश्य यांच्या भोवतीच मनाचे अस्वास्थ्य घुटमळत असते, असे त्यांचे मत आहे. मानसिक अस्वास्थ्य तपासण्यासाठी त्याची तीव्रता, अस्वास्थ्य किती काळ टिकते व त्याची वारंवारता असे निकष डॉक्टर सुचवतात. रुग्णाचा स्वभावच तसा आहे म्हणून दुर्लक्ष करणे योग्य नाही. डॉक्टरांच्या मते स्वभावाला औषध नसले तरी स्वयंप्रयत्नाने निश्चितपणे स्वभावात बदल करणे सहज शक्य आहे. मुळातच स्वभाव म्हणजे विशिष्ट प्रसंगांना विशिष्ट प्रकारे भावनात्मक, विचारात्मक वा वर्तनात्मक प्रतिसाद देण्याचा पॅटर्न असतो व त्याचे वर्णन 'विशिष्ट सवयींचा समुच्चय' असेही करता येते. मूळ स्वभावाला औषध नाही हे मान्य. परंतु

एखाद्या व्यक्तीला आपल्या स्वभावात बदल हवा असल्यास तसे जिद्दीचे प्रयत्न केल्यास हेही अशक्य नाही.

तिळगुळ घ्या गोड बोला या लेखात सरधोपटपणे आपण साजरा करत असलेल्या सणांबद्दल लेखक ताशेरे ओढतात. खरे पाहता सणातील आनंद, उत्साह, आणि भेटीगाठींच्या चवी जिभेवर रेंगाळायला हवे. तिळगुळ घेण्या-देण्यामधील परस्परांशी संवाद करतानाचे भान, शब्दांचा जपून वापर, दोन मनांच नातं घट्ट करणारा अनुभव या सगळ्यांना आपण आपल्यातील सरधोपटपणामुळे मुक्तो. उगीचच दुसऱ्यांच्या हेतूबद्दल संशय घेत असतो. मनात कायमचीच शंकेची पाल चुकचुकत असते. थोडा प्रयत्न केल्यास हे सर्व बदलता येईल. रोखठोक व तिरकस बोलण्याची सवय बदलणे सुरुवातीला अवघड वाटत असले तरी दिवसातून एकदा तरी (माझ्यासाठी प्लीज...) गोड बोलून बघा असे लेखक सुचवतात.

फ्लूऑक्सेटिन (प्रोझाक) या औषधामुळे जगातील करोडो मनोरुग्णांना दिलासा मिळाला हे मान्य करावे लागेल. मनात वारंवार नकोसे विचार, शंका यानी हैराण झालेल्या ऑब्सेशनवाल्यांसाठी हे औषध नक्कीच वरदान ठरत आहे, असे मत डॉ. बर्वे व्यक्त करतात. खरे पाहता अशा प्रकारच्या औषधांपेक्षा एक अत्यंत प्रभावी मार्ग यासाठी आहे; म्हटलं तर सोपा, म्हटलं तर कठिण! जे मुळातच नसतं ते घालवून देण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. ऑब्सेशनवाल्यांच्या शंका, विचार या गोष्टींना कुठलाही आधार नसतो. त्यामुळे जे नाही ते घालविणे म्हणजे समुद्रकाठावर उभे राहून लाथेने लाट फिरवण्यासारखे ठरेल. मनातल्या मनात कुढत राहण्यापेक्षा, हळवी सेन्सिटिव्ह राहून दुःख कुरवाळत बसण्यापेक्षा भावनांच प्रकटीकरण केव्हाही चांगले असे डॉक्टरांना वाटते. दुसऱ्या एका लेखात मनाने स्वतःला साखळदंडाने जोखडून ठेवल्यासारखे बांधून ठेऊन त्याची गुलामी स्वीकारण्यापेक्षा या न्यूनगंडातून बाहेर पडून प्रजासत्ताक दिनाप्रमाणे मनसत्ताक दिन साजरा करावा असे सुचवतात. मनाची गुलामगिरी भिरकावलेला दिवसच खरा मनसत्ताक दिन!

हृदयाची तव्येत उत्तम! मनाची? या लेखात विशेषज्ञांच्या focussed उपचारामुळे रुग्णांच्यावर होत असलेल्या मानसिक परिणामावर लेखक आपले लक्ष वेधू इच्छितात. रुग्ण अगोदरच हृदयविकारासारख्या गंभीर आजारामुळे धास्तावलेला असतो. गलितगात्र झालेला असतो. आत्मविश्वास हरवून बसतो. नको ती बाह्य लक्षणं रुग्णावर दिसू लागतात. अशा वेळी रुग्णाचे आत्मसंतुलन राखणे गरजेचे असते व नेमकी तीच गोष्ट विशेषज्ञ लक्षात ठेवत नाहीत. डॉक्टर काही लेखामधून श्वासोच्छवासांच्या (ध्यान, प्राणायाम इ.इ) व्यायामामुळे झालेल्या फायद्याचे वर्णन करतात. हेवा, हाव, हव्यास, नैराश्य, औदासीन्य, डिप्रेशन, उदासीनता, पझेसिव्हनेस, चिडचिडपणा, न्यूनगंड, असुरक्षितता, भयग्रस्तता, भयगंड, वैफल्यग्रस्तता, पॅनिक, फाजिल आत्मविश्वास अशा मानवीमनाशी संबंधित असलेल्या अनेक आजारावर मीनाताई, डॉ. कुमुद, श्रीकांत, विश्वास, इंदिराबाई, राजेश, स्वप्ना-राहुल, रोहन रानडे, अंजली, मुकुल, चित्रा इत्यादी रुग्णांची case history देत व त्यांना वेळोवेळी

दिलेल्या सल्याबद्दलचे लेख वाचताना अशांच्या भयानकतेची, दूरगामी परिणामांची वाचकांना कल्पना येते.

लेखकाची रसिकता त्यांनी उल्लेख केलेल्या व चर्चिलेल्या कविता, ओव्यामधून आपल्या लक्षात येते. इंदिरा संत, आरतीप्रभू, झेन, इत्यादींच्या कविता व ज्ञानेश्वरांच्या ओव्या यांच्या रसग्रहणातून लेखक आपल्याला एका वेगळ्या जगात घेऊन जातात. खरे पाहता मानसतज्ञाचा व कवितांचा काय संबंध असे आपल्याला (उगीचच!) वाटत असते. पुस्तकातील काही लेख वाचत असताना लेखक मानसतज्ञाबरोबरच एक चांगला वाचक, रसिक, मनापासून जीवन जगण्यावर, जीवनावर प्रेम करणारा अशा अनेक स्वरूपात आपल्याला भेटतात. डॉक्टरांनी एका लेखात जाहिरातदार आपल्या ग्राहकांवर कशा प्रकारे मोहिनी घालतात, कुठल्या क्लृप्त्या वापरतात याचे मजेशीर वर्णन केले आहे. व्यक्तिमत्वाच्या संदर्भात व्यक्तीचे विचार, भावना व वर्तन हे मानसिक घटक गुंफून तयार झालेला ढाचाच व्यक्तिमत्व असतो, असे लिहितात. व्यक्तिमत्वात विविध कौशल्यांचा समुच्चय असतो. दुसऱ्या एका लेखात माणसाच्या वर्तनाचा शोध घेताना वर्तनातील बदल घडवण्यासाठी मानसशास्त्रीयदृष्ट्या असलेल्या मॉडेलची गरज आहे असे सुचवतात. अपघातप्रवण व्यक्तिमत्वाचे विश्लेषण करताना घाईघाई करणे, उतावीळ होणे, एकापेक्षा जास्त कामांचा विचार करणे, थोड्याशा गोष्टींवरून चिडचिड करणे, एकाग्र नसणे, फाजिल आत्मविश्वास असणे या गोष्टी कारणीभूत आहेत, असे त्यांना वाटते. मानसशास्त्रीयदृष्ट्या विचार करू लागल्यास आपल्या मनाचा धांडोळा घेऊन चित्तवृत्ती शांत ठेऊन स्वावलंबी, स्वतंत्र व परिपूर्ण होणे गरजेचे आहे.

अनेक विषयावर त्यांनी केलेल्या टीका-टिप्पणींवरून लेखकांची बहुश्रुतता आपल्या मनात घर करून बसते. त्यांच्या दृष्टीने कोणताही विषय वर्ज्य नाही. आपल्यासारख्या सामान्यांच्या दृष्टीने लठ्ठपणा हा केवळ शारीरिक असमतोलाचा फलितांश असतो. परंतु लेखक त्याचे विश्लेषण मानसशास्त्रीयदृष्ट्या करू शकतात. लठ्ठपणाला अंतःप्रेरणा व बाह्यप्रेरणा दोन्ही कारणीभूत असून अन्नपदार्थांची विपुलता हेही एक कारण असू शकते, हे वाचून आपल्याला गंमत वाटते. *कळत पण वळत नाही* या लेखात त्यांनी आपल्या मनोव्यापाराचे अचूक निदान केले आहे. कळलं की आपोआप कळेल हे गृहित धरणं, कळलं की लगेच त्या क्षणापासून कळले पाहिजे अशी अपेक्षा ठेवणं, कळलं की का वळत नाही याचा छडा न लावणं व शेवटी कळतं पण वळत नाही म्हणून स्वतःला माफ करणं या चुका आपण नेहमीच करत असतो. लेखकाच्या दृष्टीने सुखाचा मंत्र म्हणजे ये भी दिन बीत जायेंगे - **It will pass**. खरोखरच दुखद प्रसंगी हा विचार मनात आणल्यास आपण नक्कीच त्यातून बाहेर पडू शकतो व सुखात हा विचार लक्षात ठेवल्यास आपण स्थितप्रज्ञ होऊ शकतो.

मनोविकारात घाबरण्यासारखे काही नाही हेच ठसवण्याचे प्रयत्न डॉक्टर करत आहेत. मुळात मनोविकार जडण्यात काही अपमानास्पद नाही, कमीपणाची बाब नाही आणि मानसिक कमकुवतपणा मुळीच नाही लेखकाचे हे शब्द नक्कीच उभारी देऊ शकतील. जसे शरीराला रोग होऊ शकतात तसे मनाला. यात काही विशेष

नाही. याचाच अर्थ मानसिक आजारांचा उपचार होऊ शकतो, यासाठी आधुनिक वैद्यकशास्त्र सक्षम आहे, व अशा आजारातून नीटपणे बरे होऊन बाहेर पडता येते, चांगले जीवन जगता येते, हे समजल्यावर आपण नक्कीच सुखावतो. यासाठी असली पुस्तके मार्गदर्शक ठरू शकतात.

मनातलं.....मनापासून, डॉ. राजेंद्र बर्वे

मैत्रेय प्रकाशन, मुंबई कि: 200 रु, पृ. सं: 220

प्रसिद्धी: 1 Nov 10

20. ऐसा ज्ञानसागरू: बखर मुंबई विद्यापीठाची

ऐसा ज्ञानसागरू: बखर मुंबई विद्यापीठाची या पुस्तकाबद्दल मी काहीबाही वैयक्तिक टीका-टिप्पणी करण्यापेक्षा पुस्तकाच्या ब्लर्बवरील मजकूरच पुस्तकावर योग्य प्रकारे भाष्य करू शकेल म्हणून ते परिच्छेद आहे तसे देत आहे.

दीडशे वर्षांपूर्वी कलकत्ता, मुंबई आणि मद्रास येथील विद्यापीठे स्थापन झाली. त्यापूर्वीच मुंबई ही देशाची अनभिषिक्त आर्थिक राजधानी झाली होती. मुंबई हे शहर जगाची पूर्वेकडील व्यापारपेठ होती. उद्यमामुळे झालेली आर्थिक प्रगती आणि नामवंत गुरू-शिष्यांनी केलेली वैचारिक प्रगती यांच्या सहयोगातून मुंबईत विद्यापीठाची स्थापना होणे आणि सर बार्टल फ्रिअरसारख्या धाडसी गव्हर्नरने किल्ल्याची तटबंदी तोडण्याचा 1860 साली निर्णय घेणे हे मुंबई शहराच्या वाढीसाठी उपयुक्त ठरलेले दोन महत्वाचे निर्णय. यापुढील विद्यापीठाची आणि शहराची समांतर वाढ होणार होती. ती कशी झाली, त्यामुळे समाज प्रबोधन होऊन मुंबईने देशस्तरावर सर्वच क्षेत्रांचे नेतृत्व कसे मिळविले... हा सारा रोमहर्षक इतिहास या पानांवर ग्रंथित झाला आहे.

मुंबईसंबंधी प्रकरण, नंतर विद्यापीठाच्या विकासाच्या आलेखाची प्रकरणे, असा आकृतीबंध लेखकाने स्वीकारल्याने 19व्या शतकातील शैक्षणिक आणि अन्य घडामोडी आपल्यासमोर घडत आहेत, असा आभास होतो. इतका वाचक गुंतून जातो. वाचनीयता हा या इतिहास लेखनाचा विशेष मानावा लागेल. किंबहुना पक्के संशोधन वाचनीय असू शकत नाही या गैरसमजाला या ग्रंथाने पुन्हा एकदा छेद दिला आहे.

मुंबई विद्यापीठाची क्षेत्र मर्यादा अगदी थेट कराचीपासून कारवारपर्यंत होती, तेव्हापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळात कराचीचा भाग पाकिस्तानात गेला, नंतर एका पाठोपाठ एक पुणे, कर्नाटक, गुजरात अशी प्रादेशिक विद्यापीठे, नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, एम् एस् युनिव्हर्सिटी बरोडा, स्थापन होऊन मुंबई विद्यापीठाचे क्षेत्र आकुंचित होत गेले. आणि ती सिटी युनिव्हर्सिटी बनली. हा सारा प्रवास होताना शैक्षणिक

उलथापालथ होणे अपरिहार्य होते, कधी शिलकी अंदाजपत्रक, पण समस्या अधिक तर कधी तुटीचे अंदाजपत्रक पण समस्या कमी. विद्यापीठ आणि ब्रिटिश सरकार यांचा संघर्ष तर पाचवीलाच पुजलेला. परंतु टोलेजंग व्यक्तीमत्वाच्या आदरणीय व्यक्ती सरकारला पुरून उरल्या. मग ते महादेव गोविंद रानडे असोत वा सर फिरोजशहा मेहता, सर चिमणलाल सेटलवाड असोत वा डॉ जॉन मथाई, रजिस्ट्रार प्राध्यापक फर्दुनजी दस्तुर, एस् आर् डोंगरकेरी, ग्रंथपाल डी एन् मार्शल, डॉ पी एम् जोशी अशा कित्येकांची शब्दचित्रे वाचनाऱ्यांच्या मनात कायमची कोरली जातील. एतद्देशीय विद्यार्थ्यांबद्दल आणि त्यांच्या बौद्धिकवादीविषयी विशेष आस्था बाळगणारे सर एड्विन अरनॉल्ड, सर अलेक्झांडर ग्रांट, डॉ विलियम्स वर्डस्वर्थ, प्रोफेसर एफ एच सेल्बी, -1826 सालीच मराठीत गणित शिल्प विद्यालय काढून विद्यार्थ्यांना मराठीतून स्थापत्य शिकवणारा व मराठीतून प्रशस्ती पत्रक देणारा - कॅप्टन जॉर्ज रिस्टो, जर्विस अशा कितितरी प्रोफेसरांचे श्रम एतद्देशियावर पाश्चात्य विद्येचे संस्कार घडविण्यात कामी आले. त्यांचे परिणाम या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत तसेच सार्वजनिक जीवनावर झाले. व्यक्तिगत आचरण आणि सार्वजनिक पैसा यांच्या नव्या मोजपट्ट्या या प्रोफेसरांनी तत्कालीन विद्यार्थ्यांना दिल्या. मुंबई विद्यापीठ केवळ संलग्नता देणारे, परीक्षा घेणारे न राहता ते पदव्युत्तर शिकवण्याचे केंद्र बनले. विविध विभाग उघडले गेले. समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र विभागांची तर बॉबे स्कूल म्हणण्याइतपत प्रगती केली.

उदारमतवादी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी तसेच प्रोफेसरांनी स्त्रियांच्या उच्चशिक्षणाविषयी बाळगलेले मौन आज आश्चर्यजनक वाटेल. पण त्यावेळच्या ब्रिटिश युनिव्हर्सिटीतही वेगळी परिस्थिती नव्हती. आपल्या येथील महिलांना आपला हक्क मिळवण्यासाठी संघर्ष कसा करावा लागला, अखेरीस विद्यापीठ कसे नमले, हे महिलांच्या उच्चशिक्षणावरील प्रकरणात सविस्तर दिले आहे. ब्रिटिशांनी मराठी व इतर प्रादेशिक भाषांना डावलून इंग्लिशचे घोडे पुढे दमटले या समजाला धक्का देणारे काही दस्तऐवज या ग्रंथामुळे प्रकाशात आले आहेत. ते वाचून उद्धोधन होईल. चान्सलर, व्हाइस चान्सलर, प्रोफेसर, युनिव्हर्सिटी, कॉलेज या शब्दांना मराठीचे पर्याय कधी आले याचा तडा लावण्याचा प्रयत्न विशेष उल्लेखनीय आहे. मराठीच्या पुरस्कर्त्यांनी आवश्यक वाचावे असे हे प्रकरण आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात उच्चशिक्षणाचा विस्तार की विकास अशा पेचात विद्यापीठ सापडले. विस्ताराला कौल मिळाला तो सामाजिक न्यायाच्या उदात्तभावनेतून. विद्यार्थी प्रतीवर्षी वाढत आहेत. महाविद्यालये वाढत आहेत. उच्चशिक्षणाचा हा डोलारा तोलणे ही मोठीच जबाबदारी आहे. विद्यापीठातील घटनांचा समाजातील घटनांशी मेळ लावल्यामुळे आत्मचरित्रे - चरित्रे, आठवणी, किस्से यांचे माफक उपयोग केल्यामुळे मुंबई विद्यापीठाच्या इतिहासाला नवे परिणाम लाभले आहे.

फक्त एवढ्यावरून पुस्तकाचे मोठेपण कदाचित लक्षात येणार नाही. लेखकाने परिश्रमपूर्वक केलेले लिखाण व इतिहास कसा लिहावा याबद्दलच्या त्यांच्या कल्पना यामुळे पुस्तक वाचनीय झालेले आहे व शेवटपर्यंत वाचल्याशिवाय पुस्तक खाली ठेवावेसे वाटत नाही. विद्यापीठांना असाही इतिहास असू शकतो हे प्रथमच कळले. मुंबई विद्यापीठाची अशा प्रकारची परंपरा व उज्वल इतिहास इतर विद्यापीठात क्वचितच सापडेल. अलिकडच्या काळात या विद्यापीठाची होत असलेली ससेहोलपट बघितल्यावर ज्ञानाची किती अवहेलना होत आहे हे पुस्तक

वाचत असताना पदोपदी लक्षात राहिल.

एक वाचनीय व संग्राह्य पुस्तक!

पुस्तकातील काही वाचनीय उतारे

उदारमतवादी शिक्षणाचे ध्येय 'माणूस घडविणे' हे असते ; तांत्रिक उद्योगासाठी अतिकुशल मानवी साधने म्हणूनच उपयुक्त ठरतील, बाकी ज्यांचा उपयोग शून्य असेल, अशी माणसे तयार करण्याच्या प्रक्रियेत त्याचे 'रूपांतर' होऊ देता कामा नये. विज्ञान आणि वाङ्मय या दोन्ही क्षितिजावर ज्ञानाच्या बळावर मनाचा विकास साधला पाहिजे. सर्वक्षेत्रीय समन्वय साधण्याची शक्ती मनाला प्राप्त करून दिली पाहिजे आणि तत्त्वचिंतनाची सवय मनाला लावली पाहिजे. तरच प्रगतीच्या प्रत्येक पावलाचा व्यापक विचार होऊन ते यंत्रणेत अंतर्भूत केले जाईल. ज्ञानासाठी ज्ञानासक्त व्हावयास शिकविले पाहिजे आणि ज्ञानाच्या सामर्थ्यावर उदात्त प्रगल्भ व्यक्तिमत्व आणि स्वतंत्र प्रज्ञा विकसित केली पाहिजे.

सर रेमंड वेस्ट, व्हाईस चान्सलर (1882)

तरुण मंडळींनी सुयोग्य नागरिक होण्याच्या दृष्टीने युनिव्हर्सिटीने त्यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. म्हणजे भोवतालच्या परिस्थितीशी त्यांचा सुसंवाद राहिल. मानव आणि संस्कृती यांना निसर्गापासून भय नाही, ते आहे मानवाच्या अमर्याद हव्यासापासून. रशिया आणि आयर्लंडमध्ये घडणाऱ्या घटना राजकीय आणि आर्थिक संघर्ष, मानवी ज्ञान व सामर्थ्य निसर्गाला वैराण कसे करू शकतात याचे उदाहरणच आहे. इतिहास, नागरिकशास्त्र, राजनीती, सामाजिक अर्थज्ञान यांच्या अभ्यासाला युनिव्हर्सिटीत भरपूर प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे. कारण त्यामुळे सामाजिक जीवनाच्या, राजकीय जीवनाच्या तसेच आर्थिक जीवनाच्या प्रशिक्षणाचा लाभ होत राहिल.

सर चिमणलाल एच सेटलवाड, व्हाईस चान्सलर (1922)

ऐसा ज्ञानसागरू: बखर मुंबई विद्यापीठाची, डॉ. अरुण टिकेकर

पॉप्युलर प्रकाशन, किं : 550, पृ.सं : 320+

प्रसिद्धी: 8 Nov 10

21. समुद्र

मलपृष्ठावर उल्लेख केल्याप्रमाणे समुद्र ही मिलिंद बोकील यांची तिसरी कादंबरी. कादंबरी लेखनावर एकेकाळी प्रतिभावंतांची मक्तेदारी असे. अलिकडे मात्र या लेखन प्रकाराला अवकळा प्राप्त झाल्यासारखे वाटत आहे. त्यामुळे, काही अपवाद वगळता, कुणाचीही कादंबरी हातात घेणे व (पूर्णपणे!) वाचून काढणे फार कष्टदायक ठरत आहे.

तरीसुद्धा मिलिंद बोकील या नव्या दमाच्या लेखकाच्या नावामुळे ही कादंबरी पूर्ण वाचाविशी वाटली.

ही एक साधी, सरळ कादंबरी. फार घटना नाहीत, माफक संघर्ष व शेवट गोड अशी एकंदर कादंबरीची धाटणी आहे. भास्कर हा एक यशस्वी उद्योजक. एक छोट्या कंपनीचा मालक. सेल्फमेड मॅन. नंदिनी त्याची पत्नी. घर संभाळणारी. फावल्या वेळात स्थानिक देवळांच्या इतिहासात रस घेणारी. राजू हा त्यांचा एकमेव मुलगा. मुलगा कुठेतरी मर्चंट नेव्हीत काम करत असल्यामुळे जगभरची भटकंती. वडिलांच्या कंपनीत त्याला रस नाही. भास्कर अनेक वर्षांनंतर चार - पाच दिवस मजेत घालवण्यासाठी समुद्राकाठच्या रिसॉर्टवर नंदिनीसकट येतो. शहरातून रिसॉर्टच्या ठिकाणी गाडीतून येतानासुद्धा नंदिनी झोपूनच असते. भास्कर स्वतःच्या तंद्रीत जुन्या आठवणी काढत (उकरत!) गाडी हाकत असतो. आठवणींच्या अडगळीत नंदिनीची राजोपाध्ये बरोबर असलेली 'मैत्री' कुठेतरी हरवलेली असते. परंतु अशा क्षुल्लक गोष्टीबद्दल विचार करण्याची गरज नाही व वेळही नाही अशी मनाची समजूत घालून पुढील 3-4 दिवसाचे बेत तो आखतो.

परंतु नंदिनी येवढी सुखासुखी त्याला रिसॉर्टचे प्रसन्न वातावरण भोगू देणार नव्हती. तिलाही या राजोपाध्येच्या 'मित्रत्वा'विषयी नवर्याला जे काही असेल ते सांगून मन मोकळे करायचे असते व नेमके हेच ठिकाण व हीच वेळ ती यासाठी निवडते. तिचे ऐकून घेतल्यानंतर भास्करमधील टिपिकल मध्यमवर्गीय पुरुषी अहंकार उफाळून येतो. नंदिनीला आताच्या आता नेसत्या वस्त्रांनिशी हाकलून द्यावे, मारावे, झोडावे, चार चौघात तिची धिंड काढावी असे विचार मनात यायच्या आतच त्या विरघळून जातात. परिस्थितीशी जुळवून घेण्यातच शहाणपण आहे, हे लक्षात येते. नंदिनी त्या मैत्रीची साद्यंत हकीकत सांगते. एक अनुभव म्हणून ती राजोपाध्ये बरोबर झोपते, अशी ती कबूली देते. परंतु मनापासून भास्करच तिचा 'देव' असतो. त्यामुळे या किस्मिषातून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणजे मन स्वच्छ करणे असे तिला वाटत असते. व शेवटी तिला बरोबर घेऊन भास्कर रिसॉर्ट सोडतो व घरी परततो.

कादंबरी वाचताना नेहमीप्रमाणे शेवट काय होणार याची उत्सुकता असतेच. परंतु या कादंबरीचा शेवट वाचताना काही तरी चुकल्यासारखे वाटू लागते. लेखकाला नेमके काय म्हणायचे होते, जे काही सांगायचे होते त्यासाठी समुद्राची पार्श्वभूमी का निवडली हे लक्षात आले नाही. रिसॉर्टसमोरचा समुद्र पूर्ण कादंबरीभर व्यापलेला आहे. भास्करच्या अस्वस्थपणाचा व नंदिनीच्या आत्मकथनाचा साक्षीदार म्हणून समुद्र असल्यास समुद्राऐवजी एखाद्या थंड हवेचे ठिकाण वा एखादे ऐतिहासिक पर्यटन स्थळसुद्धा चालले असते, व कथानकात फार फरक पडला नसता असे वाटू लागते. मध्यमवर्गीयांच्या आयुष्यातील अशा प्रकारच्या नाट्य प्रसंगांना खरोखरच काही सामाजिक संदर्भ असू शकतात का? नंदिनी जेव्हा ग्रामोपाध्येबरोबर शय्यासोबत करते तेव्हा त्याचे परिणाम काय होणार याचे भान तिला नव्हते का? गैरसमज, अनुभव, मजा, आपोआप होत गेले, नैसर्गिकरित्या घडले, अपवादात्मक परिस्थिती अशी कारणं देत आपण स्वतःला तर फसवत नाही ना? जर भास्करचाच असा एखादा अनुभव असता

व नंदिनीला तशी कबूली त्याने दिली असती तर तिची काय प्रतिक्रिया झाली असती? असे अनेक प्रश्न कादंबरी वाचून झाल्यानंतर विचारावेसे वाटतात.

समुद्र ही जेमतेम 90 पानांची कादंबरी. लेखकाने मनोविक्षेपणात्मकरित्या भास्कर, नंदिनी वा ग्रामोपाध्ये या पात्रांच्या मनांचा वेध घ्यायला हवे होते असे राहून राहून वाटू लागते. *नवरा बायकोत तेवढे 'अंडरस्टँडिंग' असले म्हणजे झालं* हेच लेखकाला सांगायचे होते का? कदाचित नंदिनीने उल्लेख केल्याप्रमाणे आपण पती, पत्नी, उद्योजक, मालक, मित्र, मैत्रिण, आई, वडील असे एकाच रोलमध्ये कधीच नसतो; आपण एकाच वेळी अनेक रोलमध्ये वावरत असतो. त्यामुळे नंदिनीच्या मते तर ती अजूनही भास्करबरोबर प्रामाणिकच होती, कारण तिने सर्व काही सांगून टाकले आहे. *पती-पत्नी म्हणून राहणे हा काही करार होऊ शकत नाही, प्रत्येकाचे एक व्यक्तिमत्व असते व त्या व्यक्तिमत्वानुसार आपण अडजस्ट होत गेलं पाहिजे* असे तर लेखक सुचवत नसेल ना? कदाचित हे सर्व माझ्या आकलनाच्या बाहेर असावे.

समुद्र, मिलिंद बोकील

मौज प्रकाशन, किं : 80 रु, . पृ.सं: 90

प्रसिद्धी: 16 Nov 10

22. 'ब्र'

कविता महाजन यांची 'ब्र' कादंबरी वाचताना मनामध्ये अनेक गोष्टी घर करून बसतात. संपूर्ण कादंबरीभर आदिवासी पाडयात घडणारे व त्यांच्या जीवनाचा वेध घेणारे अनेक प्रसंग असल्यामुळे ही एक मुलुखावेगळी कादंबरी आहे याची जाणीव होते. पुस्तक वाचून संपवल्यानंतर एका अत्यंत वेगळ्या अनुभवातून आपण गेलो होतो हे लक्षात येते. मुळात ही कादंबरी प्रफुल्ला या मध्यमवर्गीय, शहरी साच्यातील एका मनस्वी स्त्रीची कहाणी आहे की, अंशतः लेखिकेचे आत्मकथन आहे की आजकालच्या सामाजिक कार्याविषयीच्या गुणदोषावर भाष्य करण्यासाठी वापरलेले तंत्र आहे हे शेवटपर्यंत कळत नाही.

कादंबरी म्हणून बघण्याचे ठरवल्यास ही एक अफलातली कादंबरी आहे याबद्दल शंका नाही. चाकोरीच्या बाहेर जाऊन कादंबरीचा विषय व आशय निवडणे हे नेहमीच त्रासदायक असते. व त्या विषयाला योग्य न्याय देणे हे त्याहूनही अवघड ठरू शकते. परंतु लेखिकेला ही भट्टी चांगल्यापैकी जमलेली आहे. कादंबरीतील प्रत्येक पात्राविषयी वाचकाला काही ठाम भूमिका घेण्यास भाग पाडते. प्रत्येक प्रसंगाचे विक्षेपण करण्यास उद्युक्त करते. 'फुलाबाई', तिचा नवरा, तिचा मुलगा, तिची बहीण, सुमेध यासारख्या व्यक्तिरेखा जगात असू शकतात का असा प्रश्न विचारावासा वाटतो. परंतु सत्य हे कल्पनेपेक्षा भयानक असू शकते हेच खरे असल्यास हा समाज कसा व कधी बदलणार याची काळजी वाटू लागते.

कदाचित या पुस्तकात चितरलेली कथा लेखिकेच्या खडतर जीवनातील अनुभवावर बेतलेली असल्यास असले भोग कुणाच्याही वाटेला येऊ नयेत असे म्हणावे लागेल. एखाद्या थरारक चित्रपटातील प्रसंगमालिकेप्रमाणे घटनेमागून घटना घडत जातात व असेच का व कसे याचा विचार करण्यासाठी सुद्धा उरत मिळत नाही. पुढे काय घडणार, प्रफुल्लाची गाडी रुळावर कधी येणार, तिचे भोग कधी संपणार यांची उत्कंठा वाटू लागते. व पुस्तक वाचून हातावेगळे केंव्हा होते हेच कळत नाही. परंतु पुस्तक वाचताना लेखिकेने मांडलेला हा कल्पनेतला खेळ आहे असे न वाटता तिच्या स्वतःच्या अनुभवांचेच कथन आहे असे वाटू लागते. याप्रकारे वाचकांना संमोहित करण्यास लेखिका यशस्वी झाली आहे.

पुस्तकाचे कथानक निमित्त मात्र असून आपल्या देशातील व विशेषकरून महाराष्ट्रातील सामाजिक संघटनांचा लेखाजोखा वाचकांसमोर ठेवण्याचा उद्देश असल्यास, व हे सर्व खरे असल्यास, या समाजाची पुढील वाटचाल कशी असेल याविषयी चिंता वाटू लागते. कशावर कितपत विश्वास ठेवावा हेच कळेनासे होते. या क्षेत्रात तरी असे काही घडू नये असे मनापासून वाटू लागते. परंतु लेखिकेने केलेली टीका वा भाष्य रास्त आहे असेच म्हणण्याची परिस्थिती आता आहे. अशा सामाजिक संघटनांचे बरबटलेले हात पाहून यानंतर कुणी विवेकी माणूस सामाजिक कार्याच्या फंदात पडायचे की नाही याचा हजार वेळा विचार करेल.

एकंदरीत या कादंबरीने आपले डोळे उघडले. शेवटच्या काही घटनांचा अपवाद वगळल्यास लेखिकेने कथानकाचा वेग फार छान ठेवला आहे. शेवटी शेवटी मात्र एकामागून एक घटना अत्यल्प काळात घडत गेल्यामुळे कादंबरीला गालबोट लागल्यासारखे वाटते. कदाचित शेवट धक्कादायक करण्याच्या प्रयत्नामुळे तसे झाले असावे.

'ब्र', कविता महाजन

राजहंस प्रकाशन, पुणे

प्रसिद्धी: 22 Nov 10

23. याला जीवन ऐसे नाव

चित्रपट वा वैज्ञानिक कादंबऱ्या यांमध्ये चित्रित केल्याप्रमाणे वैज्ञानिक म्हणजे अगदीच जगावेगळा विक्षिप्त (चक्रम) , माणूसघाणा, मनुष्यप्राणी आहे, असे (उगीचच) आपल्याला वाटत असते. तोसुद्धा तुमच्या आमच्यासारखा हाडा-मांसाचा, दैनंदिन व्यवहारात चटके खाणारा, मुला-बाळात रमणारा असतो, हे शपथेपूर्वक सांगितले तरी अनेकांचा विश्वास बसणार नाही. तरीही तो स्वतः निवडलेल्या विषयाचा सखोल चिंतन, मनन, प्रयोग करणारा असतो. आपल्या सुख सोईत, आपल्या ज्ञानात भर घालत असतो व आपल्या तंद्रीत जगत असतो.. (येथे सोईसाठी म्हणून पुल्लिंगी शब्दप्रयोग केला असून स्त्रीवैज्ञानिकांच्या बाबतीतही या गोष्टी तितक्याच खरे आहेत.) या सर्व गोष्टींची प्रचीती जयंत नारळीकर यांनी लिहिलेल्या *याला जीवन ऐसे नाव* हे पुस्तक

वाचताना येते. पुस्तक वाचताना निर्मळ प्रवृत्तीचे, संपूर्ण जीवनाकडे त्रयस्थ दृष्टीने बघणारे, छोट्या छोट्या गोष्टींतसुद्धा विनोदाचा शोध घेणारे, आपल्या अनुभवातून सतत काही ना काही शिकणारे, त्याप्रमाणे आपली मानसिकता बदलणारे, असे नारळीकरांचे चित्र आपल्यासमोर उभे राहते. या पुस्तकात जयंत नारळीकरांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या काही निवडक लेखांचा संग्रह आहे.

शाळेत शिकत असताना आलेल्या मजेदार अनुभवांचे वर्णन थोडक्यात परंतु अगदी खुलखुशीतपणे शब्दबद्ध केलेले आहे. उन्हाळ्याच्या सुट्टीतील कोल्हापूरच्या आठवणी, एका सहलीच्या वेळी गाडीच्या चारी चाकांचे पंक्चर झाल्यामुळे झलेली फजीती, एका पार्टीच्या वेळी वेळकाढूपणाचा व भोंदूपणाचा नारळीकर दंपतींना आलेला कटू अनुभव, केंब्रिजमध्ये शिकत असताना, ते ज्यांच्या संपर्कात आले त्या ई.एम फॉर्स्टर, फ्रेड हॉयल, मार्टिन राइल इत्यादी थोर व्यक्तींचे मजेदार किस्से, मुंबई ते पुणे दरम्यान वेळ वाचवण्यासाठी केलेली (केविलवाणी) धडपड, इत्यादीबद्दल वाचताना लेखक एक वैज्ञानिक असूनसुद्धा आपल्या सारखीच चारचौघात वाढलेली व्यक्ती आहे याची प्रचीती येते. त्यांच्यातील वैज्ञानिक घडवण्यात आई - वडिल, वडिलांचे मित्र, लेखकाचे मामा इत्यादींचा वाटा होता याचा नारळीकर आवर्जून उल्लेख करतात. आई - वडिलांनी त्यांच्यावर केलेल्या संस्कारातून वैज्ञानिक (व लेखकही) घडत होता, हेही आपल्या लक्षात येते. बनारस हिंदू विश्व विद्यालयाचे रम्य वातावरण, तेथील शाळेतील शिक्षक, त्यांच्या घरी येणारे पाहुणे इत्यादींचा पण त्यांना घडवण्यात वाटा होता. लेखकाचे मामा प्रो. हुजुरबाजार यांनी आपल्या भाच्यात गणित विषयात आवड निर्माण करण्यासाठी वापरलेली जगावेगळी रीत, पं. नारायण व्यास या गायकाने दिलेले स्वावलंबनाचे धडे लेखक आयुष्यभर विसरू शकत नाही.

नारळीकरांचे व्यक्तिमत्व घडण्यात ग्रंथवाचनाच्या आवडीलाही महत्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या वडिलांना पुस्तक वाचण्याचा आणि पुस्तक विकत घेऊन संग्रही ठेवण्याचा नाद होता. त्यामुळे अगदी लहानपणापासूनच त्यांना पुस्तक वाचण्याची आवड निर्माण झाली. पुस्तकवाचनाला घरात अग्रक्रम असल्यामुळे लेखक आपोआपच पुस्तकविश्वात रमले. यांच्या वाचनात मागच्या पिढीला सुपरिचित असलेल्या चंद्रू, गोठ्या, चिमणराव इत्यादींच्या करामतीच्या गोष्टी होत्या. तसेच पी.जी. वुडहाउस या इंग्रजी साहित्यातील लोकप्रिय लेखकाचा समावेश होता.

या संग्रहातील दोन लेख गणित या विषयावर आहेत. मार्टिन गार्डनर, न्यूमन, ई.टी. बेल सारख्या गणित विषयाची आवड निर्माण करणाऱ्या लेखकांच्याबद्दल फार आपुलकीने नारळीकरांनी लिहिले आहे. गणित हा विषय आपण समजतो तेवढा रुक्ष नसून गणितातील शाखा-उपशाखांचा इतिहास मनोरंजक असतो, याचा अनुभव हे लेख वाचत असताना येतो. या संग्रहात नारळीकरांनी महाराष्ट्र गणित अध्यापक महामंडळाच्या वार्षिक अधिवेशनात दिलेल्या भास्कराचार्य स्मृती व्याख्यानावर आधारित *असे हे गणित व असे हे गणिती* या लेखाचा समावेश केला आहे. हा लेख म्हणजे गणितशास्त्राचा धावता आढावा आहे, असे म्हणता येईल. भास्कराचार्य, श्रीनिवास रामानुजन या भारतीय गणीतींनी केलेल्या योगदानाची माहिती आहे. युक्लिड, पायथागोरस, आर्किमिडिस, प्लेटो, रेने देकार्त, न्यूटन, लायबनिझ बेर्नोली इत्यादी पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी गणिताच्या

विकासासाठी घेतलेल्या परिश्रमाचे थोडक्यात वर्णन केलेले आहे. हा लेख वाचताना नारळीकरानी या विषयावर अधिक विस्तृतपणे लिहायला हवे होते, असे वाटते.

विश्वविद्यालयातील (गैर) कारभाराच्या नमुन्याचे वर्णन लेखकाने दोन-क लेखात केले आहे. स्वतः भास्कराचार्यांनी जरी गणिताच्या प्राध्यापकाच्या जागेसाठी अर्ज केला तरी विश्वविद्यालयाच्या दुरवस्थेमुळे त्यांची निवड होणे कसे शक्य नाही याचे रसभरित वर्णन लेखकाने केले आहे. दुसऱ्या एका लेखात खऱ्या विद्वानाची किंमत शून्य आहे याची जाणीव नारळीकर करून देतात.

ग्रहणकाळात अवैज्ञानिकपणे वागणाऱ्या मुंबईतील रहिवाश्यांना उद्देशून लिहिलेले पत्र आपल्या समाजाच्या अंधरूढीवर प्रकाश टाकणारे आहे. भारतीय विज्ञान परंपरेचा खोटा अभिमान बाळगणारे व त्याचा येता जाता उदो उदो करणारे आपल्या येथील अनेक महाभाग विविध माध्यमांतून अंधरूढींच्या समर्थनार्थ सतत काहीबाही सांगत सुटतात. लेखकाने त्यांच्या स्वभावानुसार नेहमीप्रमाणे सौम्य शब्दात अशांची कानउघाडणी केली आहे. पुराणातील अगदी त्रोटकपणे उल्लेख केलेल्या संकल्पनांना कितपत महत्व द्यावे याचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे, हे लेखकाचे म्हणणे सहजपणे पटते. ऊठसूट आपल्या पूर्वजांनी विमान, अणुबॉब, रेडिओ, टीव्ही इत्यादी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा शोध लावला होता, असे म्हणण्यात अर्थ नाही. सापेक्षतावाद, अणुरचना, गणितातील पाय् इत्यादी प्रगत संकल्पना आपल्या पूर्वजांना परिचित होत्या यालाही काही ठोस पुरावा नाही. केवळ एखादा शब्द वा वाक्य यांचा संदर्भ असणे वेगळे व या विषयाबद्दल संपूर्ण माहिती असणे वेगळे. जिज्ञासा - प्रयोग - निरीक्षण - कारणमीमांसा - भाकित या कड्यांच्या साखळीतून विज्ञानाची वाटचाल चालू असते. परंतु हे निकष लावल्यास भारतीय विज्ञानातील अनेक संकल्पना टिकत नाहीत. (मुळात विज्ञानात भारतीय, पौर्वात्य, पाश्चिमात्य असे काही नसते.) शिवाय या विज्ञान संकल्पनांचे संदर्भ देणारे सर्व ग्रंथ संस्कृतमध्ये आहेत, असे सांगितले जाते. संस्कृत भाषेतील (अती) लवचिकपणामुळे वाचकांना हवा तसा अर्थ काढता येतो. मूळ श्लोकात केव्हा तरी, काळाच्या ओघात, भर घालून फसवाफसवी करता येते. वकीली कौशल्याने कदाचित या संकल्पना अस्सल भारतीय आहेत, असा जावईशोध लावत समोरच्याचे तोंड बंद करता येईल. परंतु या संकल्पना पुराव्यानिशी सिद्ध करणे शक्य होणार नाही, असे लेखकाला वाटते.

पाश्चात्य देशातील समृद्धीसाठी आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा फार मोठा हातभार लागला आहे. त्या देशातील समाजाला वैज्ञानिक विषयांची आवड निर्माण करण्यात वैज्ञानिक विषयावरील पुस्तकांचा फार मोठा सहभाग आहे. परंतु आपल्या देशात मात्र अशा पुस्तकांची उणीव भासत आहे. आपल्या संशोधनातून वेळात वेळ काढून मराठी वाचकांसाठी नारळीकर जाणीवपूर्वक प्रयत्न करत असतात. त्यांच्या या प्रयत्नांना प्रतिसाद देणे गरजेचे आहे.

याला जीवन ऐसे नाव, जयंत नारळीकर

श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, किं 120 रु

प्रसिद्धी: 29 Nov 10

24. हाक आभाळाची

वाचण्यासाठी पुस्तक हाती घेत असताना केवळ श्री.ना.पेंडसे यांची कादंबरी व हा लेखक आपल्याला निराश करणार नाही याची खात्री असल्यामुळे वाचायला घेतली. परंतु हे पुस्तक लोकमान्य टिळक यांच्यावर बेतलेले आहे हे आधी कळले असते तर कदाचित चरित्रात्मक कादंबरी म्हणून वाचायचे धाडसही केले नसते. पुस्तक वाचत असताना, काही ठिकाणचे अपवाद वगळता, श्री.नां ची प्रतिभा आटत चालली की काय असे वाटू लागले. कदाचित मुळातच टिळकांच्या आयुष्यात तुरळक नाट्यमय प्रसंग असल्यामुळे लेखकाची कुचंबणा झालेली असेल. एक मात्र खरे की लेखकाने इतर कादंबरीकारांप्रमाणे ओढून ताणून प्रसंगांची पेरणी न करता, आहे त्याच प्रसंगाविषयी जास्तीत जास्त माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे हे जाणवते. काही दुय्यम दर्जाच्या पात्रांची निर्मिती करून (बाबूराव आणि भाऊराव, अत्या) विरंगुळा देण्याचा प्रयत्न लेखकानी केल्यामुळे पुस्तक चरित्र न वाटता कादंबरी वाटू लागते. लेखकानी मनोगतात व्यक्त केल्याप्रमाणे हे चरित्र-कम-कादंबरी-कम-चरित्रात्मक कादंबरी अशी झाली आहे. मुळात लेखकाची सहानुभूती टिळकांचा भाचा, धोंडूमामा यांच्याकडेच जास्त होती असे पुस्तक वाचताना जाणवू लागते. हे पात्र प्रत्यक्षात टिळकांच्या आयुष्यात होते की लेखकाचा निव्वळ कल्पनाविलास हे कळण्यास मार्ग नाही.

टिळकांचा राजकीय मुत्सद्दीपणा, आखलेले डावपेच, त्यांची बुद्धीमत्ता, व्यासंगीपणा, ज्ञानसाधना, सामाजिक सुधारणांकडे बघण्याचा पारंपरिक दृष्टिकोन, त्यांची पत्रकारिता, कायदे-कानूनविषयीचे त्यांचे पांडित्य, हजरजबाबीपणा, (ब्रिटिशसत्ता असूनसुद्धा!) न्याय मिळण्याची खात्री, इत्यादीविषयी लेखकाने फार खुमासदारपणे वर्णन केले आहे. केसरीत त्यांनी लिहिलेल्या काही अग्रलेखांमुळे टिळकांच्यावर खटला भरला. त्यासाठी त्यांना ब्रह्मदेशातील मंडाले येथे तुरुंगवास सोसावा लागला. न्या. दावर पुढील खटल्याच्या हकीकतीचे वर्णन व टिळकांनी स्वतःच्या बचावासाठी मांडलेले मुद्दे वाचत असताना टिळकांच्या कुशाग्र बुद्धीला दाद दिल्यावाचून राहवत नाही. न्या. दावर यांनी मात्र "टिळकांचे मन रोगट व विकृत असून ज्या तऱ्हेने लेख त्यांनी लिहिले त्या तऱ्हेचा वृत्तव्यवसाय हा देशाला शाप आहे" म्हणत शिक्षा ठोठावली. परंतु टिळकांनी शांतपणे निर्णयाचा स्वीकार केला व कायद्याची लढाई लढण्यासाठी तयार झाले. पुढील काळात अशाच प्रकारच्या राजद्रोहाच्या खटल्यात गांधीजींना शिक्षा ठोठावताना न्या.ब्रूमफील्ड यांनी टिळकांवरील खटल्याचा संदर्भ घेतला होता. तेव्हा गांधीजी उठून म्हणाले, "लोकमान्य टिळकांवरील खटल्याचा उल्लेख करून आपण माझा फार मोठा गौरव केला आहे. लोकमान्यांच्या समवेत माझ्या नावाचा उल्लेख व्हावा हा मी माझ्या जीवनातील सर्वश्रेष्ठ बहुमान मानतो". आज ब्रिटिश साम्राज्य विलयाला गेले. परंतु लोकमान्यांचे खटल्याच्या शेवटी केलेले उद्गार मात्र अमर झाले.

9 जानेवारी 1909 ते 2 मे 1914 पर्यंतचे टिळकानी मंडालेहून कुटुंबियासाठी लिहिलेली पत्रे वाचत असताना आपल्या कुटुंबियावर त्यांचे प्रेम, त्याच्याबद्दलची काळजी किती होती याची कल्पना येते. याच पत्राद्वारे टिळक आपल्याला हवी ती पुस्तक मागवून घेत. टिळकांची ज्ञानसंपादनाविषयीची कळकळ, पुस्तक वाचून काढण्यासाठी घेतलेले कष्ट, पुस्तकसंग्रहाबद्दलची आस्था याबद्दल वाचत असताना आपण आश्चर्यचकित होतो. ही कादंबरी वाचताना आपण वेगळेच काही तरी वाचत आहोत असे वाटू लागते. नीटशी भट्टी जमली नसली तरी पेंडसे यांचे (त्या वयातील!) प्रयत्न वाखाणण्यासारखे आहेत हे मात्र लक्षात राहते.

हाक आभाळाची, श्री.ना. पेंडसे,

परचुरे प्रकाशन मंदिर, मूल्य : 200 रु, पृ.सं: 242

प्रसिद्धी: 20 Dec 10

25. व्यासाचा वारसा

इरावती कर्वे यांनी युगांत या पुस्तकात उल्लेख केल्याप्रमाणे मानवी प्रयत्न निष्फळ असतात, मानवी जीवन हे विफलच असायचे, हा धडा मनावर बिंबवण्यासाठी तर महाभारत रचलेले नाही ना असे सारा वेळ वाटते. मानवांचे प्रयत्न, आकांक्षा, वैर, मैत्री - सगळीच उन्हाळ्याच्या वावटळीने उडवलेल्या पाचोळ्यासारखी क्षुद्र, फोलकट भासतात; पण त्याचबरोबर ज्या व्यक्तींनी ते प्रयत्न केले, आकांक्षा बाळगल्या, त्या व्यक्ती अविस्मरणीय ठरतात. हृदयाला कायमचा चटका लावतात. प्रत्येक व्यक्ती एका विशिष्ट परिपाकाकडे अटळपणे जात असते. आपल्याला त्रयस्थ वाचक म्हणून तो परिपाक दिसत असतो. त्या व्यक्तीलाही तो जाणवत असला पाहिजे. हे महाभारत वाचताना इतक्या तीव्रतेने जाणवते की त्या व्यक्तीची व्यथा आपली स्वतःची व्यथा होते. त्या व्यक्तीच्या द्वारे संबंध मानवतेचे दुःख आपल्याला खुपत राहते.

आनंद विनायक जातेगावकर यांचा व्यासाचा वारसा हे पुस्तक वाचत असताना आपणही मानवतेच्या अतीव दुःखाची आठवण करून देणाऱ्या त्या होलोकास्टचे कळत न कळत साक्षीदार होतो. त्याचवेळी हा एवढा मोठा भव्यपट व्यासाने कसा काय उभा केला असेल याचे आश्चर्य वाटू लागते. या पुस्तकाला प्रदीर्घ प्रस्तावना लिहिणारे डॉ. मंगला आठलेकर यांच्या मते व्यासांच्या या कलाकृतीच आव्हान कधीही न संपणारं आहे. म्हणूनच प्रत्येक पिढीतील सर्जनशील लेखक या ग्रंथाचा आपापल्या परीने अर्थ काढण्याच्या प्रयत्नात असतो. त्याला भावलेल्या प्रसंगांचे, वा व्यक्तींचे चित्र - स्वतःच्या interpretation सहित - उभे करून वाचकासमोर ठेवत असतो. महाभारताचा अन्वय लावण्याचा, त्यातील माणसा- माणसामधील नातेसंबंध तपासण्याचा व प्रमुख पात्रांच्या प्रकृती, विकृती व प्रवृत्ती यांचा अर्थ काढण्याचा प्रयत्न यापूर्वीही अनेकानी केला आहे व यानंतरही कुणी ना कुणी तरी करत राहणार. कारण प्रत्येक पिढीला त्यातून सर्वस्वी वेगळा अर्थबोध होत असतो. हेच तर या महाभारताचे

वैशिष्ट्य आहे.

श्रेष्ठ लघुकथाकार जातेगावकर यांनी मात्र व्यासाच्या या कलाकृतीतील पात्रयोजना, पात्ररचना, climax – anti-climax प्रसंग, प्रसंगांच्या तिढ्यातून बाहेर पडण्यासाठी वापरलेल्या क्लृप्त्या, चमत्कारांची रेलचेल, शाप-उशाःपांची उधळण, शत्रूला नामोहरम करण्यासाठी पात्रांच्या तोंडी घातलेले संवाद इत्यादींचे कठोर विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न या पुस्तकात करतात. विश्लेषण करत असताना व्यास हा लेखक, कलावंत म्हणून किती मोठा होता याची प्रचीती वाचकांना देतात. लेखकाच्या मते महाभारतातील 'माणसांना' पूर्णपणे माणसासारखे वर्तन करण्यास भाग पाडायला व्यास कारणीभूत आहेत. व्यासांच्या कल्पनेतील या व्यक्तिरेखांचे पुनर्चित्रण करताना जातेगावकर आदर्श, परंपरा, दैवत्व, संस्कृती इत्यादींच्या जोखडातून मुक्त होत त्या सर्वांना चारचौघासारखे आपल्यासमोर उभे करून आपल्याला एका वेगळ्या जगात नेऊन सोडतात. पूर्ण पुस्तक वाचताना आपण एक ललित अनुभव घेत आहोत असे वाटू लागते.

हे पुस्तक वाचत असताना द्रौपदी, गांधारी, कुंती इत्यादी महाभारतकालीन स्त्रिया आता केवळ प्रातःस्मरणीय अशा स्त्रिया न राहता 'अस्तित्वाची लढाई लढणारी माणसं' होतात. भीष्म, द्रोण, कर्ण, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, दुर्योधन, शकुनी, शिशुपाल, दुःष्यासन, विदुर, कृष्ण, बलराम, अश्वत्थामा यासारख्या अतिरथी महारथी व्यक्तींच्या बदलत्या आपल्या मनातल्या प्रतिमेला लेखक धक्का देतात. यांच्यातील तथाकथित दैवीशक्तीला वगळल्यास या सर्वांचे पाय मातीतच आहेत याची आठवण जातेगावकर करून देतात व ते आपल्याला पटत जाते. या व्यक्तिरेखेचे वर्णन करताना विशेष आत्मीयता वा विशेष तिरस्कार, किंवा हा दुष्ट वा हा सुष्ट असे लेबल ते लावत नाहीत व आपल्यालाही लावू देत नाहीत. पुस्तक वाचून झाल्यानंतर कृष्ण हा 'भगवान कृष्ण' म्हणून आपल्या स्मरणात राहणार नाही. तत्वज्ञान, नीती, तर्क, व जबदस्त उपयुक्ततावाद यांचा चलाखीने वापर करत महाभारतातील प्रत्येक महत्वाच्या प्रसंगी कृष्ण उभा आहे व एवढा मोठा नरसंहार घडत असताना *कर्माची गती गहन आहे* यावर भर देणार्या कृष्णाला व्यासानीसुद्धा 'देवपण' बहाल केले नव्हते हे विशेष! आपणच नियम करायचे व आपणच ते नियम मोडीत काढायचे हा खेळ अनेक वेळा झालेले वाचत असताना मन उद्विग्न होते. परंतु मानवी समाज हा असाच होता, असाच आहे व असाच राहणार, हे आपल्या लक्षात जातेगावकर आणून देतात.

संपूर्ण पुस्तक वाचत असताना लेखकानी काढलेल्या कॅरॅक्टर इज द डेस्टिनी हा निष्कर्ष आपण विसरू शकत नाही. चारित्र्य व नियती यांची अन्योन्यता सतत जाणवते. महाभारताच्या कथानकाचा हाच गाभा आहे की काय असे वाटू लागते. महाभारताचे रचनाकार व्यास स्वतः या कथानकातील महत्वाचे पात्र आहेत. लेखक म्हणून ते स्वतः एखाद्या टीव्ही कॅमेऱ्याप्रमाणे सर्व घटितांचे साक्षीदार असून अलिप्तपणे सर्व गोष्टींकडे बघत असतात. जिथे फोकस करावे व जिथे आउट ऑफ फोकस करावे याची जाण व्यासांना आहे. ते कुठेही टीका टिप्पणी करत नाहीत. उपदेशाचे डोज पाजत नाहीत. जातेगावकर मात्र या आउट ऑफ फोकसच्या गोष्टींचासुद्धा विश्लेषण करत

असल्यामुळे महाभारतातील या व्यक्तीरेखा व त्यांचे रचनाकार वेगळी उंची गाठतात. महाभारतात अनेक वेळा अनेक ठिकाणी दैवी चमत्कारांची वर्णन आहेत. परंतु व्यास या चमत्कारांना जास्त महत्व न देता इतर मानवी व्यवहारांभोवतीच कथानक गुंफत जातात, हे जातेगावकर आपल्या लक्षात आणून देतात. त्यामुळेच महाभारत ही पुराणकथा झाली नाही व रामायणाप्रमाणे एका विशिष्ट व्यक्तीचे गुणगान करणारा गौरव ग्रंथ झाला नाही. लेखकाच्या मते मूळ महाभारतात नंतरच्या काळात विनाकारण भरपूर गोष्टी घुसडलेले आहेत. पूर्ण कथानकात शंका घेण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत. कदाचित हे व्यासांचे लेखनतंत्रही असू शकेल. महाभारताचा हा अवकाश मोकळा ढाकळा, विशाल आणि उदार. त्यामुळे शंकेचे बोट धरून आपण इतस्ततः भटकू लागतो.

व्यासांच्या महाभारतानी आपल्या संस्कृतीला दिलेली सर्वात महत्वाची भेट म्हणजे कृष्णानी युद्धभूमीवर सांगितलेली गीता. परंतु ही गीता आता नाटक व चित्रपटात दाखवत असल्याप्रमाणे न्यायालयात शपथ घेण्यासाठी वापरात असलेला ठोकळा या पातळीवर येऊन पोचलेले आहे. व्यासांनी मात्र याला जास्त महत्व न देता कथेच्या ओघाने आलेले निवेदन या स्वरूपात याची मांडणी केली आहे. गीतेत सांगितलेली जीवनदृष्टीच आपल्या संस्कृतीची जीवनदृष्टी असती तर या मातीत करुणेचा पाठपुरावा करणाऱ्या बुद्धाचा जन्म झाला नसता, या लेखकाच्या निरीक्षणाला दाद द्यावीशी वाटते. त्यामुळे महाभारतातील सर्व व्यक्तीरेखांचे विश्लेषण करताना जातेगावकर यांना सापडलेला अमोघ ठेवा म्हणजे आपल्या संस्कृतीत प्रकर्षाने जाणवणारी सहिष्णुता. हीच सहिष्णुता अजूनही जनसामान्यांना आधार देत आहे. गीतेत करुणा नाही तशी सहिष्णुता नाही. बौद्धवाङ्मयातकरुणेला स्थान आहे परंतु सहिष्णुतेला मध्यवर्ती स्थान नाही. त्यामुळे व्यासांची सर्वसमावेशक दृष्टी आठवताना सहिष्णुतेला त्यांनी स्थान दिले आहे, हे लक्षात राहते. व्यासरचित महाभारतातील अशाप्रकारचे वास्तव व बारकावे समजून घेण्यासाठी जातेगावकरांचे हे पुस्तक वाचायलाच हवे.

व्यासांचा वारसा, आनंद विनायक जातेगावकर,

शब्द पब्लिकेशन, मूल्य :260 रु, पृ.सं : 272

प्रसिद्धी: 27 Dec 10

26. 'तें' दिवस

विजय तेंडुलकरांचा परिचय करून देताना सामान्यपणे *घाशीराम कोतवाल, मी जिंकलो मी हरलो, अशी पाखरे येती, सखाराम बाईंडर, कमला*, इत्यादी गाजलेली नाटकं लिहिणारे ते एक थोर नाटककार म्हणूनच आवर्जून उल्लेख केला जात असतो. त्यांनी कथा, कादंबरी, ललित लेखन (*रातराणी, कोवळी उन्हे*) हेही साहित्यप्रकार हाताळले व त्यातही त्यांची विलक्षण प्रतिभा दिसत असली तरी त्यांच्यावर नाटककार म्हणून लेबल चिकटविल्यामुळे त्यांच्या इतर लेखनाकडे आपले लक्ष जात नाही. (व नाटकं वाचण्यापेक्षा बघायला हवीत म्हणून नाटकही वाचली जात नाहीत!) मुळात तेंडुलकर आयुष्यभर अवती भोवतीच्या 'माणसांच्या' शोधात

होते. माणसाचे आयुष्य, त्याचे भावबंध, नातेसंबंध, त्याच्या वासना, राग, लोभ, प्रेम, ईर्ष्या, स्पर्धा, उत्कटपणा, हलकटपणा, उदात्तता, अधमता, सामर्थ्य, हतबलता, अगतिकता इत्यादीतून 'माणस' उभी करत होते. अशा माणसांची नाटकं बघणं हा मागच्या पिढीतल्या चोखंदळ प्रेक्षकांचा छंद होता. परंतु अशा प्रतिभावान लेखकाला आपल्या स्वतःबद्दल व विशेष करून आपल्या जडणघडणीच्या कालखंडाबद्दल काय दिसले याचाच खटाटोप करणारे 'तें' दिवस पुस्तक आहे. माणूस स्वतःकडे किती निरपेक्षपणे बघू शकतो याचा एक वस्तुपाठ म्हणायला हरकत नाही असे म्हणावेसे वाटणारे हे पुस्तक आहे.

रूढ अर्थाने त्यांचे हे लेखन आत्मचरित्राच्या अंगाने जात असले तरी पूर्ण पुस्तकभर तेंडुलकर त्यांना भेटलेल्या माणसाविषयीच जास्त करून भाष्य करतात. त्यांच्या बालपणीच्या आठवणी सांगत असताना आपल्या डोळ्यासमोर त्या कालखंडातील मुंबई व पुणे उभे करतात. 'रम्य ते बालपण' म्हणण्याइतके सुखद बालपण त्यांना लाभले नसले तरी त्या वयातील मुग्धपणातूनच त्यांनी अवती भोवतीचे जग न्याहाळलेले असल्यामुळे त्याकाळच्या आठवणी आपल्याला आश्चर्यचकित करतात. घरची परिस्थिती बेताची, आर्थिक ओढाताण, वडिलांचा विक्षिप्तपणा, (मूगभाट-कांदेवाडी) मुंबई ते कोल्हापूर ते (सदाशिव पेठ) पुणे असा संसाराचा प्रवास, इत्यादी गोष्टीबद्दल वाचताना लेखक कुठल्या प्रसंगातून जात होते याची कल्पना येऊ शकते. त्यांच्या नवव्या वयापर्यंतचा काळ त्यांनी मुंबईत काढला. त्याकाळची चाळ संस्कृती, गिरगाव ते ठाकुरद्वारापर्यंतच्या टापूतील दुकानं, हॉटेल्स, हॉटेल्समधील ग्रामोफोन्स व गाण्याच्या तबकड्यांची नवलाई, मुंबईतील ट्रामगाड्या, घराजवळची म्युनिसिपल शाळा, इत्यादीबद्दल वाचत असताना लेखकांच्या शब्दचित्राचे कौतुक करावेसे वाटते.

वडिलांनी मुंबईतील चांगली नोकरी सोडून दिल्यामुळे तेंडुलकर कुटुंबीय कोल्हापूरला घर करतात. कौलारू तळमजली वाडा, विजेअभावी कायमचा काळोख, तऱ्हे तऱ्हेचे जीव-जीवाणू-साप, वाड्याच्या मागचा मोकळा माळ, टोपलीचा संडास या गोष्टी बालपणातील लेखकामध्ये भीती उत्पन्न न केल्यास नवल म्हणावे लागेल. वैभवातून विपन्नावस्थेत पडल्याची अशी ती भावना होती. परंतु एकदा रहायचे म्हटल्यावर त्यांच्या तक्रारी क्रमेण थांबल्या. कोल्हापुराशी जमवून घेऊ लागले.

कोल्हापूर हे संस्थानिकांचे शहर. बायका सर्व आईसाहेब, ताईसाहेब वा आक्कासाहेब. वाड्याला लागूनच रेस कोर्स. रेसकोर्सवर सीझनमध्ये घोड्यांच्या शर्यती असायच्या. प्रत्येक रेसनंतर टाळ्या पिटणे यात आनंद मानणाऱ्यात लेखक व त्यांचे बालमित्र होते. मुंबईचे क्रिकेट मागे पडले व वयाच्या अकराव्या वर्षी ते 'रेसबाज' झाले. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील संस्थानिकांचा कोल्हापूर व माधवराव बागलांचा दरारा इत्यादी गोष्टी तेंडुलकरांच्या लेखणीमधूनच समजून घेणे गमतीचे ठरेल.

या दोन - तीन वर्षांनंतरच्या वास्तव्यानंतर तेंडुलकर कुटुंब पुण्याला शिफ्ट होते. सदाशिव पेठेतील

टिळकरोडवरील जवळजवळ गावाबाहेरच्या (?) भागातल्या एका जुन्या वाड्यात या कुटुंबानी बस्तान बसवले. मातीच्या भिंती, शेणाने सारवलेली जमीन, सार्वजनिक संडास, वाड्यापुढचा भकास रस्ता अशा प्रकारे तेंडुलकर आपल्या राहत्या घराचे वर्णन करतात. तेंडुलकरानी शाळा शिकावी म्हणून आई शिकस्त करत होती. परंतु तेंडुलकराना शाळेतील रूढ शिक्षणापेक्षा इतर उपद्रवापातच जास्त रुची. बॉय स्काउट, आर एस एसच्या शाखा, राष्ट्र सेवा दल, कम्युनिस्टांचे अभ्यासवर्ग या सर्व प्रकारची शिंदोरी त्यांनी त्या वयात जमवली. या विषयींच्या गमती जमती वाचताना आपण त्या कालखंडात हरवून जातो. याचप्रकारे त्याकाळातील त्यांना शिकवलेल्या वि वि बोकील सर, संत सर, चितळे सर, पु ग सहस्रबुद्धे सर, इत्यादी शिक्षकाविषयींचे शब्दचित्र आपले मन वेधून घेते. प्राचार्य ना ग नारळकरांचे शालेय उपक्रमांच्या आवाक्याने विद्यार्थीदिशेतील तेंडुलकर भारावून जातात. अशा प्रकारे तेंडुलकर आपल्याला त्यांच्या शाळेतून फिरवून आणतात.

तेंडुलकरांचे माध्यमिक शिक्षणही असेच रडत खडतच चालते. मधल्या काही काळात त्यांना शाळेला जावेसे वाटत नाही. अधून मधून शाळा चुकवू लागतात. शाळेत भरायला दिलेल्या पैशातून सिनेमा बघू लागतात. वेळ घालवण्यासाठी एकाच थियेटरमध्ये पुन्हा पुन्हा तिकिट काढून तोच तोच सिनेमा बघतात. दुपारच्या वेळी नगर वाचन मंदिरात वेळ घालवण्यासाठी जात असलेल्या तेंडुलकरांना मराठी, इंग्रजी वृत्तपत्रे वाचण्याची सवय लागते. अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गवाणकर यांच्या कलापथकाचा कार्यक्रम बघितल्यानंतर त्यांचा कम्युनिस्टामधला रस वाढतो. चौदाव्या वर्षी ते तात्पुरते 'कम्युनिस्ट' होतात. परंतु कम्युनिस्ट मंडळीच्या गुप्त भेटी गाठीमुळे तेंडुलकरांना एके दिवशी तुरुंगाची हवा खावी लागली. घरच्यांना मनस्ताप झाला. अशा प्रकारे युद्धकाळातील पुणे व पुण्यातील त्या काळातील घडामोडी व लेखकाच्या शिक्षणाचा बऱ्याबोळबद्दलचे वर्णन वाचता वाचता आपण न कळत त्या काळात जातो.

खरे पाहता मध्यम वर्गाच्या दृष्टीने तेंडुलकरांचे अशा प्रकारचे बालपणीचे आयुष्य म्हणजे उडाणटप्पूचे, वाया गेलेल्याचे आयुष्य. परंतु त्यांच्यातील उपजत प्रतिभेमुळे तेंडुलकर त्याकाळात आवेगाने लिहू लागले. लिहून टाकल्यानंतर त्यांना हलके वाटू लागले. रोज काही ना काही तरी खरडण्याच्या या सवयीमुळे त्यांच्यातील लेखक घडत गेला. लिहिण्याची ती एक किक् होती. तो एक लेखनज्वर होता. कथा, कविता, विनोदी लेख, नाटके, व पटकथासुद्धा त्यांनी त्या काळात लिहिली. कुणालाही ते लेखन दाखवण्याचा प्रश्न नव्हता. सर्व व्यवहार स्वांतःसुखाय. त्यातून कुठलीही अर्थप्राप्ती नव्हती. उलट घरात कळल्यास बदनामी, नाचक्री. अशा प्रकारे त्यांच्या न कळत ते लेखक व स्वतःचेच लेख वाचणारे एकमेव वाचक बनले. काही वेळा चोरून एखादी गोष्ट वा कविता मासिकांना छापण्यासाठी पाठवत असत. परंतु साभार परत आलेले लेखन चार चौघासमोर दिसू नये याचीच खटपट ते करत असत. अशा प्रकारे शिक्षणामध्ये कुठलेही जास्त प्रगती न केलेले लेखक तेंडुलकर कुठल्यातरी सामान्य कुवतीच्या छापखान्यात नोकरी करू लागले व तेही वडिलांच्या मित्राच्या वशिल्याने!

याच कालखंडात दुसरे महायुद्ध संपले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी काय घडले हे आठवत नसले तरी तेंडुलकर यांना नकलाकार भोंडे यानी स्वा. सावरकर यानी 14 ऑगस्ट 47 रोजी केलेल्या भाषणाची नक्कल आठवते. देशाच्या फाळणीचे झळ पुण्याला लागली नसली तरी गांधीजींच्या खुनाचे (वधाचे) चटके मात्र पुण्याला चांगलेच बसले. त्या कठिण प्रसंगाचे वर्णन व त्यावरील लेखकाच्या टिप्पणीचा उल्लेख या पुस्तकात आहे.

'तें' दिवस केवळ तेंडुलकरांच्या बालपणीच्या आठवणी या स्वरूपात नसून पुस्तकाच्या शेवटच्या काही पानामधून त्यांनी अनुभवलेल्या काही कटू व गोड प्रसंगांचे चित्र तेंडुलकर आपल्यासमोर उभे करतात. त्याकाळची स्वस्ताई, जातीय दंगे, व्यभिचार करताना नवऱ्यांनी पकडल्या गेलेल्या बायकांची नाकं कापण्याची अजब 'प्रथा', कष्टकरी वर्गातील कोकणातील रामागड्यांचे जीवन, समांतर काळाबाजार व्यवस्थेचा स्वीकार, स्त्रियांच्या नोकरीमुळे अहंगंड दुखवलेला पुरुषी समाज, मध्यमवर्गाच्या राहणीमानाला गेलेला तडा इत्यादी अनेक प्रसंगांचे वर्णन लेखक फार खुबीने करतात.

या पुस्तकाच्या सुरुवातीला प्रस्तावनाऐवजी दिलीप माजगांवकरांचा तुम्हाला आठवताना हा लेख आहे. 20-25 वर्षांच्या मित्रत्वाच्या नात्याला उजाळा देणाऱ्या या लेखातून दिसणारे तेंडुलकर आपल्याला अत्यंत हृदयस्पर्शी वाटतात. माजगांवकरांनी फार संयमितपणे तेंडुलकरांच्या आयुष्यातील अनेक सुख दुखाच्या प्रसंगांची आठवण या प्रस्तावने वजा लेखात चित्रित केली आहे.

'तें' दिवस हे पुस्तक म्हणजे तेंडुलकरांच्या पिढीचा सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय काळाचा दस्तावेज असे वाचून झाल्यानंतर म्हणावेसे वाटते.

तें दिवस (आरंभकाळ) विजय तेंडुलकर,
राजहंस प्रकाशन, किं: 200 रु, पृ.सं: 146

प्रसिद्धी: 3 Jan 11

27. गीतयात्री

गीत व संगीत आपल्या जगण्याचे अविभाज्य अंग आहेत. कुठलं गाणं का आवडतं हे सांगता येत नसले तरी कुठली ना कुठली गाणी किंवा एखादी धुन कुठेतरी मनात पक्की गाठ बांधून बसलेली असते. गाणं आठवलं वा त्याचे स्वर कानी पडले की आठवणी उसळून येतात. आपण पुन्हा एकदा त्या काळात हरवून जातो. अशाच प्रकारे स्वातंत्र्य पूर्व काळातील पंधरा-वीस वर्षे व स्वातंत्र्योत्तर पंधरा-वीस वर्षे असे 30-40 वर्षांच्या कालखंडातील हिंदी

चित्रपटातील अवीट गोडीच्या गाण्यांच्या दुनियेत, गाण्यांना संगीत देणार्या संगीतकारांच्या आठवणीत व ही अजरामर गाणी शब्दबद्ध करणार्या गीतकारांच्या सुख-दुःखात सहभागी होण्यासाठी गीतयात्री या पुस्तकाचे लेखक माधव मोहोळकर वाचकांना हिंडून फिरवून आणतात.

आताच्या चित्रपटातील गाण्याचे शब्द ऐकल्यानंतर या हिंदी चित्रपटगीतांना सवंग, छचोर, अर्थहीन, उथळ, असभ्य म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही असेच वाटते. परंतु माधव मोहोळकरांनी त्याकाळातील चित्रपटगीतांना वांझ्यानीन मूल्य होते व त्यांच्यावर ललित लेखन करता येऊ शकते हे या पुस्तकाद्वारे सप्रमाण सिद्ध करून दाखविले आहे. विषय तद्दन फिल्मी असला तरी लेखन वांझ्यानीन दर्जाचे हवे यावर भर दिल्यामुळे लेखकानी या पुस्तकातील लेखासाठी घेतलेल्या परिश्रमाला दाद द्याविशी वाटते. लेखकानीच म्हटल्याप्रमाणे अशा लेखनासाठी मोठ्या प्रमाणात संदर्भ ग्रंथ वा इतर साहित्य हवेत. परंतु चित्रपटातील गीत - संगीतांची दखल काव्य समीक्षकांनी अथवा संगीत समीक्षकांनी कधीच गंभीरपणे घेतली नाही. त्यामुळे संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध असण्याचा प्रश्नच नव्हता. हे लेख लिहिताना मुख्यत्वेकरून लहानपणी ऐकलेल्या गाण्यांच्या आठवणी, मित्राकडचे ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स व रेडियोवरील गाणे यावर लेखकाला विसंबून राहावे लागले. त्याकाळी टेपरेकॉर्ड्स नव्हत्या. रेडियोसुद्धा फक्त श्रीमंतांकडे. तरीसुद्धा लेखकानी खटाटोप करून दर्दी मित्रांच्या संग्रहातून आठवणीना उजाळा देत आपल्यासमोर चित्रपट गीतांच्या आठवणींचा एक चित्रपटसंगीत विश्व उभे केले आहे.

मुळात हिंदी चित्रपट गाण्यांचे ढोबळपणे लतापूर्व कारकीर्द व लताची कारकीर्द असे दोन भाग करायला हवीत, अशी स्थिती आहे. कारण लताची गाणी येऊ लागल्यानंतर काही तुरळक अपवाद वगळता चित्रपटाच्या संगीतक्षेत्रात इतर कुठलीही स्त्रीगायिका पाय रोऊन उभी राहू शकली नाही, हे मान्य करायला हवे. बेभरवश्याच्या हे चित्रपटक्षेत्र कुणाला हात देईल व कुणाला आपटेल हे कधीच सांगता येत नाही. 'आराधना' पूर्वी किशोरकुमार गात होता. परंतु आराधनानंतरची काही वर्षे त्याच्या गाण्याशिवाय दुसऱ्या कुणाचेही गाणे चित्रपट रसिकांना आवडेनासे झाले. असे का होते याचे कुठलेही ठोकताळे नाहीत. माधव मोहोळकर मात्र आपल्यासमोर लतापूर्वीचा संगीत काळ उभे करतात व त्यांच्या दृष्टीने तो हिंदी चित्रपटसंगीताचा सुवर्णकाळ होता.

लेखकानी उभे केलेल्या या जमान्यात जगमोहन, खान मस्ताना, जी.एम. दुराणी, मास्टर निसार, सुरेंद्र, सैगल, तलत महमूद, रफी, किशोर कुमार, राजकुमारी, नूरजहान, उमादेवी (टुणटुण), गीता दत्त, ज्युथिका रॉय, मुबारक बेगम, बेगम अख्तर (अख्तरी फैजाबादी), लता, आशा, अशा गाण्याच्या जगातील मातब्बर मोहरे आहेत; शैलेंद्र, साहिर लुधियानवी, शकील बदायुनी, राजा मेहदी अली खान, मजाज, फैज अहमद फैज, सर्दार जाफ्री, इ.इ. एकापेक्षा एक असे सरस गीतकार आहेत; व गीत -संगीतांच्या खाणीतील रत्नांना पैलू पाडणारे नौशाद, खैय्याम, शंकर जयकिशन, सचिन देव वर्मन, अनिल विश्वास, के दत्ता, रवी, सी रामचंद्र, कमल दासगुप्ता, सज्जाद हुसेन, हुसलाल भगतराम, इत्यादी संगीत रचनाकारही आहेत. एवढा मोठा भव्य पट असूनसुद्धा लेखक

मात्र यातील निवडक अशा आठ रत्नाभोवती फार सुंदर शब्दचित्र उभे करतात. पारुल घोष, नूरजहान, गीता दत्त व बेगम अख्तर या गायिका, तलत महमूद हा गायक, मजाज, साहिर व शैलेंद्र हे गीतकार यांच्या भोवतीच्या विश्वातूनच आपल्याला इतरांचा परिचय होतो. त्यांच्या सर्जनशीलतेतील बारकावे उलगडतात.

बेगम अख्तर

संगीतकारांची संगीत योजना, गाणार्यांनी जीव ओतून गायलेली गाणी, व या गाण्यांना, चालीना व चित्रीकरण होत असलेल्या दृश्यांना न्याय देणार्या गीतकारांची शब्दरचना याबद्दलचे वर्णन आपण पुस्तक वाचताना वा पुस्तकात ठिकठिकाणी उल्लेख केलेली गाणी ऐकताना हे सर्व किती थोर होते हे लक्षात राहते. *अफसाना लिख रही हूँ, दिले बेकरार का...* अशी गाणारी उमादेवी, *ये रात फिर न आयेगी, जवानी बीत जायेगी...* म्हणणारी राजकुमारी, *रोऊँ मैं सागर किनारे...* वा *प्रीतम आन मिलो..* अशी आर्त साद घालणारा सी एच आत्मा, सैगलचा हुबेहूब आवाज काढणारा चंद्रू आत्मा इत्यादी गायक-गायिकाबद्दल लेखक भारावून लिहितात. *ऐ मोहब्बत, तेरे अंजाम पे रोना आया...* ही गझल गाणारी अख्तरी फैजाबादी (बेगम अख्तर) बद्दलचा लेख वाचताना आपण भान विसरतो. लेख म्हणजे केवळ गाण्यांची जंत्री नसून तिने जगलेला तो काळ, तिच्या आयुष्यातील चढ उतार, तिची गझल गायकी, तिची ठुमरी, दादरा, चैती, कजरी वगैरे गायन प्रकार सादर करताना दिसणारी प्रतिभा आपल्या सदैव लक्षात राहते.

मजाज

तलत महमूदने गायिलेल्या मजाज यांच्या *ए गमे दिल क्या करूँ... ऐ दहशते दिल क्या करूँ...* या गाण्यामुळे लेखक मजाजच्या कवितांच्या प्रेमात पडले. प्रेमांमध्ये ज्यांच्या वाट्याला फक्त दुःखच आलं अशा अगणित कवींपैकी मजाजही एक होता. तो मुळातच भावनाप्रधान कवी होता. एक काळ असा होता की अलीगढच्या गर्ल्स कॉलेजच्या मुली चिठ्या टाकून मजाज कुणाच्या वाटेला येतो ते पाहायच्या, त्याच्या कविता उशाखाली ठेवून आसवांनी उशा भिजवायच्या. मजाजच्या कवितेत पुरोगामी विचार होते. परंतु त्यात प्रचारकी थाट नव्हता. ती एक वैयक्तिक अनुभूती होती. मजाजचा प्रेमभंग झाला. त्याचा मानसिक तोल ढळल्यामुळे दारूच्या नशेत बुडाला. दोनदा वेडाचा झटका आला व त्यातच त्याचा अंत झाला.

पारुल घोष

हमको हैं प्यारी हमारी गलियाँ...हमारी गलियाँ.... असे स्वप्राळू आवाजात गाणारी पारुल घोष बासरीवादक पन्नालाल घोष यांची पत्नी आणि संगीतकार अनिल विश्वासची धाकटी बहिण. हिच्या गाण्यावर फिदा झालेल्या लताला पार्श्वगायन काय असतं ते समजलं. आणि मग पारुल तिची आवडती गायिका बनली. लता स्वतः पारुलच्या ऋणाचा उल्लेख करायला कधी विसरली नाही. त्या काळात गाणी मुद्दाम लोकप्रिय करण्याची प्रथा नव्हती. कानावर सतत आदळली म्हणून लोकप्रिय झाली असे म्हणण्याची सोय नव्हती. जी गाणी मनात रेंगाळत

होती ती त्यांच्यातील अंगभूत गुणामुळं. म्हणूनच आजही पारुलची गाणी मनाला चटका लावू शकतात. नंतरच्या काळात लताचा स्वर उमटत राहिला नि बाकीचे आवाज हळू हळू विरून गेले. त्याचप्रमाणे पारुलचा आवाजही!

तलत महमूद

सुरुवातीच्या काळात तलत महमूद पार्श्वगायक म्हणून नव्हे तर गायक म्हणून प्रसिद्धीच्या झोतात होता. त्याला त्या काळी प्रती सैगल म्हणूनच ओळखत होते. तलत अगदी लहानपणापासूनच सैगलचा वेडा होता. लखनौतील सनातनी वृत्तीच्या त्याच्या वडिलाना तलतचे हे गाण्याचे वेड बिलकुल पसंत नव्हते. तलत मात्र सैगलची गाणी, गझल पाठ करायचा व हुबेहूब सैगलप्रमाणे गायचा. मुकेश, रफीच्या सुरुवातीच्या जमान्यातील हा तलत स्वतःच्या चाहत्यांचा एक वर्ग निर्माण करू शकला. मुळातच तलत हा गझल गायक होता. गझल व गीत दोन्ही भावगीतच व तलत हा भावपूर्ण आवाजात गाणारा गायक. गझल गाताना कवीच्या मूळ शब्दांची संगत तो कधीच सोडत नव्हता. तेथे तडजोड नव्हती. आपल्या येथील जगजितसिंग, राजेंद्र मेहता हे गझल गायक पाकिस्तानी गझल गायक मेहदी हसनची शैली उचलले आहेत. याच मेहदी हसनला 'पाकिस्तानचा तलत महमूद' म्हणून ओळखायचे. तलतचा आवाज हा मुळातच निर्मळ प्रीतीचा आवाज होता. वासनेचा लवलेशही त्यात दिसून येत नव्हते. तलतच्या गाण्यामध्ये मधुरतेबरोबरच शोकात्मतेचाही सूर होता. काही संगीतकारांनी त्याच्यातील मधुरतेला झुकते माप दिले तर काहींनी शोकात्मतेला. शंकर जयकिशन, सचिन देव बर्मन, अनिल विश्वास, या संगीतकारांनी तलतला लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेऊन बसविले व सामान्य लोकांना त्याची गाणी गुणगुणायला लावली. लेखकाची तलतची ही यादगार आपल्या मनाला भुरळ पाडते.

शैलेंद्र

लेखकाचे शैलेंद्रशी मैत्रीचे संबंध होते. गाणी, गझल व कविता यांच्या आवडीमुळे दोघेही समानधर्मी. गाण्याचे दर्दी. खरे पाहता लेखकाला चित्रपट गीतावर लेख लिहिण्यास शैलेंद्रनीच प्रोत्साहित केले. शैलेंद्रच्या मृत्युनंतर 'मौज'च्या राम पटवर्धनांशी गप्पा मारताना शैलेंद्रविषयीच्या लेखाची कल्पना लेखकाला सुचली. व नंतर तो लेख सत्यकथेच्या अंकात छापून आला. अशाच प्रकारच्या लेखांचा संग्रह म्हणजेच गीतयात्री हे पुस्तक

शैलेंद्रनी लिहिलेल्या व मुकेशनी गायिलेल्या *पतली कमर है, तिरछी नज़र है...* या धुंद आणि बेहोशी *आणणार्या* स्वरांचा परिचय शाळा शिकतानाच लेखकाला झाला होता. व शैलेंद्रच्या शब्दांची मोहिनी मोठेपणीसुद्धा ओसरली नव्हती. 'टाळ्यां'साठी लिहिणारा कवी शैलेंद्र नव्हता. शैलेंद्रमध्ये कवी व गीतकार यांचा सुरेख संगम होता. त्याच्या बोलण्यात कमालीचा गोडवा होता. नम्रता होती व त्याचबरोबर दांडगा आत्मविश्वास होता. त्याने कधी उडवाउडवी केली नाही. लपवाछपवी केली नाही. अहंकार नाही. परळच्या रेल्वेच्या क्वार्टर्समध्ये असताना, कारखान्यात काम करत असताना शैलेंद्रनी गरीबी, दारिद्र्य काय असतं याचे नीरिक्षण केले होते. शैलेंद्र ट्रेड युनियनची कामं करायचा. घरदार नसलेले, फुटपाथवर झोपणारे, तेथेच संसार करणारे, दिवसरात्र भटकणारे,

मिळेल ते काम करणारे, नाही मिळाल्यास उपाशी राहणारे, चोरीमारी करणारे अशा शेकडो लोकांना त्यांनी त्या काळात पाहिले असेल. आपण कवी आहोत यापेक्षा आपण सामान्य मनुष्य आहोत यावर त्याचा कटाक्ष होता. मुळात तो सामान्य जनतेचा कवी होता. म्हणूनच पैशासाठी *लिहिणार्या* कवीप्रमाणे सुरुवातीला चित्रपटक्षेत्रात जावेसे वाटले नाही. परंतु परिस्थितीने त्याला गीतकार बनविले. राजकपूरनं त्याला चित्रपटसृष्टीत आणलं व 'बरसात'पासून 'मेरा नाम जोकर'पर्यंतच्या राजकपूरच्या चित्रपटासाठी प्रत्येक वेळी त्याच्याकडून थीम सॉंग्स, शीर्षक गीत व इतर गाणी लिहून घेतलं.

एके काळी चित्रपटगीत म्हणजे प्यार, मोहब्बत, बालम, सनम, दिल के टुकडे इत्यादी पाच पंचवीस ठराविक शब्दांचा खेळ अशीच समजूत होती. (व आताही तशीच आहे!) परंतु शैलेंद्रने चित्रपटांसाठी आशयगर्भित गीत लिहून हा गैरसमज दूर केला. चित्रपटगीतांना कलेच्या उंचीवर नेऊन बसविले. अशा प्रकारच्या कित्येक गाण्यांचा उल्लेख मोहोळकरांनी लेखात केला आहे. व त्या मुळातच वाचायला हवीत. परंतु लेखकाचा हा मित्र मध्येच जग सोडून जातो. म्हणूनच *हमसफर, एक दिन बिछडना ही था...* असे लेखकाला म्हणावेसे वाटले.

नूरजहान

संगीतकार सज्जाद हुसेन यांनी संगीत दिलेल्या 'दोस्त' या चित्रपटातील *बदनाम मोहब्बत कौन करे... और इष्क को रुसवा कौन करे..* हे गाणं गाणार्या नूरजहाननं एक काळ गाजवला होता. ती अभिनेत्री होती. परंतु ती गायिका म्हणूनच चित्रपटशौकीनांच्या लक्षात जास्त राहिली. अजूनही 'अनमोल घडी' वा 'रतन' मधील तिने गायिलेली गाणी आवडत असलेले शौकीन ह्यात आहेत. नूरजहान स्वातंत्र्यानंतर पाकिस्तानात गेली व तिच्या गायनाला अवकळा आली. आयुष्यात भरपूर चढ उतार आले. मध्ये एकदा ती कुठल्यातरी कार्यक्रमासाठी मुंबईला आली. लताने तिचा सत्कार केला. नंतर ती काळाच्या पडद्याआड कायमची गेली.

साहिर

माधव मोहोळकरांनी तलत, शैलेंद्रवरील लेखात उल्लेख केल्याप्रमाणे साहिर लुधियानवी या गीतकाराचीसुद्धा *अश्कों में जो पाया है वो गीतों में दिया है..* या लेखात भरभरून कौतुक केले आहे. साहिरसुद्धा कवी व गीतकार म्हणूनच चित्रपट क्षेत्रात प्रवेश केला होता. तो काळही हिंदी, उर्दूच्या आकर्षणाचा काळ होता. उर्दूतील अनेक श्रेष्ठ कवी चित्रपटात यशस्वी ठरले नाहीत. अपवाद फक्त साहिर व शकील बदायुनींचा असावा. साहिर एक निश्चित दृष्टिकोन आणि विचारप्रणाली बरोबर घेऊन आला होता. तरीसुद्धा तो लोकप्रिय गीतकार झाला.

आगर्भ श्रीमंत, खानदानी, वतनदाराचा मुलगा असूनसुद्धा घराण्याची ऐषारामी जीवन सोडून गरीबी त्यानं आपल्यावर ओढून घेतली होती. जहागीरदार बापाला सामान्य लोकांसारखा आपला मुलगा शाळा कॉलेजात जाण्याचा हट्ट करतो, हे सहन झाले नाही. साहिर घरातून बाहेर पडला. जीवनसंघर्षाला सामोरे गेला. त्यामुळे तो

अकाली प्रौढ झाला. केव्हातरी याच काळात प्रेमभंग झाला. उत्कट भावनापूर्ण शायरीतून तो प्रेम व्यक्त करत राहिला. विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे सरकारी कॉलेजातून त्याला काढून टाकण्यात आलं. लाहोरच्या रस्त्यावर भणंगावस्थेत तो फिरायचा. स्वतः लिहिलेल्या कवितांचा बाड घेऊन प्रकाशकांच्या उंबऱ्यां झिजवायचा. शेवटी त्याच्या काही कविता दिल्लीच्या मासिकात छापल्या गेल्या. कवितासंग्रह छापला. रातोरात तरुणांचा तो आवडता कवी झाला. स्वातंत्र्यानंतर सचिन देव बर्मननी 'बाजी' चित्रपटासाठी गीतकार म्हणून त्याची शिफारस केली. त्यानंतर त्याच भाग्य खुललं.

हा कवी चित्रपटातील गीतामधून पुरोगामी आशय द्यायचा. प्रेमगीतातूनही ही भावना डोकावत होती. पुरोगामी विचार प्रकट करणारी साहिरची चित्रपटातील गीतं कविता वाटायच्या. अनेक वेळा ती निवेदनपर वाटायच्या. सचिन देव बर्मन व साहिर ही जोडी त्याकाळी भरपूर गाजली. बी. आर. चोप्रांच्या चित्रपटात साहिरला मानाचा स्थान होता. "चोप्राजी आपले संगीतकार बदलतात पण साहिरच्याऐवजी दुसरा गीतकार घेत नाहीत" इती शैलेंद्र. अनेक कवी व साहित्यिक चित्रपट क्षेत्रात आले व गेले. त्यांच्या काही कवितांना चाली लावल्या व त्या लोकप्रियही ठरल्या. परंतु साहिरच्या *बर्बाद* कविता सिनेमात गायल्या गेल्या. असे भाग्य फारच कमी कवींना मिळाले असेल. 'प्यासा' चित्रपटातील हीरो, कवी विजय, याच्या जीवनातील घटना साहिरच्या जीवनातील घटना असेच लेखकाला वाटते. 'प्यासा' ही कवीच्या मनाची व जीवनाची कथा होती. माधव मोहोळकरांनी या संवेदनशील गीतकाराबद्दल लिहून त्याला अजरामर केले आहे.

गीता दत्त

मेरा सुंदर सपना बीत गया... असे गाणारी गीता दत्तसुद्धा - शैलेंद्र, तलत व साहिर यांच्याप्रमाणे - लेखकाचा वीक पॉइंट होता की काय असे तिच्यावरचा लेख वाचताना वाटू लागते. लताला मिळालेले मान सन्मान तिच्या वाटेला आले नाहीत. तरी तीसुद्धा एक प्रथितयश गायिका होती. भक्ती गीत, विरह गीत, लाडिक प्रेम गीत वा कुठल्याही गीताचा प्रकार असो, गीता दत्त अत्यंत तन्मयतेने गायची. गीताच्या आवाजात नशा होती, मादकता होती पण उथळपणा नव्हता. आशा भोसलेचं आगमन होईपर्यंत ओ. पी. नैयरची उद्दीपक गीतं गीता दत्तच्या नशील्या आवाजात ऐकायला यायची. लेखकाने गीता दत्तच्या आवाजाच्या अजून एका वैशिष्ट्याचा उल्लेख केला आहे. पुरुष गायकांनी गायिलेल्या गाणी पुन्हा एकदा गीता दत्तने म्हटली तरी ती गायकांपुढे फिकी पडली नाही. सी. एच. आत्मानं गायलेलं *प्रीतम आन मिलो...* पुढे गीतानं गायिलेलं हेच गीत कुणाला विसरता आले नाही. *न ये चाँद होगा न तारे रहेंगे...* हे हेमंतकुमारनं गायिलेले अप्रतिम गीत असूनही गीता दत्तचे स्वरसुद्धा झपाटून टाकतात. त्या तुलनेने लता - आशा हरल्या, असे म्हणावे लागेल. लताच्या *जीवन के सफर मे राही मिलते है बिछड़ जाने को..* पेक्षा किशोरच तेच गीत अधिक लोकप्रिय झालं. लताच्या *जायें तो जायें कहाँ..* पेक्षा तलतच *जायें तो जायें कहाँ..* लोकानी अधिक पसंत केलं. आशाच्या *ए ग़मे दिल क्या करूँ...* पेक्षा तलतच हेच गाणं अधिक लोकप्रिय ठरलं.

परंतु या गायिकेचीसुद्धा जीवनकहाणी शोकांतिका ठरली. गुरु दत्तबरोबर लग्न झालं. तिच्या गाण्यावर बंदी आली. एका निसटल्या क्षणी गुरु दत्तने आत्महत्या केली व गीता दत्तच संपूर्ण जीवन उध्वस्त झालं. वयाच्या 41व्या वर्षी तिला मृत्युने गाठलं.

हे पुस्तक वाचताना, या जुन्या जमान्यातील गीत-संगीताच्या आठवणींनी भावनावश झालेल्या लेखकाप्रमाणे, त्याने जागे केलेल्या स्मृतींनी, आपणही न कळत हळवे होतो. मोहोळकरांच गीतयात्री वाचल्यानंतर त्यात त्यांनी उल्लेख केलेली (शेकडो) गाणी नेटवर ऐकताना आपला आनंद गहिरा होतो. यातच या पुस्तकाचं व लेखकाचं यश दडले आहे. एखादा सर्जनशील चित्रपटसंगीत रसिकानी या पुस्तकातील आशय, यात उल्लेख केलेली गाणी, गीतकार, संगीतकार इत्यादींचे दृक्-श्राव्य विश्व मल्टिमिडीयाद्वारे उभे केल्यास आमच्यासारखे रसिक नक्कीच चिरऋणी राहतील.

गीतयात्री, माधव मोहोळकर,

मौज प्रकाशन गृह, किं : 53 रु, पृ.सं : 176

प्रसिद्धी: 10 Jan 11

28. मुक्तांगणची गोष्ट

"व्यसने किं दरिद्रता" या उक्तीप्रमाणे आपल्या येथे व्यसनांना अजिबात तोटा नाही. काही व्यसनं त्या त्या व्यक्तीपुरते मर्यादित असतात. फार फार तर ती व्यक्ती व्यसनाचे दुष्परिणाम भोगते व काही काळानंतर मृत्यु ओढवून घेते. परंतु दारू, अफू, गांजा, चरस, इ.इ. सारख्या मादकपदार्थांची व्यसनं व्यक्तीलाच नव्हे तर त्याचे कुटुंब, भोवतीचा समाज व देशालाही घातक ठरू शकतात. आयुष्याच्या अर्ध्या वाटेवरून उठून गेल्यामुळे कुटुंब उध्वस्त होते. मुलं पोरकी होतात. गर्दुल्याचा पोरगा म्हणून हिणवल्यामुळे मुलं कोमेजतात व तेही व्यसनाच्या आधीन होतात. हे चक्र असेच चालू राहते. ऐन तारुण्यात काही क्षणिक मौजमजेखातिर अशा पदार्थांचे सेवन केले जाते. परंतु त्याचे केव्हा व्यसनात रूपांतर होते याचा पत्तासुद्धा लागत नाही. व जेव्हा कळते तेव्हा वेळ निघून गेलेली असते. दारूच्या बाबतीत प्रथम सोशल ड्रिंकर, नंतर प्लॅनड ड्रिंकर, त्यानंतरची स्टेज हॅबिच्युअल ड्रिंकरची व शेवटी अॅडिक्टची अशा अवस्थेतून हे व्यसन जात असते. शासनाच्या अगतिकतेमुळे वा नाकर्तेपणामुळे अशा मादकपदार्थांची उपलब्धता वाढतच चालली आहे. मादक पदार्थांच्या उत्पादन, पुरवठा व विक्रीच्या व्यवहारात करोडो रुपयांची उलाढाल होते. या व्यवहारात अनेक जण आपली पोळी भाजून घेत असल्यामुळे लाखो तरुण-तरुणींचे बळी जातात. बळी पडलेल्या तरुण-तरुणींच्या कुटुंबियांचे हाल बघवत नाहीत. म्हणूनच समाजातील काही समंजस व संवेदनशील व्यक्ती पुढाकार घेऊन व्यसनाधीनतेबद्दल काही उपाय करता येतील का

याच्या प्रयत्नात असतात. या व्यक्ती मग प्रयत्नांची शिकस्त करून जीवाचे रान करत व्यसनमुक्तीसाठी एखादी संस्था उभी करतात. अशाच एका संस्थेच्या वाटचालीचा आढावा म्हणजेच डॉ. अनिल अवचट यांनी शब्दबद्ध केलेली 'मुक्तांगणची गोष्ट' हे पुस्तक.

मुळात अशा प्रकारची व्यसनाधीनता मानसिक आजाराच्या प्रकारात मोडते, असे तज्ञांचे मत आहे. बाहेरून अशा व्यक्ती नॉर्मल वाटत असले तरी आतून ते पोखरलेले असतात. त्यांच्यावर वेळीच उपचार व व्यसनांच्या आहारी जाऊ नये यासाठी योग्य ती काळजी घेत राहिल्यास ते नॉर्मल आयुष्य जगू शकतात, असे अभ्यासांती सिद्ध झालेले आहे. कुठलेही अंगार, धूप, ताइत, बाबा-बुवा, नवस इत्यादीमुळे रुग्ण कधीच बरा होणार नाही. तसेच पाश्चिमात्य देशासारखी मानस तज्ञांच्या देखरेखीखाली केलेल्या महागड्या औषधोपचारांचा माराही आपल्यासारख्या देशांना परवडणार नाही. मुळातच आपल्या देशात प्रशिक्षित मानस तज्ञ व/वा मनोविकारतज्ञांची संख्या तुलनेने फारच कमी. म्हणूनच या क्षेत्रातील काही तज्ञ आपल्या इतर सहकार्यांच्या मदतीतून व स्वयंसेवकांच्या सहभागातून अशा संस्था आजकाल उभ्या करत आहेत. डॉ. अनिल व डॉ. सुनंदा अवचट या पती-पत्नींच्या अथक परिश्रमातून नावारूपास आलेले व महाराष्ट्रातील काही मोजक्या संस्थामध्ये अत्यंत नावाजलेले मुक्तांगण हे व्यसनमुक्ती केंद्र गेली 25 वर्षे कार्य करत आहे. अनिल अवचट यांनी आपल्या खुमासदार लेखनशैलीतून या संस्थेची जन्मकथा फार सुरेखपणे सांगितलेली आहे.

या पती-पत्नींच्या ओळखीच्या एका मैत्रिणीचा मुलगा ड्रग्सच्या विळख्यात अडकला होता. त्याला त्यातून बाहेर काढण्याच्या निमित्ताने एखादे डी-अडिक्शन केंद्र असावे ही कल्पना सुचली. डॉ. अनिल अवचट यांनी याविषयीची माहिती गोळा करण्यास सुरुवात केली. मुंबईच्या के.इ.एम हॉस्पिटलला भेट दिली. आनंद नाडकर्णीच्या सायकियाट्री डिपार्टमेंटमध्ये काही गोष्टी शिकले. त्यांच्या पेशंटच्या घरी गेले. अल्कोहोलिक अॅनॉनिमसच्या सभेत जाऊ लागले. सोबर, सोब्रायटी, ऑब्सेशन, स्लिप, रिलॅप्स, शेअर, फालोअप अशा शब्दांचा संग्रह वाढू लागला. या सर्व अनुभवावरून त्यांनी एक लेखमाला लिहिली. त्याचेच पुढे गर्द या पुस्तकात रूपांतर झाले. गर्दमधील लेख वाचून पु.ल. देशपांडे पती-पत्नी अस्वस्थ झाले." अशा मुलांसाठी काही तरी करा तुम्ही. आता एक लाख द्यायचे ठरलेय. पण आम्ही पैशाला कमी पडू देणार नाही" मुळात म्हणावी तशी संस्था नाही. कामाचा पत्ता नाही. तरीसुद्धा काटेकोरपणासाठी ख्याती असलेले पुल दांपत्य असा एखादा प्रस्ताव मांडू शकते, यावर अनिलचा विश्वास बसेना. परंतु सुनंदा मात्र व्यसनग्रस्त सायकोसिस रुग्णांच्याबाबतीत काही तरी करता येईल या विचाराची होती. मनोरुग्णांसाठी सरकारी दवाखाना आहे. परंतु बाहेरून चार चौघासारख्या दिसणार्या या सायकोसिस रोग्यांसाठी कुठलीही उपचारव्यवस्था नसल्यामुळे तिला त्यांचे हाल बघवत नव्हते. म्हणून या पती-पत्नींनी (जास्त करून सुनंदानेच!) पुढाकार घेतला व 'मुक्तांगण' चे नामकरण झाले. सुनंदा जेथे काम करत होती त्या मेंटल हॉस्पिटलच्या आवारातच व्यसनमुक्ती केंद्राने बाळसे धरले. पुढे काही वर्षांपर्यंत पुल फौंडेशननी इथला खर्चाचा आर्थिक भार सांभाळला.

हे पुस्तक वाचताना आपण एका वेगळ्या जगात जातो. असेही काही घडू शकते याचे सखेदाश्चर्य वाटू लागते. समाजात असल्या समस्या असू शकतात, हे आपल्याला कळू लागते. एखादी संस्था चालविणे म्हणजे काय दिव्य असू शकते, कशा प्रकारच्या अडचणी येतात, साधी गोष्टसुद्धा समस्या म्हणून कशी उभी राहते, हेही आपल्याला कळू लागते. कित्येक प्रकारचे पेशंट्स आपल्याला येथे भेटतात. महादेव घारे, मनोहर, अंबरनाथचा दत्ता, ड्रग रॅकेटमधला नायर, कद्री, अशोक वैद्य, सनई वाजविणारा वाजंत्री-न्हावी मित्र, बाबा शेख, द्विजेन स्मार्त, बंधू, मुधोळकर... असे शेकडो पेशंट्स, एकापेक्षा एक नग, प्रत्येकाचे वेगळे वैशिष्ट्य. लेखकाने लिहिलेल्या या पेशंट्ससंबंधीच्या प्रसंगाबद्दल वाचताना एकीकडे गंमतही वाटते व दुसरीकडे अशी परिस्थिती त्यांच्यावर का आली याबद्दल हळहळ वाटू लागते.

मुक्तांगण केंद्र हे नाव ऐकले की धो धो पैसा आला वा पुण्यातील श्रीमंत देणगी देण्यासाठी रांगेत उभे राहिले किंवा पुल वा डॉ. अवचट हे नाव ऐकून सरकारी ग्रँट मिळू लागले, असले कुठलेही चमत्कार या संस्थेच्याबाबतीत घडले नाहीत. एकीकडे कॅन्सरग्रस्त सुनंदा पेशंट्सकडून शिकत शिकतच त्यांना बरे होण्यासाठी मदत करत होती व दुसरीकडे अनिल अवचट शासन दरबारी उंबरठे घासत होते. एकच समाधानाची गोष्ट म्हणजे अवचट यांना सरकार दरबारीसुद्धा चांगली माणसं भेटली. डॉ. अवचट यांना नेहमीच चांगली माणसं कसे काय सापडतात हे एक गौडबंगालच आहे. अपवाद म्हणून शिंदे या माणसानी या संस्थेच्या कामात खो घालण्याचा प्रयत्न केला. ती हकीकतसुद्धा वाचण्यालायक आहे. त्याकाळच्या सरकारी यंत्रणेचे "झीरो बजेट" यांच्या ग्रँटच्या मंजूरीत आडवे आले. अशा कटू प्रसंगी ते "सामाजिक काम करतोस काय? मग तुला शिक्षा हवीच" अशी स्वतःच्या मनाची समजूत घालून घेत होते. ही शिक्षासुद्धा कामाचा भाग व्हायचा. मुळात अवचट पती-पत्नी सरकारी काम करून घेण्यासाठी पैसे चारत नव्हते हा त्यांचा उद्धटपणा होता. त्यामुळे यांचे काम 'नियमा'त बसत नव्हते. ही सरकारी यंत्रणा इतकी निर्लज्ज व निर्विकार की त्याला कशाचीही चाड नव्हती. सर्व संबंधितांची लेखी परवानगी घेऊनसुद्धा मॅटल हॉस्पिटलच्या आवारातील या केंद्राचे थकलेले भाडे म्हणून तिथल्या पीडब्ल्यूडी ऑफिसरने 25 लाख रुपये भरण्याची नोटीस पाठवली होती. यांचे धाबे दणाणले. शेवटी शरद पवारांच्या सांगण्यावरून हे प्रकरण मिटले. कुठल्याही छोट्या मोठ्या कामासाठी कागदी घोडे नाचवावे लागत होते. इतक्या कागदपत्रांची खरोखरच गरज असते का हा प्रश्न लेखकासमोर होता. काम न करणारे मात्र कागदपत्रं तत्परतेने पुरवणारे असतात. त्यांची कामे बिनबोभाट होतात. आणि ते सरकारी यंत्रणेला चालते.

इतर सरकारी यंत्रणेबरोबर या संस्थेचा पोलीसखात्याशीसुद्धा संबंध यायचा. कारण त्यांच्या मते ड्रग्सचे व्यसन असलेले सर्वजण नेहमीच गुन्हेगार व या गुन्हेगारांवर पाळत ठेवणारी ही दक्ष पोलीसयंत्रणा. एखादा जरी अडिक्ट बरा होऊन गुन्हेगारी जग सोडण्याचा प्रयत्न करत असल्यास ड्रग सप्लायर्स व पेडलर्सचा धंदा बुडतो व पोलीसांनाही हत्ता न मिळाल्यामुळे नुकसान सोसावे लागत होते. म्हणूनच नको ते आरोप ठेवत त्यांचे ते हाल करत असत. कोर्टकचेरी करायला भाग पाडत असत. याही गोष्टींचा अवचट यांना चांगलाच अनुभव आला.

पोलीस शाखेतही (अपवादाने का होईना!) काही चांगले अधिकारी होते म्हणून लेखकाचे निभावले. गंमत म्हणजे या खात्यातसुद्धा अशा व्यसनांच्या आहारी गेलेले अनेक रुग्ण यांच्या केंद्रातून बरे होऊन सामान्य जीवन जगत आहेत.

मेंटल हॉस्पिटलच्या आवारातील हे केंद्र सुनंदा असेपर्यंत चांगल्या प्रकारे चालले होते. परंतु नंतर मात्र या संस्थेला अनेक कटकटींना सामोरे जावे लागले. म्हणून स्वतःच्या मालकीच्या जागेत केंद्र उभे करण्यासाठी धडपडावे लागले. काही हितैषींच्या सहाय्यातून व सरकारच्या मदतीतून या केंद्राला आधीच्या केंद्राजवळच नवीन देखणी अशी एक इमारत मिळाली.

मुक्तांगण व डॉ. सुनंदा यांना आपण वेगवेगळे करू शकत नाही, याची प्रचीती पुस्तक वाचत असताना जाणवू लागते. ज्या तडफेने, उत्साहाने तिने हे केंद्र उभे केले, त्याला आकार दिला, शेकडो रुग्णांच्या व त्यांच्या कुटुंबियांचे अक्षरशः पुनर्वसन करू शकली, त्यांना जगण्यास उभारी दिली याला शब्द अपुरे पडतात. डॉ. सुनंदाच्या मृत्युनंतर क्लिनिकल सायकालॉजीत एम. ए. केलेल्या मुक्ता ही तिची मुलगी आवडीने, निष्ठेने व समर्थपणे या संस्थेची धुरा संभाळत आहे. सुनंदाने या संस्थेत दाखल झालेल्या रुग्णांना बरे करण्यासाठी अनेक प्रकारचे उपक्रम राबविले. तिच्या मृत्युपश्चातही ते उपक्रम अजूनही रुग्णांना व्यसनमुक्त करू शकतात. या केंद्रानी राबविलेले उपक्रम एका प्रकारे थेरेपीच आहेत. अॅडिक्ट झालेला रुग्ण 35 दिवस येथे असतो. परंतु या कालावधीत त्याला संस्थेचा, संस्थेतील सहकार्यांचा लळाच लागतो. रुग्ण कितीही मोठा, श्रीमंत वा उच्चशिक्षित असला तरी भांडी घासण्यापासून जमेल ती काम करू लागतो व या प्रक्रियेमधून जात असताना त्याचे व्यसनही हळू हळू सुटू लागते. त्याचबरोबर आपण एक माणूस म्हणून जगू शकतो याची जाणीवही होऊ लागते.

गेल्या 25 वर्षांत या संस्थेनी अठरा हजार पेशंट मित्रांना बरे होण्यासाठी मदत केली आहे. पूर्ण बरे झालेले बारा हजार मित्र आहेत. सुरुवातीला 20-30 रुग्णावर उपचार करण्याची सुविधा असलेल्या या संस्थेकडे आज 150 रुग्णावर उपचार करण्याइतका आत्मविश्वास व सोई सुविधा आहेत. पुण्याबाहेरही फालोअपसाठी ठिकठिकाणी कौन्सिलिंग सेंटर्स आहेत. येथे बरे झालेले पेशंट्सच कौन्सिलिंग करतात. तेच कार्यकर्ते होतात. खरे पाहता अशा प्रकारची केंद्रं असण्याची आवश्यकताच समाजाला भासता कामा नये. परंतु जोपर्यंत व्यसनांना प्रतिष्ठा मिळते, दारू पिणे वा पाजणे शिष्टाचार होतात तोपर्यंत व्यसनाचे बळी वाढतच जाणार आहेत. व्यसनग्रस्तांचे पालक, उध्वस्त बायको, कोमेजलेली पोरं, यांच्यासाठी का होईना, अशी केंद्रं हवीतच असे नाइलाजाने म्हणावे लागते. डॉ. अनिल अवचट यानी मुक्तांगणची गोष्ट लिहून आपल्या समाजातील व्यथेला मोकळी वाट करून दिलेली आहे.

'मुक्तांगणची गोष्ट', डॉ. अनिल अवचट,

समकालीन प्रकाशन, किं: रु 200, पृ.सं:173

प्रसिद्धी: 24 Jan 11

29. स्वभावाला औषध असते !

मानवी स्वभावाच्या अनेकविध कंगोर्यांचा अभ्यास केल्यानंतर स्वभावाला औषध नाही या निष्कर्षाप्रत आपण नेहमी पोचत असतो. स्वभाव हा माणसाचा स्थायीभाव असून तो बदलणे कदापि शक्य नाही, असेच सर्व सामान्यपणे मानले जाते. माणसाचा स्वभाव, परिस्थितीच्या टक्क्या-टोणप्यातून घडत असतो. ज्या वातावरणात माणूस वाढत आहे ते वातावरण त्याच्या स्वभावाला आकार देत असते. त्यामुळे परिस्थिती बदलल्यास (किंवा बदलत्या परिस्थितीची जाणीव झाल्यास!) माणसाचा स्वभाव आपोआप बदलू शकतो. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तसे घडताना दिसत नाही. म्हणूनच मानवी स्वभाव हा आनुवंशिक आहे की काय असे वाटू लागते. परंतु मानसशास्त्रज्ञांच्या मते स्वभावामध्ये बदल घडवता येतो. प्रयत्न केल्यास आपल्या तथाकथित नैसर्गिक क्रियांना आवर घालणे शक्य आहे. याच मानवी मनोव्यापारांचा वेध घेऊन, सैद्धांतिक व व्यावहारिक मांडणी बनारसे दांपत्यांनी *स्वभावाला औषध असते !* या पुस्तकात केली आहे.

सुधीर व श्यामला बनारसे यांचे पुणे येथे सेंटर फॉर सायकॉलॉजिकल सर्व्हिसेस हे उपचार केंद्र असून सल्ला व प्रशिक्षणाद्वारे मानसिकरित्या कमकुवत असणार्यांवर ते उपचार करतात. मानसोपचाराचे प्रशिक्षण देत असताना सुमारे 12-13 हजार मनोरुग्णांशी त्यांचा संपर्क आला. त्यांच्या स्वभावातील वैशिष्ट्य त्यांनी समजून घेतले. स्वभावाबद्दल अनेक गैरसमज आहेत हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यातूनच या पुस्तकाची कल्पना त्यांना सुचली.

मानवी स्वभाव व त्याचे वर्तन हे नेहमीच चर्चेचे व प्रगत संशोधनाचे विषय झालेले आहेत. युरोप व अमेरिका येथील विद्यापीठात व संशोधन संस्थेत या विषयावर संशोधन होत असून वैज्ञानिक कसोटीला हे विषय अलिकडेच उतरले आहेत. विज्ञानाच्या सीमारेषेवर असलेल्या या विषयाच्या अनेक पैलूवर संशोधन चालू आहे. त्यामुळे या विषयावर इंग्रजीत भरपूर पुस्तकं आहेत. परंतु सिद्धांत व व्यवहार या पातळीवर हा विषय नेमका काय आहे व आपण त्यासाठी काय करायला हवे याची विस्तृत माहिती करून देणारे हे पहिलेच पुस्तक असावे.

स्वभाव म्हणजे काय, स्वभावाचा वर्तणुकीवर कसा परिणाम होतो, स्वभाव कसा आकार घेतो, त्यात बदल कसे होत जातात, स्वभावाची माहिती झाल्यानंतर नेमके काय करावयास हवे, यासारख्या अनेक प्रश्नांची उत्तरं आपण यात शोधू शकतो. परिस्थितीत बदल, आर्थिक समंजसपणा, समस्यांचे स्वरूप, याच्यासाठी केलेली कृती, स्वभावाचे अंतर्बाह्य रूप इत्यादी गोष्टीबद्दल लेखकद्वयानी अभ्यासपूर्वक विवेचन केले असून हे पुस्तक *एकदा वाचून झाले* या सदरात मोडत नाही. विषयाचा आवाका मोठा असून प्रत्येक वाचकाला विचारपूर्वक कृती करण्यास हे पुस्तक प्रेरित करू शकते. त्यामुळे विषय समजून घेणे, लेखकांना नेमके काय सूचित करायचे आहे त्याचा नीटसा अंदाज घेणे, पुस्तक वाचत असताना स्वतःविषयी, स्वतःच्या आयुष्यात घडलेल्या महत्वाच्या घटनांविषयी त्यावरील प्रतिक्रिया वा भाष्य याविषयी पुनः पुन्हा विचार करण्याची गरज आहे असे लेखकांना

वाटते. व्यक्ती-व्यक्तीगणिक स्वभाव बदलतो, तसेच पुस्तकातील आशयावरच्या प्रतिक्रिया बदलत जाणार याची कल्पना लेखकांना आहे. त्यामुळे ढोबळपणे हे पुस्तक न वाचता, वाचत असतानाच जागोजागी थांबून आपल्या प्रतिक्रिया नोंदवाव्या अशी लेखकांची अपेक्षा आहे.

मी रागीट आहे, तापट आहे, शांत स्वभावाचा आहे, स्थितप्रज्ञ आहे, असे स्वतःला म्हणवून घेण्यात अनेकांना धन्यता वाटत असते. या प्रकारचे भाष्य वा केलेल्या कृतीचे समर्थन आपल्या मूळ स्वभावाला अनुसरून आहे अशी समजूत करून घेण्याकडे बहुतेकांचा कल असतो. काही वेळा तर आपला स्वभाव व वर्तणूक कुठल्या सदरात मोडतात याचीसुद्धा कल्पना नसते. केवळ वेळ मारून नेण्यासाठी काही तरी थातुर मातुर सांगितले जाते. मुळात स्वभावामध्ये आनुवंशिकता, परिस्थिती आणि व्यक्तीची वैचारिक प्रगल्भता या घटकांच्या परिणामांचा समावेश असतो. आपले अनुभवसुद्धा अवती भोवतीचा परिसर, एकमेकांच्यातील संवाद, परिस्थितीचे आकलन इत्यादीवर अवलंबून असतात. अनुभव व विचारांची सांगड घालताना स्वभावातील बदल हे आवश्यक ठरते. परंतु बदल ही सहजासहजी घडणारी क्रिया नव्हे. त्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतात. आपल्यातील गुणदोषांची यादी करून भोवतालची परिस्थिती, शिकवणूक, क्रिया-प्रतिक्रिया इत्यादीवरून स्वतःचा एक नकाशा तयार करावा लागेल. तेव्हाच आपल्याला 'विवेकी' मार्गावर चालता येईल. हा मार्ग चोखाळताना स्वतःचा स्वीकार करणे, स्वतःकडे त्रयस्थ दृष्टीने बघणे, उत्स्फूर्ततेला वाव देणे, परिस्थितीशी टक्कर देताना अविरत प्रयत्न करणे, आयुष्यातील सर्व प्रसंगी विनोदबुद्धीची जपणूक करणे, साध्य - साधन शुचितांचे आग्रह धरणे, इत्यादी गोष्टींना महत्त्व द्यावे लागेल. माणूस हा ठोकळेबाज छपाचा गणपती कधीच नसतो. आत्मभान व मूल्यभान यांची जाणीव असलेला पैसा, सत्ता, सामाजिक संवाद, मैत्री, निकोप लैंगिक जीवन, ज्ञानलालसा, अशाबद्दल विचार करणारा तो असतो. "अधिक चांगला माणूस" होण्यासाठी त्याची धडपड चालू असते.

विचारास प्रवृत्त करणाऱ्या साधनांमध्ये परिस्थितीला वरचा क्रमांक द्यावा लागेल. अनानुकूल परिस्थिती, पैशाच्या अभावामुळे होत असलेली अडचणूक, समस्यांच्या चक्रव्यूहातून सुटका नाही अशी समजूत, इत्यादींच्या कोंडीत सापडलेला माणूस स्वतःच्या कृतृत्वशक्तीवरचा विश्वास गमावून बसतो. पुढची वाट दिसेनाशी होते. परंतु विचारातून नक्कीच मार्ग सापडू शकेल, असे लेखकांना वाटते. वैयक्तिक जीवनव्यवहारात पैशाला जितके महत्त्व आहे तितके कदाचित आणखी दुसऱ्या कुठल्याही गोष्टीला नसेल. पैसा मिळण्याची शाश्वती असली की गरज भागण्याची सुरक्षितता असते व या सुरक्षिततेला तोड नाही. म्हणून एनकेन मार्गाने पैसा न जोडता आत्मसन्मान, चित्तशांती, नैतिकता संभाळूनच पैसा मिळवणे योग्य ठरेल. आयुष्याच्या वाटेवर अनेक प्रकारच्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. काम करताना अडचणी येणारच. काही वेळा अत्यंत क्षुल्लक गोष्टसुद्धा डोकेदुखी होऊन बसते. परंतु डोक्यात राख घालून, वैतागून कुठलेही प्रश्न सुटत नाहीत, याची जाणीव असायला हवी. समस्यातून सुटका करून घेण्यासाठी प्रश्नाचे उगम स्थान ओळखणे, त्याची कारणमीमांसा, यथायोग्य मांडणी, पर्यायांची

तपासणी, निर्णय प्रक्रिया, कार्यवाहीची रूपरेषा, प्रत्यक्ष कार्यवाही, पाठपुरावा, इत्यादी टप्प्यांचा विचार करावा लागेल. नियोजन पूर्वक कृती केल्यास 'प्रश्न' हा कधीच प्रश्न म्हणून राहणार नाही. मळलेली वाट सोडून जाण्याचे धाडस अंगी बाळगल्यास समस्यांच्या जंजाळातून बाहेर पडणे शक्य होईल, असा आशावाद लेखक प्रकट करतात.

मानवी स्वभावांचे विश्लेषण करताना लेखकांनी *मनातला* आणि *जनातला* अशी विभागणी केली आहे. अनेक वेळा शांत डोक्याने विचार करू लागल्यास कळते पण वळत नाही अशी परिस्थिती उद्भवते. या पश्चातबुद्धीच्या संदर्भात काही उदाहरणांच्या मदतीने लेखक तोडगा सुचवतात. कायम यशाच्या मागे धावणारा अपयशाच्या धास्तीमुळे कमकुवत होतो. मुळातच यशापयशाची समजूत वस्तुस्थितीला धरून नसते. मग प्रयत्न केले जात नाहीत. नशीबावर भरवसा ठेवला जातो. न्यूनगंड निर्माण होतो. कंटाळा येऊ लागतो. म्हणूनच कौतुकाच्या ओझ्याखाली दबून न जाता विचारपूर्वक प्रयत्न करत राहणे योग्य ठरेल. याचवेळी कमीत कमी कष्ट घेऊन जास्तीत जास्त फळे मिळवण्याची वृत्ती हितावह नाही याची जाणीव ठेवायला हवी. प्रयत्न फुगवून दाखविणे, दुसऱ्याची अडचण हीच आपली संधी मानणे, संभावितपणाचा आव आणून लुबाडणे, उपटणे, फुकटेपणा, आळशीपणा इत्यादी सवयीपासून जितके दूर राहता येईल तितके हितावह ठरेल, असे लेखकांना वाटते. म्हणूनच आग्रही समजूतीचा पुनर्विचार करण्यावर लेखक भर देत आहेत.

पुस्तकाच्या शेवटी *पुस्तक कसे वापराल* हे परिशिष्ट असून त्यात उल्लेख केलेल्या प्रश्नांना प्रामाणिकपणे उत्तर दिल्यास आपल्या स्वभावाचे पूर्ण चित्र उभे करता येईल. शेवटच्या पानातील प्रतिसाद भरून पाठवल्यास वाचकांच्या मनोव्यापाराबद्दल लेखकांना कल्पना येईल.

स्वभावाला औषध असते!, सुधीर वनारसे व श्यामला वनारसे

सेंटर फॉर सायकालॉजिकल सर्व्हिसेस, एरंडवणा, पुणे, किंमत: रु 100

प्रसिद्धी: 7 Feb 11

30. पानीकम: भाग दोन

एका नव्या दमाचा लेखक म्हणून संजय पवार यांचे नाव साहित्य क्षेत्रात परिचित आहे. *पानीकम भाग दोन* हे पुस्तक संजय पवार यांनी जानेवारी 1996 ते डिसेंबर 1998 या तीन वर्षांच्या कालावधीत लिहिलेल्या स्फुट लेखनांचा संग्रह आहे. एके काळी 3-4 पानांचे लेख लिहिणारे अनेक लेखणीबहाद्दूर वृत्तपत्र व नियतकालिकांसाठी लिहित असत. परंतु आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात 'एवढे मोठ-मोठे लेख' वाचण्यासाठी जो निवांतपणा लागतो, तोच मुळात नसतो. आरामात सुट्टीच्या दिवशी वाचण्यासाठी काही वेळ राखून ठेवलेले असल्यास नेमके त्याच दिवशी, त्याच वेळी काही तातडीची कामं निघतात व आपल्या वाचनाला

'खो' बसतो. वाचन ही एकच अशी गोष्ट आहे की त्याला शेवटचा अग्रक्रम देता येतो. ते न केल्यामुळे कुणाचेही काहीही नुकसान होत नाही, असे वाटत असते. त्यामुळे वाचनाचा प्रथम बळी घेतला जातो. त्यामुळे 'जे काही सांगायचे ते थोडक्यात सांगा' अशी विनंती कराविशी वाटते. म्हणूनच कदाचित संजय पवार यांनी लेखनाचा हा बाज अंत्यंत आटोपशीर घेत लिहिल्यामुळे प्रत्येक स्फुट वाचताना मजा येते.

या तीन वर्षांच्या कालखंडात भाजप व शिवसेना युतीचे राज्य महाराष्ट्रात होते. ज्यांना या कालावधीतील राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक घडामोडींचा कल्पना आहे त्यांना या पुस्तकातील लेख त्यांच्या स्मृतींना उजाळा देतील. तीन भागात विभागणी केलेले, सुमारे 150 स्फुट लेख असलेले, व त्याकाळच्या अत्यंत लहान सहान घडामोडीवरसुद्धा मल्लीनाथी करणारे हे लेख वाचताना आपण हरवून जातो.

सांस्कृतिक विभागात प्रामुख्याने साहित्य, कला, नाटकं, चित्रपट, सभा, संमेलने, क्रीडा, समारंभ इत्यादी विषयावर त्या काळात घडलेल्या काही निवडक प्रासंगिक घटनांवर, कुणाच्या तरी वक्तव्यावर किंवा बातमींच्या आधारे लिहिलेले लेख आहेत. अनेक मान्यवरांच्या दुतोंडी वर्तनावर लेखक तोंडसुख घेतात. एनकेन प्रसिद्धीस हपापलेल्या राजकारण्यांच्या साहित्यविश्वातील लुडबुडीवर लेखक टीका करतात. बुजुर्ग कलाकारांच्या साहित्यबाह्य वर्तनसुद्धा लेखकाचे लक्ष्य झालेले आहे. क्रिकेटच्या अतिरेकावर टीका करताना खेळांचे विकेंद्रीकरण का होत नाही असा प्रश्न त्यांना पडतो. ग्लोबलायझेशनमुळे कलांचा कशा प्रकारे बाजारीकरण होत चालले आहे याची चिंता त्यांना वाटते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या प्रांतात कशा प्रकारे भेदभाव केला जातो याचे वर्णन ते करतात. युतीची शिवशाही कलेच्या प्रांतात कशा प्रकारे धुडगुस घालत होती याचे उदाहरणासकट स्पष्टीकरण देतात. दया पवारसारख्या संवेदनशील लेखकाला दलितांपुरताच मर्यादित ठेवण्याच्या प्रयत्नावर नाराजी व्यक्त करतात. कॉॅंग्रेसी राजवटीवर टीका करत युतीची भाटगिरी करणार्या कलावंतांना युतीच्या काळ्याकुट्ट कामगिरीची आठवण करून देतात. ज्याची सत्ता येईल त्याचे जोडे चाटायचे ही परंपरा मराठी साहित्य सांस्कृतिक जगाला नवीन नाही याची त्यांना अशा वेळी आठवण येते. नाना पाटेकर यांनी नाट्यसंमेलनाच्यावेळी केलेल्या भाषणामुळे शिवसेनेचे उद्धव ठाकरे *मच्छर को शेर बनने का भ्रम हुआ है* असे उद्गार काढले होते, याची आठवण लेखक करून देतात. अशा प्रकारे लेखकाची फटकेबाजी वाचत असताना एकीकडे हसूही येते व दुसरीकडे समाजाची कीवही कराविशी वाटते.

सामाजिक विभागातील लेखनातसुद्धा अशाच प्रकारे आपल्या समाजातील विसंगतींवर बोट ठेवतात. स्त्री - पुरुष भेद, पुरुषी अरेरावी, (केवळ बहुजन समाजातील!) मुलींचीसुद्धा मुंज करण्याचा सनातन्यांचा अट्टाहास, आकाशातील तार्यांना स्वतःचे नाव देण्यासाठी चाललेली चढाओढ, शेतकरी संघटनेचे शरद जोशी यांचे इंडिया विरुद्ध भारतनंतर महिला विरुद्ध बाईचे राजकारण, मागास वर्गातील मुला-मुलींसाठी मळखाऊ शालेय गणवेश देण्याची शिवशाहीतील सुपीक कल्पना, महाराष्ट्रातील प्रत्येक थियेटरमधून वर्षातील 15 दिवस मराठी चित्रपट

दाखवण्याची सक्ती, तरुणींनी आक्रमक होण्याची गरज, प्रत्येक गोष्टीचे समारंभ - सोहळा करण्याची हौस, गर्भाशय भाड्याने देण्याचा नवा धंदा, वर्गणीचे खंडणीत होत असलेले रूपांतर, अशा अनेक विषयावरील टीका टिप्पणी वाचताना नेहमीच्या प्रतिसादाव्यतिरिक्त चाकोरीबाहेर जात विचार करता येते, हे कळू लागते. एक-दोन लेखात गणपतीबाप्पाचा उंदिराबरोबरचा संवाद वाचताना *येस मिनिस्टर* या मालिकेची आठवण येते. खरे पाहता संजय पवार या दोन पात्राभोवती भरपूर काही नक्कीच लिहू शकतील. शिवशाहीच्या घराणेशाही विषयी ते तोंडसुख घेतात. दलितांवरील हल्ल्यासंबंधी लिहिताना *दलित भडवे फार माजलेत* हे नेहमीचे पालुपद ऐकू येत असते. खरोखरच माजण्यासारखं दलितांकडे आहे तरी काय असा प्रश्न लेखक विचारतात. अस्तित्वाचा लढा किती तीव्र होत आहे याचा इशारा लेखक देऊ इच्छितात. तथाकथित हिंदूंच्या भोंदूपणावरचे लेखही अत्यंत वाचनीय आहेत.

पुस्तकातील अर्धा अधिक भाग राजकीय क्षेत्रातील स्फुट लेखनांसाठी खर्ची घातला आहे. लाच, वशिलेबाजी, गुंडगिरी, किकबॅक, प्रलोभन, यांचे एक स्वतंत्र शास्त्र बनलेले ते दिवस होते (व आजही आहे!) असे या विभागातील लेख वाचतांना वाचू लागते. युतीच्या दृष्टीने सर्व गोष्टींचे भगवीकरण होण्याचा तो काळ होता. भगवे करंडक, भगवी प्रशस्तीपत्र, टॅक्सी, रिश्का भगव्या रंगाच्या, शाळा कार्यालयांच्या इमारतींचा रंग भगवा, असे युतीचे स्वप्न होते. शिवसेना प्रमुख, अविनाश धर्माधिकारी, प्रि. मनोहरपंत जोशी, गोपीनाथ मुंडे, भाजपचे चिंतन शिबिर, राष्ट्रवाद व नीतीमत्तेचे सक्तीचे शिक्षण, मंगेशकर घराणेशाही, राष्ट्रीय पक्षांची संपलेली विश्वासार्हता, राजकारण्यांच स्वतःचा 'व्यक्तीविकास हाच राष्ट्रविकास' याचे पालन, अडवाणींची रथयात्रा, स्वयंरोजगारासाठी 48 तासात पाच लाखाची (हवेत विरलेली!) घोषणा, झुणका भाकर योजनेचा बोजवारा, शिवशाहीतील लॉटरीबंदी गुटखाबंदीचा फुसका बार, अशा अनेक विषयावरची मल्लीनाथी वाचताना असाही एक काळ होता याचे आश्चर्य वाटू लागते. या लोकांच्या हातात पुन्हा एकदा राज्य आलं तर काय होईल याची धास्ती वाटू लागते.

जुन्या घट्ट चौकटी मोडून टाकण्याच्या संजय पवार यांचा हा प्रयत्न एका नवीन आविष्काराला जन्म घातला आहे. पुस्तकातील लेख वाचताना आपण नकळत अंतर्मुख होतो, यातच या पुस्तकाचे यश आहे.

पानीकम: भाग दोन, संजय पवार

'नवता' प्रकाशन, मुंबई, मूल्य: 300 रु, पा: 328

प्रसिद्धी: 14 Feb 11

31. नव्या दिशा, नवे संदर्भ

माधव गोडबोले यांचे *नव्या दिशा, नवे संदर्भ* हे पुस्तक, त्यांनी 1995 ते 1997 या काळात लोकसत्ता, सकाळ, व महाराष्ट्र टाइम्स या दैनिकांसाठी वेळोवेळी लिहिलेल्या लेखनांचा संग्रह आहे. एके काळी आर्थिक, राजकीय, सामाजिक वा प्रशासकीय घडामोडी, संघर्ष व त्यामागची भूमिका यांचा ऊहापोह अनेक साप्ताहिके, मासिके यामधून होत असे. परंतु काही कारणांमुळे वैचारिक नियतकालिके हळूहळू बंद पडत गेली. त्यामुळे सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असलेली काही वृत्तपत्रे वैचारिक लेखांना प्रसिद्धी देऊ लागली. (आता तर याही गोष्टी पेड न्यूज वा प्रायोजकांच्या पाठिंब्याविना छापले जात नाहीत अशी अवस्था झाली आहे. टीव्ही माध्यमांची अशा विषयावरील उथळ चर्चा डोकेदुखी ठरत आहे.) वृत्तपत्रीय लेखनात शब्दमर्यादा व वृत्तपत्रांची ध्येयधोरणे संभाळून लेखनाची कसरत करावी लागते हे मान्य करूनही अत्यंत माफक किंमतीत लेखकांचे विचार घरोघरी पोचतात ही त्याची जमेची बाजू आहे. वृत्तपत्रं (व काही प्रमाणात टीव्ही हे माध्यम!) आता विचारमंथन घडवून जनमत तयार करण्यास हातभार लावतात. वाचकांना संवेदनाक्षम बनविणे, त्यांच्या जाणीवा जागृत करणे, प्रश्नांचा चहूबाजूंनी विचार करण्यास प्रवृत्त करणे या गोष्टी लोकशाही व्यवस्था बळकट करण्यास अत्यंत गरजेच्या आहेत.

माधव गोडबोले यांच्या या लेखसंग्रहात विविधता आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था, महाराष्ट्रातील आर्थिक, सामाजिक व विकासाच्या आघाडीवरील घडामोडी, राजकीय स्थित्यंतरे, ध्येय धोरणे, सोई सुविधा इत्यादी विषयावर त्यांनी प्रासंगिक लेखन केले आहे. केवळ माहितीच्या स्वरूपातील हे लेखन नसून लेखकाने काही उपायही सुचविले आहेत. अशा प्रकारच्या चर्चेमधून लेखकाला वाचकांची विचारशक्ती जागृत करणे अभिप्रेत आहे. प्रत्येक प्रश्नाला लेखकाकडे ठोस उत्तरे आहेत असा लेखकाचा दावा नाही; परंतु प्राप्त परिस्थितीत त्या उपाययोजना योग्य आहेत असे लेखकाला वाटते. लेखकाचा उद्देश केवळ कृतीकार्यक्रम वा उपाय सुचविणे हा नसून मुळात या समस्या का व कशा उद्भवल्या, त्यातून निर्माण झालेले प्रश्न व उत्तरांची दिशा काय असू शकेल यांची मांडणी त्यांनी केली आहे.

विमा उद्योगाचे खाजगीकरण, सरकारी कर्मचार्यांचे वेतनवाढ, बोनस प्रश्न, ओव्हरड्राफ्टवरील बंधन, केंद्र व राज्य शासनात समन्वयाचा अभाव अशा आर्थिक व्यवस्थेशी संबंधित असलेल्या प्रश्नांचे विश्लेषण लेखकाने केले आहे. स्वच्छ व पारदर्शी प्रशासनाच्या अभावामुळे राज्यकर्ते व समाज यात मोठी दरी निर्माण होत आहे, असा धोक्याचा इशारा गोडबोले यांनी त्यावेळी दिला होता. (आजही त्या परिस्थितीत बदल झालेला नाही.) महाराष्ट्राच्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचे एक विदारक चित्रच लेखकाने उभे केले आहे. झुणका भाकर योजना, स्वस्त घरे यासारख्या सवंग लोकप्रिय घोषणा राज्याला परवडणार्या नाहीत, याचे भान राज्यकर्त्यांनी ठेवायला हवे. वीजमंडळाचा कारभार, वीजनिर्मितीबद्दलचे घोळ, एन्रॉन प्रकरण, मार्ग परिवहन मंडळ, वैधानिक विकास मंडळ, उपनगरीय रेल्वे योजना इत्यादी अनेक विषयांवर लेखकाने भाष्य केले आहे. वीज, रस्ते, पूल, बंदरे,

पाटबंधारे, गृहनिर्माण इत्यादी क्षेत्रातील अनेक प्रकल्प खाजगीकरणातून शक्य आहे असे लेखकाला वाटते. बिल्ड, ऑपरेट व ट्रान्सफर या पद्धतीतून खाजगीकरणास वाव देण्यास लेखकाची हरकत नाही. परंतु शासनाच्या धरसोड वृत्तीमुळे कामे नीट होत नाहीत. चर्चा, निर्णय, फेरनिर्णय असे अनेक घोळ शासन करत असल्यामुळे गुंतवणूकदार पुढे येत नाहीत व जे पुढे येतात त्यांच्यात गुणवत्ता व काम करण्याचा वकूब नसल्यामुळे घोटाळ्यांची मालिका तयार होते, हे लेखकाचे भाष्य आहे. आता दहा - पंधरा वर्षांनंतर या गोष्टींचा पुनर्विचार करू लागल्यास लेखकाच्या मतांशी काही प्रमाणात आपण सहमती दर्शवू शकतो.

अण्णा हजारे यांची भ्रष्टाचार निर्मूलनाची चळवळ याच काळात जोरदार होती. इतर अनेक लेखकांप्रमाणे या चळवळीचा केवळ उदोउदो न करता यासाठी नेमके काय करायला हवे याचा विचार लेखकाने व्यक्त केला आहे. भ्रष्टाचार निर्मूलनासाठी वैयक्तिक आकस, द्वेष, तक्रारी, चारित्र्यहनन हे न करता एखादी सक्षम यंत्रणा उभी करणे अत्यंत गरजेचे आहे. लोकायुक्तांचे अधिकार वाढविणे, प्रशासनात पारदर्शीपणा आणणे, माहिती मिळवण्याचा हक्क हे भ्रष्टाचार समस्येवरील उपाय होऊ शकतात. केवळ तळमळ, प्रतिष्ठा व नैतिक अधिकार पुरेशे ठरत नाहीत, असे इशारा लेखक देऊ इच्छितात. आंदोलने, घंटानाद व गांवसमिती यातून हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाही, हे लेखकाचे त्या वेळचे वक्तव्य आजही तितकेच लागू पडणारे आहे.

गोडबोले यांनी आपली बाजू व्यवस्थितपणे व विचारपूर्वक मांडली आहे. जेव्हा हे लेख प्रसिद्ध झाले तेव्हा त्यातील आशयाबद्दल उलट सुलट प्रतिक्रिया नक्कीच उमटल्या असावेत. अशा निवडक प्रतिक्रिया (व त्यावरील लेखकांचा प्रतिसाद) यांचा समावेश पुस्तकस्वरूपात लेख छापताना करायला हवा होता असे वाटू लागते. त्यामुळे वाचन अधिक सकस झाले असते. उदाहरणार्थ, बोनसच्यासंबंधी भाष्य करताना लेखकाला कामगार संघटनांचे नेतृत्व व्यावसायिकांकडे असावे की समाजवादी वा कम्युनिस्ट विचारसरणी असलेल्यांकडे असावे हा प्रश्न पडतो. यावर विस्तृतपणे चर्चा होऊ शकेल. सबसिडी, आदिवासींचा विकास, वैधानिक विकास मंडळ, यासारख्या विषयांवरसुद्धा चर्चा होऊन दोन्ही बाजू समोर आल्यास वाचक जास्त सुजाण झाला असता.

वृत्तपत्रीय लेखन अनेक वेळा अल्पजीवी ठरत असते. परंतु या पुस्तकातील लेख व विषय अजूनही भरपूर ताजे वाटतात. कारण एवढ्या कालावधीनंतरही त्याबद्दलची नेमकी दिशा सापडत नाही. त्यामुळे अशा प्रकारच्या वैचारिक लेखनांचा संग्रह असलेली पुस्तकं वाचकांच्या हातात (अधून मधून!) पडायला हवीत.

नव्या दिशा, नवे संदर्भ, माधव गोडबोले

श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, किंमत: रु 200

प्रसिद्धी: 21 Feb 11

32. फिरस्तू

'हे दुःख, या वेदना उगाळून मी जगू इच्छित नाही. पण हे आपल्याच वाट्याला का? याचा जाब विचारावासा वाटतो ' या शब्दांत दलित व विमुक्त जातीतील अनेक संवेदनशील शिक्षित युवक आपली चीड व्यक्त करत असतात. शेवटी असहाय्य होऊन, प्रस्थपित समाजावरील राग गिळत मूकपणे जीवन जगतात. अज्ञान, दारिद्र्य, दौर्बल्य व सामाजिक हीनत्व यातून बाहेर पडणे व आपल्या मुला-बाळांना त्यातून बाहेर काढणे एवढाच मार्ग त्यांच्यासमोर असतो. त्यातील काही युवक संधी मिळताच शब्दावाटे आपले मनोगत व्यक्त करतात. पुस्तकातून वा लेखातून कुठेतरी मनोगत प्रसिद्ध होते. तेव्हाच या बंदिस्त, प्रस्थापित समाजाला आपल्यातील वैगुण्य, अत्याचार व बेफिकिरीची जाण येते. कुठेतरी चक्र फिरू लागतात. थोडे फार प्रयत्न करत असल्याचा देखावा निर्माण केला जातो. गाजावाजा होतो. परत येरे माझ्या मागल्या. ही वरवरची मलमपट्टी खोल जखम बरी करू शकत नाही. समाज आपल्या गुर्मीतच पुढे जातो व परिघाबाहेरचा समाज आहे तिथेच कुजत राहतो. उपरा, बलुतं, आभरान, उचल्या, तराळ-अंतराळ अशा वेदनाकथनांची पुस्तकं बाजारात आली. (व आवृत्तीच्या आवृत्त्या संपल्या!) त्या पुस्तकांवरील चर्चाशिबिरे गाजली. लेखकांचा हार-तुर्यानी सत्कार केला. परंतु आजही, काही मूठभर वगळता, इतरांच्या परिस्थितीत तिळाइतकाही फरक पडला नाही, याची जाणीव अजित मिणेकरांनी लिहिलेल्या फिरस्तू हे पुस्तक वाचताना प्रकर्षाने जाणवते.

श्रीमंतीप्रमाणे गरीबीचेसुद्धा अनेक स्तर असतात. प्रत्येक कुटुंबाच्या गरीबीची व्याख्या स्वतंत्र असते. ब्राह्मण वा मराठा यासारख्या उच्च वर्णातील कुटुंबाच्या दारिद्र्याची तुलना दलित जातीतील कुटुंबाच्या दारिद्र्याशी होऊ शकत नाही. भटक्या जातीतील गरीबीची तर्हा अगदीच वेगळी असते. कारण या तळागाळातील कुटुंबाचे दारिद्र्य पिढ्यान पिढ्या चालत आलेली असते. या गरीबीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग असू शकतो याची अंधुकशी कल्पनासुद्धा यातील व्यक्तींना नसते. जाणून बुजून त्यांना अंधारात ठेवण्याचा प्रयत्न इतरांकडून केला जात असतो. त्यामुळे फिरस्तूला प्रस्तावना लिहिलेल्या जगन फडणीस यांना प्रत्येक समाजगटातील गरीबीचा स्वतंत्रपणे विचार झाला पाहिजे आणि असा विचार करूनच गरीबी नष्ट करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत असे म्हणावे लागले.

फिरस्तू ही अजित मिणेकर या कंजारभाट युवकाच्या जीवनाची कहाणी आहे. काही कारणामुळे मिणेकर यांचा संबंध भटक्या विमुक्त चळवळीशी व समाज प्रबोधिनीशी आल्यामुळे त्यांना आपल्या स्वतःबद्दल, आपल्या कुटुंबाबद्दल व एकूण आपल्या अवतीभोवती असलेल्या कंजारभाट समाजाबद्दल विचार करावासा वाटला. आपल्या या जमातीचे रीतीरिवाज काय आहेत? आपण कुठून आलो? आताच्या या परिस्थितीची कारणे कोणती? याचा विचार ते करू लागले. काळ्याकुटू अनुभवांची आठवणसुद्धा नको असे अनेकांना अनेक वेळा वाटत असते. तरीसुद्धा मिणेकर यांनी आपल्या जीवनातील कष्टकाळातील घटनांबद्दल प्रांजळपणे लिहिण्याचे धाडसच एका प्रकारे केले आहे.

पुस्तक वाचताना सत्य किती दाहक असू शकते याची सतत जाणीव होते. एखादी संपूर्ण जमात दोनवेळच्या पोटा-पाण्यासाठी दारूभट्टी, चोरी दरोडे यासारख्या अवैध धंद्यात कायमची गुरफटली जाते याची कल्पनाच आपण करू शकत नाही. लहान मुलांपासून अगदी म्हाताऱ्या-कोताऱ्यापर्यंत दिवसरात्र, मान मोडेपर्यंत दारूच्या भट्टीवर, दारूच्या दुकानात वर्षानुवर्षे काम करणाऱ्या या जमातीची दुःखे मिणेकर यांनी वेशीवर टांगली आहेत. आपण मात्र त्या गावचेच नाही अशाप्रकारे वागत असतो. मिणेकरांच्या निवेदनात कुठेही अतिशयोक्ती नाही, नाट्यपूर्ण प्रसंग नाहीत व कुठेही चीड नाही. जे भोगले, जसे भोगले त्याचीच ही कथा आहे.

ताडपत्री, चिपाड, पुठे, प्लास्टिक शीट्स किंवा मिळेल त्या साधनांनी लाज झाकण्याइतपत बनवलेल्या आडोशाखाली घाणीत, चिखलात अनेक कुटुंबे गावाबाहेरच राहत असतात. तेथे त्यांची उघडीनागडी पोरं खेळत असतात. बायका न कळणार्या भाषेत हातवारे करत अचकट विचकट शिव्या देत भांडत असतात. आपल्या परिचयाचे हे नेहमीचेच दृश्य असते. परंतु अशा वस्तीत काय घडत असते याची कल्पना आपल्यासारख्यांना, बघ्यांची भूमिका वठवणाऱ्यांना कधीच येणार नाही. गावातील धनदांडगे, प्रतिष्ठित गुंड, पोलीस यंत्रणा, तथाकथित संस्कृतीरक्षक, त्यांना किती लाचार बनवत असतात, याची थोडीशी कल्पना अशा प्रकारची पुस्तकं वाचल्यानंतर येते. बाप चोरी करतो. आई दारूची भट्टी लावते. भाऊ, भावाची बायको, बहीण जमेल तसे चोवीस तास कुठे ना कुठे तरी सतत राबत असतात. भडक हिंदी चित्रपटांतील उत्तान दृष्यांची नक्कल करण्याची सवय येथील सर्व लहान-मोठ्यांना, युवक-युवतींना लागलेली असते. ह्या जमातीचे असे एक वेगळेच जग असते. आधुनिकतेचा स्पर्श नाही. विकासाचा संबंध नाही. हे सर्व कायमचेच विस्थापित. त्यांचा कुणी वाली नाही.

प्रशासन यंत्रणा व पोलीस यंत्रणा या जमातीकडे कायम गुन्हेगार जमात म्हणूनच पाहत असतात. गावाच्या हद्दीत घडणार्या प्रत्येक अपराधासाठी गावकुसाबाहेर राहणार्या या जमातीतील लोकांना जवाबदार धरले जाते. आपल्या गावात ही पीडा नको म्हणत रातोरात संगनमताने या जमातीस हाकलून दिले जाते. पुढच्या गावातसुद्धा हीच तर्हा. साधं, सरळ, सचोटीचे जीवन जगण्याची इच्छा असलेल्यांनासुद्धा प्रस्थापित समाजातील गरीबातील गरीबसुद्धा जवळ उभे राहू देत नाहीत. धर्म, राष्ट्र, संस्कृती, नीतीच्या गर्जना करणाऱ्यांना आपल्याच समाजातील एक घटक उपाशीपोटी, अर्धपोटी राहून आपल्यातील काहींच्या व्यसनांची पूर्तता करण्यासाठी राबत आहे, याचे काहीच वाटत नाही. जमीन नाही, शिक्षण नाही, धंदा नाही ही या जमातीतील बहुसंख्याकांची नित्याचीच ओरड आहे. विकासाच्या गप्पा मारताना काठावर जीवन जगणाऱ्या पारधी, वडारी, भिल्ल, कैकाडी, कंजारभाट, मांग अशा जमातीपर्यंत विकासाची फळे पोचवण्याचे प्राथमिक प्रयत्नही केले जात नाहीत.

या पुस्तकातील काळ्याकुटू अनुभवांबद्दल वाचताना एक आशेचा किरण आपल्याला दिसतो. तो म्हणजे या जमातीतील काहींना शिक्षणाबद्दल वाटत असलेली आस्था. शिक्षणच आपल्याला तारू शकते, या अदम्य आशेवर

जगताना कुठल्याही थरापर्यंत जाण्याची जिद्द या लेखकांचे कुटुंबीय बाळगून होते. त्यामुळेच त्यांचे एक पाऊल पुढे पडू शकले व काही अंशी या नरकयातनेतून त्यांना सुटका मिळाली. आपल्या मायबाप सरकारने प्रामाणिकपणे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न केल्यास 126 जमातींत विखुरलेले दोन कोटी लोक कधी ना कधीतरी सुसंस्कृत समाजाचा भाग म्हणून जगू शकतील.

फिरस्तू, अजित निमकर,

सलोनी प्रकाशन, इचलकरंजी, किं: 70 रु

प्रसिद्धी: 28 Feb 11

33. 'समाजस्वास्थ्य'कार

विसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या 30-40 वर्षांचा आढावा घेतल्यास समाजाचा गाडा कसा असावा व तो कसा चालवावा यासंबंधी विचार करणाऱ्या व त्या विचारांप्रमाणे कृतिशील असलेल्यांची संख्या, निदान महाराष्ट्रात तरी, अजिबात कमी नव्हती. यातील प्रत्येकाला आपले विचार कसे योग्य आहेत व या विचारांप्रमाणे समाजात बदल होत गेल्यास आपली पुढची पिढी (व त्यानंतरच्या पिढ्या!) नक्कीच सुखी व समाधानी राहतील याबद्दल त्यांच्या मनात तिळमात्रही शंका नव्हती. या सर्व अतिरंथी-महारंथी विचारवंतांमध्ये रघुनाथ धोंडो कर्वे (1882 - 1953) यांचे नाव व त्यांची कर्तव्यनिष्ठा यांचा आपल्याला कधीच विसर पडणार नाही. या लोकोत्तर पुरुषाच्या वादळी व्यक्तिमत्त्वाचे वादग्रस्त परंतु ध्येयनिष्ठतेने भारावलेल्याचे, बुद्धीनिष्ठपणे आयुष्य झोकून दिलेल्याचे, जवळ जवळ संशोधन ग्रंथ म्हणवून घेण्याची पात्रता असलेले 'समाजस्वास्थ्य'कार हे पुस्तक डॉ अनंत देशमुख यांनी लिहिलेले आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशक पद्मगंधा प्रकाशन असून त्यांनी 'रथों' हा एक प्रकल्प हाती घेऊन पूर्ण केला आहे. त्या प्रकल्पानुसार 'रथों'च्या जीवनाच्या वेगवेगळ्या पैलूवर प्रकाश टाकणारे आठ ग्रंथ प्रकाशित झाले असून हे पुस्तक त्यापैकी एक आहे. या प्रकल्पाद्वारे विसाव्या शतकातील एका द्रष्ट्या विचारवंताचे चरित्र, त्याचे जीवन कार्य, त्याच्या जीवनातील महत्वाच्या घडामोडी, त्यांचे इतरांशी असलेले नाते संबंध, इत्यादींचे चिकित्सक विश्लेषण अभ्यासकाना उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. अशाप्रकारचे प्रकल्प इंग्रजी साहित्यात विपुल प्रमाणात सापडतात; परंतु मायमराठीत हा कदाचित पहिला धाडसी प्रयत्न असावा. यासाठी प्रकाशक, लेखक, व इतर संबंधित यांना धन्यवाद द्यायला हवेत.

विसाव्या शतकाचा आरंभीचा काळ व एकविसाव्या शतकाचा आत्ताचा काळ यांची तुलना करू लागल्यास या दोन्हीत फार मोठा फरक आहे असे जाणकारांचे मत आहे. त्याकाळातील बुरसटलेली रूढीपोषक मते, संस्कृतीरक्षणाचे निमित्त करून विचारवंतांची होत असलेली बदनामी, ऊठसूट खटले - कब्जे, लैंगिक विषयासारख्या जीवनाच्या महत्वाच्या पैलूवर भाष्य न करण्याची उघड उघड सक्ती व दमदाटी, ब्रह्मचर्यपालनाची खोटी आश्वासने, कामसुखातील चोरटेपणा, हेकेखोरपणा, आत्मबंधना इत्यादींबद्दल आज

वाचताना 'असाही एक काळ होता' याचे आश्चर्य वाटू लागते. समाजपरिवर्तनासाठी अत्यावश्यक असलेल्या गोष्टींची उघड चर्चा व्हायला हवी, विचारमंथन व्हायला हवे यांचा आग्रह धरणाऱ्यांना नामोहरम करणे, त्यांची निंदानालस्ती, त्यांच्याबद्दलची संवेदनविहीनता याबद्दल वाचताना आपला आजचा समाज किती बदलला आहे याचा अभिमान वाटतो. (तरीसुद्धा फार मोठा टप्पा गाठायचा आहे, अशी तक्रार अजूनही कुठेतरी ऐकू येत असते!) परंतु आताच्या पिढीला अशा प्रकारचे मोकळे वातावरण मिळवून देण्यास 'रधों' सारख्यांनी खस्ता खाल्या होत्या हे आपण कधीच विसरू शकत नाही.

आख्खा महाराष्ट्र 'रधों' यांना 'समाजस्वास्थ्य'कार म्हणूनच ओळखतो. पुनर्विवाहाची चळवळ व स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करणाऱ्या महर्षी धोंडो कर्वे यांचे थोरले पुत्र, रघुनाथरावानी मात्र वडिलांचा सामाजिक कार्याचा वारसा पुढे चालवला तरी त्यांच्या कार्याची दिशा अत्यंत वेगळी होती. वडिलांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन अपत्यांनी कार्य करून 'घराणेशाही' प्रस्थापित करावीत ही समाजाची अपेक्षा असते. परंतु 'रधों' मात्र स्वतंत्र विचाराचे होते. व त्यांनी हाती घेतलेल्या संततीनियमन व लैंगिक शिक्षण या कार्याला महर्षी कर्वेची संमती होती. 'रधों' यांनी या कार्याचा वसा गंमत वा काही तरी करायचे म्हणून घेतलेला नव्हता. त्यामागे अभ्यास होता, तळमळ होती व त्यांची कार्यनिष्ठा होती. फर्गसन कॉलेजमध्ये शिकत असतानाच त्यांना याविषयाचे गांभीर्य कळले होते. गुप्तरोगामुळे तरुणांचे आयुष्य बाद झाल्याचे त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले होते. योग्य वेळीच प्रतिबंधक उपाय न केल्यास अनाचार पराकाष्ठेला जाईल याची कल्पना होती. लोकसंख्येचे नियंत्रण ही काळाची गरज आहे हे त्यांनी त्याकाळी ओळखून संततीनिरोधांची साधनं वापरायला हवीत अशी आग्रहाची मांडणी केली. समाजाचा विरोध पत्करून त्यासाठी सल्ला, साधनं पुरवण्याची व्यवस्था, वापरण्याचे शिक्षण, इत्यादी गोष्टी त्यांनी उपलब्ध करून दिल्या. यातूनच त्यांचे द्रष्टेपण अधोरेखित होते. खरे पाहता त्यांच्या वैयक्तिक जीवनात असे काहीच घडले नव्हते की ज्यामुळे या विषयाचा सखोल अभ्यास करावा किंवा या प्रकारचे कार्य हाती घेण्याची प्रबळ इच्छा व्हावी. मुळातच त्यांचा स्वभाव अत्यंत भित्रा होता.

पदवी शिक्षणानंतर 'रधों'नी शिक्षक होण्यासाठी म्हणून डिप्लोमाच्या अभ्यासासाठी मुंबईला गेले. तेथे प्रो. जे. फ्रेझर व फ्रेंच भाषा शिकविणाऱ्या प्रो. पेल्टिए यांच्या संपर्कात आले. त्यांनी फ्रेंच भाषा शिकून घेतली. फ्रेंच समाजातील लैंगिक विषयातील उदारपणामुळे ते प्रभावित झाले होते. स्त्री-पुरुष संबंध, गुप्तरोग, संततिनियमन यावरील फ्रेंचभाषेतील पुस्तकांचा अभ्यास त्यांनी केला. त्याचकाळी त्यांना आपल्या जीवनकार्याचे उद्दिष्ट स्पष्ट झाले.

यानंतरच्या काळात त्यांनी अनेक ठिकाणी नोकऱ्या केल्या. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये ते गणित शिकवत होते. नंतर धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजमध्ये काही काळ नोकरी केली. तिथूनच उच्च अभ्यासासाठी पॅरिसला गेले. परत आल्यानंतर त्यांनी विल्सन कॉलेजमध्ये नोकरी पत्करली. या नोकऱ्या करत करतच ते संततिनियमनाचे

प्रचारकार्य करू लागले. त्याविषयी लेख लिहून जनजागृती करण्याचे प्रयत्न करत होते. परंतु त्यांची लैंगिक शिक्षणविषयीची आस्था रूढीप्रिय समाजातील इतरांच्या डोळ्यात खुपत होती. क्षुल्लक कारणामुळे नोकरीच्या ठिकाणी वरिष्ठांबरोबर खटके उडत होते. त्यामुळे रघुनाथ कर्वे वैतागून राजिनामा देऊन मोकळे होत होते. खरे पाहता कुटुंब चालविण्यासाठी व त्यांच्या ध्येयपूर्तीसाठी पैशाची कमतरता भासत होती. या कामासाठी कुणीही आपणहून वा मागितल्यानंतरसुद्धा एक पैसा द्यायला तयार नसत. तरीसुद्धा आर्थिक कुचंबणा सोसत त्यांनी आपल्या कार्यासाठी आयुष्य वेचले. त्यांच्या पत्नी, मालती कर्वे शिक्षिका होत्या व त्या संसाराचा आर्थिक भार उचलत होत्या.

समाजस्वास्थ्यचा पहिला अंक 15 जुलै 1927 रोजी व शेवटचा अंक रघुनाथ कर्वे यांच्या मृत्युच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजे 15 ऑक्टोबर 1953 रोजी प्रसिद्ध झाला. मृत्युपूर्वी त्यांनी अंकाची जुळणी करून ठेवली होती. डॉ. विलियम रॉबिन्सन हे न्यूयॉर्क येथील नामवंत डॉक्टर कामशास्त्राला वाहिलेले मासिक काढत होते. 'रधों'च्या वाचनात हे मासिक आल्यानंतर त्यातून स्फूर्ती घेवून समाजस्वास्थ्यसंबंधीचे कार्य 'रधों'नी सुरू केले.

समाजस्वास्थ्य निघण्याच्या अगोदरही 'रधों' अनेक ठिकाणी आपल्या आवडत्या विषयावर लेख लिहून पाठवित असत. काही ठिकाणी त्या छापूनही आल्या. काही सुबुद्ध वाचकांनी त्याला चांगला प्रतिसादही दिला. परंतु समाजप्रबोधनासाठी एवढे फुटकळ कार्य पुरेसे ठरणार नाही याची जाणीव होऊन अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतसुद्धा अत्यंत नेटाने हे कार्य सतत 26 वर्षे चालू ठेवले. 1931 साली त्यांनी लिहिलेल्या 'व्यभिचाराचा प्रश्न' या लेखामुळे समाजस्वास्थ्यावर खटला भरला गेला. 1943 साली त्यातील पत्रव्यवहाराला अक्षील ठरवून खटला भरला. या खटल्याच्या वेळी डॉ. आंबेडकर त्यांचे वकील होते. 1938 साली अंकातील जाहिरातीमुळे त्यांना न्यायालयासमोर उभे करण्यात आले. तरीसुद्धा न डगमगडा, नमते न घेता त्यांनी आपले कार्य तसेच चालू ठेवले. 'रधों' इतर लेखाबरोबर 'शारदेचे पत्र' या नावाचे सदर चालवत. उपस्थित केलेल्या प्रश्नांना उत्तर देण्याच्या हतोटीमुळे ते सदर लोकप्रिय झाले होते. लेखकांना मानधन दिले पाहिजे या विचाराचे ते होते. परंतु समाजस्वास्थ्यसाठी लिहिणाऱ्यांना मानधन देण्याइतकी कुवत त्यांच्यात नव्हती. म्हणूनच मासिकात लिहिण्यापासून घडी घालून पोस्टात टाकेपर्यंतची कामे त्यांना (व मालतीबाईंना) करावी लागत. मानधनाची अपेक्षा न करता कुणी चांगला लेख पाठविल्यास ते प्रसिद्ध करत होते. शकुंतला परांजपे पुस्तक समीक्षा लिहित होते व संततीनियमनाच्या प्रचार कार्यात व साधनं कशी वापरावीत याची प्रात्यक्षिके करण्यात त्यांना मदत करत होत्या.

1943मध्ये त्यांनी 'दोन बायका विशेषांक' ही काढला होता. त्याकाळात व्ही. शांताराम, राजकवी यशवंत, शंकरराव किलोस्कर, रा. ग. हर्षे, मामा वरेरकर, ना. सी. फडके यांनी पहिली बायको ह्यात असताना दुसरे लग्न केले होते. विशेषांक काढण्याइतपत हा विषय त्याकाळी ज्वलंत होता, हे लक्षात येईल. डॉ. अनंत देशमुख यांनी

अंकात लिहिणारे लेखक, प्रतिक्रिया देणारे वाचक व मदत करणारे मित्र व या अंकातील मांडणीला विरोध करणारे विरोधक यांच्याबद्दल विस्तृतपणे लिहिले आहे. ते सर्व मुळातूनच वाचायला हवे.

'रधों' जरी 'समाजस्वास्थ्य'कार म्हणून परिचित असले तरी त्यांचा बौद्धिक आवाका फार मोठा होता. इंग्रजीतील Reason या विवेकवादाला वाहिलेल्या मासिकाचे बहुतांश काळ ते संपादक होते. त्यांची विवेकवादावरील सडेतोड मांडणी आश्चर्यचकित करणारी होती. त्यांचा पी ई एन या जागतिक संस्थेशी संबंध होता. अनेक साहित्यसंस्था आणि नाट्यपरिषदा यांच्यात उठवस होती. ते स्वतः शास्त्रीय संगीताचे जाणकार होते. कामशास्त्र व संततीनियमनावरील पुस्तकांव्यतिरिक्त भूमितीवर त्यांनी एक पुस्तकही लिहिले होते. आहारशास्त्रावर ते लेख लिहित असत. डॉ. अनंत देशमुख यांनी 'रधों'च्या या अपरिचित पैलूवरही छानपैकी विवेचन केले आहे.

या वादळी व्यक्तीमत्वाचा परिचय यापूर्वीही अनेक लेखकांनी करून दिला आहे. *उपेक्षित द्रष्टा*, ले. दिवाकर बापट, 1970; *र.धों. कर्वे*, लेखक यदि फडके, (1981) यांच्या पुस्तकांना व म. वा. धोंड आणि डॉ. मंगला आठलेकर यांच्या 'रधों'वरील दीर्घ लेखांना रसिक मान्यता मिळालेली आहे. जाणकारांची प्रशंसाही मिळाली आहे. अमोल पालेकर यांचा 'रधों' च्या जीवनावरील *ध्यासपर्व* हा चित्रपट चांगलाच गाजला होता. परंतु डॉ. अनंत देशमुख यांचे 'रधों' वरील हे पुस्तक वाचताना लेखकाची चिकित्सक वृत्ती लक्षात येते. आजपर्यंत अज्ञात असलेल्या रघुनाथरावांच्या जीवनाचे कंगोरे यात स्पष्ट होतात. 'रधों'च्या साहित्याकडे सामाजिक अंगाने बघण्याचा हा दृष्टिकोन नक्कीच वाचकांना आवडेल!

'समाजस्वास्थ्य'कार डॉ. अनंत देशमुख,

पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, मूल्य: 210 रु; पृ.सं :247+

प्रसिद्धी: 14 Mar 11

34. वामनराव पटवर्धन: कार्य व कर्तृत्व

भारताला स्वातंत्र्य द्यायच्या वेळी ब्रिटिशांची मुत्सद्देगिरी भारत - पाकिस्तान अशा विभागणीपुरतीच मर्यादित नव्हती. तर देशाचा एक-तृतीयांश भाग 600 छोठ्या - मोठ्या संस्थानिकामध्ये वाटून पुढील राज्यकर्त्यांच्यापुढे एक जबरदस्त आव्हान देण्यातसुद्धा होती. परंतु सरदार पटेलसारख्या खंबीर व्यक्तीने हे आव्हान पेलून काही काळातच भारताला अखंडत्व प्राप्त करून दिले. ब्रिटिशांची जुलमी सत्तेचे प्रत्यंतर सर्वांना येत होते. परंतु संस्थानिकांची मनमानी कारभारात रूढी परंपरेला चिकटून बसलेल्या संस्थानातील सर्वसामान्यात स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही इत्यादी मूल्ये रुजविणे फार जिकिरीचे काम होते. आपापल्या राजे-रजवाड्यांच्या विरोधात उभे राहण्यासाठी प्रजेला उद्युक्त करावे लागत असे. अशाही परिस्थितीत सामाजिक व राजकीय सुधारणेच्या निकडीचे भान असलेले कार्यकर्ते नेटाने संस्थानामध्ये काम करत होते. महाराष्ट्रातील दक्षिणेकडच्या संस्थानामध्ये काम केलेल्या वामनराव पटवर्धन या भारत सेवक समाजाच्या कार्यकर्त्यांच्या कार्याचा व कर्तृत्वाचा परिचय

करून देणारे वामनराव पटवर्धन: कार्य व कर्तृत्व हे पुस्तक ज.शं. आपटे यांनी लिहिले आहे. या कार्यकर्त्याभोवती प्रसिद्धीचे वलय नसल्यामुळे आपल्या पिढीतील लोकांना हे नाव, कदाचित, ऐकूनसुद्धा माहीत नसणार. परंतु त्या काळात त्यांनी केलेले प्रयत्न, त्यांची तळमळ, खंबीरपणा, जिद्द, हे सर्व नोंद घेण्यासारखे आहे, हे पुस्तक वाचल्यानंतर कळते.

12 जून 1905 रोजी फर्गसन महाविद्यालयाच्या टेकडीवर सूर्योदयापूर्वी भारताच्या सेवेसाठी, सुधारणेसाठी व कल्याणासाठी शपथ घेणार्या ना. गोखले यांच्या सोबत असलेल्या तीन सहकार्यांमध्ये वामनराव पटवर्धन (1873-1939) होते. सुशिक्षित तरुण मंडळींनी त्यागाची व देशकार्यास समर्पण करून घेण्याची वृत्ती प्रकट करावी या गोखलेंच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन ह्यातभर सेवाव्रताचे काम करणारे वामनराव यांचा भारत सेवा संघ (सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी) या संस्थेच्या कार्यामध्ये स्थापनेपासूनच फार मोठा सहभाग होता. भारतसेवकाने पार पाडावयाचा कार्यक्रम व प्रत्येक कार्यकर्त्याने पाळावयाचा हवी असलेली सप्तव्रते यांचा तपशील वाचल्यास आजही त्यांची तेवढीच गरज आहे असे वाटू लागते. स्वार्थ साधण्यासाठीच राजकीय व सामाजिक कार्याचा आव आणणार्यांना मागच्या पिढीत निष्कामपणे व व्रतस्थवृत्तीने कार्य करणारे शेकडो कार्यकर्ते होते, यावर विश्वास बसणार नाही.

ना. गोखले यांच्याबरोबर काँग्रेसच्या इंडिया या नियतकालिकासाठी वर्गणीदार वाढविणे, संकल्पित रानडे अर्थशास्त्र संस्थेसाठी निधीसंकलन करणे, पत्र-व्यवहार करणे इत्यादी कामे भारत सेवक समाजासाठीची पहिली काही वर्षे यांनी केली. परंतु याहीपेक्षा मुद्रक व प्रकाशक म्हणून वामनराव पटवर्धन यांचे कार्य जास्त उद्बोधक आहे. मुद्रक व प्रकाशक म्हणून वामनराव यांनी 30-32 वर्षे काम केले. आर्यभूषण व ज्ञानप्रकाश या छापखान्यांचे मालकी हक्क भारत सेवक समाजाकडे आल्यानंतर या दोन्ही मुद्रणालयांच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी ना. गोखले यांनी वामनराव यांच्यावर सोपविली. 1936 मध्ये लागलेल्या प्रचंड आगीत संपूर्ण छापखाना भस्मसात झाला. संस्थेला फार मोठे नुकसान सोसावे लागले. तरीही नाउमेद न होता व्यवस्थापक म्हणून वामनराव यांनी मुद्रणालयाची पुन्हा उभारणी केली. त्यासाठी निधीसंकलन केले. सर्व कामगारांनी विनावेतन काम केले. कामगारांच्या श्रमातून पुण्यातील फर्गसन रस्त्यावर ही इमारत उभी राहिली. आर्यभूषणची मालकी जरी भारत सेवक समाजाकडे होती तरी वामनरावांचे सर्व राजकीय पुढार्यांशी व कार्यकर्त्यांशी स्नेहाचे संबंध होते. त्यांनी आपल्या संस्थेच्या व्यवसायात भेदभाव मुळीच दाखविला नाही न कोणाचीही अडचण होऊ दिली नाही.

मुद्रण व्यवसाय हाही देशसेवेचा भाग आहे अशीच त्यांची मनोमन खात्री होती. इंग्रजी, देवनागरी, गुजराथी, कन्नड, उर्दू लिपीतून छपाईचे काम केले जात असे. अनेक वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, इंग्रजी, मराठी, गुजराती नियतकालिके ग्रंथ इत्यादी येथे छापली जात. म.गांधीजींच्या हरिजन या साप्ताहिकाची छपाईसुद्धा काही काळ या छापखान्यात होत असे. कामगारांसाठी पतपेढी, प्रॉव्हिडंट फंड, बोनस, वेल्फेअर फंड यांचीसुद्धा वामनराव तरतूद करत असत. मुद्रण व्यवसायातील अडचणी व पुढील कार्यक्रमांचा आढावा घेणारे, 1937मध्ये मुद्रण

परिषदेच्या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष या नात्याने पटवर्धन यांनी केलेले भाषण आजही मार्गदर्शक ठरणारे आहे.

वामनराव मूळचे सांगलीचेच असल्यामुळे त्यांचा सांगली, मिरज, बुधगांव, जमखंडी या संस्थानांच्या अधिपतींशी घनिष्ठ संबंध होता. या संस्थानिकांच्या मुलांना शिकवत असल्यामुळे त्यांना 'मास्तर' म्हणून संस्थानिकांचा परिवार ओळखत असे. अशा संस्थानातील प्रजेला लोकशाही म्हणजे काय, संस्थानाच्या बाहेरच्या जगात काय चालले आहे याची कल्पना देण्यासाठी, त्यांचे प्रबोधन करण्यासाठी *संस्थानी स्वराज्य* नावाचे नियतकालिक त्यांनी चालविले. या भागातील संस्थानी चळवळीस योग्य दिशा, उठाव व कार्यक्रम देण्यात संस्थानी स्वराज्याचा व वामनरावांचा वाटा फार महत्वाचा होता. केसरीकार न.चिं. केळकर व वामनराव यांनी पुढाकार घेऊन संस्थानिकांच्या अधिपत्याखाली जबाबदार राज्य पद्धती राबविण्यासाठी अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषदेची स्थापना केली. वेगवेगळ्या संस्थानात तिची अधिवेशने भरविण्यात आली. ब्रिटिश सरकारचा संस्थानासंबंधीचा दृष्टिकोन, संस्थानिकांची वृत्ती प्रवृत्ती, जनतेला प्रशासनात सहभाग व योग्य प्रतिनिधित्व इत्यादी अनेक महत्वाच्या प्रश्नासंबंधीची चर्चा या अधिवेशनांत होत असे. भोर, औंध, फलटण, सांगली, कोल्हापूर, जमखंडी, मिरज, बुधगांव, या संस्थानातील जनतेला लोकशाही हक्क मिळवावेत म्हणून वामनराव यांनी भरपूर प्रयत्न केले. सभा, परिषदा, संमेलने भरवून जनता व संस्थानिकांसमोर आपली मते व उद्दिष्टे निर्भिडपणे ते मांडत होते.

भौगोलिक, राजकीय व सामाजिक परिस्थितीमुळे प्रत्येक संस्थानाच्या वेगवेगळ्या समस्या होत्या. संस्थानिकांच्या लहरीप्रमाणे कारभार चालत असे. अनेक हितसंबंधांचा गुंता होता. मान सन्मानाच्या चित्रविचित्र कल्पना होत्या. परंतु वामनराव समस्येच्या मुळांशी जाऊन उत्तरं शोधत असत. स्वतः उदारमतवादी असल्यामुळे दोन्ही बाजू नीटपणे ऐकून व्यवहारी, व्यापक व प्रयोगशील दृष्टेकोनातून निर्णय देण्याकडे व कार्यवाही करण्याकडे त्यांचा कल असे. अडी-अडचणीच्या प्रसंगी तडजोडीने काम करणे व लहानांपासून थोरांपर्यंत अत्यंत प्रेमाने वागणूक देणे यावर त्यांचा भर असे.

लेखकाने संस्थानातील परिस्थिती व त्यांच्या समस्या इत्यादीबद्दल अभ्यास करून त्यावेळचे चित्र उभे केले आहे. वामनरावांची संपूर्ण ओळख व्हावी यादृष्टीने अनेक संदर्भ तपासून व आवश्यक अशी अनेक परिशिष्टे जोडून एक ऐतिहासिक दस्तावेज तयार करण्याची जबाबदारी लेखकानी पूर्ण केली आहे.

मागच्या पिढीतील कार्याकडे तुसडेपणाने बघण्याच्या दृष्टीमुळे आपण काही चांगल्या गोष्टींना मुक्त आहोत याची कल्पना नसते. अनुभवांचा एवढा मोठा साठा असताना अनेक वेळा आपण उगीचच चाचपडत असतो. दरवेळी *रिइन्व्हेंटिंग द व्हील* करून वेळ, शक्ती व श्रम वाया घालवित राहतो. त्या दृष्टीने अशा प्रकारच्या पुस्तकांचा आपल्याला नक्कीच उपयोग होईल.

35. वैज्ञानिक दृष्टिकोन व आपण

रूढी-परंपरा, जात-तमात, उच्च-नीच इत्यादी कल्पनांना अजूनही कवटाळून बसलेल्या भारतीय समाजात इतर अनेक विकसनशील देशांना थक्क करणारे विविध प्रकारचे वैज्ञानिक व तंत्रज्ञान प्रकल्प यशस्वीरित्या राबविले जाताना दिसतात. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची फळे पण चाखली जात असतात. हे सर्व घडत असतानासुद्धा विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा विकास, विकासाचा वेग व त्यात सातत्य इत्यादीसाठी जी परिस्थिती, मानसिकता व प्रोत्साहन हवे ते अजूनही आपल्या देशात नाही. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे या समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन पूर्णपणे रुजला नाही. याच विचाराचा मागोवा लेखक, सुधीर पानसे यांनी आपल्या वैज्ञानिक दृष्टिकोन व आपण या पुस्तकात घेतला आहे. विज्ञानाचा अर्थ समजून घेऊन या समाजाची पुढील वाटचाल कशी असावी यासंबंधीची टिप्पणी लेखक या पुस्तकात करतात.

विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या योग्य विकासासाठी समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन असल्याशिवाय गत्यंतर नाही, याची प्रचिती विकसित देशांचा गेल्या 4-5 दशकांचा अभ्यास केल्यास लक्षात येईल. आपल्या देशाची आजची परिस्थितीसुद्धा 14व्या शतकातील युरोपियन देशासारखीच आहे. थोडासा प्रयत्न केल्यास आपला समाजसुद्धा गरुडझेप सहजपणे घेऊ शकेल, याची खात्री अभ्यासकांना आहे. म्हणूनच समाजपरिवर्तन वैज्ञानिकतेतून व्हावे असे सर्व संबंधितांना वाटत आहे. वैज्ञानिक मनोवृत्तीमुळे विकासाच्या चुकीच्या कल्पनांना आळा बसेल. त्यामुळे होणारे नुकसान टळेल. या दृष्टिकोनाच्या अभावी तंत्रज्ञानाच्या उपयुक्ततेची वा त्याच्या धोक्याची कल्पना येऊ शकणार नाही. परंतु यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे नेमके काय, ती रुजविण्यासाठी काय उपाय करावे लागतील, कुठून सुरुवात करावी, काय किंमत मोजावी लागेल ... इत्यादी गोष्टी समजून घेणे गरजेचे आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पाया, या दृष्टिकोनासाठी अत्यंत आवश्यक असलेला कार्य-कारणसंबंधाचा विचार, प्रयोग करून निष्कर्ष काढण्याची रीत यावर लेखक भर देत आहेत. गृहितकं वा सिद्धांतांची मांडणी व प्रयोगात्मक अशा हायपॉथिसिसचा प्रायोगिक पडताळा यातील अन्योन्यसंबंध लक्षात येणे या दृष्टीने महत्वाचे ठरतात. वैज्ञानिकांची मानसिकता व त्यांचे विज्ञानव्यवहार या गोष्टींच्या अनुषंगाने असले पाहिजेत. ईश्वरावरील श्रद्धेच्या पायावर समाजाची झालेली जडणघडण समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजण्याच्या मार्गातला अडसर ठरते की नाही यावर लेखकाची टिप्पणी आहे. वैज्ञानिक प्रगतीच्या संदर्भात धर्म व नीती व यांचा विज्ञानावर होणारा परिणाम या गोष्टीचा वेध लेखकाने घेतला आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञान व्यवहाराचा मुख्य गाभा असलेल्या प्रयोगशीलतेला वाव या भारतीय समाजात मिळतो की नाही, स्वतः प्रयत्न करणे, प्रयत्नांना प्रोत्साहन देणे, या गोष्टी या समाजाला जमतात की नाही, यावर लेखक विस्तृतपणे चर्चा करतात. आधुनिक तंत्रज्ञान म्हणजे केवळ

उपभोगाची साधने पुरविणारी कामधेनू नसून या सर्व व्यवहारांकडे अधिक डोळसपणे बघायची गरज आहे, असा इशारा लेखक देऊ इच्छितात. विज्ञान व भ्रामक विज्ञान (pseudo science) यांची बेमालूम सरमिसळ नेहमीच व्यवहारात आढळते. किंबहुना भ्रामक विज्ञान इतके प्रभावीपणे पुढे पुढे येत असते की विज्ञान त्यासमोर फिके पडते. विज्ञानाचे कपडे घालून भ्रामक विज्ञान मिरवत असते. यातला नेमका फरक ओळखण्याच्या विषयी लेखकाने कार्ल पॉपरवरील लेखात चर्चा केली आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या वाढीतील प्रमुख अडसरामध्ये आधुनिक जीवनपद्धतीतील ताण-तणाव, दैनंदिन जीवनासाठी करावा लागणारा संघर्ष, चंगळवाद इत्यादी मुद्दे नेहमीच पुढेकेले जातात. परंतु हे सर्व अनादी काळापासून घडत आहे, याचा आपल्याला विसर पडतो. कुठलाही बदल समाजाला कधीच रुचला नाही. त्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाला दोष देण्याचे कारण नाही, हे लेखकाचे म्हणणे पटते. एकाच वेळी आपल्याला ही सर्व आधुनिक साधने हवीहवीशी वाटतात व त्याचवेळी त्याबद्दल एकाप्रकारची भीतीसुद्धा वाटत असते. ही मानसिकता अपरिपक्व मनोवृत्तीचे लक्षण आहे. युरोपियन समाजांशी तुलना केल्यास ते समाज त्यामानाने आपल्या पुढे गेले आहेत याचे एक प्रमुख कारण निर्भयतेत आहे. लेखकाच्या मते वैज्ञानिक दृष्टिकोन वरून लादता येत नाही. काही मूठभर लोकांपुरताच तो मर्यादित ठेवल्यास त्याचा उपयोग होणार नाही. त्यासाठी आपल्या सर्वांना जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. प्रसंगी संघर्षाची तयारी ठेवावी लागेल. परिश्रम करावे लागतील. समाजाची वैचारिक बैठकच पूर्णपणे बदलावी लागेल,

समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, वैज्ञानिक साक्षरता, वैज्ञानिक मनोवृत्ती व चिकित्सकपणा रुजविण्यातील मुख्य अडचण उच्च वर्गीय व उच्च विद्याविभूषित गटाची आहे. कारण या गटाला समाजात चिकित्सकपणा रुजल्यास त्याच्या हितसंबंधांना व शोषणव्यवस्थेला धक्का बसेल याची सतत भीती वाटत असते. वन्यजीवन, कृषीजीवन, धर्मजीवन व यंत्रजीवन या टप्प्यातून विकसित झालेला आपला समाज विज्ञान व तंत्रज्ञानाला अपरिचित नाही. परंतु गेली 1000 वर्षे बुद्धीभेद केल्यामुळे हा समाज अंधारात चाचपडत आहे. त्याला प्रबोधन, कृती कार्यक्रम, चळवळ, संघर्ष इत्यादी द्वारे जागृत केल्यास कुठलीही गोष्ट असाध्य नाही. केवळ पुस्तकी व्यवहारातून हे साध्य होणार नाही, या लेखकाच्या म्हणण्याबद्दल दुमत असायचे कारण नाही.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आपण, सुधीर पानसे

लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, मूल्य रु 100

प्रसिद्धी: 28 Mar 11

36. मन्वंतर: समूहाकडून स्वतःकडे

सुरेश द्वादशीवार या लेखकाने साप्ताहिक 'साधना' आणि दैनिक 'लोकमत' मधून वेळोवेळी लिहिलेल्या लेखमालेची पुस्तकी आवृत्ती म्हणजेच मन्वंतर हे पुस्तक. पुस्तकाची सुरुवातच आमचे मन थांबले की बुद्धी? या

प्रश्नाने होते व वाचकांना आत्मपरीक्षण करण्यास उद्युक्त करते. लेखकाच्या मते आपल्या देशाच्या पुरतेच विचार करण्याचे ठरविल्यास 1930 नंतर नवा विचार नाही आणि आद्य शंकराचार्यांच्या मृत्युनंतरच्या आठव्या शतकानंतर नवे तत्व चिंतन नाही. याचाच अर्थ आपण बुद्धीच्या संदर्भात कुठेतरी कमी पडत आहोत, याची जाणीव लेखक करून देत आहे. कदाचित हे विधान या क्षेत्रातील अभ्यासकांना धाडसाचे वाटेल. परंतु पुस्तक वाचता वाचता लेखकाच्या या विधानाशी - अंशतः का होईना - आपल्याला सहमती दर्शवावी लागते. विचारवंतांची (व सामान्याची) अशी स्थिती का झाली, जागतिक परिप्रेक्ष्यातून बघू लागल्यास आपण कुठे कमी पडत गेलो, याचा विचार करण्याची वेळ आली आहे, असे लेखकाला वाटते. विसाव्या शतकाच्या कालखंडात भारतीय समाज मार्क्सवाद, गांधीवाद, हिंदुत्ववाद आणि आंबेडकरवाद या विचार प्रवाहाने ढवळून निघत होता. परंतु हे वैचारिक प्रवाह लोकचळवळीत रूपांतरित होऊ शकल्या नाहीत. गेल्या 80 वर्षांत समाजमनाला भावणारा असा एकही नवा विचारप्रवाह का जन्माला आला नाही, हा प्रश्न लेखकाला भेडसावतो. त्याचेच उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न पुस्तकातील इतर लेखामधून लेखक करत आहे.

ज्ञानाची थोर व प्राचीन परंपरा असलेल्या आपल्या देशात तत्वज्ञांचे दुर्भिक्ष का जाणवते? याचे उत्तर शोधताना आपले तथाकथित विचारवंत धर्म व तत्वज्ञान यांचे सरमिसळ करत आहेत असे लेखकाला वाटते. मुळात धर्म व तत्वज्ञान या दोन परस्पर भिन्न बाबी आहेत. धर्म ही व्यवस्था तर तत्व हा ज्ञानप्रकार आहे. धर्माचा संबंध श्रद्धेशी व तत्वज्ञानाचा चिकित्सेशी असतो. शरणागत मन धर्माला शरण जाण्याच्या पावित्र्यात आणि प्रश्न विचारणारी बुद्धी नवीन विचारांना जन्म देण्यात धन्यता मानत असते. परंतु धर्माने स्वतंत्र विचार करण्याला अपराध मानला. धर्माबाहेर काही चांगले असू शकते असे मांडणाऱ्यांना मज्जाव केला. त्यामुळे धर्मविरोधी विचार मांडण्याचे धाडस करणाऱ्या तत्वचिंतकांची संख्या मुळातच कमी आहे. युरोपप्रमाणे आपल्या देशात प्रबोधनयुगाची पहाट व्हावयाची आहे, असे लेखक नमूद करू इच्छितो.

वैचारिक क्षेत्रात गेली शंभर दोनशे वर्षांत फक्त अनुकरणापलिकडे आपले असे काहीही नाही. मुळात आपल्या मनाभोवतीची जुनी तटबंदी अजून आहे तशीच आहे. आपले आदर्श अजून पूर्वीचे आहेत. *तू ब्रह्म आहेस, स्वःतला ओळख* यापलिकडे आपण (अजूनही) जायला तयार नाही. कदाचित यात मुक्त स्वातंत्र्य उपभोगण्याचे भय किंवा अशाश्वत उद्याची अव्यक्त भीती असेल. समाजमनाच्या या मनस्थितीचा मागोवा घेत असताना लेखकाला आजची सामाजिक स्थिती समूहापासून सरकत सरकत व्यक्तिगततेकडे जात आहे असे वाटते. म्हणूनच पुस्तकाचे उपशीर्षक समूहाकडून स्वतःकडे असे आहे. ही वाटचाल कशी होत गेली याचीच मांडणी लेखक काही उदाहरणांच्या आधारे स्पष्ट करतो.

आज आपल्याला ईश्वर, धर्मसंस्थापक, सम्राट वा महात्मा यांची गरज वाटेनासे झाले आहे. माणूस एकटा असूनही

तो स्वयंभू होत आहे. आणि समूहात नसूनही सामर्थ्यवान ठरत आहे. गेल्या 30 -40 वर्षांच्या आपल्या इतिहासाकडे ओझरती नजर टाकली तरी हे आपल्याला स्पष्ट दिसते. एके काळी पं. नेहरू, शास्त्रीजी, इंदिरा गांधी यांची नावे उच्चारली तरी माणसं गंभीर होत. नम्र होत. नंतरच्या प्रधानमंत्र्यांची नावे हळू हळू पुसटशी होत गेली. धर्म, जात वा राज्य यात समूहमानसिकता वाढीला जात होती. व हे करताना स्वहिताकडे दुर्लक्ष कर वा समाजासाठी त्याग करही शिकवण दिली जात असे. ईश्वर, धर्म वा जात यातून व्यक्तिला दिलासा मिळत असे. या भिऱ्या मानसिकतेतून बुवाबाजी बोकाळली. देवळातली गर्दी वाढली. प्रवचनातून सत्संगातून दिलासा मिळाला. असुरक्षिततेच्या भावनेमुळे आपले निर्णय धर्मावर, जातीच्या पुढाऱ्यावर किंवा एखाद्या ग्रंथावर ढकलले जात होते. परंतु समाजातील उपेक्षितांच्या अपेक्षा उंचावल्या. ज्यांना आजवर गृहित धरले जात होते तसे धरण्याचा काळ संपला. जातीच्या पुढाऱ्यांचा दबदबा ओसरू लागला. फतव्यांचे बळ कमी होऊ लागले. निवडणुकीच्या राजकारणापुरते जातीची ओळख राहिली. जाती व धर्म बहुमुखी व बहुकेंद्री झाले. एकाहून अधिक प्रवाह येऊ लागले. प्रत्येक प्रवाहागणिक पुढारी झाले. प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्के बसू लागले. कनिष्ठ मानले गेलेले वर्ग वरिष्ठांना आव्हान देऊ लागले. त्यातूनच समूह मानसिकता हळू हळू लयाला जाऊ लागली व त्याची जागा व्यक्ती घेऊ लागल्या.

हे स्थित्यंतर केवळ समाजापुरते मर्यादित न राहता कुटुंब व्यवस्थेपर्यंत पोचले. कुटुंबप्रमुख हा प्रकार अस्तंगत होत आहे. विभक्त कुटुंब, छोटे कुटुंब, सुटसुटीत कुटुंब अशी व्यवस्था रूळ लागली. जातीप्रथा धूसर होऊ लागल्या. आंतरजातीय विवाह रूढ होऊ लागले. आंतरराष्ट्रीय लग्नाचे कुतूहल संपले. विवाहावाचून मातृत्वाच्या अधिकाराला मान्यता मिळू लागली. आता तर समलैंगिक विवाहाला कायद्याची मान्यता मिळाली. धर्म धोक्यात आहे, भाषा बुडायला लागली आहे, संस्कृतीला ओहोटी लागली आहे असे ओरडून सांगणाऱ्यांचा ढोंगीपणा लोकांच्या लक्षात येत आहे. सत्तास्थानावर सामान्य माणसांचे प्रतिनिधित्व करणारे - हळू हळू का होईना - येत आहेत. जातीचे राजकारण, धर्मवर्चस्व, भाषा वा राष्ट्रप्रेम यांची जाहीरवाच्यता करून सत्ताकेंद्रे काबीज करण्याचे दिवस संपत आले आहेत. लेखकाच्या मते अजूनही जात, धर्म, भाषा व पैसा यांचे वर्चस्व कुठे ना कुठेतरी असले तरी हा काळ फार दिवस टिकणार नाही. समूहकेंद्री समाजास व्यक्तीकेंद्री होण्यास वेळ लागणार नाही.

परंतु हे जरी खरे असले तरी मुळात आपला समाज इतका का मागे राहिला याचेही विश्लेषण लेखकाने एका लेखात केला आहे. आपल्या ज्ञान परंपरांनी या जगाला मिथ्या वा दुखमय ठरवून त्यापासून सुटका करून घेण्यावरच जास्त भर दिला. सर्वम् दुखम्, सर्वम् क्षणिकम् असे म्हणत मानवी अस्तित्वाला कुरूपपणा बहाल केला. परिणामी आमच्या विज्ञान संशोधन परंपरा थांबल्या. ऐहिक व्यवहारात रस घेण्याजोगे काही नाही हे एकदा ठरविल्यानंतर अनास्था, निवृत्ती वा निर्वाणाविषयीचे आकर्षण वाढते व भौतिक प्रगतीच्या शक्यताच नाहिशा होतात.

आज पाश्चात्य देशात धर्म हा विरंगुळाचा व ईश्वर हा मानसिक दिलासा देणारा भाग बनत आहे. राजकारणाचे

कुतूहल असले तरी त्यात आकर्षण राहिले नाही. समाजाला जसा डॉक्टर वा वकील वा कुशल कार्मिक लागतो त्याचप्रमाणे शासकही हवेत, एवढीच समज आता शिल्लक राहिली आहे. समूहापासूनचे हे तुटलेपण व्यक्तिगततेकडे नेत असले तरी ती नव्या व्यवस्थेतील समस्या दूर करू शकणार नाही. नव्या व्यवस्थेत नीतिव्यवहाराला धर्म वा धर्मशास्त्र यांचा आधार असणार नाही. ईश्वरीप्रसाद वा कोप यांचे भय असणार नाही. नव्या नीतिधर्माला समाजाच्या मान्यतेची गरजही भासणार नाही. लिव्ह इन रिलेशन्स, विवाहावाचून मातृत्व हा स्त्रीचा अधिकार आहेत व या अधिकारांना धक्का देणाऱ्या गोष्टी खपवून घेतल्या जाणार नाहीत.

आज आपण एका संक्रमणावस्थेतून जात आहोत असे लेखकाला वाटते. आपल्या समोर एकीकडे मूलभूत अधिकार व दुसरीकडे रूढी, परंपरा, चालीरीती, सामाजिक नियम अशी द्वंद्वात्मक स्थिती उभी आहे. याचा अर्थ समुदायाचे संरक्षण नाही म्हणून व्यक्ती हवालदिल होत आहे असे नाही. एकाकी माणसांच्या या समाजातही व्यक्ती भिन्न वा समविचारी माणसं जोडत आहे. जातबांधव, रक्तातली नाती, जात बांधव यांच्यापेक्षा मैत्रीच्या संबंधावर हा समूह टिकत आहे. नातेसंबंधातील जाचकता बोलून दाखवण्याइतपत मनमोकळेपणा आला आहे. पटत नसल्यास ताणून धरण्यात अर्थ नाही, एवढा समज आलेला आहे. म्हणूनच पुढील काळात घटस्फोटांचे प्रमाण वाढतीलही. याचा अर्थ सर्व प्रश्न संपले असेही कधीच होणार नाही. मात्र हे प्रश्न व्यक्तीचे असतील. त्यांचे स्वरूप समजुतीच्या अनुभवांवर आधारलेले असतील व त्यात व्यवहारिक मानसिकता असेल. परंतु व्यक्तिगततेकडे वाटचाल करत असलेल्या समूहावर धर्माची पकड सैल होवू लागल्यामुळे धर्म डोळे झाकून बसणार नाही. धर्म हा कदाचित राजकीय पक्ष म्हणून नव्या स्वरूपात येण्याची शक्यता आहे असे लेखकाला वाटते. लेखकाने धर्माच्या या नव्या स्वरूपाबद्दल विस्तृतपणे चर्चा केली आहे.

लेखकाच्या मते यानंतर नीतीला साथ विज्ञानाची असणार आहे. उद्याचे जग लोकशाहीचे असेल आणि ते सुजाण व सुबुद्ध नागरिकांनी केलेल्या कायद्याचे आणि त्या कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या न्यायाचे असेल. या जगाचे अगदीच वेगळे नीतीतत्वे असतील. परंतु यात अराजकता वा राज्यविहीन निसर्गावस्था नसेल. या सर्व गोष्टी माणसांना जगाचा नागरिक बनवतील. येथे स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार हा अपसमज दूर होईल. देश, धर्म, जाती, वंश यांच्या मर्यादा ओलांडून राजकीय लोकशाहीबरोबरच आर्थिक लोकशाही रुजू लागेल.

लेखक ज्याप्रकारे भविष्यकाळाचे चित्र रंगवतो त्या प्रकारचे जग किती वर्षांनंतर येईल हे काळच ठरवू शकेल. परंतु लेखकाचा हा आशावाद चुकीचा वा कल्पनारम्य किंवा अतार्किक आहे असे पुस्तक वाचून झाल्यानंतर वाचक कधीच म्हणणार नाही. यातच लेखकाची प्रतिभा आहे!

मन्वंतर: समूहाकडून स्वतःकडे, सुरेश द्वादशीवार

साधना प्रकाशन, पुणे , किं: 100 रु, पृ.सं. 126

प्रसिद्धी: 4 Apr 11

37. स्नेहबंध

आठवणीचे जग हे विचित्र जग आहे. काही गोड आठवणी मनाला गुदगुल्या करतात, आपल्याला हसवतात तर कडू आठवणी रडवतात, मन विषण्ण करतात. या आठवणी आपल्या का दुसऱ्यांच्या, यामुळे काही फरक पडत नाही. फक्त आठवणींचे वर्णन व्यवस्थित हवे. म्हणूनच प्रसिद्ध लैंगिक तज्ञ डॉ. विठ्ठल प्रभू यांनी *स्नेहबंध* या पुस्तकामधून ज्या काही मोजक्या व्यक्तींच्या गोड आठवणी सांगितल्या आहेत त्या वाचताना आपले मन हरवून जाते. कालकुपीतून आपण काही काळ मागे गेल्यासारखे वाटू लागते. लेखकांनी वर्णन केलेल्या गोष्टी आपण प्रत्यक्ष अनुभवत आहोत की काय असे वाटू लागते.

डॉ. प्रभू यांनी प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे आयुष्याच्या वाटचालीत अनेक माणसे भेटतात. त्यातली काही अविस्मरणीय असतात. त्यांचे नाते परिसासारखे ठरते. ती मनात घर करून बसतात. अशी माणसे शाळा कॉलेजात भेटली. व्यवसायानिमित्त भेटली. अचानक भेटली. किंवा त्यांना भेटावयास गेलो. त्यांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे भारावलो गेलो. त्यांचे वागणे, बोलणे इतके आपुलकीचे, त्यांची सर्जकता, त्यांचे आदर्श इतके मानात ठसणारे की ते निकटचे बनले. त्यांच्याविषयी इतरांना सांगावे असे वाटले.

डॉ. प्रभू स्वतः एक सिद्धहस्त लेखक असल्यामुळे त्यांनी रंगविलेले व्यक्तिचित्रं मनाला हुरहुर लावतात. यातील अनेक व्यक्तींची दूरान्वयानेही आपली ओळख नाही, नावही कधी ऐकण्यात वा वाचनात आलेले नाही. यातील अनेक जण हयातीतही नसावीत. तरीसुद्धा त्यांच्यावरील व्यक्तिचित्रण वाचताना आपणही यांना कुठेतरी पाहिल्याचा अनुभव आपल्याला येतो.

लेखकांनी उल्लेख केल्या प्रमाणे यातील माणसं केवळ लेखकांचे समव्यवसायिक वा लेखकाचा गोतावळा अशा स्वरूपाचे नाहीत. त्यात पुलसारखे हरहुन्नरी लेखक, कुसुमाग्रजासारखे थोर कवी, जयवंत दळवीसारखे नाटककार - कवी, सोपानदेव चौधरीसारखे महा कवी असे अनेक जण भेटतात. यांच्याबद्दल आपण कुठे ना कुठे तरी वाचलेले असतो. त्यांच्या कलांचा आस्वादही घेतलेले असतो. परंतु लेखकाच्या डोळ्यामधून पाहताना या व्यक्ती अगदीच वेगळे वाटू लागतात. त्यांची संवेदनशीलता, माणुसकीवरील प्रेम, कलेशी असलेला प्रामाणिकपणा, दुसऱ्यांच्या उपयोगी पडण्यासाठीची धडपड, या गोष्टी उठून दिसतात. नटवर्य मामा पेंडसे वा तबलावादक निखिल घोष या मागच्या पिढीतील कलाकारांबद्दल वाचताना आपला आदर द्विगुणित होतो.

दादरच्या ओरिएंट हायस्कूलमध्ये शिकत असताना पुल देशपांडे व त्यांच्या पत्नी सुनीता ठाकूर तेथे हे दोघेही शिक्षक म्हणून काम करत होते. त्या दोघांचा कोर्टिंगचा हा काळ होता व लेखक त्याचे साक्षिदार होते. डॉ. विठ्ठल प्रभूंनी आपली लैंगिक शिक्षणावरील *निरामय कामजीवन* हे पुस्तक पुलंना पाठविल्यानंतर पुलंनी दिलेल्या

उत्तरात याविषयीची त्यांची कळकळ प्रकर्षाने जाणवते. पुल म्हणजे एक अद्भुत रसायन होते याचा प्रत्यय पुलवरचा लेख वाचत असताना येतो.

काही निमित्ताने कुसुमाग्रजला लेखक भेटले व लेखकाच्या अत्यंत आवडते झाले. तात्यासाहेबांच्या आवडी निवडी, कवी म्हणून त्यांच्यातील प्रतिभा, त्यांचा भला मोठा मित्रपरिवार, इत्यादीबद्दलची लेखकाची टिप्पणी मनाला सुखावते. जयवंत दळवी हे मागच्या पिढीतील एक प्रतिभावान नाटककार होते. प्रेक्षकांना अंतर्मुख होऊन विचार करायला लावणारे नाटककार अशी त्यांची ख्याती होती. ते मुळातच माणसांचे लोभी होते. गप्पा मारण्यात त्यांना रस होता. दळवींनी अनेक कथा लिहिल्या, कादंबऱ्या लिहिल्या, विनोदी लेखन केले, नाटकं लिहिली. दळवींची जिद्द आणि आतून असणारी प्रखर उर्मीमुळे झपाटल्यासारखे ते लेखन करत. आपल्या लेखनात त्यांनी कधी तडजोड केली नाही की मतं बदलली नाहीत. चक्र या त्यांच्या गाजलेल्या कादंबरीत सेक्सविषयक प्रसंगांचे वर्णन आहेत. सेक्सविषयी इतके स्पष्टपणे लिहिणारे लेखक मुळात स्त्रीलंपट असावेत असा वाचकांचा समज होत असतो. पण वास्तवात दळवी अत्यंत साळसूद होते. कुठल्याही प्रकारची टवाळखोरी त्यांनी केली नसावी. पुस्तकाच्या जगात मात्र त्यांनी रंगविलेली पात्रे अत्यंत खोडकर व अफलातून असायच्या. हा सर्व विरोधाभास लेखकानी छानपैकी टिपलेला आहे.

निसर्गकन्या बहिणाबाई यांचे सुपुत्र सोपानदेव चौधरी यांच्या मुलाखतीवरील लेख आपल्याला कवींच्या जगात घेऊन जातो. ज्या सहजतेने बहिणाबाई कविता करत याचे आश्चर्य वाटू लागते. मामा पेंडसे हे जुन्या काळातील रंगभूमी गाजविलेले नटवर्य. परंतु आधुनिक काळाची जाण असणारे एक व्यक्तिमत्व. त्यांचीसुद्धा लेखकाने मुलाखत घेतली व या मुलाखतीतून त्यांचे एक आगळे वेगळे चित्र त्यांनी उभे केले आहे.

लेखकाने व्यक्तिचित्रं निवडताना केवळ नावाजलेल्या व्यक्तींचीच निवड केली असे नाही. त्यांच्या परिचयातील प्रा. रमेश तेंडूलकर व त्यांच्या कुटुंबियाबद्दलही अत्यंत आपुलकीने *तेंडूलकर्स* या लेखात लिहिले आहे. प्रसिद्ध क्रिकेटपटू सचिन तेंडूलकर यांचे वडील रमेश तेंडूलकर जुन्या पिढीतील मध्यमवर्गीय मानसिकतेतील असूनसुद्धा आपल्या मुलाला क्रिकेटसारख्या अत्यंत बेभरवशाच्या खेळाचे करीअर करण्यास कसे काय प्रोत्साहन दिले याचे आश्चर्य वाटते. या कुटुंबियाच्या सालस स्वभावाचे अनेक प्रसंगांचे वर्णन लेखकाने या लेखात केले आहे.

लेखकाच्या स्नेहबंधातील मित्रांमध्ये कोठावळे कुटुंबियांना आदराचे स्थान आहे. डॉ. प्रभू यांना लेखक म्हणून घडविण्यात या कुटुंबियांचा फार मोठा वाटा आहे, असे लेखक मान्य करतात. केशवराव यांनी अत्यंत जिद्दीने उभे केलेले ग्रंथ व्यवहार पाहताना खरोखरच आश्चर्य वाटू लागते. याचबरोबर केशवरावांच्या मृत्युनंतर नाउमेद न होता त्यांचे बंधू तुकारामशेट व मुलगा अशोक यांनी उभे केलेले ग्रंथसाम्राज्य दृष्ट लावण्यासारखे आहे.

काही निमित्तामुळे डॉ. प्रभू यांची भेट आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे आद्य हृदय रोपणकार डॉ. ख्रिश्चन बर्नार्ड आणि मानसतज्ञ डॉ. जॉन मनी यांच्याशी झाली. यांच्याबद्दलही लेखकाने थोडक्यात लिहून वाचकांना वैद्यकीय क्षेत्रातील महान कार्याची ओळख करून दिली आहे. मुंबईतील प्रसिद्ध डॉक्टर्स डॉ. ए व्ही बाळिगा व डॉ. भा नि. पुरंदरे हे लेखकाचे व्यवसायातील गुरुतुल्य सहकारी. या जगावेगळ्या डॉक्टरांच्या जीवनशैलीबद्दल वाचताना असेही डॉक्टर्स असू शकतात याचे आश्चर्य वाचते.

शिक्षकी पेशात आयुष्य वेचलेल्या हाडाच्या शिक्षकांना त्यांच्या जीवनाबद्दलच्या अपेक्षा काय आहेत असे विचारल्यास आम्ही आयुष्यभरात हजारो विद्यार्थ्यांना निरपेक्षपणे शिकवतो, त्यांना घडवतो. त्यातील एखाद्याने जरी आमची आठवण काढली तरी आमचे जीवन सार्थक झाले असे म्हणू. डॉ. विठ्ठल प्रभू यांनी अशाच शिक्षकांपैकी वि ह कुलकर्णी, टी के जोशी व प्रफुल्लदत्त या शिक्षकांच्या आठवणींना व्यक्तिचित्रांच्या लेखनामधून उजाळा देतात. राजकारणी म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर नेहमीच्या पठडीतील व्यक्ती उभी राहते. परंतु संगीततज्ञ आरोग्यमंत्री, डॉ. ललिता राव या राजकीय क्षेत्रात वावरणाऱ्यात अपवाद ठरावेत. डॉ. प्रभू यांनी तोंडभरून त्यांचे कौतुक केले आहे.

डॉ. प्रभू यांनी 'नवी तीर्थक्षेत्रे' या सुदीर्घ लेखात डॉ. रजनीकांत आरोळे दंपती, अभय बंग दंपती आणि आमटे कुटुंबीय यांच्या कार्याबद्दल, त्यांच्या व्यक्तिवैशिष्ट्याबद्दल छानपणे लिहिले आहे. हा लेख म्हणजे वैद्यकशास्त्र शिकणाऱ्या होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरणारा आहे.

डॉ. प्रभू यांनी जपून ठेवलेल्या अशा लोकोत्तर व्यक्तींच्या आठवणींना उजाळा दिल्यामुळे आपल्यासारख्या सामान्य वाचकांना त्यांच्याबद्दल थोडे फार तरी कळू शकले. नसल्यास काळाच्या पडद्याआड असे किती तरी व्यक्ती गेले असतील की त्यांच्या आठवणी सांगणारे पण कुणीही नाहीत!

संदर्भ, डॉ. विठ्ठल प्रभू

मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, मूल्य: 200 रु; पृ.सं: 182

प्रसिद्धी: 11 Apr 11

38. मूल्यशिक्षण

प्रत्येक पिढीतील वयस्कर व्यक्तींची पुढच्या तरुण पिढीच्या नीतिमूल्यांबद्दल काही ना काही तरी तक्रार असते. तसेच प्रत्येक वयस्कर व्यक्तीला आपण आपल्या पाल्यावर योग्य संस्कार करू शकलो नाही, याची पण खंत वाटत असते. या सर्व प्रकारात संस्कार म्हणजे काय, नीतिमूल्ये म्हणजे काय, कोणती मूल्ये जीवनमूल्ये म्हणून

स्वीकारावीत, मूल्ये स्थळ-काल-व्यक्ती निरपेक्ष असू शकतात का, मुळात ती शिकवता किंवा शिकता येतात का, असे अनेक प्रश्न आपल्या समोर उभे राहतात. या व इतर अनेक प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध सुमन ओक यांनी मूल्यशिक्षण या पुस्तिकेतून घेतला असून प्रत्येक शिक्षक, शिक्षिका व पालकांनी वाचला पाहिजे असा हा दीर्घ निबंध आहे.

सुमन ओक एखाद्या कसलेल्या संशोधिकेप्रमाणे मूल्यशिक्षणाची सर्व बाजूनी तपासणी करत शिक्षक व पालक म्हणून याविषयी आपली काय जबाबदारी आहे याची जाणीव करून देतात. सामान्यपणे धर्माचे परिपालन म्हणजेच संस्कार व रूढी परंपरांचे तंतोतंत पालन म्हणजेच नीतिमूल्ये असे अनेकांना वाटत असते. खरे पाहता धर्मशास्त्राव्यतिरिक्त अनेक शास्त्रांचा नीतिमूल्यांशी घनिष्ठ संबंध आहे. तत्वज्ञान, मानसशास्त्र, इतिहास, मानववंशशास्त्र, संस्कृती अशा नानाविध ज्ञानशाखांतून नीतिमूल्यांचा ऊहापोह केलेला असतो. परंतु प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्यप्राण्यासारखेच अजूनही आपण नैसर्गिक घटनांच्या कार्यकारणांचा विचार न करता सोपी कर्मकांडे, पूजा-अर्चा, व्रत-वैकल्ये इत्यादींनाच धर्म म्हणून कवटाळत आहोत व त्यांनाच जीवनमूल्ये असे समजत आहोत. यामुळे आपली मानसिकवृत्ती पलायनवादी होत आहे. वर्तमानकाळातील ऐहिक जीवनापेक्षा मरणोत्तर मोक्षाच्या मृगजळाच्या पाठीमागे जाण्यास प्रवृत्त केले जात आहे. त्यामुळे जीवनमूल्यांच्याबाबतीत गोंधळल्यासारखे, नेमके काय करावे हे कळेनासे झाले आहे.

इंदुमती पारिख यांनी प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे या पुस्तिकेचा रोख याच जगात, याच जीवनात यशस्वी होण्यासाठी लागणारी नीतिमत्ता कशी असेल व त्यासाठी काय करायला हवे, याचा विचार करण्यास प्रवृत्त करण्याचा आहे. विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आपली समाजरचना व वैयक्तिक जीवन जास्त गुंतागुंतीचे होत चालले आहे. जीवनपद्धतीस सुसंगत ठरेल अशी प्रगती वा कालानुरूप बदल मात्र नैतिकतेमध्ये होत नाही. त्यामुळे निर्माण झालेली सांस्कृतिक दरी भरून काढायची म्हणजेच प्रत्येकाने जाणतेपणाने आपापली मूल्यप्रणाली निर्माण करायची व ती आचरणात आणायची. तसेच इतरांनाही या वस्तुस्थितीची जाणीव होण्यास मदत करायची.

मूल्यांचा ऱ्हास का होत आहे याचा शोध घेताना कुटुंब, धर्मसंस्था व शिक्षणसंस्था नैतिक शिक्षण देण्याबाबत अपयशी ठरल्या आहेत असे लेखिकेला वाटते. " सामाजिक उत्क्रांतीमुळे मानवी समाजरचना गुंतागुंतीची, स्तरांमध्ये विभाजित व विषमतापूर्ण होऊ लागली व प्रत्येक बदलाबरोबर जुन्या मूल्यांची जागा नवीन मूल्ये घेऊ लागली."

मूल्यप्रणाली परिवर्तनशील असावी यावर भर देताना लेखिकेने मूल्यप्रणालीत कसे बदल होत गेले याचा काही तक्त्यांच्या आधारे सुरेख आढावा घेतला आहे. विचार केला तरी रोजच्या व्यवहारातील आचारांच्या नियंत्रणासाठी एखादी आचारसंहिता वा निर्णयप्रक्रिया यांना काही महत्व दिलेले जाणवत नाही. हिंदू धर्म व इतर धर्म यात कुठल्या नैतिकमूल्यांना अग्रक्रम दिला जातो याची नोंदही लेखिकेने घेतलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर

काळातील अनेक शिक्षणतज्ञांनी स्वार्थत्याग, धैर्य, अस्मिता, मानसिक स्वातंत्र्य, विचारप्रवणता, चिकित्सक वृत्ती, राष्ट्रप्रेम, सांस्कृतिक एकात्मता इत्यादी मूल्यांवर भर देत असतानाच संस्कृती, राष्ट्रीयता व परंपरा यांची केवळ कदर करण्यावर न थांबता त्यांचे विश्लेषण करावे व त्यातील दुर्बल व प्रतिगामी गोष्टींचा त्यागही करावा असे प्रतिपादन करत होते. अध्यात्मिकतेतून बुद्धीप्रामाण्यवादाकडे ही वाटचाल असावी यावर सर्व शिक्षणतज्ञांचे एकमत होते. मानवतावाद, मानवी मूल्ये व वैज्ञानिक दृष्टिकोन ही मूल्ये रुजविल्यास धार्मिकता, अध्यात्मिकता, व त्याचे अपत्य असलेली भिक्षावृत्ती यातून पुढची पिढी मुक्त होण्याची शक्यता आहे असे लेखिकेला वाटते.

सध्याच्या धार्मिक व मूलतत्त्ववादाच्या उन्मादाच्या मगरमिठीतून सुटका होण्यासाठी मानवी परिस्थितीतच मूल्यांचे श्रोत शोधणे गरजेचे आहे. यासाठी वर्तनवादीशास्त्र, जनुकशास्त्र, मानववंशविज्ञान, पर्यावरण या विज्ञानशाखांकडे वळायला हवे. लेखिकेच्या मते मानवी मेंदूची विशिष्ट रचना तसेच जनुकीय परिणामांची दखल घेतल्याशिवाय मानवी प्रेरणांची उकल होणार नाही. एकपेशीय प्राण्यांपासून प्रगत मानवापर्यंतच्या उत्क्रांतीचा आढावा घेत असताना त्यांच्या प्रेरणेत कशा प्रकारे बदल होत गेला याचे एक चित्र तिने उभे केलेले आहे.

मुला-मुलींच्या भावनिक विकासाकडे शिक्षक व पालक पुरेसे लक्ष देत नाहीत अशी खंत लेखिका व्यक्त करते. मुला-मुलींचे ज्ञान व बौद्धिक क्षमता यांचे मूल्यमापन नेहमी केले जाते. परंतु भावनिक विकास, त्यांचा वर्तनावर होणारा परिणाम, एखाद्या कृतीमागील प्रेरणायांचेही मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. नाही तर शाळांमधून देत असलेल्या मूल्यशिक्षणाला अर्थ राहत नाही. उदाहरणार्थ, मनुष्य स्वभावानुसार राग येणे काही वेळा आवश्यक आहे. पण तो योग्य कारणासाठी, योग्य वेळी व योग्य प्रकारे व्यक्त झाला पाहिजे. योग्य कृतीत त्याची परिणती झाली पाहिजे. भावनांच्या उद्रेकामुळे उत्पन्न होणारा मानसिक त्रास कसा हाताळायचा, त्याचा मुकाबला कसा करायचा यावर भर देणे हाही मूल्यशिक्षणाचा भाग बनला पाहिजे. भावनोद्रेकामुळे उत्पन्न होणारा मानसिक त्रास केवळ वैयक्तिक बाब म्हणून दुर्लक्ष करता येत नाही. कारण त्याचे परिणाम सामाजिक मूल्यप्रणालीवर होऊ शकतात. त्यामुळे मूल्यांचे स्पष्टीकरण, मूल्यप्रालीचा विकास व मूल्यामधील संघर्ष यांचाही परिचय मूल्यशिक्षणाचा भाग झाला पाहिजे.

25-30 पानांची ही पुस्तिका आशयघन असून आज आपल्यासमोर 'आ'वासून उभे राहिलेल्या नवीन पिढीतील मूल्यांच्या ज्हासाबद्दलच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा हा एक स्तुत्य व प्रामाणिक प्रयत्न लेखिकेने केला आहे. या सुदीर्घ निबंधाबद्दल चर्चा होऊन काही ठोस पावले उचलल्यास पुढची पिढी नक्कीच आपल्याला कृतज्ञ राहील!

मूल्यशिक्षण, सुमन ओक

प्रयास, पुणे, किं 25 रु

प्रसिद्धी: 18 Apr 11

39. माझ्या सार्वजनिक जीवनाची बखर

गरीब, दलित, व अनाथ यांच्याबद्दल केवळ कणव व दया असून भागत नाही. तर ज्या समाजामध्ये तुम्हाला परिवर्तन घडवून आणायचे आहे, समाजातील जी दुखणी दूर करायची आहेत ती मुळात उद्भवणारच नाहीत, अशी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी सामाजिक संदर्भाचा आणि समाजरचनेच्या जडणघडणीचा शास्त्रीय अभ्यास व विचार केला पाहिजे.

(जे.सी. कुमारप्पा)

या विचाराने प्रेरित होऊन आयुष्यभर समाजकल्याणाच्या कार्याला वाहून घेतलेल्या डॉ. शरश्चंद्र गोखले यांनी आपल्या सार्वजनिक कार्याचा व कार्यासंदर्भातील चिंतनाचा आढावा *माझ्या सार्वजनिक जीवनाची बखर* या पुस्तकात घेतला आहे. पत्रकारितेचा वडिलांकडून मिळालेला वारसा व आवड असूनसुद्धा अगदीच 'बेभरवशा'च्या समाजकार्याची निवड त्यांनी त्याकाळी केली. शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करून व्यवस्थितपणे नियोजन केल्यास समाजकल्याण व समाजविकास यासारख्या क्षेत्रांतही भरीव कामगिरी करता येणे शक्य आहे, याचा प्रत्यय पुस्तक वाचताना जाणवतो. *भान राखून योजना आखल्या पाहिजेत व बेभान होऊन त्या अंमलात आणायला हव्यात*, याप्रमाणे त्यांनी ह्यातभर काम केले आहे.

आपल्या सार्वजनिक जीवनाचा आढावा घेताना डॉ. गोखले, तरुण वयात त्यांच्या संपर्कात आलेल्या अच्युतराव पटवर्धन, काकासाहेब गाडगीळ, कॉम्रेड डांगे, केशवराव जेधे, प्रा. स. वा. कोगेकर इत्यादी प्रमुख विचारवंतांचा आवर्जून उल्लेख करतात. गांधीवादी व मिशनरी कार्यकर्त्यांच्या कार्याचेही त्यांना आकर्षण वाटे. या सर्वांच्या प्रभावामुळे मुंबई येथील टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस या संस्थेत लेखकाने स्नातकोत्तर शिक्षण घेतले. याच काळात पाकिस्तानातून आलेल्या निराश्रितांच्या पुनर्वसनाचा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांना मिळाला.

शिक्षण संपवल्यानंतर गोखले यांनी समाजकल्याण खात्यात नोकरी पत्करली. त्याकाळी समाजकल्याणाचा भर कायदा व सुव्यवस्थेवरच जास्त होता. त्यासाठी गुन्हेगार जमातीवर निर्बंध लादणारा कायदा, भिक्षा प्रतिबंधनाचा कायदा किंवा अनाथ मुलांना कोर्टापुढे आणणारा कायदा हा समाजकल्याणाचा भाग मानला गेला होता. हे सर्व कायद्यांचे इलाज वरवरचे आहेत, त्यामुळे मूळ प्रश्नांना बगल दिली जाते याची जाणीव झाल्यामुळे सरकारी नोकरीत असूनसुद्धा गोखले यांनी खात्याची ध्येय धोरणे बदलण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. या देशातील सर्व सामाजिक प्रश्नांना दारिद्र्याची व विषमतेची चौकट असल्याने हे थातुर मातुर उपाय कामाचे नाहीत, त्यासाठी नवीन विकासतंत्र आत्मसात करायला हवे, असे त्यांना वाटत होते.

नोकरीच्या निमित्ताने गोखले यांना उन्मार्गी मुले, भिकारी, अपंग, हिजडे अशा समाजातील उपेक्षितांमध्ये

प्रत्यक्षपणे काम करण्याचा अनुभव मिळाला. ब्रिटिशांच्या काळी समाजातील उपेक्षितांना दाखल करण्यासाठी रिमांड होम्स, बेगर्स होम्स सारख्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या होत्या. तीच परंपरा स्वातंत्र्योत्तर काळातही पुढे चालवली जात होती. "प्रश्न उपेक्षित मुलांचा असो, पतित स्त्रियांचा असो, वृद्धांचा असो, अपंगांचा असो वा भिकाऱ्यांचा असो, संस्थांच्या रेफ्रिजरेटरमध्ये एकदा सामाजिक प्रश्न गोठला म्हणजे समाजाची जबाबदारी संपली असे समजले जात असे." परंतु अशा उपेक्षितांमध्ये कार्य करताना केवळ मायाळू अंतर्करण असून चालत नाही, त्यासाठी शास्त्रीय ज्ञानाची जोड असली पाहिजे. हे स्वतःच्या अनुभवावरून गोखले यांनी सिद्ध केले. व्यावसायिक ज्ञान व सामाजिक बांधिलकी हे एकत्र आल्यामुळे अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतसुद्धा काम करता येते, हे पुस्तक वाचताना कळते.

अनाथ बालकांच्या संदर्भात अनेक प्रश्नांची चर्चा लेखक करतात. प्रथमतः मूल म्हणजे मोठ्या माणसाची छोटी आवृत्ती असे समजू नये, त्यालाही स्वतंत्र व्यक्तिमत्व असते, याची जाणीव ठेवली पाहिजे, असा लेखकाचा आग्रह आहे. 'उन्मार्गी मुलांच्या बाबतीत घरची शिक्षण पद्धती, परिस्थिती, आईबापांची वागणूक, मित्रांची संगती, प्रलोभन, गरज वगैरे अनेक कारणं त्यांच्या उन्मार्गीपणाला जबाबदार असतात. परंतु समाज मात्र ही कारणं अस्तित्वातच नाहीत अशा प्रकारे बेजबाबदारपणे वागत असतो. मूल हे प्रेमावर जगणारे आहे हे आईला कळते, पण 'हाउसमदर'ला समजत नाही. 7-8 वर्षांच्या मुलांना हॉस्टेलमध्ये ठेवून शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करणारे उच्च मध्यमवर्गातील आई - वडील याचा बोध घेतील अशी अपेक्षा आहे. बालपण हरवलेल्या मुलांचे व्यक्तिमत्व वेगळेच बनते, अशी मुले अकालीच प्रौढ होतात ही लेखकाची खंत आहे. म्हणूनच लेखकाला पालकत्वाचे शिक्षण जरूरीचे वाटते.

नोकरीच्या काळात गोखले यांना काही काळ चेंबूर येथील कुष्ठरोग्यांच्या संस्थेतही काम करावे लागले. कुष्ठरोग्यांकडे एक माणूस म्हणून न पाहता एक 'केस' म्हणून पाहण्याची संकुचित दृष्टी अशा संस्थाचालकांमध्ये रुजलेली असते. समाजातील संवेदनाहीनतेवर लेखकाने बोट ठेवले आहे. कुष्ठरोग्यांबद्दल समाजात असलेल्या गैरसमजाबद्दल, तिटकाऱ्याबद्दल लेखकाने विस्तृतपणे लिहिले आहे.

चेंबूरच्या संस्थेत कुष्ठरोग्यांव्यतिरिक्त अपंग, धडधाकट, वृद्ध, स्त्रिया, मुले इत्यादींना पोलीस रस्त्यावर भीक मागतात म्हणून पकडून आणून येथे सोडत. रस्त्यावरच्या माणसांना गुन्हेगार ठरविणाऱ्या या कायद्यावर व अशा प्रकारचे कायदे पास करणाऱ्या सत्ताधारी वर्गावर लेखक आपला राग व्यक्त करतात. 'दारिद्र्याच्या, कुष्ठरोगाच्या वा अनाथ - अपंगपणाच्या आसुडाखाली झोडपली गेलेली ही माणसं रस्त्यावर आली म्हणून त्यांना गुन्हेगार ठरवणे हा काही उपाय नव्हे.' समाजमनात कायद्याने आमूलाग्र परिवर्तन होऊ शकते, हा एक जोपासलेला भ्रम आहे, असे लेखकाला वाटते.

भीक मागणाऱ्यांबद्दल विचार करताना लेखकाच्या मनात अनेक प्रश्न उभे राहतात: माणसं भीक का मागतात? आपल्याला एखादी वस्तू उसनी मागायची असेल तरी किती ओशाळवाणे वाटत असते. मग सारी लाज सोडून, सारा स्वाभिमान टाकून आपल्या व्यक्तिमत्वाचा नायनाट करत ही माणसे रस्त्यावर एकेक पैसा मागत कशी उभी राहत असतील? साऱ्या वेदना, यातना आणि विरूपता याचे जे लाजिरवाणे प्रदर्शन रस्त्यावर मांडले जाते त्यात सत्य किती आणि नाटक किती? समाज जर या प्रश्नाचे उत्तर न शोधता केवळ दयाबुद्धीने शिळेपाके अन्न त्यांच्या पदरात टाकून सामाजिक जबाबदारी झटकत असेल तर डाव उलटण्याची शक्यता आहे असा इशारा लेखक देत आहेत. अन्नाच्या एकेक घासासाठी तासन् तास रांगा लावून बसलेल्या माणसांना परिस्थितीने लाचार केलेले असते. ही माणसे कुठल्या थराला जावू शकतील याचा नेम नाही. म्हणून त्यांच्याकडे जळते निखारे म्हणूनच बघायला हवे असा धोक्याचा इशारा गोखले देतात.

भारतीय समाजकल्याण संस्थेचे कार्यकारी सचिव आणि आंतरराष्ट्रीय समाजकल्याण मंडळाचा आशिया व पॅसिफिक विभागाचा प्रमुख म्हणून काम करताना या क्षेत्रातील अनेक नामवंतांचा परिचय लेखकाला झाला. संशोधन व अनुलेखन यांची गरज किती आहे याचा आढावा लेखकाने या निमित्ताने घेतला आहे. विकासाची व्याख्या करताना ती पैशामध्ये व करता सर्वसामान्यांना विकासाची संधी कितपत मिळते व त्याचा उपयोग कितपत होतो यावर ठरवावीत, असे लेखकाला वाटते. अडचणीत असलेल्या एकट्या दुकट्या व्यक्तीचे प्रश्न सोडवणे नेहमीच सोपे असते. त्या कामाची पावतीपण लगेच मिळते. परंतु शासनाने धोरण बदलणे वा धेरणाला नवी दिशा देणे फार जिकिरीचे असते. ही एक अत्यंत सावकाश व निर्विकारपणे घडणारी प्रक्रिया आहे. शिवाय प्रस्थापितांच्या बाजूने असलेली कुठलाही बदल न स्वीकारण्याची सुस्त नोकरशाही कायम विरोध करत ओसते. अशा प्रतिकूल वातावरणातसुद्धा लेखकाने काही महत्वाचे बदल घडवून आणल्याचा प्रत्यय पुस्तक वाचताना येतो.

ज्येष्ठ नागरिकांच्या न्याय्य हक्कासाठी त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांची चर्चा पुस्तकात आहे. वृद्धांच्या सुविधांकडे समाजकल्याण म्हणून न पाहता राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून पाहावे असे लेखकाला वाटते. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय धोरणे घडवताना ती राबवण्याची जबाबदारीपण धोरणे ठरविणार्यांनी घेतली पाहिजे. वंचित झालेल्यांचे तातडीचे प्रश्न प्रत्यक्ष काम करून सोडवणे हे महत्वाचे आहे. दया - दान यापेक्षा स्पॉन्सरशिप ही समाजकल्याण कार्यातली नवीन संकल्पना आहे. प्रायोजिततेचे महत्व ओळखून **Community Aid Sponsorship Program - CASP** (समाजविकास साह्य आणि प्रतिपादन कार्यक्रम) या नावाच्या राष्ट्रीय संस्थेची स्थापना करण्यात लेखकाचा सिंहाचा वाटा आहे. स्पॉन्सरशिप म्हणजे दान वा उपकार नसून सामाजिक काम करण्याची नियोजनबद्ध पद्धती म्हणून त्याकडे बघायला हवे, असे लेखकाला वाटते. अनाथ, अपंग, मुलांसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा व शिक्षणासारख्या मूलभूत सुविधा पुरवून त्यांना आत्मनिर्भर करण्यासाठी ही संस्था मदत करत आहे.

साचेबंद आयुष्याच्या मागे न जाता उपेक्षितांमध्ये आशावाद व जिद्द निर्माण करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा, त्यामागील चिंतनाचा आढावा लेखकाने घेतला आहे. सामाजिक कार्य करू इच्छिणाऱ्या तरुणांपुढे नेहमी संघर्षात्मक कार्य की सेवाभावी कार्य असा प्रश्न उभा राहत असतो. आपापल्या कुवतीप्रमाणे त्याचे उत्तर शोधले जाते. गोखले यांनी दुसरा मार्ग पत्करून त्यातही भरीव कामगिरी केली आहे. या प्रकारच्या कार्याला शास्त्रीय बैठक असून नियोजनपूर्वकपणे काम करणे शक्य आहे, हे त्यांनी सप्रमाण दाखवून दिले आहे. कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक उंचीबाबत विचार करताना त्या समाजात निरोगी, अव्यंग, शक्तीशाली नागरिकांना कोणती वागणूक मिळते यापेक्षा अनाथ, अपंग व नावडत्या नागरिकांच्याकरता काय व्यवस्था केली आहे, त्यांना कोणती वागणूक मिळते यावरूनच त्याचे श्रेष्ठत्व ठरवायला हवे. असे वाटणाऱ्या लेखकाने उपेक्षितांच्या सेवेला जीवनमूल्य मानल्यामुळे त्यांच्या या बखरीला वेगळा अर्थ प्राप्त झाला आहे.

माझ्या सार्वजनिक जीवनाची बखर , डॉ. शरश्चंद्र गोखले

श्रीविद्या प्रकाशन, मूल्य: 250 रु

प्रसिद्धी: 25 Apr 11

40. आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ

आहे त्या परिस्थितीशी जुळवून घेणे, परिस्थितीप्रमाणे स्वतःलाच आकार देणे, *आहे ते असे आहे, यात बदल करण्याची गरज नाही* असं समजून आयुष्य कंठणे, हे स्वतःचं अस्तित्व टिकवण्याचे सहजसुलभ मार्ग आहेत. भोवतालच्या गरजेप्रमाणे आपण बदलत राहणे, समाजवास्तवाशी मिळतजुळतं घेऊन सर्वमान्य मूल्ये, रूढी, अंधविश्वास, कर्मकांडे, व्यावहारिक संकेत इत्यादी मान्य करणे व त्यांचे तंतोतंत पालन करणे हे केव्हाही बिनधातू असते. परंतु काही धडाडीची माणसं ही प्रस्थापित पाऊलवाट सोडून वेगळ्या दिशेने जातात. मळलेल्या वाटेने न जाता नवीन वाट शोधत असतात. नवीन वाट तयार करतात. त्यात धन्यता मानतात. नवीन वाट तयार करणे व त्या वाटेच्या शेवटी काय असेल याचा शोध घेणे यातून त्यांना आनंद मिळतो. यशापयशाची चिंता त्यांना सतावत नाही. अशाप्रकारे प्रस्थापित जीवनापासून फारकत घेऊन नवीन वाटांच्या शोधात असलेल्या व आदिवासी क्षेत्रात काम केलेल्या काही कार्यकर्त्यांचा परिचय डॉ. गोविंद गारे यांनी *आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ* या पुस्तकाद्वारे करून दिलेला आहे.

यात वर्णन केलेल्या कार्यकर्त्यांना या क्षेत्रात काम करण्यासाठी स्थूलमानाने गांधीवादी-सर्वोदय विचार, राष्ट्र सेवादलाचे संस्कार, साम्यवादी विचार, व हिंदू वा ख्रिश्चन धार्मिक विचार, यापैकी एखाद्यातून मिळालेली प्रेरणा आहे. एकीकडे सेवा, त्याग, मदत, यावर भिस्त असलेले कार्यकर्ते आहेत. तर दुसरीकडे जनसंघटन, आंदोलन, संघर्ष यावर भर देणारे कार्यकर्ते आहेत.

बाळूभाई मेहता, ताराबाई मोडक, खेजीभाई चौधरी, भूमीसेनेचा काळूराम धोदडे, लोकबिरादरीचे डॉ. प्रकाश व मंदा आमटे, मेधा पाटकर, विवेक व विद्युल्लता पंडित, इत्यादींच्या कार्याची ओळख करून देणारे लेख मुळातूनच वाचावयास हवेत. बाळूभाई मेहता यांना खानदेशचे गांधी असेच संबोधले जात असे. गांधीजींच्या सर्वोदय विचारांना कृतीरूप देणे हेच त्यांचे ध्येय होते. शिक्षकांना प्रशिक्षणाची व्यवस्था, आदिवासी ग्रामोद्योग अशा योजना त्यांनी राबविल्या. त्यातून आदिवासी निर्भर होतील हे पाहिले. ताराबाई मोडक यांनी बालशिक्षण हेच जीवनकार्य मानून आदिवासींच्यात राहून या क्षेत्रात अनेक प्रयोग केले. बालवाडी, आंगणवाडी या संकल्पनांना मूर्तरूप देऊन महाराष्ट्रभर त्याची अंमलबजावणी करण्यास उद्युक्त केले.

मनोरचे काळूराम धोदडे यांनी आदिवासी समाजासाठी दिलेला लढा, स्वातंत्र्य पूर्व काळातील कुठल्याही स्वातंत्र्ययोद्ध्याच्या लढ्यापेक्षा तसूभरही कमी नाही. गोदावरी परळकरांचा, साम्यवादी विचारांचा पगडा धोदडे यांच्या खांद्यावर होता. प्रस्थापिताविरुद्ध लढण्यासाठी आदिवासींची भूमीसेना नावाची संघटना त्यांनी उभी केली. या भूमीसेनेने सामूहिक गुंडगिरी मोडून काढली. शेतमजूरांच्या किमान वेतनासाठी लढा दिला. कूळकायद्याची नीटपणे अंमलबजावणी करण्यास शासनाला भाग पाडले. गावोगावी तरुण मंडळांची, मजूर संघटनांची स्थापना केली. लग्नाचा खर्च कमी करण्यासाठी आदिवासींच्यामध्ये सामूहिक लग्नाची प्रथा रुजविली.

माडिया गोंड या आदिवासी जमातीमध्ये राहून हेमलकसा या छोट्या गावाच्या परिसरात बाबा आमटे यांचा लोकबिरादरीचे प्रकल्प राबविणारे डॉ. प्रकाश व डॉ. मंदा आमटे यांचे नाव परिचित आहे. डॉ. गारे यांचा या दांपत्यावरील लेख आपल्याला परत एकदा त्या माडियांच्या रम्य परिसरात फिरवून आणतो. नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या मेधा पाटकर यांनी प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या प्रश्नावर जिवाचे रान केले होते हे आपण कधीच विसरू शकणार नाही. मार्केट संस्कृतीशी संबंध नसलेल्या तडवी, वसावा, पावरा या प्रकल्पग्रस्त आदिवासी जमातींना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न आज जरी इतिहासजमा झाल्यासारखे वाटत असले तरी त्याकाळी ते ज्वलंत प्रश्न होते. केवळ जमिनीच्या तुकड्याऐवजी जमिनीचा तुकडा वा घराला घर देवून प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचे प्रश्न सुटत नाहीत हे जगाला त्यांनी ठणकावून सांगितले. या अटीतटीच्या समस्यावर वर्ल्ड बँकसुद्धा विकास प्रक्रियेपेक्षा सावकारांचीच भूमिका बजावत होती हे वाचताना आपल्यालाही चीड येते. धरणग्रस्तांच्या जैविक संस्कृतीचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या, सरकारी दृष्टीकोनातून केल्या जाणाऱ्या विनाशकारी विकासाविरुद्ध नर्मदा बचाव आंदोलनाचा हा लढा होता.

वसई, पालघरच्या परिसरात काम करणारे विवेक व विद्युल्लता पंडित या दांपत्याबद्दलचा लेख वाचताना आपण एखाद्या चित्रपटाची स्क्रिप्ट तर वाचत नाही ना, असे वाटते. सत्य हे कल्पनेपेक्षा जास्त धक्कादायक व दाहक असू शकते याची प्रचीती येते. कुठल्याही मागासलेल्या प्रदेशात शिक्षण, आरोग्य इत्यादी छोट्या मोठ्या कल्याणकारी

योजना राबविणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे त्या गावातील तथाकथित प्रतिष्ठित वर्ग उत्साहाने स्वागत करतो. कौतुक करतो. शक्य तेवढी मदतही त्या कार्यकर्त्याला केली जाते. परंतु या प्रतिष्ठितांच्या शोषणव्यवस्थेवर बोट ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या कुटिल कारस्थानांना सीमा राहत नाही. त्यात कोण कोण किती बळी पडतील याचा अंदाज करता येत नाही. विधायक संसदेद्वारे अशा विषमव्यवस्थेचे वाभाडे काढणारे प्रश्न घेऊन लढा देणाऱ्या या दांपत्याला अनेक कष्ट भोगावे लागले. वेळी प्रसंगी उपाशी राहिले. त्यांना मारहाण झाली. रातोरात बेघर होण्याची पाळी आली. जेलमध्ये गेले. तरीही त्यांनी हार मानली नाही. एस एम जोशी, सदानंद व सुधा वर्दे यांनी त्यांचे मनोबल वाढविले. वेठबिगारातून आदिवासी मुक्त होतात, परंतु त्यांचे नीटसे पुनर्वसन होत नाही ही त्यांची व्यथा आहे.

या कार्यकर्त्यांव्यतिरिक्त आदिवासींच्याबद्दल सहानुभूतीने काम केलेले बाळासाहेब खेर, मधुकरराव पिचड, विठ्ठलराव गेडाम यांच्याबद्दलचे लेख या संग्रहात आहेत. प्रसिद्धीवल्याच्या बाहेर असलेले परंतु तळमळीने व जिद्दीने काम केलेले काँ. बी.के. देशमुख, बळवंत अग्निहोत्री, दामोदरदास मुंदडा, शेमुअल चव्हाण, महाजन गुरुजी, दादासाहेब लिमये इत्यादींच्या कार्याचा व जीवनाचा आढावा लेखकाने घेतला आहे.

डॉ. गारे यांचे हे पुस्तक वाचताना काही गोष्टी प्रकर्षाने जाणवू लागतात. फक्त 10 -12 वर्षांपूर्वी असा एखादा समाज, अशी एखादी जमात पुढारलेले म्हणून घेणाऱ्या महाराष्ट्रात होती याची कल्पनाच करवत नाही. सर्वात महत्वाचे म्हणजे या समाजाला आपल्यावर अन्याय होत आहे, आपले शोषण होत आहे, आपल्या गरीबीचे कारण दुसरे तिसरे काही नसून शोषणावर जगणारा जंगल ठेकेदारांचा, वनखात्यातील नोकरांचा प्रतिष्ठित समाज आहे, याची जाणीवच नव्हती. 15 ऑगस्ट, 26 जानेवारी म्हणजे नेमके काय असते, भारताला स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे काय झाले हे समजावून सांगावे लागत होते. हा आदिवासी समाज व्यसनाधीन व निरक्षर रहावा म्हणून जाणीवपूर्वक प्रयत्न अजूनही केले जातात. सामाजिक कार्याला वाहून घेतलेल्या जिद्दी कार्यकर्त्यांना हे सहन होणे शक्य नाही. त्यांच्याबरोबर राहून, मिळून मिसळून त्यांच्याच बोलीभाषेत बोलत हे कार्यकर्ते त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करत असतात. जीवाला जीव देणारा हा समाज त्यामानाने अजून निरागस आहे. शहरी छक्के पंजे कळत नाहीत. परंतु त्यांना खऱ्या अर्थाने मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रगल्भ कार्यकर्त्यांची भली मोठी फळी उभी करावा लागेल.

पायात चप्पल वा स्लीपर, काखेत शबनम पिशवी व अंगावर जाडे भरडे कपडे घालून काम करणारे कार्यकर्ते नवीन पिढीच्या उपहासाचे विषय झालेले आहेत. इतरांविषयी बेपर्वा असणे व आपला स्वार्थ साधत राहणे यालाच शहाणपणा म्हणत असतील तर या पुस्तकात वर्णन केलेल्या सर्व व्यक्ती वेडे आहेत असेच म्हणावे लागेल. परंतु या वेड्यांनी जागोजाग उभे केलेले नंदनवन पाहिल्यावर आपले जीवन कस्पटासमान आहे असेच वाचकाला वाटेल. इतरांच्या कार्याविषयी - त्यातही विधायक कार्याविषयी - तुच्छता बाळगणे व येताजाता कशाही शब्दात

ती व्यक्त करणे हा अनेकांचा स्वभाव बनलेला आहे. सार्वजनिक जावनातून आदर्शवादी विचारांची झालेली पीछेहाट व सत्ता हेच एकमेव साध्य मानून तिचा उघडपणे पुरवलेला पिच्छा, या गोष्टी समाजहितकारक नाहीत हे ठणकावून सांगणारे कार्यकर्ते व अभिजन आपल्याला हवे आहेत. डॉ. गारेसारख्या लेखकांची अशा प्रकारची पुस्तकं वाचून समाजकार्याची धुरा संभाळणारी नवीन पिढी तयार होईल अशी आशा करू या!

आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ, डॉ. गोविंद गारे

श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, किंमत: 225 रु

प्रसिद्धी: 9 May 11

41. छत्तीसगड नियोगींचे आंदोलन आणि सद्यस्थिती

साठ सत्तरच्या भारावलेल्या काळात शंकर गुहा नियोगींचे नाव आपण नेहमी ऐकत होतो. डाव्या चळवळीच्या ठिकठिकाणच्या कार्यकर्त्यांचा हा हिरो एकाएकी भांडवलदारांच्या खुनशीपणाचा बळी झाला. ही बातमी वाचल्यानंतर मनं सुन्न झाली. परंतु अशा प्रकारच्या लढ्यांचा व लढावूपणाचा शेवट असाच होणार हे गृहितच धरले होते. पुस्तकाचे शीर्षक, *छत्तीसगड नियोगींचे आंदोलन आणि सद्यस्थिती*, वाचून पुस्तक हातात घेत असताना या आठवणीं उफाळून आल्या. रंगनाथ पठारे स्वतः तेथे जावून लेखनाची जमवाजमव केली हे प्रस्तावनेत वाचल्यानंतर खरच काही तरी वैचारिक खाद्य मिळेल याची खात्री पटली व लेखकांनेसुद्धा निराश केले नाही, हे विशेष.

छत्तीसगड हे शंकर गुहा नियोगी यांचे कार्यक्षेत्र. त्याकाळी अजूनही त्याला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा मिळाला नव्हता. वेगळे राज्य झाले नव्हते. नियोगी यासाठीसुद्धा लढत होते. आसाममधील एका कनिष्ठ मध्यमवर्गीय कुटुंबात जन्मलेला हा तरुण रोजगाराच्या निमित्ताने बिहारच्या या भागातील भिलाईच्या पोलाद कारखान्यात काम करतो, कामगारांच्या दुखात सहभागी होतो, या वेगळ्या मुलुखातल्या लोकांमध्ये मिसळतो, तिथल्या लोकांची सुख - दुःख, त्यांची संस्कृती, त्यांची अस्मिता, त्यांच्याशी इतका जोडून घेतो की तो त्या लोकांचाच होऊन जातो.

(टिपिकल बंगाली वागणं, स्वतःला झोकून घेणं...) सामान्य माणसांच्या दुःखाशी बांधिलकी, सत्यनिष्ठा, सचोटी, जीवनमूल्यांवर विश्वास, मनाचा समतोलपणा आणि अजोड निष्कलंक चारित्र्य यांच्या बळावर तीव्र इच्छाशक्तीचे आंतरिक सामर्थ्य वापरून एखादा माणूस असंघटित, दुर्लक्षित, पीडित, अशिक्षित माणसांची संघटना उभी करून किती अद्भुत कार्य करू शकतो, हे एक अपवादात्मक उदाहरण ठरेल.

रंगनाथ पठारे यांनी नियोगींच्या कार्याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन केले आहे, हे प्रत्येक पानापानातून जाणवते. शंकर

गुहा नियोगी हेसुद्धा एके काळी रंगनाथ पठारे यांचे रोल मॉडेल असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परंतु नियोगीच्या जीवनाचे, तत्वज्ञानाचे व कार्यस्वरूपाचे उदात्तीकरण न करता मिळालेल्या माहितीच्या आधारे हाडामासाचा, जमीनीतच पाय रोवलेल्या नियोगीचे व्यक्तित्व वाचकांसमोर उभे करण्यात लेखकद्वय यशस्वी झाले आहेत. नियोगीची प्रतिमा एक नक्षलवादी तरुण अशीच होती. खरे पाहता पारंपरिक अर्थाने नियोगी कधीच नक्षलवादी नव्हते. शस्त्र हाती घेऊन सरळ सत्ता ताब्यात घेण्यापेक्षा लोकांना बौद्धिक, भावनिक, व शारीरिकदृष्ट्या सक्षम करीत नेत त्यांचा लढा लढायचा व लढ्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर मिळालेल बळ एकवटून आंदोलन पुढे न्यायचे व अंतिम ध्येय - अर्थातच जनसामान्यांच्या हाती सत्ता - गाठायच, हा त्याचा पवित्रा होता.

संपूर्ण पुस्तक वाचताना नियोगी केंद्रस्थानी असूनसुद्धा छत्तीसगडच्या भौगोलिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीवरील लेखकाने केलेल्या विश्लेषणात्मक भाष्यामुळे हा संपूर्ण टापू आपल्या परिचयाचा वाटू लागतो. सर्वात महत्वाची उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे पठारे यांनी पारंपरिक पद्धतीने, सरधोपटपणे नियोगीचा जीवनपट आपल्यासमोर न उलगडता त्याच्या वैचारिक वाटचालीमधूनच आपल्याला नियोगींचे समग्र दर्शन घडवत जातात.

डाव्या चळवळीचे तात्विक अधिष्ठान मान्य करूनही या चळवळीच्या बंदिस्त भिंतीमध्ये अडकून न पडता नियोगी जनआंदोलनाला फारच वेगळी दिशा देतात. कामगारांचे नेतृत्व करत असतानाच त्यांचे वेतन, बोनस, ग्रॅज्युइटी या आर्थिक जंजाळात फारसे अडकून न पडता, कामगारांनी त्यांच जीवनमान सुधाराव, कौशल्य प्राप्त करावीत, सक्षम व्हावे, त्यांची मुलं शिकून, शहाणी होऊन पुढे जावीत, यासाठी नियोगी लढत होते. याच उद्देशाने दिल्ली शहादरा येथील युनियन काम करत होते. एका प्रकारचे ते कामगारांचे जीवन प्रशिक्षण केंद्र होते.

कामगारांचा उद्दिष्टपूर्तीसाठी लढणार्या नियोगी यांना अनेक वेळा तुरुंगात डांबून ठेवण्यात आले. स्वतः कित्येक वेळा भूमीगत झाले. पोलीसांकडून, भांडवलदारांनी पोसलेल्या भाडोत्री दलालांकडून सणकून मार खाल्ला व प्रत्येक वेळी पूर्ण सावध राहून लढ्याचे नेतृत्व केले. पोलीसांनी त्यांना प्रत्येक वेळी भरपूर मारहाण केली. त्यांचा अनन्वित छळ केला. कोलदांडा घालणे, उलटे टांगून मिरच्यांची धुरी देणे, बर्फाच्या लादीवर झोपविणे व शरीरात बर्फ घुसवणे, अशा ज्या काही पद्धती कबूलीजवाब मिळविण्यासाठी पोलीस वापरतात, त्या साऱ्यांचा प्रयोग त्यांच्यावर झाला होता. अधिकृत ट्रेड युनियनमधील घाणेरड्या राजकारणामुळे नियोगी यांना 'छत्तीसगड मुक्ती मोर्चा' या नावाने वेगळे चूल मांडावे लागले. कारण ट्रेड युनियनच्या चौकटीत नियोगी यांचे कार्य बसत नव्हते. रंगनाथ पठारे यांनी या विषयावर सखोल टिप्पणी केली असून *नियोगींची वैचारिक भूमिका व मांडणी* या लेखामधून नियोगींची वैचारिक वाटचालच नव्हे तर ट्रेड युनियनचा इतिहास, त्याच्या मर्यादा, त्यातील हेवेदावे, या गोष्टी आपल्याला स्पष्ट होत जातात. साम्यवादी चळवळीचा इतिहास, त्यातील लेनिन - मार्क्स यांचे द्रष्टेपण, भारतीय कम्युनिझमची आंतरराष्ट्रीय चळवळीशी झालेली जवळीक, मास्को येथील बदलत गेलेल्या भूमिका, चीनमधील माओवाद, भारतातील कम्युनिस्टांची वाटचाल, काँग्रेस व इतर भांडवलधार्जिण्या पक्षांचा झालेला विरोध, कम्युनिस्टामधील दुफळी, नक्षलवाद्यांचा वाढता प्रभाव इ.इ. अनेक गोष्टींच्यावर लेखकद्वय साधार टीका

- टिप्पणी करतात. हे सर्व मुळातूनच वाचायला हवे.

नक्षलवाद हा भारतातील माओवाद म्हणून सामान्यपणे ओळखला जातो. नयोगी यांची वैचारिक वाटचाल मार्क्सवाद, लेनिनवाद व कट्टर माओवाद अशी झाली. पण प्रत्यक्ष लढ्यात ते माओवादापासूनही दूर गेले. नयोगी यांचे मार्क्सवादाचे आकलनही अत्यंत वेगळ्या स्वरूपाचे होते. नयोगी यांच्या या आगळ्या-वेगळ्या आकलनामुळे इतर पोथीनिष्ठ कम्युनिस्टसुद्धा त्यांचे विरोधक झाले. ट्रेड युनियनच्या दिवाळखोरीमुळेच भिलाई परिसरातील लाखो कामगार नयोगींच्या नेतृत्वाला मान्यता देऊ लागले. त्यामुळे प्रस्थापित युनियनचे चिडलेले नेते, वाटेतील अडसर दूर करण्यासाठी, नयोगींची हत्या घडवून आणले, असा अनेकांचा कयास आहे.

नयोगी हे केवळ कामगारांची संघटना बांधली नाही. तर ज्या खेडेगांवामधून कामगार येत होते तेथील कष्टकऱ्यांचीसुद्धा संघटना बांधली. भिलाई पोलाद कारखान्यातील व्यवस्थापन नेहमीप्रमाणे कामगारांमध्ये फूट पाडण्याच्या प्रयत्नात होते. अधिकृत युनियनच्याच मागण्या मान्य करत होते. त्यामुळे कंत्राटी कामगारांना मोठ्या प्रमाणात अन्याय सहन करावा लागत होता. नयोगी यांना हे बघवत नव्हते. त्यांनी कंत्राटी कामगारांची संघटना बांधून त्यांच्या मागण्यांसाठी अभूतपूर्व संप घडवून आणला. संप चिरडण्यासाठी गोळीबार करण्यात आला. अनेक जण मेले, कित्येक गंभीर जखमी झाले. त्यामुळे नयोगी यांचा धडाडीचा नेता म्हणून नावलौकिक झाले. अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत त्यांनी कामगारांशी, कामगारांच्या हिताशी गद्दारी केली नाही. म्हणूनच कदाचित त्यांना जीव गमवावा लागला. एवढी जबरदस्त किंमत मोजावी लागली. पठारे यानी अशा प्रकारचे अनेक तपशील घातलेले असून सामाजिक कार्यात झोकून घेणाऱ्यासाठी हे पुस्तक नक्कीच वस्तुपाठ ठरू शकेल.

नयोगींच्या मृत्युनंतर ही चळवळ यशस्वी का होऊ शकली नाही याबद्दलही पठारे यानी लिहिले आहे. त्यामुळे एकूणच सर्व परिस्थितीचा अंदाज, नेत्यांची हेवेदावे, नयोगी कुटुंबियांचे औदासिन्य, नयोगीनंतरच्या नेत्यांच्या फळीतील कमकुवतपणा या जास्त प्रकर्षाने जाणवतात. लेखकानीच एका ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे देशात अनेक ठिकाणी अनेक बारके बारके गट लोकसंघटन, संघर्ष यात कार्यरत आहेत. अशा गटांना नयोगींच्या कामापासून खूप काही शिकता येण्याजोगे आहे. भक्कम दार्शनिक पाया, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक प्रश्नामधल्या परस्परावलंबित्वाचे भान, चळवळीतली शांततामय संघर्षाची रीत व प्रसंगी टोकाला जाण्याचा पर्याय खुला ठेवणे या प्रकारची शोषितांची लढण्याची नीती आधुनिक भारतात इतक्या शिस्तबद्धपणे आणखी कुणी राबविल्याचे नमुनेदार उदाहरण नाही. आणि हे सारे पुनःसुधारणेला खुले आहे हेही त्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टीमुळे!

छत्तीसगड नयोगींचे आंदोलन आणि सद्यस्थिती, रंगनाथ पठारे, सुमती लांडे

मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे, पृ.सं 235+

प्रसिद्धी: 16 May 11

42. अन्वय

अन्वय पुस्तक हा सु.श्री पांढरीपांडे यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या काही निवडक लेखांचा संग्रह आहे. यातील बहुतेक लेखावर गांधी व विनोबा यांच्या विचारांची गडद छाया पसरलेली आढळते. या संग्रहातील पहिल्या तीन लेखात भांडवली व्यवस्था, साम्यवाद, लोकशाही, विज्ञान - तंत्रज्ञान, विकास इत्यादींचा सामाजिक परिस्थितीवर होणार्या परिणामांचे विश्लेषण आहे. पुढील दोन लेख गांधी, टागोर व मानवेंद्र रॉय यांच्या वैचारिकतेविषयी आहेत. गांधी व विनोबांचे तत्वज्ञानच आजच्या संकटमय परिस्थितीत आपले मार्गदर्शन करू शकते, असा दृढविश्वास लेखक शेवटच्या चार लेखातून व्यक्त करतात. सुरेंद्र बारलिंगे यांच्या प्रस्तावनेत अन्वय वाचून त्यांना आलेल्या प्रत्ययाची मांडणी आहे.

प्रबोधनाशी संबंधित पहिल्या तीन लेखांचा आवाका फार मोठा आहे. सारी मानवजात एका कल्पांताच्या कड्यावर उभी असून, येवू घातलेल्या गंभीर परिस्थितीची जाणीव नसल्यामुळे अंधारात चाचपडत आहे, असे लेखकाला वाटते. आल्विन टॉफ्लरच्या थर्ड वेव्ह या पुस्तकाचा हवाला देऊन पांढरीपांडे म्हणतात की, विचाराच्या व व्यवहाराच्या पातळीवर जागतिक परिस्थितीने आव्हान उभे केले आहे व आजचे विचारवंत याकडे पुरेशा गांभीर्याने बघत नाहीत. संपूर्ण मानवजातीवर कोसळलेल्या संकटांच्या मुळाशी आपण अंगीकारलेली जीवनशैली असून ही संकटे आपल्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनाचा कब्जा घेत आहेत. चुकीच्या भांडवली व्यवस्थेच्या चौकटीतच आपण आपल्या जीवनपद्धतीची रचना केलेली असल्यामुळे सर्व प्रकारची संकटे आपला पाठपुरावा करत राहणारच. या संकटमालिकांचा परिपाक म्हणजे आजची पर्यावरण - प्रदूषणाची समस्या होय. प्रचंड औद्योगीकरणामुळे होत असलेल्या नैसर्गिक संपत्तीचा ऱ्हास, पाणी, हवा इत्यादी पर्यावरणीय घटकांचे वाढते प्रदूषण, स्वास्थ्याला हानीकारक ठरणार्या घातकद्रव्यांतील वाढ, या केवळ पाश्चात्य, समृद्ध देशांच्या समस्या राहिल्या नसून भारतासारखे देशसुद्धा यात भाजून निघत आहेत. जोपर्यंत आपण आपल्या भोवती आखून घेतलेली ही भांडवली चौकट मोडू शकत नाही, तोपर्यंत या समस्या राहणारच. कारण भांडवलीव्यवस्थेत उत्पादनावर मर्यादा म्हणजे एका प्रकारे व्यवस्थेची आत्महत्याच. अनिर्बंध उत्पादन, कृत्रिम गरजा व रोज एका नवीन बाजारपेठाचा शोध यावर भांडवली व्यवस्थेची सारी मदार आहे. यासंदर्भात लिमिट्स टु ग्रोथ या क्लब ऑफ रोमच्या 1975मध्ये प्रकाशित झालेल्या अहवालाची साक्ष लेखकाने काढली आहे. "लोकसंख्या, उद्योगीकरण, प्रदूषण, अन्नधान्याचे उत्पादन आणि नैसर्गिक संपत्तीची हानी याबाबतीत जगभर जी वाढ होत आहे, तिची दिशा जर अशीच कायम राहिली तर येत्या शंभर वर्षांच्या आतच वाढीची अखेरची सीमा गाठली जाईल, परिणामी एकाएकी लोकसंख्या आणि औद्योगिक क्षमता यांची घसरण होण्याचा संभव राहिल व ही घसरण थोपवून धरणे मानवी शक्यतेच्या बाहेर असेल. म्हणूनच प्रगतीची दिशा बदलणे आणि आर्थिक स्थैर्याची टिकावू स्थिती निर्माण करणे आवश्यक आहे" माणसाचे मोठेपण चारित्र्य व सद्गुणावर न ठरवता त्याच्या स्थावर-जंगम संपत्तीवरून ठरवणारी जीवनदृष्टीच भांडवली व्यवस्थेत अपेक्षित असते. नवनव्या

'गरजा'ची निर्मिती, ग्राहकांचा पिच्छा, व्यवहार करताना विधिनिषेधशून्यता, सूक्तासूक्तेचा विचार न करण्याची वृत्ती, विलासप्रधान व चंगळवादी दृष्टीची लोकप्रियता या सर्व गोष्टी याच चौकटीत बसतात. मग त्यासाठी वाटेल ती किंमत देण्याची तयारी असते.

या चौकटीला पर्याय म्हणून साम्यवादाचा प्रयोगसुद्धा फसल्यातच जमा झाला आहे. ज्या क्रांतीच्या विचारसरणीने मानवजातीच्या इतिहासात एका नव्या, शोषणविरहित जीवनदृष्टीचे स्वप्न सर्वासमोर ठेवले ती इतकी अल्पजीवी ठरावी हे मानवजातीचे दुर्दैव म्हणावे लागेल. आर्थिक हलाखी, दैन्य, वंचितता, भ्रष्टाचार, उच्चपदस्थ व्यक्तींची ओंगळ जीवनशैली, हेच साम्यवादाचे व्यवहारातील फलित असेल तर, या तत्वज्ञानाचे पुन्हा एकदा सखोल मूल्यमापन करण्याची आवश्यकता आहे. लेखकाच्या मते साम्यवादी विचारातील अंगभूत उणीवाच यास कारणीभूत आहेत. काही व्यक्तींमुळे साम्यवादाचे विकृतीकरण झाले हा खुलासा पांढरीपांडे यांना समाधानकारक वाटत नाही. कारम मुळातच व्यक्ती व विचारस्वातंत्र्याविषयी संदिग्ध भूमिका, मानवीमूल्यांचा लावलेला अर्थ, जनसामान्यापेक्षा पक्ष व पक्षकार्यकर्ता यांच्यावर भर इत्यादीमुळे साम्यवाद एका भोवऱ्यात सापडला व त्यातून बाहेर येणे अशक्य झाले.

साम्यवाद व भांडवलशाही यास पर्याय म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात नवभारताच्या जडणघडणीसाठी आपण सर्व चांगल्या घटकांचे मिश्रण करून एका मिश्रव्यवस्थेचा स्वीकार केला. लोकशाही- समाजवादी- धर्मनिरपेक्ष... अशा राष्ट्रनिर्मितीचे स्वप्न पाहत असताना आज मात्र सर्व आघाड्यांवर निराशाच पदरी येत आहे. बेकारी, विषमता, दारिद्र्य व उपासमार यांना आपण हटवू शकलो नाही. विकास कार्यक्रमांमधून उत्पादनवाढ करणे शक्य झाले; परंतु त्याचा लाभ सधन व साधनसंपन्न लोकांनाच झाला. क्षेत्रीय असंतुलन वाढले. आतंकवाद, विभाजनवाद, आणि दहशतवाद यामुळे राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती भीषण स्वरूप घेत आहे. या परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या ताणतणावांना आणि अंतर्विरोधांना पेलून धरण्यास लोकशाही असमर्थ ठरत आहे. तत्वहीन तडजोडी, वेळकाढूपणा व कचखाऊपणाचे धोरण यामुळे राजकीय असुरक्षितता व साशंकता वाढत आहे. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण व गुन्हेगारांचे राजकारण यामुळे पूर्ण लोकशाही धोक्यात आली आहे. दलित आणि स्त्रियांवरील अत्याचार, वाढती जातीय तेढ, सांप्रदायवादाने धारण केलेले उग्र आणि आक्रमक रूप या गोष्टी स्वातंत्र्य, समता व सामाजिक-आर्थिक न्याय यांना मूठमाती देत आहेत.

आज स्वीकार केलेल्या सर्व वैचारिक व्यूहांमध्ये विज्ञान -तंत्रज्ञानाला फार महत्वाचे स्थान दिले जात असल्याने लेखकाने आधुनिक विज्ञानाने सांस्कृतिक मूल्यासंबंधी उभ्या केलेल्या आव्हानाबद्दल विस्तृतपणे चर्चा केली आहे. इंद्रियगम्य अनुभवांच्या आधारे आणि पुराव्यानिशी सिद्ध केले जाणारे ज्ञान हेच खरे ज्ञान, ही वैज्ञानिक परिभाषा लेखकाला मान्य नाही, असे वाटते.

मानव जातीच्या अनेक समस्यांचे मूळ त्याच्या विकासाच्या कल्पनेतसुद्धा आहे, असे लेखकाला वाटते. जीवनाचे साफल्य कशात शोधायचे? जीवनाचे उद्दिष्ट काय? मानव नेमके काय साधू इच्छितो? इत्यादी प्रश्नांना आपण काय उत्तर देतो यावर विकासाची संकल्पना अवलंबून रहायला हवी. केवळ भौतिक सोयी आणि सुविधा म्हणजेच विकास ही मानसिकता संपूर्ण समाधान देऊ शकणार नाही. अमर्याद उत्पादन, अनिर्बंध उपभोग, मोठाले औद्योगिक प्रकल्प, मोठाली शहरे, आणि हाय-टेक् जीवनशैली यांनाच विकास म्हणणे श्रेयस्कर ठरणार नाही. लेखकाच्या मते आपल्या आर्थिक व उत्पादन व्यवस्थेला, नीतीविचारांना आपले आंतरिक भावनिक जीवन व समाज-निसर्ग-पारलौकिक तत्व यांच्याशी असलेला त्यांचा संबंध आकार देत असतात. आधुनिक विकासाच्या संकल्पनेचे विवेक, विज्ञान-तंत्रज्ञाननिष्ठा, ऐहिकता व उपयोगितावाद हे प्रमुख घटक आहेत. त्यांतील विवेकवाद, विज्ञाननिष्ठा व ऐहिकता परस्परपूरक आहेत. या घटकांवर आधारलेला नवा समाज निर्माण करण्याची आग्रही भूमिका फुले, आगरकर व डॉ. आंबेडकर यांनी यापूर्वीच मांडली होती. मात्र यातील उपयोगितावाद (युटिलिटेरियनिझम) आपल्या जीवनदृष्टीला अगदी वेगळाच परिमाण देऊ शकतो. कारण उपयोग व उपभोग यात व्यावहारिक पातळीवर अंतर केला जात नाही. म्हणूनच अमर्याद उत्पादनाचे अर्थशास्त्र रूढ झाले. मर्यादित साधनसामग्रीमुळे या अर्थशास्त्राला आपोआपच मर्यादा पडू लागल्या. मग त्यातून शोषणव्यवस्था सर्वमान्य होत गेली. म्हणूनच विकासाच्या प्रचलित अर्थाचा व औचित्याचा गंभीरपणे पुनर्विचार करायला हवा व त्यासाठी वैचारिक परिवर्तन हवे, असे लेखकास सुचवावेसे वाटते.

गांधीविचारात इहवादाला राजनीतीचे अध्यात्मीकरण, विवेकवादाला अंतरात्म्याची हाक, विज्ञान-तंत्रज्ञानाला ग्रामोद्योग, संसदीय लोकशाहीला ग्रामराज्य असे अनेक पर्याय आहेत अशी लेखकाला खात्री पटली आहे. परंतु अनेकांना गांधीविचार नेहमीच प्रतिगामी वाटतात. गांधीच्या हयातीतच त्यांच्या कट्टर चाहत्यांनीसुद्धा अनेक शंका उपस्थित केल्या होत्या. प्रातिनिधिक म्हणून नेहरू व टागोर यांच्या भूमिकेचा परामर्श लेखकानी घेतला आहे. लेखकाच्या मते नेहरू व टागोर पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाचा प्रभाव असलेल्या प्रबोधनाच्या (एनलाइटनमेंट) परिघात राहूनच विचार करत होते. मात्र गांधीजींचा विचार व व्यवहार प्रबोधन विचारसरणीच्या बाहेर जाऊन नवीन दृष्टी देतो. मूलगामी परिवर्तन हे गांधीजींचे उद्दिष्ट होते. स्पर्धा-शोषण-विषमताविरहित उत्पादनपद्धतीवर त्यांचा भर होता.

गांधी, नेहरू, टागोर यांच्या प्रबोधन विचारांपेक्षा सर्वस्वी वेगळी परंतु विश्वमानव संकल्पनेच्या अगदी जवळ पोचविणारी थोर मानवतावादी मानवेंद्र रॉय यांच्याविचारसरणीचा आढावा लेखकानी विस्तृतपणे घेतला आहे. रॉय यांचे विचार अधिक सखोल व मूलभूत असे होते. भौतिकवाद, मानवतावाद आणि विज्ञानवाद यांच्या आधारावर त्यांनी नवमानवतावादाची उभारणी केली. 'सर्व गोष्टींचा अखेरचा मापदंड माणूस आहे' हे त्यांच्या मानवतावादाचे मूलभूत तत्व होते. मग आज गांधीवाद कालबाह्य झाला आहे काय? असा प्रश्न लेखक विचारू

इच्छितात. एखादी विचारसरणी संकटांना कशी तोंड देऊ शकते यावरच त्याची प्रस्तुतता ठरत असते. एकंदर परिस्थितीचा विचार करता गांधीविचारांखेरीज दुसरा तरणोपाय नाही, या निष्कर्षापर्यंत लेखक पोचतात.

प्रस्तावनेत उल्लेख केल्या प्रमाणे, संपूर्ण पुस्तक वाचताना लेखकाचा कल गांधी विचारांकडेच झुकलेला आहे, हे आपल्या लक्षात येते. लेखकाने आपली विचारदिशा ठरविताना उल्लेख केलेले संदर्भ व त्यातून काढलेले निष्कर्ष कितपत प्रस्तुत आहेत याचा विचार करावा लागेल. उदाहरणार्थ, लिमिट्स टु ग्रोथ या पुस्तकाचा संदर्भ जागोजागी दिला आहे. परंतु या पुस्तकातील अनेक उणीवा 25 वर्षांनंतर केलेल्या एका अभ्यासात अधोरेखित केल्या आहेत. मुळात हे पुस्तक mathematical analysis and simulation studies चा गोषवारा आहे. अशा प्रकारच्या विश्लेषणात्मक अभ्यासात अनेक गृहितकांचा समावेश असतो. त्यातील एखादे जरी अपूर्ण ठरले तरी संपूर्ण ढाचा कोसळतो.

जगबुडीचे भविष्यवेध घेण्याचे अनेक प्रयत्न यापूर्वीही झालेले आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञानावर अनेक दोषारोप झालेले आहेत. आधुनिक विचारपद्धती, लोकशाही, समाजवाद यावरही तिरस्कारयुक्त नजरेने पाहणारे अनेक आहेत. परंतु सर्वसमावेशक असा ठोस पर्याय अजूनही कुणी समोर ठेवला नाही. जगातील अर्ध्या-अधिक लोकांच्यापुढे अन्न, पाणी, आरोग्य, शिक्षण या दैनंदिन समस्या आ वासून उभ्या आहेत. त्यामुळे त्यांना इतर कुठलेही दूरगामी विचार जवळचे वाटत नाहीत. बदलत्या संदर्भात आज कुठलाही इज्जम आपले संपूर्ण समाधान करू शकत नाही. त्यात गांधीजमचाही समावेश आहे.

तरीसुद्धा सर्व मानवजातीला कवेत घेणारा, जीवन व्यवहाराशी अत्यंत जवळीक असणारा, जनसामान्यांना आत्मसन्मानाने वागविणारा गांधीवाद आपल्याला भावणारा आहे. गांधीवादाकडे अनेक समस्यांचे उत्तर असून त्याची योग्य कार्यवाही करणे हाही एक उपाय करून बघायला हवे, हे लेखकाचे म्हणणे आपल्याला थोड्या विचारांती पटू लागते.

अन्वय, सु श्री पांढरीपांडे

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, किंमत: 80 रु

प्रसिद्धी: 23 May 11

43. सरदार पटेल आणि भारतीय मुसलमान

सार्वजनिक जीवनाचे अधःपतन होत असलेल्या या काळात मागच्या पिढीतील निःस्वार्थीपणे कार्य केलेल्यांची सतत आठवण येत असते. कारण ज्यांच्यापासून स्फूर्ती घ्यावी अशा व्यक्तिमत्त्वांची उणीव भासत आहे. म्हणूनच

आपण इतिहासातल्या पानांत अशा निस्पृह व्यक्तींच्या शोधात असतो. अशा काही स्फूर्तीदायक व्यक्तींच्यापैकी सरदार पटेल यांचे नाव समोर येते. गांधी - नेहरूबरोबर काम केलेल्या पटेल यांनी आधुनिक व अखंड भारताचा पाया घातला. परंतु धर्मवाद व जातीयवादाची टोकाची भूमिका घेणार्या काही हितसंबंधियांना थोर व्यक्तींच्या चारित्र्यहननात आसुरी आनंद मिळत असतो. म्हणून जे आहे ते तसे समोर न ठेवता आपल्याला हवी तशी प्रतिमा निर्माण करण्याचा अट्टाहास ते करत असतात. त्याचेच एक उदाहरण म्हणजे 'सरदार पटेल हे मुस्लिमांचे कट्टर द्वेषे होते' असे विधान करून जनसामान्यांची व अभ्यासकांची दिशाभूल करत असतात. मात्र रफिक झकारियासारखे अभ्यासू हे आव्हान स्वीकारून नेमकी सत्य परिस्थिती काय होती हे वाचकांसमोर मांडतात. **Sardar Patel & Muslims** हे या संदर्भातील रफिक झकारिया यांचे इंग्रजीत पुस्तक असून याचा सुरेख अनुवाद एकनाथ बागुल यांनी केला आहे. त्याचे मराठीतील शीर्षक, *सरदार पटेल आणि भारतीय मुसलमान*.

रफिक झकारिया यांनी सरदार पटेल यांचा पत्रव्यवहार, चरित्रग्रंथ व इतर साहीत्य अभ्यासून पटेलालांचे एक परिपूर्ण व्यक्तीचित्र वाचकांसमोर उभा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. झकारिया यांचा मुख्य भर सरदार पटेल या यांची मुस्लिमाबद्दलची भूमिका काय होती, त्यात बदल कसा होत गेला, त्यांची कृतीची दिशा कोणती यावर आहे. एका टोकाला बॅ. जीनासारखे कडवट मुस्लिम नेते, दुसऱ्या टोकाला ग्रेनकेन प्रकारे ब्रिटिश साम्राज्याचे हित पाहणारे ब्रिटिश मुत्सद्दी व तिसऱ्या टोकाला गांधी - नेहरू - पटेल यांसारखे तळमळीने काम करणारे नेते, अशी अवस्था असल्यामुळे स्वातंत्र्यासंबंधीच्या कुठल्याही प्रश्नाचे उत्तर सहजासहजी सापडत नाही. सुदीर्घ चर्चा, वाद - विवाद, निर्णय व कृती यातूनच संबंधित व्यक्तींबद्दल माहिती मिळवणे शक्य आहे. परंतु त्यातून संपूर्ण व्यक्ती आपल्यासमोर येत नाही. म्हणूनच या सर्व व्यक्तींबद्दल अनेक समज गैरसमज आहेत. खरे पाहता सरदार पटेल हे शेतकरी कुटुंबातून आलेले कृतीशील, साधे व सरळमार्गी होते. गांधीजींच्या सहवासात आल्यानंतर त्यांच्या राहणीमानात आमूलाग्र बदल झाला. बौद्धिक कसरती त्यांना आवडत नव्हत्या. शेतकरी कुटुंबात वाढल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीकडे वास्तव दृष्टिकोनातून पाहण्याची एक नजर तयार झाली होती. राजकारणात हिंदू - मुस्लिम असे भेद ते कधीच करत नव्हते. परंतु बॅ. जीनांसारख्या कडवट व हेकेखोर मुस्लिम नेत्याची वागणूक त्यांच्या सहनशक्तीला आव्हान देत होती. म्हणूनच त्यांच्या वक्तव्यातून मुस्लिम विरोध डोकावत असे. जयप्रकाश नारायण व मौलाना आझाद या नेत्यांना पटेल कदाचित मुस्लिमविरोधी असू शकतील असे वाटत होते. परंतु पटेलालांची वागणूक हिंदूधार्जिणी नव्हती हे पटल्यानंतर या नेत्यांनी आपली चूक स्पष्ट शब्दात कबूल केली. या सर्व घटनांचा लेखकाने छानपणे आढावा घेतला आहे.

फाळणीच्या वेळी घडलेला नरसंहार हा मनुष्यजातीला काळिमा लावणारा प्रसंग होता. असे का घडले, कुणी घडविले, त्याला जबाबदार कोण, हे टाळता येणे शक्य होते का, असे अनेक प्रश्न हे पुस्तक वाचताना डोकावतात. या भयंकर शोकनाट्यातील प्रत्येक पात्राची मानसिक अवस्था, त्यांनी घेतलेले निर्णय, त्यांच्या

हातून घडलेल्या कृती, त्यांचे परिणाम व कारणमीमांसा हे सर्व वाचताना आपण एका काळ्याकुट्ट कालखंडातून गेलो याची जाणीव होते. पाकिस्तानने स्वतः ला मुस्लिम राष्ट्र म्हणून घोषित केल्यामुळे भारतानेसुद्धा हिंदू राष्ट्र म्हणून घोषणा करावी असे पटेलांसारख्या नेत्यावर दडपण येत असे. परंतु या दडपणाला बळी न पडता अल्पसंख्याकांचे रक्षण हे बहुसंख्याकांचे कर्तव्य आहे याची जाणीव पटेल यांनी करून दिली. प्रशासनाच्या बाबतीत त्यांनी घेतलेले निर्णय व त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी यामुळे अधिक जीवितहानी झाली नाही असे त्यावेळच्या अनेक अधिकाऱ्यांनी नमूद केले आहे.

पाचशेच्यावर छोट्यामोठ्या संस्थानिकांमध्ये विभागलेला प्रदेश भारतात समाविष्ट करून घेण्यासाठी पटेल यांनी दाखवलेली मुत्सद्देगिरी, त्यांच्यातील त्यावेळी व्यक्त झालेला प्रखर राष्ट्रवाद, व अशा प्रसंगातसुद्धा हिंदू - मुस्लिमात बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी त्यांनी घेतलेले कष्ट यांचे वर्णन लेखकाने समर्पकपणे केले आहे. सरंजामी स्वरूपात असलेल्या संस्थानिकांच्या प्रश्नाला जातीय रंग देण्याचा कुटील डाव रचण्यात आला होता. हैदराबाद संस्थानाचा मीर कासीम रझवीच्या गुंडगिरीमुळे प्रश्न जास्त चिघळला होता. परंतु पटेल यांनी मनाचा समतोल ढळू न देता योग्य पाऊल उचलून तो प्रश्न निकालात काढला.

उर्दू भाषेला राज्यभाषा म्हणून मान्यता देताना पटेल यांनी त्याकडे धर्मभाषा म्हणून न बघता साहित्य, संस्कृती व संपर्क माध्यम म्हणून बघितले. घटनासमितीच्या बैठकीत कुठल्याही गटाकडे झुकते माप देण्याचे ते टाळत असत व राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देत असत. त्यावेळचे त्यांचे वक्तव्य ऐकून नेहरूसुद्धा भारावून जात. सरदार पटेल यांच्या प्रयत्नामुळेच धर्मप्रचार, भाषा, लिपी व संस्कृती यांचे जतन करणे, शिक्षण संस्था चालवणे असे अधिकार अल्पसंख्यांकाना मिळाले. यासाठी पटेल यांना प्रखर विरोध सहन करावा लागला.

रफिक झकेरिया यांनी इतर अनेक लेखकांप्रमाणे आपल्या चरित्रनायकाच्या प्रत्येक कृतीचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला नाही. पटेल यांचे मुस्लिम विषयक ज्ञान मर्यादित होते, धर्मनिरपेक्षतेपेक्षा सर्वधर्म समभावावर त्यांचा विश्वास होता, सामाजिक जीवनात हिंदूशी जास्त मोकळेपणाने वागत होते, असे नमूद करण्यास लेखकाला संकोच वाटत नाही. सरदार पटेल हिंदुत्ववादी होते असे म्हणणे त्यांच्यावर अन्याय केल्यासारखे होईल याची प्रचीती पुस्तक वाचताना जाणवते, यातच लेखकाचे यश दडले आहे.

सरदार पटेल आणि भारतीय मुसलमान, मूळ इंग्रजी: *रफिक झकारिया*, मराठी अनुवाद: *एकनाथ बागूल*
श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, किंमत: 150 रु

प्रसिद्धी: 6 Jun 11

44. सारांश

एके काळचे 'लोकसत्ता' या दैनिकाचे संपादक असलेले अरुण टिकेकर यांनी वेळोवेळी लिहिलेले सात दीर्घ लेख *सारांश* या त्यांच्या पुस्तकात समावेश केल्या आहेत. अनुक्रमणिकेवर नजर टाकली तरी आपल्याला लेखकाच्या वैचारिक समृद्धीची कल्पना येईल. *नेतृत्वाचे प्रशिक्षण, इतिहासाचे ओझे, साहित्याचे समाजशास्त्र, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे राजकारण, संस्कृतीचा अपकर्ष, जीवनशैलीचा अभाव व समाजमनाचे अस्वास्थ्य* हे लेख या पुस्तकात असून आपला समाज कुठल्या दिशेकडे भरकटत आहे याची पूर्ण कल्पना लेख वाचताना येऊ लागते. प्रास्ताविकात म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक समस्यावर लेखकाचा तोडगा आहे असा अभिनिवेश नाही. सर्व समस्या माहित आहेत, असाही त्यांचा दावा नाही. परंतु काही समस्यावर सुचेल तो तोडगा नाहीतर उपस्थित केलेले प्रश्न अशा स्वरूपात हे लेख असून वाचकांना विचारप्रवृत्त करण्यास लेख पुरेशा आहेत.

राजकीय नेतृत्वाच्या प्रशिक्षणाची गरज अत्यंत निकडीची आहे याबद्दल दुमत असण्याचे कारण नाही. भारतीय समाजातील आजच्या नेत्यांची दुरवस्था सर्वश्रुत असून त्यावर तातडीने उपाय शोधणे अत्यंत आवश्यक आहे, असा लेखकाचा आग्रह आहे. या नेत्यांच्याकडे विचार नाही, प्रबोधन नाही, नीती नाही, कुठलेही जीवन मूल्ये नाहीत, त्यांच्या सामाजिक जाणीवा बोथट झाल्या आहेत, निर्ढावलेपणा अंगवळणी पडत आहे, जबाबदारी नाही व सतत लोकानुनयाच्या मागे.... इत्यादीमुळे अशा नेत्यांचा समाज कुठे जाणार आहे याची चिंता लेखकाला स्वस्थ बसू देत नाही. राजकारण याच क्षेत्राभोवती इतर सर्व क्षेत्रांची मदत असताना तेच क्षेत्र निर्णायकी असल्यास त्याचे दुष्ट परिणाम सर्वांना भोगावे लागतील, याची जाणीव लेखक करून देत आहेत. मनोरुग्ण समाज मनोरुग्ण नेत्यांचीच निवड करत आहे, हे आपण सर्व अनुभवत आहोत. राजकारणाला अधिकृत व्यवसायाचा दर्जा दिल्यास परिस्थिती सुधारण्याची शक्यता आहे, असे लेखकाला वाटते. कारण नसताना कुठलाही सोम्या गोम्या राजकारणात प्रवेश करतो, बघता बघता नेत्याची माळ त्याच्या गळ्यात पडते. व तो स्वतःला नेता समजू लागतो. हा नेत्यांचा गोतावळा आम्ही अशिक्षित आहोत, असे ढोंग करत लोकानुनय करण्याच्या प्रयत्नात असतात. आम्ही आमच्या घर - दारावर तुळशी पत्र ठेऊन कुठलेही मानधन न घेता समाजकार्य करत आहोत, ही घोषणा ऐकून ऐकून कंटाळलेले लेखक इतरांप्रमाणे यांनी पगार घेण्यातसुद्धा अजिबात हरकत नाही, असे म्हणतात. नेतृत्वाविषयी चर्चा करताना लेखकाला फील्ड मार्शल मॉॅटगोमोरी यांच्या *The Path of Leadership* या पुस्तकातील काही परिच्छेद आठवतात. विचारांशी राजकीय नेतृत्व फारकत घेत असेल तर ते धोकादायक आहे. राष्ट्रीय स्वभावात शहाणपण (prudence), न्यायभावना (justice), समघातता (temperance) आणि धैर्य (fortitude) या गुणांना जास्त महत्व आहे. संकुचित प्रादेशिकवाद, आत्यंतिक भाषावाद, तत्वचिंतन-विचार यांची हेटाळणी या गोष्टी समाजहिताच्या नाहीत. यावर उपाय म्हणून प्राध्यापक, डॉक्टर्स, वकील इत्यादी मध्यमवर्गातील काहींनी तरी राजकारणात प्रवेश घेण्याचा सल्ला लेखक देत आहेत.

इतिहासाचे ओझे वाटू नये इतपतच इतिहासाचे भान असावे हा लेखकाचा सल्ला आहे. ऊठसूट प्रत्येक वेळी भूतकाळाची साक्ष काढून गतवैभवाच्या गौरवावर जगण्याची प्रवृत्ती योग्य नव्हे. इतिहासाचा अभ्यास करावा यासाठी इ. एच. कार या इतिहासतज्ञांच्या विधानाचा दाखला लेखक देतात. " To enable man to understand the society of the past and to increase the mastery over the society of the present."

धर्मकारण आणि राजकारण यांची मुळातच सांगड घालू नये. जर सांगड घालण्याचा प्रयत्न होत असल्यास धर्मवृद्धी महत्वाची की राष्ट्रोन्नती, या प्रश्नाला उत्तर द्यावे लागेल. धर्मकारणाचा राजकारणातील आग्रह हा राष्ट्राला बलवान बनविण्याऐवजी दुबळा बनवत आहे. इतिहास पुनर्लेखनाच्या उर्मीतून काही नेत्यांचे व त्यांच्या अनुयायांचे वैयक्तिक समाधान होईल. मात्र राष्ट्रविकास साधणार नाही. इतिहासाचे परिशीलन आवश्यक आहे. इतिहासाच्या परिशीलनाने व्यक्तीचे अनुभवविश्व मोठे होते. व्यक्तीला नवा समज येतो. दृष्टिकोन व्यापक होतात. कार्ल मार्क्सने म्हटले होते की इतिहास आपल्यासाठी उत्तरं शोधत नाही किंवा आपल्या वतीने लढाया लढत नाही. स्वतःहून इतिहास काहीही करत नाही. वर्तमानात वावरणाऱ्या व्यक्तींना ते सारे करावे लागते.

साहित्याचे समाजशास्त्र याविषयी लिहिताना लेखक काही मूलभूत प्रश्न विचारू इच्छितात: वाङ्मयीन कृतींना सामाजिक संदर्भ असतो की नाही? सामाजिक संदर्भाशिवाय वाङ्मयीन कृतींना जन्म तरी मिळू शकेल का? वाङ्मयाचा गुणात्मक दर्जा सामाजिक जीवनाच्या गुणात्मक दर्ज्यावर आणि सांस्कृतिक पातळीवर अवलंबून असतो का? असल्यास का? आणि नसला तर का नाही? अमुक साहित्यकृती एका काळात आधिक लोकप्रियता का मिळवून बसतो? लेखकाच्या मते कलेसाठी कला हे कधीच नसते. साहित्यनिर्मितीसाठी सर्जशीलतेबरोबरच इतिहास, भूगोल, राजकारण, समाजकारण, मानसशास्त्र इत्यादी क्षेत्राविषयी प्रगल्भ जाण असावी लागते.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे राजकारण व संस्कृतीचा अपकर्ष हे निबंध प्रत्येकाने मुळातूनच वाचायला हवेत. समाजमनाचे अस्वास्थ्य यावर भाष्य करताना लेखकांचे खालील उल्लेख विचार करण्यास प्रवृत्त करतात: " पिढ्यान पिढ्या जे मापदंड व्यक्तीगत कर्तृत्व मोजण्यासाठी वापरले गेले, ते मापदंड एक दोन पिढ्यांत बदलले जाणे, हे समाजाच्या प्रकृतीत काहीतरी मोठा बदल झाल्याचे दाखवणारे नाही का वैचारिक प्रगती आणि कृतीशील कर्तबगारी या समाजाच्या सांस्कृतिक मापदंडाऐवजी दुसराच एखादा मापदंड सर्वश्रेष्ठ असल्याचे समाज मानू लागला तर त्या समाजाच्या घटकांत मूलभूत मानसिक बदल झाला आहे, हे समजून येते. आर्थिक यश कोणालाही नको होते, असे नव्हते. पण आर्थिक यश हा सांस्कृतिक मापदंड गणला जात नव्हता. आर्थिक यशाकडे पाहून नाक मुरडण्याचे कारण नव्हते. तरीही आर्थिक यशाला वैचारिक वा अन्य प्रगतीच्या तुलनेत कमी लेखले जाण्याचा तो काळ होता. आर्थिक यश सांस्कृतिक प्रगतीला बरोबर घेऊन आले नसेल, तर ते आर्थिक यश

कलंकित आहे, असे मानण्याकडे समाजाचा कल होता. सांस्कृतिक प्रगती हीच समाजाने आपले साध्य मानले होते. (आजच्या) समाजमनात जो मूलभूत बदल झाला तो हाच."

सारांश, अरुण टिकेकर

श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, किंमत: 200 रु, पृ.सं.: 186

प्रसिद्धी: 21 Jun 11

45. आमची संस्कृती

आमची संस्कृती या डॉ. इरावती कर्वे यांच्या पुस्तकात 1948 ते 1960 च्या दरम्यान त्यांनी लिहिलेले संस्कृती, समाजसुधारणा, स्त्रीमुक्ती, शिक्षण इत्यादीविषयीचे लेख समाविष्ट केलेले आहेत. आपल्या भारतीयांच्या दृष्टीने हा काळ संक्रमणाचा काळ होता. स्वातंत्र्य मिळाल्याची उर्मी व जोश, देशाला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी होत असलेली चर्चा व मुख्यतः सर्वसामान्या-पासून तज्ञापर्यंत या सर्वांना याविषयीची आस्था, इत्यादी गोष्टी नकारात्मकतेकडे झुकलेल्या आजच्या पिढीला कुतूहलाचे वाटतील. परंतु इरावती कर्वेसारख्या विदुषीला स्वतःच्या संशोधक अभ्यासाव्यतिरिक्त समाजसुधारणेसारख्या कळीच्या विषयाबद्दल मत व्यक्त करावेसे वाटले व वेळात वेळ काढून लेख लिहावेसे वाटले, हा एक सुखद धक्का ठरेल. त्यांच्यातील न्यायबुद्धी, सामंजस्य, आणि मूल्यांची जाणीव त्यांना कदाचित स्वस्थ बसू दिले नसेल. आमची संस्कृती हे पुस्तक वाचत असताना लेखिकेचा निर्भीडपणा, स्पष्टवक्तेपणा, विद्वत्ता व सामान्याविषयी असलेली कणव या ठळकपणे दिसू लागतात.

संस्कृती- संस्कृती म्हणत ऊर बडविणाऱ्याकडून होत असलेली अवहेलना व गैरवापर यांचा अनुभव घेतल्यावर हा शब्द उच्चारणाऱ्यांपासून चार हात दूर रहावे असेच सूझांना वाटे. परंतु इरावती कर्वे यांनी लिहिलेला संस्कृती म्हणजे काय हा लेख वाचकांना वस्तुपाठ ठरेल. भारतीय संस्कृतीच्या नावाने प्रचार जेव्हा जेव्हा होतो, तेव्हा तेव्हा विचारवंताने मनाशी विचार करावयास पाहिजे की, भारतीय संस्कृती काय बरे आहे ? प्रचारकाला कोणत्या अंगाबद्दल बोलायचे आहे ? कोणत्या संस्कृतीला उद्धेशून प्रचार चालला आहे ? की संस्कृती ह्या गोड शब्दाच्या बुरख्याखाली राजकीय सत्तेसाठी प्रचार चालला आहे ? केवळ अमकी गोष्ट जुनी म्हणून उत्तमही ठरत नाही वा टाकाऊही ठरत नाही हे लेखिकेचे विधान उठता बसता संस्कृतीचे जप करणाऱ्यांना चांगलाच डोस ठरू सकेल.

संस्कृती ही गरजेप्रमाणे बदलत असते व त्यात बदल झाल्यामुळे ती नष्ट झाली असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही, हेच लेखिकेला सांगायचे आहे. आपण बहुतांश वेळा संस्कृती व व्यावहारिक देवघेव यांच्यात गल्लत करतो. मुळात काहींचा संस्कृतीच्या बुरख्याआडून सत्तेसाठी राजकीय प्रचार करायचा असल्यामुळे कुठल्याही प्रकारच्या

तडजोडीला तयार होत नाहीत. त्यामुळेच पेच उद्धवतो. संस्कृती ही काही मोजक्यांची मालमत्ता नसून समाजातील सर्व व्यक्तींनी ती बनवलेली आहे. म्हणून समाजातील फक्त एखाद्याच अंगाची सुधारणा करण्याचा हव्यास चुकीचा ठरेल. भारतीय संस्कृती केवळ उच्चवर्णीयांचीच नसून गरीब, दलितासकट सर्वांचा हा ठेवा आहे, याची जाण हवी असे लेखिकेला वाटते. संस्कृतीत वाईट प्रवृत्ती शिरलेल्या असल्यास त्यांचे समूळ उच्चाटन करायलाच हवे. वाईटाचे पोषण करणाऱ्या वर्गाची, तसे करण्याची शक्ती नाहीशी करायला हवी. परंतु हे करताना आपण सर्व एकाच संस्कृतीचे बळी आहोत याचेही भान हवे.

पुढील दोन लेखातसुद्धा डॉ. इरावती कर्वे हिंदूंच्या सांस्कृतिक इतिहासातील बारकावे व इंग्रजांच्या दृष्टिकोनातून आपली संस्कृती याविषयी विस्तृतपणे लिहिले आहे. परदेशी प्रवासी इतिहासकार व राज्यकर्ते, भारतीय समाजव्यवस्थेतील असंख्य जाती, पंथ, देव, वंश यामुळे गोंधळलेले असतात व त्यांच्या दृष्टीने ही संस्था एखाद्या खोलीत वाटेल तसे अस्ताव्यस्त टाकलेल्या अडगळीतील सामानासारख्या वाटतात. परंतु लेखिकेला मात्र या सांस्कृतिक इतिहासातील अखंड परंपरा, राजकीय वा धार्मिक सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव व संघर्ष टाळण्याकडे वाटचाल ही वैशिष्ट्ये नमूद कराविशी वाटतात.

मुसलमान व इंग्रजांच्या आक्रमणातून त्यांना मिळालेल्या राज्यसत्तेमुळे आपल्या समाजव्यवस्थेत, संस्कृतीचा ढाचा ढासळला नसला तरी, काही मूलगामी बदल होत गेले. इंग्रजामुळे शिक्षणव्यवस्था बदलली. यंत्रयुगात आपण पाऊल ठेऊ शकलो. उच्चवर्णीयांची पकड सैल झाली. सार्वजनिक जीवनातील व्यवहारांना जातपातीच्या बाहेर ठेवणे शक्य झाले. तरीसुद्धा आपण नेहमीच जित्यांची भ्रष्ट नक्कल करण्यात धन्यता मानत आलो याचा लेखिकेला तीव्र खेद वाटतो. आपली कामगिरी नेहमीच अनुकरणात्मक राहिली. आपल्यातील बहुतेक निर्मिती इतरांच्या कल्पनेतून निघालेल्या आहेत. इंग्रजानी इतिहास लिहिला, आपणही त्याचप्रमाणे लिहिले. त्यांनी लघुकथा लिहिल्या, आपण त्यांचे अनुकरण केले. त्यांनी कामगारांना सहानुभूती दाखवली, आपणही दाखवतो. अशा प्रकारच्या अनुकरणात्मक शैलीतून तयार होत असलेले वाङ्मय, शास्त्र वा कला निर्जीव वाटतात. पराजित मनोवृत्तीचे दर्शन आपल्या पोशाखात, खाण्यापिण्यात निदर्शनास येते. अजूनपर्यंतही आपली सांस्कृतिक मूल्येही ठरवू शकलो नाही याची लेखिकेला खंत वाटते.

लेखिकेचा अभ्यासाचा आवाका फार मोठा आहे. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या आदिवासी समाजाच्या स्थितीगतीविषयी फार कळकळीने लिहिले आहे. आदिवासींच्या भाषेतील दुर्बोधता, प्रदेशानुगणिक बदलणारी बोलीभाषा व हेल, त्यांच्या आचारविचारातील वेगळेपण, शासनाची अनास्था व आदिवासी आणि इतरांमध्ये भिंती उभारण्याचे प्रयत्न यासंबंधी त्यांनी टिप्पणी केली आहे.

1958च्या सुमारास गोवधबंदीची चळवळ जोमात होती. या चळवळीच्या एकंदर प्रकाराविषयी लेखिकेने फार मार्मिकपणे घणाघाती हल्ला चढविला आहे व पुराव्यानिशी गोमांसभक्षणाच्या इतिहासाचा उलगडा केला आहे. दूधपुरवठा व गोवध यांचा एकमेकाशी कुठलाही संबंध नाही, म्हशीच्या दुधापेक्षा गायीचे दूध चांगले यास कुठला शास्त्रीय पुरावा नाही, गोवधबंदीतून धर्मसंरक्षण ही खुळचट कल्पना आहे व हा हट्टाग्रह योग्य नाही, असे त्यांना वाटते. गोवधाने हिंदूंच्या भावना दुखावतात; डुकरे मारणे किंवा खाणे मुसलमानांना निषिद्ध आहे; तर आल्पतम प्राणी म्हणजे डेकूण, उवा, पिसवा वगैरेसुद्धा मारणे जैन धर्माच्या विरुद्ध आहे. सर्वांनी एका राज्यात राहावयाचे म्हटलेतर प्रत्येकाला शक्य तर आपले आचारधर्म पाळण्याची मुभा देता येईल, पण इतरांवर बंधन कसे घालता येईल? हा त्यांचा प्रश्न आहे. ज्या हिंदूंना गाई पूज्य वाटतात त्यांनी रोज नमस्कार करावा व आपली पापे नष्ट करावीत; त्याचे दूधतूप खावे; पण इतरांनी त्यांच्याच समजुतीप्रमाणे वागावे, असा आग्रह योग्य नाही.

संबंध समाजाच्या कल्याणाची तळमळ असणारे व ते कल्याण कसे साध्य करावयाचे यावर मार्गदर्शक विवेचन करणारे सुधारककार आगरकर यांच्या बदलचे विश्लेषण लेखिकेने एका लेखात केला आहे. आगरकरांच्या लेखनातील विविधता, बालबोध भाषा, त्यातील ओज, तळमळ, त्यांची सत्यप्रियता, निर्भिडपणा व लेखनातील सातत्य इरावती कर्वेना आश्चर्यचकित करतात. व त्याचवेळी (1956 साली) महाराष्ट्राची दुर्दशा मनात येऊन त्या खिन्न होतात. (आजची स्थिती पाहिली असती तर त्यांनी आत्महत्याच केली असती!) समाजसुधारणा हा राजकीय अजेंड्यावर गेल्यामुळे तो पक्षीय प्रश्न झाला आहे व महाराष्ट्राभिमान व भारताभिमान हे एकमेकाचे विघातक नसून पूरक आहेत, याची जाण आगरकरांना होती. समाजाच्या विचारांच्यात परिवर्तन होणे महत्वाचे असून बाह्य सुधारणेचा तो पाया आहे, या आगरकरांच्या मताशी लेखिका ससहमती दर्शवतात. त्याचवेळी आगरकरांचा नको तितक्या अट्टाहासामुळे जनतेचा रोष व उपहास त्यांना सहन करावा लागला हेही सांगण्यास त्या विसरत नाहीत.

मराठी कोषकार, डॉ. केतकराविषयी लिहिताना त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यामधून त्यांच्या विचारांची दिशा कळते, असा उल्लेख इरावती कर्वे करतात. लेखिकेच्या मते केतकरांचे नंतर नंतरचे लेखन हिंदुत्ववादी होत गेले अशी टीकाही त्या करतात.

कऱ्हाड अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषणात व आम्ही बायका या लेखात महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या प्रश्नावर विस्तृत मांडणी करतात. दोन पिढ्यातील संघर्षावर नेमके भाष्य करतात. भारतीय भाषेवरील इंग्रजी भाषेच्या आक्रमणाविषयी मत व्यक्त करतात. त्यांच्या मते भारतीय भाषेसाठी एका लिपित लिहिण्याची व्यवस्था असल्यास आंतरप्रांतीय सांस्कृतिक दळणवळण वाढून भारतीय संस्कृतीत भर पडेल. शिक्षण व्यवस्थेवरील त्यांचे दोन लेख मुळातूनच वाचायला हवीत. कारण शिक्षणाची दुरवस्था अजूनही तशीच आहे.

प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे दिवंगत व्यक्तीची उणीव भासते आहे असे सांगण्याची एक पद्धतच आपल्याकडे रूढ

होत आहे. परंतु या पुस्तकातील प्रत्येक लेख वाचताना ही उणीव खरोखरच जाणवू लागते हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

आमची संस्कृती, डॉ. इरावती कर्वे

देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. किं: 200 रु पृ. सं: 182 +

प्रसिद्धी: 4 Jul 11

46. सत्याग्रही सॉक्रेटिसचे वीरमरण

सत्याग्रही सॉक्रेटिसचे वीरमरण हे पुस्तक विकत घेतल्यापासून न वाचल्यामुळे फार दिवस पडून होते. परंतु History Today या मासिकात Was Socrates Democrat? नावाचा एक लेख आला होता. तो लेख वाचताना वसंत पळशीकरांच्या या पुस्तकाची आठवण झाली व वाचून काढले. याच संबंधाच डॉ श्रीराम लागू यांनी काम केलेल्या *सूर्य पाहिलेला माणूस* या सॉक्रेटिसवरील नाटकाची पण आठवण ताजी झाली.

पळशीकराने त्या काळच्या अथेन्सच्या सामाजिक - राजकीय आलेख तपशीलवारपणे उभा केला आहे. स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी एकत्र आलेल्या ग्रीक गणराज्यांचे नेतृत्व अथेन्सने केले. अथेन्स ऊर्जितावस्थेला पोचली. परंतु गणराज्याची धोरणे साम्राज्यवादी झाली. सत्ता व संपत्ती यांच्या मोहापायी सत्ताधारी वर्ग सामूहिकपणे मनमानी करू लागला. लोकशाहीची झुंडशाही झाली. सॉक्रेटिस रस्त्यारस्त्यावर फिरत अथेन्सच्या याप्रकारच्या नैतिक अवनतीचा शोध घेत होता. हा एका प्रकारे लोकशिक्षणाचा प्रयोग होता. परंतु प्रस्थापित बिथरले. त्यांना यात धोका दिसू लागला. व त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी सॉक्रेटिसवर खोटेनाटे आरोप ठेऊन खटला भरला. फिर्यादी व न्याय देणारे संगनमताने सॉक्रेटिसला देहांताची शिक्षा सुनावली व सॉक्रेटिसने ती आनंदाने स्वीकारली.

इंग्रजी भाषेद्वारे मांडलेला सॉक्रेटिस व पळशीकरांचा सॉक्रेटिस यांची तुलना केल्यास सॉक्रेटिसची जगण्याची शैली भारतीय आध्यात्मिक वळणाची होती याचा प्रत्यय येईल. इंग्रजीमधील लेख व या पुस्तकातील आशयाची तुलना केल्यास पळशीकरांचा रोख सॉक्रेटिसला गांधीसारखे अध्यात्मवादी ठरवण्याकडेच आहे असे वाटू लागते. पहिल्याच काही पानांतून पळशीकर सॉक्रेटिसचे मरण व गांधीजींची हत्या यातील एकसारखेपणा दाखवण्याचा खटाटोप करत आहेत अशी दाट शंका येते. लेखकाने आत्मशुद्धी, आतला आवाज, ध्यान, धर्मश्रद्धा, नैतिक-धार्मिक अधिष्ठान, या गोष्टींनाच जास्त महत्व दिले असून सॉक्रेटिसचे व्यक्तिमत्व पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाला कलाटणी देणारी, विवेक, बुद्धीप्रामाण्यवाद, चिकित्सा इत्यादींना वैयक्तिक जीवनाचा पाया मानणारी होती याचा पळशीकरांना विसर पडला आहे की काय असे पुस्तक वाचताना वाटू लागते. The unexamined life is not worth living असे म्हणत ज्ञानाच्या कक्षा वाढवू पहाणाऱ्या या व्यक्तीला धर्मश्रद्धा, नैतिक आचरण इत्यादीत

बंदिस्त करणे योग्य ठरणार नाही.

सॉक्रेटिस याने मरण पत्करून 2400 वर्षे उलटल्यानंतरही अजूनही त्याच्या मृत्युचे गूढ अभ्यासकांना आकर्षित करू शकते, यावरून सॉक्रेटिसचा मोठेपणा वादातीत आहे असे म्हणण्यास हरकत नसावी. आयुष्यभरात त्यांनी स्वतः एकही शब्द लिहिला नाही किंवा सॉक्रेटिस स्कूल या अर्थाची शिष्यगणांची फळी उभी केली नाही. जे काही लिहिले आहे ते त्याचा शिष्य प्लेटोनी लिहिले आहे. प्लेटोची शैलीसुद्धा चिकित्सेच्या स्वरूपात असल्यामुळे सॉक्रेटिसचा संपूर्ण जीवनपट आपल्यासमोर एखाद्या चित्रपटासारखा उभा राहतो. त्यामुळे वसंत पळशीकराने उभे केलेल्या सॉक्रेटिसच्या व्यक्तिमत्वाचे आणखी काही पैलू वा परिमाण असण्याची शक्यता मनात येते.

उदाहरणार्थ, सॉक्रेटिसने गुन्हा केला आहे की नाही व गुन्हा केल्यास त्याला फाशीची शिक्षा द्यावी की नाही, असे दोन प्रश्न ज्यूरींच्या समोर होते. ज्यूरींची संख्या सुमारे 500 होती. पहिल्या प्रश्नाला 281 वि 220 असा कौल होता. परंतु सॉक्रेटिसच्या बचावातील उद्दामपणामुळे सॉक्रेटिसला फाशी द्यावी असे मत असणाऱ्यांची संख्या 350 पेक्षा जास्त झाली. ज्यूरींच्यासमोर सॉक्रेटिसने नम्रतेने नतमस्तक ठेकले नाही या एकमेव कारणावरून त्याला फाशी दिली पाहिजे असे म्हणणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ झाली.

मुळातच पळशीकरांना अथेन्स येथे लोकशाही नांदत होती, हा मुद्दा मान्य नाही. भ्रष्ट राज्यकर्ते स्वतःच्या स्वार्थासाठी मनमानी करत असल्यामुळे सॉक्रेटिसला वीरमरण पत्करावे लागले असे पळशीकरांचे समर्थन आहे. परंतु हेगेल व नित्शे या तत्वज्ञांच्या मते काही मूठभर सत्ताध्याऱ्यांनी सत्ताकेंद्रे काबीज करून आपली कटकारस्थाने उघड करणाऱ्यांवर खोटेनाटे आरोप करत सॉक्रेटिसला फाशीची शिक्षा सुनावली. अथेन्स येथील प्रजाप्रभुत्व अत्यंत तकलादू स्वरूपातली असल्यामुळेच अलेक्झांडरसारख्या महत्वाकांक्षी राजाने ग्रीकवर राज्य केले.

पळशीकरांचे या पुस्तकातील विवेचन सॉक्रेटिसचे जीवन व मरण यापुरते मर्यादित न राहता त्याचा संबंध आजच्या राजकीय परिस्थितीशी त्यांनी छानपणे जोडलेला आहे. आज राजकारण याचा अर्थ एक तर सत्ता संपादनासाठी करावयाची खटपट लटपट असा होतो. किंवा राज्यसत्ता गाजविणे व राबविणे असा होतो. सत्ता संपादित का करावयाची, ती कशासाठी राबवायची याचे उत्तर वैयक्तिक हेतूंच्या पूर्ततेसाठी असे येते. हे हेतू अनेक असतात. राजकारणासाठी धर्मश्रद्धांचा लोकांच्या ठायी असलेल्या भाविकतेचा निर्लज्ज वापर हेही नैतिक अधःपतनाचा एक अंग आहे. धर्मसंस्था धर्मपीठे नेहमीच धर्मांना वादप्रणालीचे रूप देत आल्या. आणि बळ हिंसा, यांचा वापर करत गेल्या. धर्माच्या नावाने माजलेल्या या अधर्माची धृणा येणे स्वाभाविक आहे.

त्याचप्रमाणे लेखकानी अथेन्सचा संदर्भ घेत आजच्या सत्ताध्याऱ्यांच्या हावरेपणावरही ताशेरे ओढले आहेत. पैसा, सत्ता, यश, पुढारीपण यांनी माणसांचा उन्माद वाढतो ही गोष्ट सुपरिचित आहे. दुसऱ्यांच्या जिवावर, कष्टावर

कमाईचा लाभ उठवून जेव्हा माणसे श्रीमंत होतात, सत्तावान होतात. त्यांना कीर्ती व यश लाभते तेव्हा ती लोभी, भ्रष्ट, विलासी, निष्ठुर स्वार्थी, बेबंद, देखील बनतात. कर्तव्य, जबाबदारी यांचा विचार मागे जातो. मूल्यविवेक हरवतो. सार्वजनिक हित व कल्याण यावरील निष्ठा दुर्बल होते.

सत्तेची आकांक्षा, लालसा, सत्तेने उन्माद व निर्धृष्ट वृत्ती यांचा याकाळात उत्कर्ष झाला. पैशाच्या लालचीने उत्पन्न होणारा लोभीपणाही वाढला. दडपणूक, शोषण व धन संपादन करण्यासाठी उत्पन्न झालेली हाव, सत्तेसाठी चाललेली जीवघेणी स्पर्धा, दडपणूक, शोषण या मार्गांचा मुक्तपणे केला जाणारा वापर व त्यांचे दांभिक समर्थन, नीतीचा सर्वत्र ऱ्हास यांच्या अनुभवाने सॉक्रेटिस व्यथित झाला असेल.

सॉक्रेटिस स्वतः काहीही लिहिले नसले तरी, त्याचा शिष्य, प्लेटोद्वारे त्याचे तत्वज्ञान आपल्यापर्यंत पोचते. सत्य, सद्गुण, नैतिकता, अन्याय वर्तन, मृत्यु, लोकीक जीवन, व्यक्ती आणि समाज, धर्मपरायणता इत्यादी अनेक विषयावरील सॉक्रेटिसची मतं काय होती, याचे सुंदर विश्लेषण लेखकानी केला असून ते सर्व मुळापासून वाचायला हवे.

म्हणूनच हे छोटेखानी पुस्तक वाचून झाल्यानंतर सॉक्रेटिसचा मृत्यु ही केवळ घटना नव्हती. ती नैतिक व राजकीय कृती होती. विचार व कृती यांत फरक न करणारे ते वागणे होते, या लेखकाच्या विधानाशी आपण नक्कीच सहमती दर्शवतो.

सत्याग्रही सॉक्रेटिसचे वीरमरण, वसंत पळशीकर

अक्षर-मुद्रा, पुणे, किंमत: 35 रु, पृ.सं: 94

प्रसिद्धी: 16 Aug11

47. निसर्गपूर्ण

एके काळी निसर्ग हा माणसांच्या मूलभूत गरजा भागवण्याबरोबरच सौंदर्यानुभवाचा मुख्यस्रोत होता. महाकवी कालिदासापासून आजकालच्या अनेक आधुनिक कवींपर्यंत अनेक कवींना निसर्गाच्या तऱ्हे तऱ्हेच्या पैलूने भुरळ घातली. त्यांच्या साहित्यकृतींचा आस्वाद घेताना आपणही त्यांच्या भावविश्वात सामील होतो. निसर्गाच्या सानिध्यात राहण्याची ओढ लागते. अशाच काही निवडक निसर्गप्रेमींचे लेख श्रीनिवास पंडित यांनी संपादित केलेल्या *निसर्गपूर्ण* या पुस्तकात आहेत. निसर्ग व विज्ञान या जगातील सर्वात सुंदर गोष्टी आहेत व विसर्गविज्ञान हा त्या दोन्हींचा सुंदर संगम आहे, हे पुस्तक वाचून झाल्यानंतर लक्षात राहते.

माणूस हा नेहमीच निसर्गप्रेमी आहे (होता) याचे प्रत्यंतर - अलिकडील काही वर्षांचा अपवाद वगळता - प्रत्यक्ष दैनंदिन व्यवहारातून, सांस्कृतिक कार्यक्रमातून, धार्मिक, सामाजिक रूढी परंपरेतून सतत जाणवत असते. परंतु या रूढी परंपरांचे बाजारीकरण होत असल्यामुळे निसर्ग आपल्यापासून दुरावत चालला आहे. यापूर्वीचे कित्येक व्यवहार निसर्ग संवर्धन व निसर्ग संरक्षण या भोवतीच फिरत असत. आता मात्र परिस्थिती फार झपाट्याने बदलत आहे. अजस्र शक्तीच्या तंत्रज्ञान सुविधा व माणसांच्या अतीहव्यासापायी निसर्गाला ओरबडून खाल्ले जात आहे. डोंगर दऱ्या, नदी - नाले, समुद्र किनारपट्टी, इत्यादीवर अतिक्रमण होत आहे. बलात्कार होत आहे. जैव विविधता नष्ट होत आहे. *दिसला डोंगर की फोडून काढ, जेसीबी आणून सपाट कर* ही घातक वृत्ती मानवाला धोकादायक ठरणार आहे. नदी, नाले, वेटलॅंड, तलाव, समुद्र - नदी किनारपट्टी यासारख्या नैसर्गिक स्रोतांना ओरबडून, कॉक्रीटीकरण करून टोलेजंग इमारती बांधताना जैववैविध्यांचा विचारच केला जात नाही. जणू काही ही पृथ्वी व निसर्ग फक्त मानवांचीच आहे व इतर कुठल्याही प्राण्यांना, किमी कीटकांना, वनस्पतींना जगण्याचा हक्कच नाही याच तोऱ्यात मानवी व्यवहारांची आखणी होत आहे.

परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याची चाहूल लागल्यानंतर आपल्यातील काहींनी पुढाकार घेत पर्यावरण संरक्षणाविषयी जाणीव करून देऊ लागले. प्रदूषणांच्या धोक्याविषयी जागृत करू लागले. माणसांच्या अतीहव्यासामुळे व पर्यावरणविषयीच्या दुर्लक्षितपणामुळे जगातील प्रत्येक भौगोलिक प्रदेशातील नैसर्गिक संतुलन बिघडत चालले आहे हे लक्षात आणून दिले. हजारो वर्षे चालत आलेल्या निसर्गचक्राला धक्का बसत आहे, हे ओरडून सांगावेसे वाटले. निसर्गाचे कॅलेंडर बिघडत आहे या विषयी काळजी करू लागले. परंतु काही हट्टी लोक मात्र आपल्या स्वार्थापायी आपलाच ठेका धरून समाजाची दिशाभूल करत आहेत.

जाणवण्याइतपत हवामान बदलांचे दुष्परिणाम अनुभवत असल्यामुळे बहुतेक सर्व राष्ट्रे पर्यावरण विषयी जागरूक होत आहेत. कायदे कानून केले जात आहेत. मनमानी कृत्यावर बंधनं घातली जात आहेत. तरीसुद्धा काही विकसित राष्ट्रांच्या आडमुठेपणामुळे व राज्यकर्त्यांच्या चुकीच्या धोरणामुळे पर्यावरणप्रेमींचा धोक्याचा इशारा अरण्यरुदन ठरत आहे. मात्र जगभरच्या समाजातील काही सुज्ञ याविषयी हार मानण्यास तयार नाहीत. आपापल्या परीने ते स्वतः प्रयत्न करून समाजात याविषयी जाणीवेची बीजं पेरत आहेत. *निसर्गपूर्ण* हे पुस्तक महाराष्ट्रातील अलीकडील अशा जाणीवेची बीजं पेरणाऱ्या 'वेड्या' निसर्गप्रेमींच्या आत्मकथनपर लेखांचा संकलन आहे.

हे पुस्तक वाचताना पर्यावरण विषयक आपण सजग का रहावे, निसर्ग अभ्यास व पर्यावरण क्षेत्रात काय घडत आहे, पर्यावरणाशी संबंधित असलेल्या इतर ज्ञानशाखातील अभ्यास कुठल्या दिशेने होत आहे, निसर्गातील कोडी उकलण्यात नेमके काय काय केले जात आहे, जैवसाखळीतील संबंध कशाप्रकारे असतात, इत्यादीविषयींची थोडी फार माहिती आपल्याला मिळते व आपणही न कळत निसर्गप्रेमी होऊ लागतो.

या पुस्तकातील सर्व लेख या पर्यावरणक्षेत्रातील प्रत्यक्ष फील्डमध्ये काम करणाऱ्या तज्ञ कार्यकर्त्यांनीच लिहिलेले

असल्यामुळे या लेखांना निव्वळ पुस्तकी सैद्धांतिकपणाचा वास नाही व त्या बाष्कळ गप्पा नाहीत. वनस्पती, प्राणी, पक्षी, सूक्ष्मजीव, भूगोल, पर्यावरण, पर्यावरणीय अर्थशास्त्र, संग्रहालय, प्राणी संग्रहालय, पुराजीवशास्त्र, जलजीव, आदिवासींचा सहभाग इत्यादी अनेक विषयात रुची असलेले, या विषयांच्या खोलात जाऊन अभ्यास करणारे, मोठमोठे योजना आखून शासन दरबारी कार्यवाही करण्यास भाग पाडणारे, संस्था उभ्या करणारे, पदराला खार लावून दऱ्या खोऱ्यात रात्रंदिवस राहून प्रत्यक्ष अनुभव घेणारे व अशा प्रत्यक्ष अनुभवातूनच त्याला संशोधन व अध्ययनाचे स्वरूप देणारे अनेक जण आपल्याला भेटतात, आपल्याशी हितगुज करतात व काहीही आडपडदा न ठेवता आपले अनुभव सांगतात. या पुस्तकातील लेख वाचताना यातील बहुतेक जणामध्ये अगदी बालपणापासूनच निसर्गाची ओढ होती व निसर्गविषयक कुतूहलापायी ते स्वतः - काही जण घरातल्यांच्या विरोधाला न जुमानता व काही जण घरातल्यांच्या उत्तेजनामुळे - या क्षेत्रात भरीव कामगिरी करू शकले, हे लक्षात येते. अर्थार्जन - बढतीसाठी वा पाठ्या टाकून या क्षेत्रात ते आलेले नाहीत, हे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते.

या क्षेत्रातील महाराष्ट्रभर विखुरलेले अनेक दिग्गज आपल्याला येथे भेटतात. इकॉलॉजिकल सोसायटी ऑफ इंडियाचे संस्थापक प्रकाश गोळे, हेमलकसा येथे लोकविरादरी प्रकल्प राबवणारे प्रकाश आमटे, फ्रेंड्स ऑफ बर्ड्स ऍंड वाइल्ड ऍनिमल रिसर्च सोसायटीचे बी एस कुलकर्णी, इंडियन हर्पेटॉलॉजिकल सोसायटीचे निलीमकुमार खैरे, सह्याद्री निसर्ग मित्र संस्थेचे भाऊ काटदरे, बी व्ही एस नेचर क्लबचे शरद आपटे, इला फाउंडेशनचे सतीश पांडे, बहिणाबाई चौधरी प्राणी संग्रहालयाचे अनिलकुमार खैरे, आयकॉसचे केतकी घाटे व मानसी करंदीकर, सातपुडा फाउंडेशनचे किशोर रिठे असे अनेक अतिरथी-महारथींचे प्रांजळ आत्मकथनपर लेख आपल्याला या पुस्तकात वाचायला मिळतील. हेमंत घाटे, एस आर यादव, मिलिंद वाटवे अपर्णा वाटवे, अभय शेंडे इत्यादींचे लेख वाचताना ते आपापली प्राध्यापकी व शिक्षकी पेशा संभाळत या क्षेत्रात नवीन भरीव कामगिरी करून दाखविण्याची महात्वाकांक्षा बाळगून आहेत, हे लक्षात येते. राम भूतकर यांचे सर्पविषयक चित्तथरारक अनुभवांचा आस्वाद घेत असताना झुरळ - मुंग्यांना घाबरणाऱ्यांची कीव कराविशी वाटते. त्याचबरोबर सर्पविषयक क्षेत्रात बोकाळलेल्या अनिष्ट गोष्टीबद्दल चीड येते. विविध पक्ष्यांच्या आवाजाची हुबेहूब नक्कल करत त्यांना साद घालणारे येथे भेटतात. पक्षी - प्राण्यांचे चांगले फोटो घेण्यासाठी जिवाचे रान करत चिखलात पाय रोवून रात्र काढणारे भेटतात. आपल्या कामात आदिवासींना सहभाग करून घेणारे भेटतात. या सर्व निसर्गप्रेमींकडे स्वतंत्र पुस्तक लिहिण्याइतके अनुभव गाठीशी आहेत. परंतु लेखाच्या मर्यादित राहूनसुद्धा त्यांनी आपल्याला भरपूर काही दिलेले आहे. या पुस्तकातील सर्व लेख मुळापासूनच वाचायला हवेत. अशा प्रकारचे पुस्तक प्रकाशित करावे व निसर्गविषयी गोडी निर्माण करावी यासाठी प्रयत्न करणारे किरण पुरंदरे, राजीव पंडित, श्रीनिवास पंडित इत्यादींना व ऊर्जा प्रकाशनाला धन्यवाद द्यायला हवे.

प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे *निसर्गाची साद ज्यांना खुणावते, पैसा - अधिक पैसा, उच्च राहणीमान अशा चाकोरीबद्ध जगण्याऐवजी वेगळे काही करायचे आहे, असे विद्यार्थी, तरुण तरुणींना निसर्ग अभ्यासाची विविध*

क्षेत्रे, त्यातील आव्हाने, संधी, अडचणी हे पुस्तक वाचून उमगतील व स्वतंत्र काम करण्यासाठी त्यांना प्रेरणा व मार्गदर्शन मिळेल अशी आशा आहे.

निसर्गपूर्ण, सं: श्रीनिवास पंडित,

ऊर्जा प्रकाशन, पुणे, मूल्य: 275 रु; पृ.सं: 254

प्रसिद्धी: 29 Aug 11

48. वनवास

प्रकाश नारायण संत यांच्या 'वनवास' या पुस्तकाबद्दल काही लिहिण्याअगोदर या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरील मजकूर आहे तसा देण्याचा मोह आवरत नाही.

1964 साली, सत्यकथेत 'वनवास' नावाची, प्रकाश नारायण संत यांची एक कथा छापून आली होती. त्यातला शाळकरी वयाचा 'लंपन' वर्षानुवर्ष मनात घर करून बसला होता. पौगंडावस्थेतल्या मुलांचं जग त्या कथेतून एखाद्या सुंदर चित्रपटासारखं डोळ्यापुढून सरकून गेलं होतं. ज्या भाषेत ह्या लंप्यानं आपली ही शाळकरी वयातली कथा सांगितली होती ती बेळगावकडची मराठी होती. मराठीला कानडी चाल लावलेली. त्या चालीवरचं मराठी बोलणं अतिशय लोभस - अतिशय आर्जवी. एखाद्या गाण्यासारखं मनात रुंजी घालणारं. सत्यकथेत तीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली ही कथा आजही तितकीच टवटवीत राहिली आहे. ज्या उत्सुकतेनं आणि आनंदानं मी ती त्या काळी वाचली तितक्याच उत्सुकतेन आणि आनंदानं, प्रकाशने तीस वर्षांच्या मौनानंतर लिहिलेल्या आणि ह्या संग्रहात आलेल्या लंपनच्या कथा वाचल्या. पौगंडदशेतल्या छोट्या छोट्या अनुभवांचा मार्मिक तपशिलानं जिवंत केलेल्या ह्या कथा आहेत. बाळगोपाळांच्या चिमुकल्या दुनियेचं प्रकाशने घडवलेलं हे दर्शन अपूर्व आहे.

पौगंड दशा ओलांडताना यौवनाच्या सुगंधी झुळुका अंगावरून जाताना अस्वस्थ करून टाकणारा हा कालखंड. लंप्या म्हणतो तसं 'सुमीची आठवण आली की पोटात काही तरी गडबड होते आहे' असं वाटायला लावणारी ही अवस्था. कोणी तरी ह्या वयाच्या अवस्थेला *emotional sea-sickness* म्हटलं आहे. ह्या अवस्थेचं इतक्या सहजतेनं दर्शन घडवणारं लेखन माझ्या तरी वाचनात यापूर्वी आलेलं नाही. लंप्याची ही कथा त्या वयाचा मॅडनेस अंगात मुरवून लिहावे लागते. त्या लेखनात प्रकाश यशस्वी झाला आहे.

लंप्याच्या भाषेत सांगायच म्हणजे, 'एकदा नाही, दोनदा नाही तर अठ्ठावीसशे तीस वेळा जरी ह्या कथा 'मॅड सारख्या वाचल्या' तरी त्या ताज्याच वाटतील. एक निराळ्याच शैलीचा आणि वाचकाशी चटकन संवाद साधून त्यालाही लंप्याच्या वयाचा करून टाकणारा कथासंग्रह मराठीत येतो आहे ह्या आनंदात मी आहे.

प्रकाशला धन्यवाद आणि अभिनंदन.

पु.ल. देशपांडे

पुलंची ही शिफारस वाचताना पुस्तकाच्या आशयाची नक्कीच कल्पना येऊ शकेल. या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती जून 1994मध्ये व आता त्याची दहावी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे.

प्रत्येकाचे बालपण अगदी रम्य, मजेत... गेलेले नसले तरी बहुतेकांना त्या वयात जे काही घडत असते ते रम्यच वाटत असते. कदाचित अज्ञानातील सुख असे म्हणता येईल. परंतु 'वनवास' वाचत असताना - ते लेखकाचे वा लेखकाच्या कल्पनेतले असले तरी - आपण हरवून जातो. गंमत म्हणजे या पुस्तकाचा हीरो लंपन नसून त्याच्या भोवतालीचे वातावरण, त्याला भेटलेली माणसं व घडलेले प्रसंगच खरेखुरे हीरो वाटतात. पुस्तकातील सर्व प्रसंग या शाळकरी मुलाभोवती विणलेले असले तरी त्याला सुपरमॅन, बॅटमॅन सारखे larger than life असे व्यक्तिमत्व लेखकाने बहाल केले नाही. त्याला अफाट व्यक्तिमत्व नाही. आपलासारखा, चारचौघातला तो असून प्रसंग खुलवून सांगत गेल्यामुळे त्या आपल्याच आयुष्यात घडल्यासारख्या वाटू लागतात. खऱ्या अर्थाने त्याचे ते गाव, वस्ती, स्टेशन, रस्ते, विहीर, तळं, झाड पुन्हा जिवंत होतात. व या मॅड लंप्याला आपण कुठे तरी पाहिलो होतो की काय अशी दाट शंका मनात उत्पन्न होते. किंवा आपणच लंप्या होतो.

आई - वडिलांनी आजोबा - आजीला सोबत म्हणून लंप्याला शिकण्यासाठी त्याच्याकडे पाठवून देतात. पहिल्या पहिल्यांदा रडकुंडीला आलेला लंप्या पुढे पुढे नवीन वातावरणात रुळतो. शाळा व बालपण enjoy करू लागतो. हा लंप्या आपल्याला कित्येक ठिकाणी हिंडवून आणतो. कित्येकांची ओळख करून देतो. त्याच्या आजोबा - आजीबरोबरच्या प्रेमात आपल्याला वाटेकरी करून घेतो. कणबर्गी गंग्या, वंटमुरीकर देसाईचा बोका, सुमी, सुमीचे पान कुठणारे आजोबा, कविता शिकविणारे गावडे मास्तर, लंप्याची बहीण मनी, लहान बाळ बिट्ठ्या, घरगडी बाबूराव, 'लक्ष्मी' झाड, तिथलं तळं, गुंडीमठ रोड, क्रिकेट टीमचा कॅप्टन 'एशी', साउथ इंडियन तुंगभद्रा, तुंगभद्रेवर लाइन मारणारा केबी, 'हंपायर' जंब्या कटकोळ, त्याचे पैलवान आजोबा, नानावाडी, लंप्याचा गामा पैलवान खेकडा, ड्रिलचे मास्तर हत्तंगडी, त्याच्या शाळेची सहल, लंप्याच तापात बरळणं असे कितीतरी सजीव व निर्जीव असूनही सजीव वाटणाऱ्या गोष्टी, प्रसंग, व्यक्ती, आपल्याला येथे भेटतात. आपल्याशी गप्पा गोष्टी करतात. ही सर्व हुच्च, मॅड मंडळी जीव लावतात. चुंबन म्हणजे काय घायाळ होणे म्हणजे काय या प्रश्नांचा तडा लावण्यास लंप्याने केलेल्या प्रयत्नाचे वर्णन वाचताना आपणही न कळत त्याच्या विश्वात शिरतो. व त्यातून बाहेर पडणे जड वाटू लागते.

'वनवास' मधील गोष्टी वाचत असताना मनाला सुखद अशी हुरहुर वाटू लागते व ते बालपण पुन्हा का येत नाही असे विचार करत पुस्तक वाचून संपवून टाकतो.

वनवास, प्रकाश नारायण संत,

मौज प्रकाशन गृह, पृ. सं: 182, किं: 140 रु

प्रसिद्धी: 13 Sep 11

49. संस्कार

वाचनालयातून वि गो कुलकर्णी या लेखकाचे संस्कार पुस्तक आणताना काहिसे विचकूनच होतो. कारण मुखपृष्ठावर होमी भाभा विज्ञान शिक्षण केंद्र, वि गो कुलकर्णी हे अपरिचित नाव व संस्कार हे वापरून वापरून गुळगुळीत झालेले शीर्षक यामुळे मनात पूर्वग्रहदूषितपणा होता. परंतु पुस्तक वाचताना हे सर्व रसायन अत्यंत वेगळ्या प्रकारचे आहे हे काही पानं वाचतानाच लक्षात येवू लागले.

लेखकानीच प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे संस्कार ही एक अमूर्त संकल्पना असून ते नेमके काय आहे हे सांगता येत नाही. काही संस्कार काही विशिष्ट गटापुरते वा धर्मापुरतेच मर्यादित असले तरी इतर अनेक संस्कार असे आहेत की त्यांना universal असेच म्हणता येईल. काळाच्या ओघात अनेक संस्कार निरुपयोगी वाटू लागतात. काही नवीन संस्कार घडविण्याची आवश्यकता भासते. त्यामुळे सर्व जुने संस्कार टाकाऊ आहेत असे होत नाही. प्रश्न असा आहे की विज्ञानाच्या या युगात नव्या ज्ञानाचे -नव्या दृष्टीचे - म्हणजे विज्ञानाचे असे काही खास संस्कार असतात की नाही? असल्यास त्यांच्याकडे आपण पुरेसे लक्ष दिले आहे का? आजच्या झपाट्याने बदलणाऱ्या युगात बदलांना सामोरे जायला कोणते संस्कार हवेत? ते कुणी, कसे, व कुठं घडवायचे? संस्कार घडविण्यामध्ये कुटुंब, शाळा, प्रसार माध्यमं यांची कितपत जबाबदारी आहे? यात विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा वाटा किती? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात.

मानवी समाजाबद्दल विधान करत असताना समाज म्हणजे विविध गुणदोष असलेल्या माणसांचा कळप हा समजच मुळात चुकीचा आहे. कळप केव्हाही विस्कळित असतो. त्यामुळे कळपाचा एक सुसंघटित (symmetry) समाज केव्हा झाला व त्यात संस्काराचा role कोणता होता हे प्रथम समजून घ्यायला हवे. जर खरोखरच संस्कार माणसांना घडवत असल्यास त्याचे पद्धतशीर शिक्षण का मिळत नाही? आजचे सामाजिक व्यवहार फार गुंतागुंतीचे आहेत. त्या अनेकदा एकाच वेळी घडत असतात. त्यामुळे यातून मार्ग काढण्यासाठी काही पूर्व तयारी हवीच. यासाठी समजसपणे लिहिलेल्या अशा पुस्तकांची गरज भासते. लेखकाने त्याच्या पुस्तकात या गोष्टी थोडक्यात सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

खरे पाहता हे पुस्तक लोकसत्तेतील सदर लेखनांची संपादित आवृत्ती आहे. लेखकाने कदाचित पुस्तक काढण्याची घाई केली असे वाचताना वाटू लागते. कारण वृत्तपत्रीय लेखनाच्या मर्यादा ओलांडून लेखकाकडे सांगण्यासारखे

भरपूर काही आहे. परंतु सदर लेखनासाठीच्या शब्दमर्यादा, कालमर्यादा यामुळे त्यांना जास्त विस्ताराने सांगता आले नसेल असे वाचताना वाटू लागते.

लेखक शिक्षकी व्यवसायातील मुरलेली व्यक्ती असल्यामुळे शाळा, शिक्षक, शिक्षण, यांच्यावर त्यांची फार मोठी भिस्त आहे. कुटुंब व घर यानंतर शाळा हेच एकमेव संस्कार केंद्र आहे असे त्यांना मनापासून वाटते. परंतु आजच्या शिक्षण पद्धतीची दुरवस्था अनुभविल्यानंतर अजूनही असली विधानं करण्याचे धाडस करणार नाही. तरीसुद्धा लेखकाने फार मार्मिकपणे संस्काराबद्दल व त्यासंबंधीच्या मूलगोष्टीबद्दल लिहिले आहे.

त्यांनी उल्लेख केलेल्या संस्कारांची यादी केल्यास ती खालीलप्रमाणे असू शकेल:

- सार्वजनिक मालमत्तेची काळजी, ● शिक्षण, ● नेतृत्वगुण, ● शब्दांचा नेमका उपयोग, ● गुणवत्तेचा आदर व संधी, ● दुसऱ्यांना शिक्षित करणे, ● विज्ञानाचे दैनंदिन संस्कार, ● वैज्ञानिक दृष्टिकोन, व्यक्तिपेक्षा संस्था मोठी याचे भान, ● देशप्रेम - देशभक्ती,
- भाषाविषयक अनास्था, ● कार्यकारणभाव, ● वैचारिक प्रगल्भता, ● अंधश्रद्धेपासून दूर,
- लोक काय म्हणतील याची भीती, ● परीक्षेचा बागुलबुवा, ● वाद - संवाद,
- लिखित कायदा व अलिखित संकेत, ● स्वयं अनुभव, ● जीवघेण्या स्पर्धेपासून दूर,
- हार - जीत याबद्दलची निरपेक्षता, ● समस्येवर मात करण्याचा आनंद, ● छंदाची जोपासना, ● माहिती ज्ञान,
- बहुश्रुतता, ● काळे पांढरे यातील मधल्या छटांची पारख,
- ज्ञानलक्षी साहित्याचे वाचन, ● पूरक वाचन, ● इतरात ज्ञान वाटून घेणे,
- मोजमाप - संदर्भाचा उल्लेख, ● दुसऱ्यांच्या भूमिकेत जाऊन जगणे, ● गुरुजनांपासून स्फूर्ती, ● विचारांती निर्णय, ● प्रेम - आपुलकी, ● विज्ञानाचा ठसा व धोके,
- संस्कार केंद्र म्हणून घर व शाळांचे महत्व, ● सत्य हे मूल्य मानणे व त्याची जपणूक, ● सौंदर्यदृष्टी, ● प्रश्नांचे सुलभीकरण, वेगळेपण जपणे, ● उधळपट्टी रोखणे
- दैनंदिन व्यवहारातील लढ्यांना सामोरे जाणे,

अशा अनेक विषयावर हलके फुलके परंतु नेमकेपणाने लेखकांने भाष्य केले आहे. काही लेखक शासकीय कामात असूनसुद्धा ओझ्याचे बैल होत नाहीत. तशाच प्रकारात मोडणारे व्यक्तिमत्व लेखकांचे होते, याचा प्रत्यय पुस्तक वाचताना होते.

संस्कार, वि गो कुलकर्णी

भाभा विज्ञान शिक्षण केंद्र, मुंबई, पृ. सं: 176

प्रसिद्धी: 27 Sep 11

50. त्रिकालवेध

त्रिकालवेध हे पुस्तक 'लोकसत्ता' या दैनिकासाठी कुमार केतकर यांनी लिहिलेल्या स्तंभलेखांची पुस्तकी आवृत्ती आहे. वृत्तपत्रातील सदर वाचताना काही वेळा वाचक गोंधळून जातो. कारण आठवड्यापूर्वी किंवा त्याही अगोदर लेखक काय सांगत होते याची आठवण राहत नसल्यामुळे लिंक तुटल्यासारखे वाटते. परंतु पुस्तकाच्या स्वरूपात हेच लेख आल्यानंतर त्यातील सुसंगती लक्षात येते व लेखकाला नेमके काय म्हणायचे आहे ते स्पष्ट होत जाते. 2009 साली वर्षभर दर आठवड्याला प्रसिद्ध झालेले हे लेख आजही तेवढेच ताजे व माहितीपर वाटतात. सामान्य वाचकाप्रमाणे त्या त्या विषयातील जाणकारांना सुद्धा या लेखातील आशय आवडला होता.

सामान्यपणे आपल्याला भूतकाळाचा वेध घ्यावासा वाटतो. त्या काळातील छोट्यातल्या छोट्या गोष्टीसुद्धा रंजक असल्यास त्या आवडतात व त्या काळात आपण रमत जातो. त्यांच्या खरे-खोटेपणाविषयी जास्त खोलात न जाता आपण त्या गोष्टी स्वीकारतो. त्या कितीही धूसर वा विसंगत असल्या तरी आपल्याला त्यात गैर काही वाटत नाही. परंतु ही धूसरता काही वेळा आपल्याला फसविणारी व ठगवणारी ठरते. आपल्या विश्वासाला तडा देणार्या ठोस पुराव्यांना सुद्धा आपण नाकारतो. आपल्या दृढ - समजुतीच्या विरोधातील लेखन नजरेआड करू लागतो. कारण मुळात आपल्याला विश्लेषण करायचे नसते व सत्य पचविण्याची क्षमता नसते. भूतकाळापासून काहीही शिकायचे नसते. परंतु हाच भूतकाळ आपल्याला वर्तमानाची आठवण करून देत असतो. आजच्या व्यामिश्र जीवनाची गुंतागुंत शक्यतितकी स्पष्ट दाखविण्याच्या प्रयत्न करत असतो. वर्तमान जेव्हा भूतकाळ होतो हेच आपल्या लक्षात येत नाही.

कुमार केतकर यांनी मात्र भूतकाळ व वर्तमान यांचा विचार करत भविष्यकाळात आपल्यासमोर काय वाढून ठेवले आहे यावर टिप्पणी केली आहे. हा एक भविष्यवेध आहे. हा भविष्यवेध आता शास्त्र म्हणून (Futurology) विकसित होत आहे. याच फ्युचरॉलॉजीच्या प्रकाशझोतात लेखक वाचकांना कला, साहित्य, विज्ञान, धर्म, अध्यात्म, युद्ध, मानवी स्वभाव, भावना, भक्ती, निष्ठा, तत्वज्ञान, मानसशास्त्र, सत्ताकारण, अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण, जाणीवा, गणित, भाषाशास्त्र इत्यादींच्या विश्वाची एक ओझरती झलक दाखवतात. आपण आता ज्या टप्प्यापर्यंत पोचलेलो आहोत व यांनंतरचे परिणाम काय असतील यांचा एक अंदाजपट त्यांनी उभा केला आहे. वर्तमानकाळातील धावत्या जगात याचा विचार करायला आपल्यासारख्या सामान्यांना वेळ नाही, फुरसत नाही, आपल्या व आपल्या पुढील पिढीच्या आयुष्यावर दूरगामी करणार्या परिणामाची योग्य वेळी वेध न घेतल्यास आपले नुकसान होण्याची शक्यता असते. म्हणूनच हे लेख वाचायला हवे व त्याप्रमाणे आपल्या विचारात बदल करून घ्यायला हवे.

लेखकानी मांडलेला पट व विषयांचा आवाका फार मोठा आहे. वृत्तपत्रातील सदर लेखनाच्या शब्द मर्यादित अशा

गोष्टी सांगण्यासाठी सामान्य कुवतीच्या लेखकाला भरपूर कसरत करावी लागली असती. परंतु कुमार केतकर यानी मात्र हे शिवधनुष्य पेललेले आहे. एक मुरलेले पत्रकार व कम्युनिकेटर म्हणून अत्यंत सोप्या भाषेत त्यानी विषय समजून सांगितला आहे. विषयाची मांडणी करताना त्यानी त्यासंबंधीचा भूतकाळ, वर्तमान स्थिती व भविष्यात नेमके काय होण्याची शक्यता यावरील विवेचन वाचताना - त्रिकाल वेध घेत असताना - वाचक तल्लीन होतो; त्यासंबंधीची आणखी माहिती करून घेण्याची त्याची उत्सुकता वाढते. मुळात हा आपल्या अस्तित्वाचा, जाणीवांचा वेध असतो.

या पटात आपल्याला, गेली 55 वर्षे विस्मृतीग्रस्त अवस्थेत असलेला हेन्री मोलायसन भेटतो; व त्याच वेळी पूर्णस्मरणग्रस्त जिल प्राइसही भेटते. मोलायसनला काही आठवत नाही व प्राइस काहीही विसरू शकत नाही. हाच धागा पकडून लेखक स्मृती, विस्मृती, भाषाज्ञान, भाषानिर्मिती, इत्यादीवर खुसखुशीत टीका टिप्पणी करतात. माणसाचे मन, भाषाज्ञान, जाणीवा इत्यादींचा धागा पकडून लेखक आपल्याला बहिणाबाई, ओबामा, बकमिन्स्टर फुलर, केशवसुत, कॉन्ड लॉरेंझ, मुकुल शिवपुत्र, फ्रॅन्सिस फुकुयामा, मार्क ट्वेन, डॉ. श्रीराम अभ्यंकर, व्हॉन न्यूमन, डेस्मॉड मॉरिस, क्लिओपात्रा, शेक्सपियर, आसझॅक ऍसिमोव्ह, अरुणा शानभाग इत्यादींच्या कार्याची ओळख करून देतात. जन्म-मरण, सुख-दुःख, स्वभावाला औषध, जगण्याची सक्ती, सत्याचे प्रयोग, मनुष्य नावाचा प्राणी, धर्म, इतिहास, गणितावरील प्रेम, शब्दांच्या पलिकडले, असे अनेक विविध, बहुआयामी विषय वा मुद्दे घेत, त्यांची उलट तपासणी करत आपल्या माहितीत भर घालतात. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावण्याचे प्रयत्न करतात. लेख वाचत असताना आपल्याला लेखकाचा दृष्टिकोन पटत जातो.

फ्युचरॉलॉजीमुळे (भविष्यवेधशास्त्र) आपल्याला ज्वालामुखी, भूकंप, त्सुनामी, धूमकेतू, उल्कापात इत्यादी महासंकटांची कल्पना येते, हे मान्य. परंतु याचा अर्थ असा नव्हे की हे शास्त्र फक्त विज्ञान - तंत्रज्ञानाशी निगडित आहे. विश्वरचनेतील मायक्रो व मॅक्रो पातळीवरील घडामोडींचे वेध घेण्याचा प्रयत्न हे शास्त्र करत असले तरी हे ज्ञान सर्वकश समाजकारणावर अवलंबून आहे, हे नाकारता येत नाही. त्यामुळे लेखकानीच एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे फ्युचरॉलॉजीच्या अभ्यासातून फक्त विश्वरचनेचे ज्ञान होत नाही, तर आपल्या कुटुंबव्यवस्थेचे, आपल्या आदर्शांचे, मूल्यांचे, विचारांचे, भाव-भावनांचे, आपल्या अस्तित्वाचेच ज्ञान व्हायला मदत होते.

त्रिकालवेध, कुमार केतकर,

राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ.सं: 273, किंमत: 250 रु

प्रसिद्धी: 13 Oct 11

51. सिनेमाचे दिवस - पुन्हा

चित्रपटाची एक वेगळी भाषा असते. त्या भाषेचे व्याकरण समजून घेऊन चित्रपट जगतात प्रवेश केल्यास दर्जेदार चित्रपटांच्या आस्वादात भर पडते. दिग्दर्शक, कलाकार, संगीतकार, कथालेखक, छायाचित्रकार व इतर तंत्रज्ञ इत्यादींनी घेतलेले परिश्रम, प्रत्येकाची प्रतिभा, तंत्रज्ञान हाताळण्याचे कौशल्य, त्या सर्वांचे सांघिक प्रयत्न या गोष्टी समजून घेत चित्रपटाचे रसग्रहण करत असल्यास कलेचा आनंद मिळू शकतो. आपल्या देशात सर्वाधिक आणि विविध भाषांमधील चित्रपट बनतात, ते चित्रपट कसे पाहायचे याचे प्राथमिक ज्ञान असल्यास आपण अभिरुचीसंपन्न प्रेक्षक होऊ शकतो. चित्रपट रसग्रहण हे एक शास्त्र आहे आणि त्यात या सर्व गोष्टींचा खरोखरच बारकाईने विचार केला जातो. हे रसग्रहण कसं केलं जावं हेही शिकावं लागतं.

आपल्यातील बहुतेक प्रेक्षक केवळ मनोरंजन वा टाइमपास, वा घडीभरची करमणूक (वा 'त्या' गोष्टी पाहण्यास मिळतात म्हणून) हा उद्देश ठेऊनच थिएटरमध्ये पाय ठेवतात. त्यांमुळे चांगले चित्रपट कोणते व सुमार चित्रपट कोणते हेच आपल्या प्रेक्षकांना कळत नाही. बरेचदा असं होतं की पडद्यावर दाखवत असलेल्या छोट्या छोट्या प्रसंगांमध्ये विसंगती असते पण चित्रपट आवडल्याने ती नजरेआड केली जाते. नाहीतर फिल्ममध्ये हे चालणारच असं गृहित धरलं जातं. काहीवेळा उलट होतं. चित्रपट आवडलेलाच नसला किंवा पडला की त्यात खरोखरच काही अप्रतिम दिग्दर्शकाची, कलादिग्दर्शकाची, इतर तंत्रज्ञांची मेहनत असते ती लक्षात न घेतली गेल्याने वाया जाते. कला-सौंदर्य आणि इतर बाबतीत बारकाईने विचार केलेल्या सर्व संबंधितांना त्यांचे ड्यूज मिळायलाच हवेत. सामान्य प्रेक्षकांना ते पटकन उमगत नसतील तर चित्रपटाच्या शास्त्रोक्त रसग्रहणातून ते त्यांच्यापर्यंत पोचवायला हवेत. चांगले प्रेक्षक घडवण्याचं काम काही मोजक्या शहरातील फिल्म सोसायट्या गेली 50 वर्षं करत आहेत. या फिल्म सोसायट्यांमुळे अनेक दर्जेदार चित्रपट सर्वसामान्य चित्रपटप्रेमींपर्यंत पोहोचले, हे मान्य करायला हवे.

चित्रपट हा एक कलाप्रकार आहे व त्याकडे गांभीर्याने बघायला हवे असे समजणारे मात्र चित्रपटाविषयी खोलात जाऊन अभ्यास करतील; फिल्म सोसायटीचे सदस्य होतील; शहरातील चित्रपट महोत्सवात भाग घेतील; समीक्षा वाचतील, शक्य झाल्यास चित्रपट रसग्रहण शिबिरातील कोर्स पूर्ण करतील. परंतु यासाठी जिद्द हवी, वेळ हवा व कलेविषयी तळमळ हवी. याच तळमळीपायी व चित्रपट वेडापायी चित्रपट समीक्षालेखक विजय पाडळकर यांनी फिल्म अप्रिसिएशन कोर्स पूर्ण केले. व त्या कोर्सच्या काळात आलेल्या अनुभवाची कहाणी म्हणजेच "सिनेमाचे दिवस पुन्हा" हे त्यांचे पुस्तक!

पुस्तकाचे लेखक, विजय पाडळकर यांनी पुणे येथे फिल्म अप्रिसिएशन कोर्सच्या 4-5 आठवड्यांच्या कालखंडात लिहिलेल्या डायरीचा वृत्तांत या पुस्तकातून आपल्याला वाचायला मिळेल. नांदेडसारख्या आडशहरी आयुष्य

घालवलेल्या लेखकांना ही एक आयतीच चांगली संधी चालून आली होती व त्या संधीचे त्यांनी सोने केले. कोर्सच्या काळात त्यांनी लिहिलेल्या रोजनिशीतील दिवसाच्या आढाव्याचे संकलन केलेल्या या पुस्तकामधून आपल्यासारख्या चित्रपट रसिकांच्या काही उत्कृष्ट चित्रपटांच्या आठवणी ताज्या केल्या व त्याचबरोबर कोर्सच्या काळातील वातावरण उभे करून आपल्याला भूतकाळात घेऊन गेले.

लहानपणापासून चित्रपटांच्या अनावर ओढीने जेवढे चित्रपट पाहता येतील तेवढे लेखकानी पाहिले. चित्रपटाविषयी ऐकले, वाचले आणि लिहिले. एक चित्रपट समीक्षालेखक म्हणून चित्रपटांचा शोध घेतला. चित्रपट बेतलेल्या कादंबऱ्या वाचल्या. लेख लिहिले, पुस्तकं लिहिली. चित्रपटकलाविषयक व्यापक अनुभव घेण्यासाठी प्रयत्न करत राहिले. यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करत असताना चित्रपट रसग्रहण शिबिरात सहभागी होण्याची संधी मिळाली व त्यांनी हा कोर्स पूर्ण केला. कोर्स काळात चित्रपटविश्वात वावरत असल्यामुळे चित्रपटाव्यतिरिक्त दुसरे काही त्यांना सुचत नव्हते. पाडळकर यांनी या दैनंदिनीतून त्यांचे चित्रपटकलाविषयीचे प्रगल्भ प्रेम आणि सखोल आकलन व्यक्त केलेले आहे. आपल्यापैकी ज्यांनी या कोर्सचा वा कोर्सकाळात दाखवलेल्या चित्रपटांचा अनुभव घेतला आहे त्यांना लेखक पुनःप्रत्ययाचा आनंद देतात; आणि जे अनभिज्ञ आहेत त्यांना दर्जेदार चित्रपट बघण्यास उद्युक्त करतात.

या पुस्तकासाठी लिहिलेल्या प्रास्ताविकातून आपले चित्रपट प्रेम कसे विकसित होत गेले याविषयी लेखक लिहितात. त्यांच्या मते 1950-70 चा काळ हा हिंदी चित्रपटांचा सुवर्ण काळ होता. याच काळातील बहुतेक चित्रपट त्यांनी पाहिल्यामुळे त्यांना चित्रपटांची गोडी लागली. नंतरच्या काळात दे दणादण व हाणामारीच्या चित्रपटांची लाट आल्यामुळे लेखकांना जागतिक अभिजात साहित्याच्या वाचनाची आवड निर्माण झाली. देशोदेशीच्या श्रेष्ठ लेखकांची ओळख झाली. यातील बहुतेक लेखकांच्या कृतींचे चित्रपटात रूपांतरित झालेले असल्यामुळे चित्रपट व साहित्यकृती यांचे तुलनात्मक समीक्षा करणारे लेखन ते करू लागले व त्या लेखांना वाचकांचे उत्तेजन मिळू लागले व लेखकांचे लेख व पुस्तकं प्रसिद्ध होऊ लागले.

त्यांच्या रोजनिशीच्या नोंदीमधून काही उत्कृष्ट चित्रपटांची तोंडओळख ते वाचकांना करून देतात. त्यात प्रामुख्याने अमोल पालेकर यांचा कैरी, मृणाल सेन यांचा भुवनशोम, सत्यजित राय यांचा पथेर पांचाली, अरण्येर दिन रात्री, गोपी ग्याने भागा बाने, सद्गुती, अकिरा कुरोसावा यांचा देसू उझाला, राशोमान, थ्रोन ऑफ ब्लड, चार्ली चाप्लिन यांचा द ग्रेट डिक्टेटर, ग्रिफिथ यांचा द बर्थ ऑफ नेशन, आइझन्स्टाइनचा बॅटलशिप पोटेमकिन, इव्हान द टेरिबल, रॉबर्ट वाइन यांचा द कॅबिनेट ऑफ कॅलिगुरी, डी सिक्का यांचा बायसिकल थीव्हज, रेनेचा हिरोशिमा मॉन आमोर, गोडार्डचा ब्रेथलेस, मिझोगुची यांचा उगेत्सु, मोनोगटारी, स्टॅनिस्लाव्ह स्ट्रँड यांचा माय ब्रदर इज अ सुपर ब्रदर, रुत्विक घटक यांचा सुवर्णरेखा, फेलिनीचा एट अँड हाफ, ऑर्सन वेल्सचा सिटिझन केन, गुरुदत्तचा साहिब, बीबी और गुलाम, केतन मेहताचा मिर्च मसाला, रेनॉ यांचा व्हॅनिशिंग कार्पोरल, ओझू यांचा

अँन अँटम आफ्टरनून, इंगमार बर्गमन यांचा समर विथ मोनिका, वाइल्ड स्ट्रॉबेरीज, शेखर कपूरचा बँडिट क्वीन, मणी कौलचा उसकी रोटी, शैलेंद्रचा तीसरी कसम, लुइस ब्युन्युएल यांचा नाझरिन या अत्यंत गाजलेल्या चित्रपटाविषयी मार्मिक टीका टिप्पणी आहे. या चित्रपटाविषयी वाचताना पुनः एकदा चित्रपट पाहिल्याचा आनंद मिळतो.

कोर्सच्या या काळात अनेक लघुपट लेखकांना पाहण्यास मिळाले. बिग सिटी ब्ल्यूज, गॉड्स ऑफ सिनेमा, रेन, रीबॉकच्या जाहिरातीची फिल्म, ट्रिप टु द मून, द ग्रेट ट्रेन रॉबरी, मिरर ऑफ हॉलंड, हॅपी अँनिव्हर्सरी, लाइफ इज फॉर लिव्हिंग, कुस्करलेल्या कळया, डेथ ऑफ ए पेझंट, द अदर साइड या लघुपटाबद्दल त्यांनी विस्ताराने लिहिले आहे.

चित्रपटविषयक व्याख्यान देणाऱ्यामध्ये भास्कर चंदावरकर यांचे चित्रपटसंगीतावरील व्याख्यान, हरिहरन यांनी घेतलेला हिंदी चित्रपट श्रृष्टीचा आढावा व पी के नायर यांचा चित्रपटांचा इतिहास याबद्दल विशेष उल्लेख लेखक करतात. लेखकाच्या मते चित्रपट निर्मितीचे प्रमुख अंग समजलेले छायाचित्रण, ऑडिओग्राफी, ध्वनीमुद्रण, इत्यादी विषयी माहिती देताना चित्रपटातील दृश्यमालिका दाखवत असल्यामुळे हे तांत्रिक अंग स्पष्ट होत जातात.

चित्रपट हे प्रभावी माध्यम आहे. त्याच वेळी प्रेक्षकांना 'सिनेमाशिक्षित' म्हणजे चित्रपटाची भाषा समजून देण्याचं अवघड काम करणं हेही आवश्यक आहे. परंतु घराच्या हॉलमध्ये केबल टीव्ही आल्यापासून व कुठल्याना कुठल्यातरी चॅनेलवरील चित्रपट बघत 24 तास घालवण्याची सोय झाल्यामुळे चित्रपटाची भाषा म्हणजे काय, उत्तम चित्रपटाचे निकष कोणते, निकृष्ट दर्जेचे चित्रपट कोणते इत्यादी प्रश्नांना उत्तर शोधणे दुरापास्त ठरत आहे. चित्रपट म्हणजे घडीभरची करमणूक नसून तो एक कलाप्रकार आहे, त्यात दिग्दर्शकाचा प्रतिभाविष्कार आहे, आपल्याला सर्वस्वी वेगळ्या जगात घेऊन जाण्याइतकी ताकत त्यात आहे, आपल्या संवेदना तीक्ष्ण करण्याइतकी ताकत चित्रपटात आहे, हे आपण विसरत आहोत. म्हणूनच अशा प्रकारची पुस्तकं वाचण्याची अत्यंत गरज आहे.

सिनेमाचे दिवस - पुन्हा, विजय पाडळकर,

मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, किं : 150 रु; पृ. सं 142

प्रसिद्धी: 10 Nov 11

52. शोध आणि शोधक

गेल्या दोन-तीनशे वर्षांचा आढावा घेतल्यास इतर कुठल्याही क्षेत्रापेक्षा विज्ञान व तंत्रज्ञानाने घेतलेली गरुडझेप थक्क करणारी आहे. माणसाचे जीवन सुसह्य करण्यात, त्याला दीर्घजीवी करण्यात, आयुरारोग्य देण्यात, कल्पनेच्या पलीकडील सोई सुविधांची सवय लावण्यात सर्जनशील वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ व उद्योजक यांचा फार मोठा

वाटा आहे. गरजेपोटी शोध की शोधामुळे गरज हे एक न सुटणारे कोडे ठरत आहे. कोणी कशावर संशोधन करावे किंवा कशावर संशोधन करता येईल या प्रश्नाचे उत्तर 'कशावरही' असे म्हणता येईल. त्यादृष्टीने विचार करू लागल्यास गेले दोनशे वर्षात संशोधकाने निवडलेले किंवा योगयोगाने वा अपघातातून सापडलेले विषय - उपविषय - खरे तर विश्वात दिसणारी व न दिसणारी प्रत्येक गोष्ट - संशोधनालायक असते हे सिद्ध होते. अशाच अफलातून घेतलेल्या संशोधक विषयाबद्दल व त्यांचा शोध घेत घेत मानवी जीवनाला उच्च पातळीवर नेलेल्या शोधकाबद्दलचा आढावा घेणारे 'शोध आणि शोधक' हे पुस्तक प्रा. डॉ. चंद्रकांत सहस्रबुद्धे या लेखकाचे आहे. यातील बहुतेक लेख दै. सकाळच्या दिशा पुरवणीसाठी 1998 साली लिहिले होते. त्याच लेखात आणखी भर घालून हे पुस्तक अलिकडेच प्रकाशित करण्यात आलेले आहे.

आर्किमिडीस, गॅलिलिओ, न्यूटन, आइन्स्टाइन ही चिरपरिचित नावं जगाचा चेहरा मोहरा बदलू शकणाऱ्या त्यांच्या संशोधनामुळे बहुतेक सुशिक्षितांच्या तोंडी आहे. न्यूटन व गुरुत्वाकर्षण, आइन्स्टाइन व सापेक्षता सिद्धांत, अलेक्झांडर ग्राहम बेल व टेलिफोन, एडिसन व विजेचा बल्ब अशी काही नाव (व त्यांचे शोध) आपल्या मनात घर करून बसलेले असतात. परंतु या मोठ्या नावाजलेल्या संशोधकाबरोबरच काही शोध व त्यांचे शोधक असे आहेत की त्यांच्यासंबंधीची माहिती प्रयत्नपूर्वक शोधावी लागते, गोळा करावी लागते. असाच एक उत्तम प्रयत्न लेखकानी केला असून विज्ञानविषयी कुतूहल असणाऱ्या प्रत्येकानी संग्रही ठेवायलाच हवे असे हे पुस्तक आहे.

आपण आपल्या दैनंदिन व्यवहारात अनेक गोष्टी वापरत असतो; रेझर व रेझर ब्लेड, स्टेपलर, बॉल पेन, मायक्रोवेव्ह ओव्हन, झेरोक्स मशीन, कॅमेरा, वेल्क्रो, सेल फोन, टीव्ही, व्हिडीओ गेम्स, नायलॉनचे कपडे, व्हॅसलीन, टेफ्लॉनची भांडी इ.इ. परंतु ही उत्पादन आकाशातून पडल्या किंवा कुठून तरी अवतरल्या व आपण वापरायला सुरुवात केली असे नाही. या प्रत्येकासाठी कुणीतरी कष्ट घेतले, खस्ता खाल्या, नाउमेद न होता वर्षानुवर्षे प्रयत्न करत राहिले, उद्योजकांचे उंबरठे झिजवले व त्या त्या काळच्या समाजाला त्याची गरज पटवून दिली व शेवटी त्या गोष्टी समाजाच्या पचनी पडल्या. वैज्ञानिक जगतात अशा शोधकांचा फार मोठा बोलबाला नसला तरी त्यांचे संशोधन कार्य, त्यांची सर्जनशीलता, नाविन्याची हौस, याला आपण मनापासून दाद द्यायला हवी. लेखकानी यातील काही शोधांचा व शोधकांचा धावता आढावा घेतला असून या उत्पादनामागील संशोधनाची कथाही तितकीच मनोरंजक व प्रेरणादायी ठरणारी आहे.

फोटोग्राफीला एके काळी कला असे म्हटले जात होते. खरा कलाकारच निसर्गातील एखादा अनमोल क्षण 'कैद' करून जगाला थक्क करत होता. परंतु त्यासाठी छायाचित्रकार जिवाचे रान करत असत. तास न तास त्या 'क्षणा'ची प्रतीक्षा करत असत. उत्कृष्ट फोटो म्हणून निवड झालेल्या फोटोमागे 500 - 600 मी लांबीची फिल्म रोल expose केल्याचा इतिहास आहे. आज तंत्रज्ञानाने सारे सोपे, सारे जादूचे करून टाकले आहे. डिजिटल कॅमेरे

व मोबाइलमधले कॅमेरे यात फिल्मची, फिल्म धुवायची भानगड नाही. सगळे डिजिटल! परंतु एकेकाळी हा एक फार किचकट व खर्चिक प्रकार होता, हे सांगूनही पटणार नाही. फोटो प्रिंट्स, निगेटिव्ह, पॉजिटिव्ह, डार्क रूम, हे शब्द लोप पावत आहेत. मोबाइलवर क्लिक करून भरमसाठ फोटो काढायचे. कॉम्प्यूटरवरून पेनड्राइव्ह वा सीडीत कॉपी करायचे की झाले! ते फोटो न बघता अडगळीत ठेवल्यासारखे ठेऊन टाकायचे. चार पाचशे फोटो बघायला येथे कुणालाही वेळ नाही. *केव्हाही बघू, आपल्याजवळ आहेत* याच मानसिकतेमुळे बहुतेक वेळा त्या बघितल्या जात नाहीत. मुबलकतेचे दुष्परिणाम! 150 वर्षांपूर्वी 10-15 किलो वजनाचा कॅमेरा, 4-5 किले वजनाचा ट्रायपॉड, फोटो डेव्हलप करण्यासाठी घातक रसायनांची हाताळणी, रसायनाने लेपलेल्या जाड (व महाग) काचा इत्यादी गोष्टी फोटोग्राफरला सांभाळाव्या लागत होत्या. जाड काचाऐवजी फिल्म रोलची कल्पना जॉर्ज ईस्टमन या एका कारकुनाची! चोवीस वर्षीय ईस्टमनला एकदा सुट्टी घेऊन निसर्गाचे फोटो काढायचे होते. परंतु फोटो काढण्यासाठी ही अडगळ सांभाळावी लागते हे ऐकून तो हबकला. मग त्याच्या डोक्यात विचारचक्र सुरु झाले. फिल्म रोलची कल्पना व त्यासाठी त्यानी घेतलेले कष्ट, त्याचा आटापिटा इत्यादींचे वर्णन मूळ पुस्तकातूनच वाचायला हवे!

आपल्या हॉलमधल्या टीव्हीच्या संशोधनाचा इतिहासही खडतर होता. यासाठी अनेक उद्यमशील व सर्जनशील तंत्रज्ञांचा योगदान आहे. डॉ. पॉल निष्को, चार्लस फ्रान्सिस जॅकिन्स, कॅबेल स्विटन, ब्रॉन फिलो फार्न्सवर्थ, डेव्हिड सनॉक, ब्लादिमिर डबोर्किन, बोरिस रोजिंग, जॉन लॉगी बेर्ड, इत्यादींच्या अथक परिश्रमातून आपल्या हॉलमध्ये तो आला आहे. टीव्हीचा हा प्रवास 70-80 वर्षांचा असून आज आपण LCD, LED, 3D, HD टीव्हीपर्यंत पोचलो आहोत.

टीव्ही आणि कॅमेराप्रमाणे इतर उत्पादनांची गोष्टही तितकीच मजेदार आहे. एडिसनने शोधलेला बल्ब, पर्सी स्पॉन्सरचा मायक्रो ओव्हन, चेस्टर कार्लसनचा झेराॅक्स, जॉर्ज मेट्रेलचा वेल्क्रो, चार्लस टाऊन्सचा लेसर, रॉय प्लॅकेटचे टेफ्लान कोटिंगचे तंत्र, क्रिस्तोफर कॅथम शोल्सचा टाइपरायटर, विली दि ग्रीन बोथॅमने कंटाळा घालविण्यासाठी शोधलेले व्हिडिओ गेम्स, रॉबर्ट्स चीजब्रॉचा व्हॅसलीन.... इत्यादींच्या बदल वाचताना आपण एका वेगळ्या जगात प्रवेश करत असतो व त्यात हरवून जातो. त्यामुळे त्यातील अद्भुततेला मनापासून दाद द्याविशी वाटू लागते.

लेखकानी केवळ व्यवहारोपयोगी, घरगुती उपयुक्त तंत्रज्ञानाच्या बदलच लिहिले नसून विज्ञान - तंत्रज्ञान क्षेत्रातील इतर काही dedicated शोधकांचाही थोडक्यात परिचय करून दिला आहे. मेरी लीकी या महिला शास्त्रज्ञाने आफ्रिकेच्या जंगलात राहून केलेले उत्खनन, जेन गुडॉलचा चिंपाझी कुटुंबाबरोबरचा सहवास व संशोधन, मायकेल डर्टेझॉस यांनी घातलेला माहिती तंत्रज्ञानाचा पाया, पां. वा. सुखात्मे यांचे संख्याशास्त्रातील

योगदान, जॉर्ज स्मूट यांच्या डोक्यातील विश्वोत्पत्तीच्या संबंधातील big bangची अफलातली कल्पना, फ्रेड हॉईल यांचा स्थिर स्थिती सिद्धांत, लिनस पाउलिंग यांचे रसायन शास्त्र व जागतिक शांतीसाठीचे प्रयत्न, लंडा शील ने पुरातन माया संस्कृतीला जगासमोर आणण्यासाठी केलेला आटापिटा, डबल, पॅम डिरॅक, गाझानिगा, मोहलमन, www चा टिम ली अशा अनेक शास्त्रज्ञांचा आपल्याला परिचय होतो. व आपण त्यानंतर संगणकावर गूगल करून त्याबद्दलची अधिक माहिती गोळा करण्याच्या प्रयत्नाला लागतो.

लेखकानी एके ठिकाणी उल्लेख केल्याप्रमाणे रात्रीच्या वेळी बऱ्याचदा अंधारात एखादा काजवा चमकताना दिसतो. काजवा दिसत नाही तरी चमक डोळ्यात भरते. डोक्यात येणाऱ्या कल्पनांचे तसेच असते. त्या कधी चमकतील त्याचा नेम नसतो. तो क्षण दिसत नाही. पण कल्पना जाणवते. कल्पनेच्या काजव्याला प्रकाश पाहायला आपला मनःचक्षू सतत सक्षम असायला हवा. कल्पनेचा काजवा कधी चमकेल हे कोणी सांगावे! ही चमक पाहून जे दुरळून जाऊन त्याचा पाठपुरावा करतो, तो जगात काही तरी मिळवतोच.

अशा जगात काही मिळवू शकलेल्या व आपल्यालाही त्याच वाटेने जावे यासाठी उत्तेजन देणाऱ्या या शोधकांच्या कथा नक्कीच विचार करायला लावतील!

शोध आणि शोधक, प्रा. डॉ. चंद्रकांत सहस्रबुद्धे

हर्मिस प्रकाशन, पुणे, मूल्य : 150 रु पृ. सं : 158

प्रसिद्धी: 24 Nov11

53. पुण्याची अपूर्वाई

पुणे' या (एके काळच्या खेडेवजा) शहराबद्दल माणसागणिक मतं बदलत असतात. शहराबद्दलच्या त्यांच्या त्यांच्या अनुभवानुसार या मतात भिन्नता आढळते. काहींना अस्सल पुणेरीचा फटका बसला असेल तर काहींना इथल्या भामट्यांनी (संगनमताने) गंडवले असेल. काहींची इथल्या मुजोर रिश्तावाल्याबद्दल तक्रारी असतील. वाहतूक (अ) व्यवस्थेला बळी पडलेले येथे भेटतील. पोलीस (अ) व्यवस्था हा नेहमीच्या टीकेच्या विषयावर चर्चितचर्चण होत असेल. येथील महानगर पालिका 'म्युनिसिपालिटी' म्हणवून घेण्याच्या लायकीचेसुद्धा नाही, असेही काहींचे ठाम मत असेल. तरीसुद्धा हे शहर वाढतच आहे (व शहराचा बकालपणासुद्धा!) . त्याचबरोबर या शहरावर प्रेम करणार्यांचीसुद्धा संख्या कमी नाही हेही लक्षात ठेवायला हवे. याच प्रेमापोटी अनेक लेखक अत्यंत आत्मीयतेने या शहराचा लेखाजोखा मांडत असतात. भरभरून लिहित असतात. अशा प्रकारे या शहरावर प्रेम करणार्यांपैकी अनिल अवचट असून आपल्यासारख्या वाचकांना 'पुण्याची अपूर्वाई' या पुस्तकातून त्यांना आवडलेल्या पुणे मुक्कामाची छोटीशी झलक दाखवत आपल्या 'त्या पुण्याच्या' आठवणी ताजे करतात. पुस्तक पूर्ण

वाचून झाल्यानंतर " आजच्या अफाट वाढलेल्या पुण्यात मी माझं पुणं असं जपून ठेवलं आहे" या विधानाशी आपणसुद्धा सहमती दर्शवतो.

अनिल अवचट आपल्याला 30 - 40 वर्षे मागे नेऊन त्या काळच्या पुण्याचे दर्शन घडवतात. त्यांच्या या गैडेड टूरमध्ये बोहरी आळी, जुना बाजार, कॅम्प एरिया, पुणे विद्यापीठाचे परिसर, रेसकोर्स, जुनी मंडई, व पुण्याजवळच्या टेकड्यांचा समावेश आहे. बोहरी आळी म्हणजे कारागीर लोकांची प्रत्यक्ष पंढरी! स्कू - खिळ्यांची दुकानं, लिमलेट गोळ्यांचा कारखाना, जमाखर्चाच्या वह्यांचा कारखाना व दुकान, सुतारी हत्यारांचे दुकान, अशा विविध प्रकारच्या दुकानांची फेरी लेखक करून आणतात. त्या त्या दुकानांचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन करतात. त्यामुळे ती दुकानं व त्यांचा परिसर चटकन डोळ्यासमोर उभा राहतो.

या बोहरी आळीत मारवाडी, गुजराती व्यापारीही असले तरी बोहरींचाच तेथे वरचष्मा आहे याची आठवण ते करून देतात. बोहरींचा वैशिष्ट्यपूर्ण वेश, त्यांच्या सवयी, त्यांची जगाकडे पाहण्याची वृत्ती (दे आर गुड फॉर कंपनी,... बट नॉट फॉर मनी) , त्यांच्या दुकानातील नोकरांचा तडफदारपणा, इत्यादी तपशील वाचताना वाचकाला त्या आळीत पुन्हा एकदा जावेसे वाटू लागेल.

अनिल अवचट आपल्याला या परिसरातील अनेक कसबी कामगारांची (खरे पाहता कलाकारांची) भेट घडवून आणतात. त्यांच्या कामातील बारकावे समजून सांगतात. *बिटेकर धार केंद्र, एस् बाबूलाल लॉक मेकर* इत्यादींच्या दुकानातील किमयांचे भरभरून कौतुक करतात. भडभुंज्याच्या भट्टीतील चणे, फुटाणे, खारे दाणे यांच्या चवीचे रहस्य उलगडून दाखवितात.

अवचटांचा लाकूड कोरून शिल्प करण्याचा (अनेक छंदांपैकी एक) छंद आहे. त्यापायी त्यांना लाकडांची पारख करणारे सुतार, ओतारी, कातारी इत्यादींचा याच भागात ओळख झाली. त्यांच्या कामातील बारकाव्यांचे निरीक्षण करताना लेखकाला आश्चर्याचा धक्का बसला. कदाचित पुढील काही काळात ओतारी, कातारी हे शब्द व्यवहारात न वापरल्यामुळे फक्त शब्दकोशात वाचायला मिळतील. कारण ही कामं आता काळाच्या पडद्याआड गुप्त होत आहेत.

जुना बाजार म्हणजे गोर गरीबांच डिपार्टमेंटल स्टोर, या शब्दात या बाजाराविषयी आपुलकीने अवचट उल्लेख करतात. आपल्या दृष्टीने आजकाल हा बाजार म्हणजे वाहतुकीला अडथळा असे वाटत असले तरी गोर गरीबांच्या (व केळकरसारख्या ऍटिक जमविणार्यांच्या) दृष्टीने हा एक मायाबाजारच आहे. भंगार मालांचा हा रस्त्यावरचा बाजार मॉल्स व डिपार्टमेंटल स्टोर्सना टक्कर देत अजून टिकून आहे. येथे टापटिपीतील सेल्स गर्ल्स नाहीत. वस्तूंवर छापील किंमत नाही. तरीसुद्धा येथे व्यवहार होतात व कदाचित लाखोंची उलाढाल होत असावी. दर रविवारी व बुधवारी भरणार्या या बाजाराचेही विक्री वैशिष्ट्य आहे. वस्तूंची मांडणी, दुकानदारांचं आपल्या विक्रीवस्तूबद्दलच अप्रूप, वस्तूंची काळजी, विक्रीकलेचा नमूना, व्यवहारातील पारदर्शकता, इत्यादीबद्दल

नेमकेपणाने लेखक भाष्य करत आपल्या एका वेगळ्या जगात नेतात. जुन्याबाजाराचे वर्णन करत असतानाच या वस्तूंच्या मुळापर्यंत जातात. तेव्हा त्यांना अल्पना टाकीजवळच्या परिसरातील व्यवहाराचा शोध लागतो. येथील खरेदी विक्री कशी होते याचे ते वर्णन करतात.

जुन्याबाजारात कपड्यांचा, बूट - चपलांचा, लोखंडी वस्तूंचा, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंचा असे अनेक सबसेक्शन्स आहेत. येथे येणारा ग्राहक घासाघीस करणार हे ओळखूनच वस्तूंची किंमत सांगितली जाते. व कुणीही नाराज न होता व्यवहार संपविला जातो. हा बाजार अनेकांच्या रोजगारांची सोय करतो. व सर्वात महत्वाचे म्हणजे reuse, repair, recycle या पर्यावरण संवर्धनाच्या सूत्रांचे तंतोतंत पालन करतो.

हातावर पोट असणार्या या कष्टकर्यांचे जीवन एकमेकावर अवलंबून असल्यामुळे माणसांच्या परस्पर संबंधांची वीण तयार होते. अशी वीण मध्यम वा उच्च वर्गात फारच विरळ असते. येथे एकमेकांना जमवून घेतल्याशिवाय व्यवहारच चालू शकत नाही. माणसांच्या चांगुलपणाचा प्रत्यय घ्यायचे असल्यास अशा लोकांच्या संपर्कात यायला हवे. नंतरच आपलाही माणुसकीवर विश्वास बसू लागतो. यांच्यातही हेवेदावे नक्कीच असतील. परंतु येथील कामगारांच्या मते "सब लोग अच्छे ही होते हैं, कभी कभी माथा बिगड़ जाता है."

पुणे स्टेशनचा परिसर हा लेखाचा विषय होऊ शकतो हे आपल्याला अवचटांचा लेख वाचताना लक्षात येतो. आपण नेहमीच गाडी पकडण्याच्या वा प्रवासातून परतल्यानंतर घरी परतण्याच्या घाई - गडबडीत असल्यामुळे संपूर्ण आयुष्य पुण्यात घालवले असले तरी स्टेशनचे जग अपरिचितच राहते. पुणे (वा कुठल्याही मोठ्या शहरातील) स्टेशन हे एक अद्भुत भारतदर्शन आहे, हे आपण मुद्दामहून 2-4 तास या परिसरात घालविल्यानंतर कळू लागते. सुटा - बुटांपासून ते कपड्यांच्या लक्करापर्यंत सर्व वेषातली माणसं येथे दिसतात. पुणे स्टेशनवरील संस्कृती व पुण्याच्या 'सदाशिव पेठी' संस्कृती यात फार मोठी दरी आहे. गाडी प्लॅटफॉर्मवर येईपर्यंत सुन्न भासणार्या प्लॅटफॉर्मला गाडी लागल्यानंतर जत्रेच स्वरूप येतं. खरे पाहता पुणे स्टेशनवर गाडी सामान्यपणे भरपूर वेळ थांबते. परंतु गाडी आल्या आल्या पाच मिनिटात सगळे प्रवासी फक्त घाई करतात. हमालांशी हुज्जत, ढकला ढकली, उतरणार्यांशी आलिंगन, सामानांची मोजदाद, विक्रेत्यांचा आरडाओरडा, ... एवढ्या सगळ्या गोष्टींची पाच मिनिटांसाठी धामधूम. नंतर गाडी हलेपर्यंत पुन्हा एकदा सारे कसे शांत शांत. विक्रेते ओरडत नाहीत. लाल डगलेवाले आपापल्या कामाला. हळूहळू सारेजण आपलं बस्तान आवरण्यात मग्न. पुढची गाडी येईपर्यंत प्लॅटफॉर्म झोपी गेलेला. लेखक फक्त प्लॅटफॉर्मचेच वर्णन न करता 6 - 7 नंबरच्या प्लॅटफॉर्मवर आयुष्य काढणार्यांचाही मागोवा घेतात. प्रवाश्यांनी फेकून दिलेल्या पदार्थावर जीवन जगणारी, घर सोडून पळून आलेली, बूट पॉलिश करून जगणारी, रद्दी, प्लॅस्टिक ग्लास उचलून भंगारात विकणारी मुलं, माणसं यांचेही जीवन ते जवळून पाहतात. रोज रोज घडणार्या या महाभारताला ते कंटाळत नाहीत. त्यामुळे या स्टेशनला कुणी घाणेरडं, बकाल म्हटलेल त्यांना आवडत नाही. कारण ते आपल्याला दाखवत, की आपण खरे कसे आहोत. स्वतःच्या बालपणीचे कुतूहल शमविण्यासाठी इंजिनवर चढणे, लोकेशेड बघणे, स्टेशनमास्तर, तिकिट चेकर, याना भेटणे,

रूळ तपासणार्यांचे काम समजून घेणे इत्यादी गोष्टी पण ते करतात.

पुणे कॅम्प व पुणे विद्यापीठ ही अवचट दंपतीची आवडती ठिकाणे. कॅम्पमध्ये कितीही वेळा 'विंडो शॉपिंग' केले तरी कंटाळत नाहीत. वेस्ट एण्ड टाकीजचा प्रशस्त आवार, तेथील एक्सप्रेसो कॉफीचे मशीन असलेली शेड, संध्याकाळच्या इंग्रजी चित्रपटांचे उच्चभ्रू प्रेक्षक, मेन स्ट्रीट व ईस्ट स्ट्रीटवरील भुरळ पाडणारी दुकाने व त्यांचे वैशिष्ट्य (बुधानी वेफर्स, अपोलो म्युझिक हाउसमधील गाण्याचे रेकॉर्ड्स, मॅनिजचा बुक स्टाल, नाझ हॉटेल व त्यातील काळ्या लाकडी टिपिकल खुर्च्या, तेथील कुरकुरीत सामोसे, 'नीडल वुमन', कयानी बेकरी....) याबद्दलचे वर्णन वाचत असताना आपणही कालकुपीत बसून त्या काळात शिरतो. मोनाफुडमधील छोले बटोराची चव जिभेवर रेंगाळते. परंतु मेन स्ट्रीट, ईस्ट स्ट्रीट म्हणजे एवढेच नसून चप्पल - बूट बनविणारे कसबी चर्मकार, 'डिझायनर' शिंपी, कॅमेरा दुरुस्त करणारे, इत्यादींचीसुद्धा आपल्याला ते आठवण करून देतात.

युनिव्हर्सिटीतील रोजचा फेरफटका, मित्र-मैत्रिणीबरोबरील गप्पा, कुठल्याही व्यक्तीला डिप्रेशन असल्यास त्यातून बाहेर काढण्यास पुरेसे ठरेल. अवचटांच्या जगन्मित्रत्वाच्या स्वभावामुळे जयकर ग्रंथालय हे जवळ जवळ अवचटांचे लेख व पुस्तक लिहिण्याचे ठिकाण झाले होते. हे सर्व वाचून आपण पुन्हा एकदा या सर्व ठिकाणी फेरफटका मारल्यास हे 'पुणेरी' जग किती बदलले आहे हे लक्षात येईल.

रेसकोर्स हे आपल्यासारख्या मध्यमवर्गीयांना निषिद्ध असले तरी उत्सुकतेपोटी अवचट तेथे जातात. तेथे काय घडते याचे जवळून निरीक्षण करतात. रेसचे घोडे, जांकी, बुकी, 'फालतू' इत्यादींचा सहवास घडवतात व रेसचे शौकीन रेसच्या व्यसनी जाऊन कफल्लक का होतात, याचे विश्लेषण करतात. जुन्या मंडईतील वातावरण शब्दबद्ध करताना लेखक तेथील छोट्या-मोठ्या गोष्टींचे कौतुक करतात. मंडईचा पसारा एवढा मोठा असू शकतो हे आपल्याला लेख वाचत असताना कळू लागते.

पुण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे या शहराच्या भोवतालच्या अनेक टेकड्या! ज्यांना चालायची, फिरण्याची, फेरफटका मारण्याची सवय आहे त्यांना या टेकड्या हाका मारत असतात. परंतु आज या टेकड्या नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. चार टक्के बांधकाम की चाळीस टक्के बांधकाम, एवढ्या पुरतेच टेकड्यांचा उल्लेख होत आहे. त्यातील जीव वैविध्यतेचे कुणालाही सोयर सुतक नाही. परंतु लेखकाने या टेकड्यांनी आपल्याला काय काय दिले आहे याचे आवर्जून उल्लेख करतात.

वसंत सरवटे यांनी रेखाटलेल्या रेखाचित्रामुळे पुस्तकाच्या सौंदर्यात आणखी भर पडली आहे.

कदाचित यानंतरच्या पिढीतील लेखक पुण्याबद्दल लिहिताना उंच उंच टॉवर्स, केएफसी, मॅकडोनाल्ड, बॅरिस्टा, इत्यादींचे कौतुक करतील. परंतु पुस्तक वाचून खाली ठेवताना अवचटांचे हे पुणे मात्र, काही दिवस तरी, नक्कीच आपल्या लक्षात राहील!

पुण्याची अपूर्वाई, अनिल अवचट,

मॅजेस्टिक प्रकाशन, पृ.सं : 150, मूल्य : 200 रु

प्रसिद्धी: 20 Dec 11

54. विठ्ठलाची आंगी

'साधना' साप्ताहिक, 'अंतर्नाद', 'अनुभव' या नियतकालिकात आलेल्या विनय हर्डीकर यांच्या *विठ्ठलाची आंगी* या पुस्तकावरील परीक्षणवजा परिचय वाचत असताना मूळ पुस्तक वाचून काढावे असे वाटू लागले. मुळातच या लेखकाच्या राजकीय बांधिलकीचा विचार करताना पुस्तक वाचावे की नाही या विचारातच होतो. परंतु पुस्तक वाचून झाल्यानंतर हा माणूस तटस्थपणे विचार करू शकतो हे लक्षात आले. पुस्तक वाचत असताना लेखकाच्या विचाराची दिशा कळायला लागली. काहींच्या कडे हात लावीन तिथे सोनं अशी धमक असते व काही मात्र हात लावतील त्याची राख रांगोळी असा प्रकार असतो. पहिल्या प्रकारातील काही मोजक्यांच्यामध्ये विनय हर्डीकरांचे नाव सुचवावेसे वाटते.

पुस्तकातील लेखापैकी *कविता व एक लेखक घडत जातो* हे दोन लेख सोडल्यास इतर प्रत्येक लेखावर काही ना काही टीका - टिप्पणी करणे शक्य आहे. पहिला लेख *लोकशाहीतून प्रजाप्रभुत्वाकडे* हा 1975च्या आग्निबाणीच्या संदर्भात असून त्यावेळच्या घडामोडींचे पुनर्दर्शन करून देणारा आहे. इंदिरा गांधींची हुकुमशाही, त्यातून जन्माला आलेला जनता पक्ष, या राजकीय पक्षानी केलेली घोर निराशा, इंदिरा गांधींचे पुनरागमन, इत्यादी तपशील या लेखात आहेत. हर्डीकर हे हाडाचे पत्रकार असल्यामुळे यांनी त्याकाळी सगळीकडे हिंडून, फिरून भारतीय लोकशाही कुठल्या दिशेने चालली आहे याचा नेमका अंदाज घेतला व त्यावरून हा लेख लिहिला गेला. जातीचे राजकारण, तोडा - फोडा ही रणनीती, सुशिक्षितांची उदासीनता, दहशत पसरविणारी अरेरावी, धादांत खोटे बोलत राहणे, खऱ्या - खोट्या दंतकथा पसरविणे, कार्यकर्त्यांची लाचारी, नेत्यांची लोकविलक्षण (खोटी) प्रतिमा उभी करणे इत्यादीमुळे या देशात ना लोकशाही ना प्रजाप्रभुत्व अशी एक वेगळीच व्यवस्था जन्माला आली आहे. अशा ओबड धोबड लोकशाहीपेक्षा सरंजामी पद्धत बरी असे वाटण्याइतपत उबग आणणारी ही निकृष्ट व्यवस्था आहे. याच लेखामध्ये जयप्रकाश नारायण यांच्या नावाचा उपयोग करून सत्ता लोलुपता कशी शिगेला पोचली याचे वर्णन आहे.

जनता पक्ष - म्हणजे पूर्वीचा जनसंघ व समाजवादी पक्ष यांची मोट - एक विशिष्ट तत्व प्रणाली घेऊन जन्माला आली होती. स्वार्थत्यागपूर्वक जनसामान्यांसाठी काम करणं, आयुष्यभर काही तत्वांचा पाठपुरावा करून चारित्र्याचा आदर्श सामान्यजनांच्या समोर ठेवणं, आपल काम करताना राजकीय सत्ता हाताशी राहते की नाही याचा विचार न करणं, ही ती समान सूत्र होती. परंतु याच जनसंघात भाजपा मध्ये बदलून सत्ता हातात

आल्यानंतर या सूत्रातील कुठलीही निशाणी शिल्लक नव्हती.

संपूर्ण लेख वाचून झाल्यानंतर एका प्रकारची हुरहुर तशीच राहते. हा लेख 1979मध्ये लिहिलेला होता. आहे तसाच तो पुस्तकात छापल्यामुळे लेखकांचे अनेक आडाखे चुकल्याचे लक्षात येते. लेखकाच्या मर्यादाही लक्षात येऊ लागतात. निदान पुस्तकात लेख समावेश करताना तरी लेखकानी आपल्या मतांचे मूल्यमापन करून टिप्पणी जोडायला हवी होती. जॉर्ज फर्नांडीसच्या बाबतीत लेखकाला टोकाची सहानुभूती होती हे पटकन जाणवते. एवढ्या वर्षांनंतर लेखकाची मतं बदलली आहेत की नाही हे कळायला मार्ग नाही.

एका बातमीच्या पायी हा एक शोधपत्रिकेचा उत्कृष्ट नमूना ठरू शकेल. चेहरे बोलतात, डोळे बोलतात हा लेख युवा पिढीसाठी असून त्यांच्या मनस्थितीचा अंदाज लेखक घेतात. वक्तशीरपणा, प्रामाणिकपणा, गुणवत्तेचा उत्कृष्टतेचा (efficiency) आग्रह धरला की कधी कधी अत्यंत जवळचे लोक, वर्षानुवर्षांचे मित्र, घरातली माणसं दुखावली जातात. मनाला त्रास होतो. म्हणून या गोष्टींचा आग्रह धरणेच सोडून दिले तर कसे चालेल? हा प्रश्न युवकांना उद्देशून असून याचे उत्तर त्यांनाच द्यायचे आहे.

आमच्या देशाची स्थिती हा लेख भाजपाच्या इतिहासकालीन परंपरेच्या दुराग्रहावरील टीकात्मक असा लेख आहे. हिंदू हिंदू म्हणून ऊर बडवण्यापेक्षा या देशाची स्थिती कशामुळे सुधारेल याचा विचार करणे अगत्याचे आहे, असे लेखकांना वाटते. आपली असहिष्णुता किती बेगडी आहे हेसुद्धा लेखकांनी दाखवून दिले आहे. टिळकांच्या दुहेरी राजकारणामुळे या देशाचे भरपूर नुकसान झाले आहे, हे नमूद करताना एकीकडे मुस्लिमधार्जिण्या जिनांचे वकीलपत्र घ्यायचे व दुसरीकडे मुस्लिमांना डिवचण्यासाठी सण, उत्सव यांना प्रोत्साहन द्यायचे यावर हर्डीकर यांनी टीका केली आहे.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे 75 वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने लिहिलेला लेख मुळातूनच वाचायला हवा. एवढेच नव्हे तर संघाच्या चुका आणखी कुठल्याही संघटनेने करू नये असे वाटत असल्यास संघटनेतील कार्यकर्त्यांना स्वतंत्रपणे विचार करण्याची सवय लावणे गरजेचे आहे, यावर लेखक भर देवू इच्छितात. संघटना केवळ सांस्कृतिक, केवळ सामाजिक वा केवळ एकमेव मुद्यासाठी लढणारी संघटना असे कधीच असू शकत नाही. माणसांशी जेव्हा संबंध येतो तेव्हा आपोआपच राजकारण तेथे येतेच. लेखकानीसुद्धा गांधीहत्येचा गांधीवध म्हणून उल्लेख केल्यामुळे संघाचा वचक किती खोलपर्यंत आहे हे लक्षात येईल. गांधीजींचा खून करणारा संघाचा स्वयंसेवक नव्हता, त्यामुळे संघाला दोष देवू नये असे तर लेखकांना वाटत नाही ना? परंतु संघाची विचारधारा व हिंदूमहासभेची उद्दिष्टे यात एकवाक्यता होती याचा विसर लेखकाला पडला आहे की काय असे वाटू लागते. या सर्व गोष्टींची परिणती नरेंद्र मोदीने मुद्दामहून घडवून आणलेल्या हत्याकांडात झाली असे पश्चात बुद्धीने नक्कीच म्हणता येईल.

उपहास सरस्वतीचा, उपेक्षा लक्ष्मीची, उठाठेव शक्तीची असे शीर्षक असलेल्या लेखामध्ये भाजपाची सरस्वतीची उपेक्षा हे ठीक वाटते. परंतु भाजपा सत्तेवर आल्यानंतर लक्ष्मीची उपेक्षा केली होती असे वाटत नाही. त्याच काळात संघप्रेरित भाजपाच्या मंत्र्यांचा भ्रष्टाचार व आर्थिक घोळ शिगेला पोचला होता. मुळातच वैचारिकतेचे खच्चीकरण हेच संघाचे ब्रीदवाक्य आहे.

अचानक संपलेला महोत्सव हा प्रयोग परिवाराच्या श्री अ दाभोळकरावरील मृत्युलेख आहे. लेख वाचत असताना लेखकाने फारच भावनाप्रधान होऊन हा लेख लिहिला असावा असे वाटू लागते. हर्डीकरांकडून अशी अपेक्षा नव्हती. परिवार प्रयोगाची संकल्पना आयुर्वेद उपचारासारखी आहे असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. व्यक्तीविशिष्टतेवर त्याचा भर जास्त असतो. विज्ञानाचा गाभा आहे असे वाटत असले तरी universally adopt न करता येण्यासारखी ती संकल्पना आहे.

फारसं काही कळत नव्हतं हा लेख भारतीय समाजाच्या काही मूलभूत समस्यावर बोट ठेवणारा लेख आहे. लेखकाच्या मते व्यवहारात दैववादी असलेला हा भारतीय आळशीच राहील, प्रयत्न करणे सोडून देईल. ज्या देशांनी धर्मगुरूंची सत्ता झुगारून, ईश्वरी न्याय-अन्यायाच्या कल्पना बाजूला सारून मानवीजगाचे नियंत्रण मानवच करतील असा ठाम विश्वास बाळगून पल्ला गाठला तेच देश विकसित व आधुनिक झालेले आहेत. स्वदेशी तुण तुण वाजवत राहणं म्हणजे एका प्रकारचे प्रतिभा दारिद्र्यच म्हणायला हवे.

सुमारांची सद्दी हा लेख लोकानुनयावर भर देणाऱ्या आजकालच्या नेत्यावरचा आहे. संस्था - संघटना इत्यादींचे गणित सांभाळणाऱ्यांनी वाचायलाच हवा असा हा लेख आहे. विचार, ज्ञान यांचा वणवा आता आपल्याला जाणवायला लागला आहे. कारण सुमारांचीच सर्व (मोक्याच्या) ठिकाणी वर्णी लागलेली आहे. साधेपणा व अभावग्रस्त दारिद्र्य यातील भेद पुसटशी झालेले आहेत. गांधींचा भर आतल्या आवाजाचा, साने गुरुजींचा कळवळ्या जातीचा व संघाच्या गुरुजींचा आज्ञांकित प्रश्नहीन समर्पणावरचा. संघाचा आग्रह - सांगू तिकडे, सांगू त्यावेळी, जा म्हटले की विना तक्रार जायचे. का हा प्रश्न विचारायचे नाही. प्रश्न विचारणे बावळटपणाचे लक्षण. संघ परंपरेला नवा विचार, नवीन दृष्टी, नव्या समाजाच आधुनिक प्रारूप नकोच होते. त्यांच्या मांडणीत सत्य, अर्धसत्य, असत्य, सांगोवांगी यांची सरमिसळ झालेली असते. आपल्या सोईसाठी ते ऐतिहासिक पुरावे विकृत करतात. कधी कधी अनैतिहासिक भूमिका घेतात. निष्कर्ष आधी ठरवतात व नंतर पुरावे उभे करतात. भावनेला आव्हान करून निष्कर्ष माथी मारतात.

लेखकाच्या मते सुमारांची सद्दी म्हणण्यासाठी वैचारिक बैठक नसणे हे एकमेव कारण पुरेसे आहे. राजकारणी आणि सुशिक्षित पदवीधर या दोन्ही वर्गांनी अभ्यास व विचार पूर्णपणे सोडून दिलेले आहे. नोकऱ्यांच्या संख्येत

प्रचंड प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे राजकारण वर्ज्य मानून सुशिक्षित वर्ग नोकऱ्यांच्या मागे लागला. अभ्यास, ज्ञानसाधना, चिंतन, संशोधन, हे ध्यासविषय म्हणून राहिले नाहीत. अशा गोष्टींनासुद्धा नोकरीचे लेबल चिकटले. राजकारण्यांना तर तत्वज्ञान, अभ्यास, विचार करण्यापेक्षा सत्ता हातात ठेवणं व पिढ्यान पिढ्या ते टिकवणं हेच सोईच होतं. व ते कसे करावे याचे तंत्रही त्यांनी आत्मसात केले आहे. राजकारण व अर्थकारण एकत्र करून व्यापक समाजकारण करण्यापेक्षा सत्ता हातात ठेवणं यालाच चलाखी (street smartness) म्हणू लागले. सर्व अधिकार पदावर नालायकांची नेमणूक करून आपले वर्चस्व गाजवत राहिले. सुशिक्षितांकडे काही करून दाखवण्याची धमक नाही, पराक्रम नाही, दर्जा टिकवण्याची आस नाही, जागतिक स्तरावर पोचण्याची मनीषा नाही. एकाही ज्वलंत प्रश्नाचे प्रभावी उत्तर शोधून काढता येत नाही. नोकरीतील स्थिरता हेच मूल्य असे त्यांना वाटत आहे. त्यासाठी कुठल्याही थराला जाण्याची त्यांचा तयारी आहे. स्वतःचे उपद्रवमूल्य वाढवून पदं संभाळली जात आहेत. राजकारण्यांचे, वरिष्ठांचे लांगूलचालन नित्याची बाब ठरत आहे. खराखुरा अभ्यास करणारा मागे पडू लागला. तो निरुपद्रवी राहिला. अभ्यास मागे पडू लागला. ज्ञानमार्गीयांची सद्दी संपली. मुळातच फक्त एक टक्का लोक विचार करतात, नऊ टक्के आपण विचार करू शकतो या भ्रमेत असतात आणि उरलेले नव्वद टक्के एक वेळ जीव देतील पण विचार करणार नाहीत. यांना फक्त आयुष्यभर मनोरंजक उच्चापती लागतात. मनोरंजनासाठी हे लोक वाटेल तेवढे पैसे खर्च करतील पण पैसे देऊन विचारात पडणं, परिस्थिती वाईट आहे हे ऐकणं, वाचन करणं म्हणजे या वर्गाला विकतच श्राद्ध वाटतं. धकाधकीच्या जीवघेण्या आर्थिक स्पर्धेच्या तणावाखाली टिकून राहण्यासाठी आणि आर्थिक फायदे आपल्या हातातून निसटणार नाहीत ना या भीतीशी या वर्गाचा आंतरिक झगडा चालू असतो. ही भीती लपविण्यासाठी सर्व काही ठीकठाक, आबादी आबाद याच गुंगीमध्ये राहणे ते पसंत करतील. याच वृत्तीच्या ते आता संपूर्ण आहारी गेलेले आहेत.

हा एक फार सुंदर लेख आहे. प्रत्येक पुरागामी संघटनांनी याचा विचार केला पाहिजे. आत्म परीक्षण केले पाहिजे. अभ्यास, विचार, तर्क, चर्चा, वाद-प्रतिवाद यांना प्राधान्यक्रम दिल्याशिवाय संघटना तग धरू शकणार नाही. आजकालच्या कार्यकर्त्यांची वैचारिक कुवत पाहता यांना फार लांबचा पल्ला गाठायचाच नाही हे लक्षात येईल. काही तरी थातुर मातुर काम करून वेळ मारून नेणे व छोट्या पडद्यावर चमकत राहणे एवढेच त्यांचे उद्दिष्ट असते. पुरोगामी नियतकालिकांतील प्रचारकी थाटाचे नैमित्तिक व प्रासंगिक लेख वाचताना कार्यकर्ता व वाचकांना वैचारिक कुवत आहे की नाही इतपत शंका येते.

पूर्णताकी खोज मेंव जग बदल घालूनी घावहे दोन लेख, लेखकाच्या ऐन तारुण्यातील आचार, विचार व कृतीवर बेतलेले आहेत. 60-70 च्या दशकात दीन दयाळ उपाध्याय व राम मनोहर लोहिया यांचे सर्व तरुण-तरुणींना आकर्षण होते. बाबा आमटे देवतासमान वाटत होते. हर्डिकरांचा हा उमेदवारीचा काळ होता. साधनेचे यदुनाथ थत्ते व माणूसचे श्री ग माजगांवकर यांनी लेखकाला प्रोत्साहन दिले. परंतु ऐन तारुण्यातील काही वर्षे संघाच्या सेवेत गेलेले होते. त्यातील बंधनाचा उबग आला होता. त्यामुळे या संपादकांच्या उत्तेजनामधून हर्डिकर घडत गेले.

ज्ञानप्रबोधिनीमधील शिक्षकी पेशा स्वीकारण्यापूर्वी हर्डिकरांना स्वतःबद्दल, स्वतःच्या कर्तृत्वाबद्दल भरपूर आत्मविश्वास होता. परंतु संघाला अगदी जवळून पाहिल्यानंतर व त्यांच्या राजकारणाची ओळख पटल्यानंतर संघाविषयीचा भ्रमाचा भोपळा फुटला. निवडणुकांच्या राजकारणातील छक्के पंजे हळू हळू कळू लागले. अप्पा पेंडसे व बाबा आमटे यांच्या संघटनांचाही हर्डिकरांनी जवळून परिचय करून घेतला. या संघटनांनी सुद्धा त्यांची निराशा केली.

धकाधकीच्या सामाजिक संघर्षातून अंग काढून घेऊन काही आदर्श (अमूर्त!) ध्येय युवकासमोर ठेवण्यासाठी लेखक धडपडत असताना ही कसरत अनेक वेळा त्यांच्या अंगलटी यायची. तथाकथित सामाजिक संघटना/ संस्था स्वतःच्या कार्यकर्त्यांना गुंतवून ठेवण्यासाठी वर्षभराचे पंचांगच (कॅलेंडर!) तयार करतात. नंतर नंतर त्या कार्यक्रमांच कर्मकांड होत, हे त्यांच्या लक्षात येऊ लागल. राजकारण टाळण्यासाठी काढलेल्या संस्थेतच (घाणेरडं!) राजकारण सुरू होत. इंदिरा गांधींची आणि बाणी याच वेळी लादली गेली. हर्डिकर इंडियन एक्सप्रेसमध्ये गेले. त्याकाळातील अनेक गोष्टींची नोंद या लेखात आहे. या सर्व उपद्रवापानंतर हर्डिकर शरद जोशींच्या शेतकरी संघटनेत सामील झाले. शरद जोशींनी हर्डिकरावरती चक्क जादू केली. परंतु शरद जोशींनी नंतर नंतर ज्या प्रकारे कोलांटी उड्या मारल्या ते हर्डिकरांच्या लक्षात कसे आले नाही याचे राहून राहून आश्चर्य वाटू लागते.

पुस्तक वाचून संपल्यानंतर एका प्रकारचा अस्वस्थपणा जाणवू लागतो. कदाचित हा अस्वस्थपणाच लेखकाच्या प्रतिभेची पावती असे म्हणावे लागेल.

एक उत्कृष्ट पुस्तक!

विठ्ठलाची आंगी, विनय हर्डिकर

देशमुख प्रकाशन, पुणे, पृ. सं: 300 किंमत : 300 रु

प्रसिद्धी: 3 Jan 12

55. एका समृद्ध शाळेचा प्रवास

"शाळा म्हणजे काही फक्त इमारत नाही किंवा शिक्षक व मुलांनी एकत्र येण्याची फक्त जागा नाही. मुलांच्या शिक्षणासाठी व विकासासाठी ती एक वैशिष्ट्यपूर्ण जागा आहे. मुलांच्या विचारांना आकार देणारी, ज्ञानाला साकार स्वरूप देणारी ती जागा आहे. जी त्यांचे कुतूहल जागे करून त्यांना सक्रिय बनवते. ती त्यांच्या मनात प्रश्न निर्माण करते व उत्तर शोधायला उद्युक्त करते. शाळा मुलांना वातावरणाशी समरस होत भविष्य घडवायला मदत करते." या मध्यवर्ती कल्पनेचा मागोवा घेत शाळेच्या इमारतीलाच शैक्षणिक साधन म्हणून उपक्रम

रावणाऱ्या नव्यापिढीतील वास्तुविशारद कबीर वाजपेयी यांच्या संकल्पनांचा वेध घेणारे एका समृद्ध शाळेचा प्रवास हे पुस्तक आहे. त्यांच्या संकल्पनांचा मराठी भाषिकापर्यंत पोचविणाऱ्या विनीता गणबोटे यांना धन्यवाद द्यायला हवे.

प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे व्यक्तीच्या विकासात, सामाजिक अस्तित्व व सहभागात तसेच ज्ञानार्जनाद्वारे वैश्विक नागरिक तयार करण्यात (प्राथमिक) शाळांचा वाटा बहुमोल आहे. मानवी जीवनातील अतीसंवेदनशील अशा विद्यार्थीदशेच्या प्रारंभीच्या टप्प्याच्याबद्दल आपल्याकडून होत असलेली हेळसांड मनाला चीड आणणारी आहे. शाळा म्हणजे चार भिंतीचा कोंडवाडा असे नसून त्याचा वापर मुलांना प्रेरणादायी ठरू शकतो, हे पुस्तक वाचताना जाणवू लागते व आपण आश्चर्यचकित होतो.

कबीर वाजपेयी यांची Building As a Learning Aid (BALA - बाला) ही संस्था याविषयी कार्यरत आहे. कल्पना, धोरण, पद्धती, डिझाइन, व त्यांची आखणी या सर्व गोष्टीत संस्थेचा सहभाग असून चर्चेच्या माध्यमातून जनजागृती करत सोप्या मार्गाने ही संकल्पना रावण्यासाठी संस्था व खुद्द संकल्पक प्रयत्नशील आहेत.

शाळेचा भौतिक परिसर व खुद्द शाळा शिक्षण प्रक्रियेत महत्वाचे घटक ठरू शकतात, या मध्यवर्ती कल्पनेभोवती नेमके काय काय करता येईल याचे विस्तृत वर्णन या पुस्तकात आहे. भिंती, फरशा, खांब, दारे - खिडक्या, छत, पंखा, पाने-फुले, बिया झाड, अगदी ऊन-पाऊससुद्धा, 'बाला'च्या कक्षेत येत असल्यामुळे शिक्षण हे मुलांसाठी आनंददायी होऊ शकते, याबद्दल दुमत नसावे. अशा परिसरामुळे मुलांमध्ये स्वयंअध्ययनाची सवय आपोआप वाढू लागते.

'बाला'ला नवीन बांधकामच हवे किंवा आहे ते सर्व पाडून नवीनच करायला हवे हा आग्रह अजिबात नाही. नवीन बांधकामाचे नियोजन, वा शाळेच्या दुरुस्तीचा आराखडा या टप्प्यावर किंवा उपलब्ध असलेल्या पैशात भरपूर काही करता येते याबद्दल त्यांचा आत्मविश्वास आहे. त्यांच्या कल्पनेत लवचिकता असल्यामुळे आर्थिक परिस्थितीनुसार, संसाधनांच्या उपलब्धतेनुसार व गरजेनुसार त्यात बदल घडविता येते व टप्प्या-टप्प्याने आपले ईप्सित पूर्ण करता येते. मूळ खर्चात थोडीशी वाढ करून शाळेच्या वास्तूच्या मूल्यात कित्येक पटीने वाढ होऊ शकते, हा 'बाला'चा दावा आहे. महत्वाचे म्हणजे ही संकल्पना कुठल्याही शाळेत - मग ती खेड्यातली असो, गावातली असो, वा शहरातली असो - लोकांचा सहभाग घेत रावता येते.

मुळात शाळेची इमारत बांधताना शासन, शैक्षणिक संस्था, आर्किटेक्ट, इंजिनियर, गवंडी, मजूर, इत्यादी यंत्रणा व व्यक्ती स्वतंत्रपणे काम करू लागतात. बांधकाम दिलेल्या मुदतीत व मंजूर केलेल्या पैशात बांधून द्यावयाची असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने इमारतीत व भोवतालच्या मोकळ्या जागेत काय हवे व काय नको याचा

अजिबात विचार केला जात नाही. त्यामुळे मुलांसाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी त्यात अंतर्भूत होत नाहीत. कालांतराने काही गोष्टींची त्यात भर पडत असली तरी त्यात नियोजन नसते व केवळ योगायोगामुळे त्या घडत जातात. त्यामुळे शिक्षणातील सुखद अनुभवांना मुलं पारखी होतात. लेखक याच कमतरतेवर बोट ठेऊन उपाय सुचवतात. हे गुणदोष दूर करून या सर्व यंत्रणा व संबंधित व्यक्तीत समन्वय असल्यास ती कशी फलद्रूप होऊ शकते याचे वर्णन येथे आहे. पुस्तकात कित्येक योजनांचा उल्लेख आहे. सर्व योजनांचा तपशीलही आहे. मात्र सर्वच्या सर्व योजना प्रत्येक शाळेत राबवायलाच हवेत असा दुराग्रह नाही. आपापल्या कुवतीनुसार व प्राप्त परिस्थितीनुसार जितके जमेल तेवढे केले तरी सद्यस्थितीतील शाळांची दुरवस्था दूर होऊ शकेल असा विश्वास लेखकाला वाटतो.

'बाला'च्या 'डिझाइन आयडिया'मध्ये वास्तूतील मूलभूत घटकांना व साधनांच्या उपयोजितेला धक्का न लावता त्यांचे शैक्षणिक साधनांत कशा प्रकारे परिवर्तन करता येते याचे एक स्थूल चित्र उभे केले आहे. खिडकीने खिडकीचे काम केले पाहिजे; व्हरांडा, कुंपण, भिंती, दरवाजे, कपाटं इत्यादी केवळ शोपीस म्हणून राहू नये किंवा केवळ मुलांच्या मजेखातर नसावेत. त्यांच्या मूलभूत वापराबरोबरच शैक्षणिक साधनं म्हणून विचार करू लागल्यास अनेक कल्पना सुचतील. यापूर्वी त्या केवळ त्रिमितीय घटक म्हणून उभ्या होत्या. त्यांचा अन्य काही उपयोग होऊ शकतो, यात थोडासा बदल करून शिकण्यातील आनंद द्विगुणीत करता येते, यावर 'बाला'चा भर आहे.

शाळेच्या बाह्यपरिसराबद्दल मुलांच्या दृष्टीने विचार केल्यास अनेक कल्पनांची सरमिसळ त्यात आढळते. धावपळ, खांबाभोवती फिरणे, उड्या मारणे, नाचगाणे, जमीन वा भिंतीवर रेघोट्या, भातुकली, भोवरा, गोठ्या, विटीदांडू, झोके घेणे, गट पाडून खोखो, कबड्डीसारखे खेळ, गोल बसून गप्पा मारणे, एकटे लपण्याची जागा, अशा अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव परिसरात असतो व त्यासाठी थोडेसे प्रयत्न केल्यास विद्यार्थ्यांच्या या अपेक्षा सहजपणे पूर्ण करता येते. झाडं नसल्यास खांबाची गोलाई मुलांना नक्कीच आनंद देऊ शकेल. शाळेच्या आवारातील 'जंमती जंमती भिंत' लपंडावासाठी योग्य ठरेल. फर्निचरवर वजन नमूद केल्यास फर्निचर हलवताना, ढकलताना, ओढताना आपण नेमके किती वजनाशी दंगामस्ती करत आहोत याचा मुलांना अंदाज येईल. अशा गोष्टीतून वस्तुभार, ऊर्जा, बळ, शक्ती, घर्षण, इत्यादी संकल्पना स्पष्ट करता येतील. शाळेच्या भिंतीवर उंची मोजण्यासाठीची रेषा कायमची कोरलेली असेल तर मुलांसाठी आपापली उंची मोजण्याचाच खेळ होऊ शकेल. कडी-कोयंडे, बिजागरी, कपाटं, कप्पे, खडू-फळा, इत्यादी साहित्य वापराच्या दृष्टीने सुरक्षित, टोकरहित असल्यास मुलांना 'हे सर्व मी स्वतंत्रपणे हाताळू शकतो' याची खात्री होईल. काही साधनं मुलांच्या उंचीच्या आवाक्यात असल्यास मुलं स्वतःच्या मनाप्रमाणे शरीराला व्यायाम देवू शकणारे पळणे, उड्या मारणे, चढणे इ व्यायाम प्रकार मुक्तपणे करू शकतील.

सामान्यपणे आपल्या शाळेतील खोल्यामधील फळा फक्त शिक्षकांनाच वापरता येतील या उंचीवर टांगलेल्या असतात. जर हाच फळा मुलं व शिक्षक या दोघांच्याही आवाक्यात येत असल्यास मुलंसुद्धा फळ्यावर लिहित शिकू शकतात. शाळेच्या भिंती तुरंग वा दवाखान्यासारखे चकचकित असले पाहिजे असा दंडक नाही. त्यावर, अक्षरलिपी, शब्द, वाक्य (वाक्य म्हणजे सुभाषितवजा सुविचार नव्हे!) या गोष्टी असल्यास मुलं ते बघत बघत काढू शकतील. फक्त त्यासाठी जागा व साधनं उपलब्ध करून द्यायला हवी. शाळेच्या आवारात कठड्या असल्यास कठड्यांच्या नळीचा मुलं फोन म्हणून खेळतील. दरवाज्याच्या खालच्या जमिनीवर कोन रंगवल्यास दरवाजा किती अंशाने उघडला, कोन म्हणजे काय, अंश म्हणजे काय इत्यादी माहितीचे प्रात्यक्षिक करून दाखवता येईल. भिंतीवरील किंवा जमिनीवरील टाइल्स, खिडक्याचा जाळीचा भाग, जमिनीवरील गोलाकाराचा भाग यावर त्या त्या आकाराच्या फरशीचे तुकडे बसवून अपूर्णाकांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता येईल. टॅंग्रामच्या वैविध्यपूर्ण रचनेसाठी टाइल्सचे सात तुकडे करून खेळायला दिल्यास मुलं मनसोक्त खेळत राहतील. वेळेची संकल्पना समजावण्यासाठी उघड्या जागेत सौरघड्याळाची रचना करता येईल. जमिनीवर ग्रहांच्या भ्रमणकक्षा आखता येतील. मोकळ्या जागेत विटांच्या रचनेतून नकाशाबद्दलची माहिती देता येईल. बोटांच्या व मनगटांच्या हालचालीच्या सरावासाठी खिडक्यांच्या सुरक्षा जाळीचा वापर करता येईल. पाणी वाचवा, पाणी जिरवा, पावसाचे पाणी साठवा यासाठी सुद्धा काही उपाय मुलं शोधू शकतील. सांडपाण्याचा वापर करून छोटी बाग करता येईल. परिसरातील झाडांच्यावर तक्ता टांगून झाडाचे नाव, कुठले पक्षी- कीटक आकर्षित होतात, कशामुळे आकर्षित होतात इत्यादी माहिती देता येईल. व्हरांड्यातील जमिनीवर पटांचे व बैठ्या खेळांचे पट रंगविल्यास शाळा सुटल्यानंतर सुद्धा मुलं शाळेत येऊ शकतील. जाळीदार भिंतीतून सूर्यप्रकाशाचा खेश दाखवता येईल.

एक ना दोन, अशा अनेक प्रकारच्या 'डिझाइन आयडिया'चा खजिनाच या पुस्तकात आहे. या गोष्टींचा फक्त उल्लेख नसून त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी नेमके काय करायला हवे, कुणाशी संपर्क साधायला हवे इत्यादी सर्व आवश्यक माहिती परिशिष्ट म्हणून जोडलेली आहे. राष्ट्र व राज्य पातळीवरील शासकीय योजनांची यादी यात आहे. कबीर वाजपेयींची 'बाला' ही संस्था याविषयी मदतीचा हात पुढे करत आहे.

एक माहितीपर उत्कृष्ट पुस्तक!

एका समृद्ध शाळेचा प्रवास, संकल्पना: कबीर वाजपेयी, अनुवाद: विनीता गनबोटे

मनोविकास प्रकाशन, पुणे, मूल्य: 400 रु, पृ.सं. : 96

प्रसिद्धी: 16 Jan 12

56. असंग्रहित र.धों. कर्वे

माझे जीवनविषयक तत्वज्ञान याबद्दल रं.धों. कर्वे एके ठिकाणी असे लिहितात:

स्वर्ग, नरक, ईश्वर, आत्मा, वगैरे मी मानित नाही; तेव्हा ऐहिक सुखालाच मी किंमत देतो. पण हे सुख कशात मिळते?

पैशाने अनेक इष्ट वस्तू मिळतात, अडचणी दूर होतात; परंतु तेवढ्यानेच मनुष्य सुखी होत नाही. सुखाचे एकमेव साधम म्हणजे पूर्ण मनःशांती. याकरिता स्वतःच्या मतानेच स्वतःची किंमत कमी होईल अशा गोष्टी करू नयेत, ती वाढेल अशा कराव्या. मग लोकमताची पर्वा (शक्य तोवर) करू नये. पश्चात्ताप होईल असे करू नये. पण तसा प्रसंग आलाच तर अपरिहार्य गतगोष्टीचा शोकही करत बसू नये.

वरील परिच्छेद वाचत असताना रधों ही व्यक्ती 20व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील त्या धगधगीच्या काळात कशी काय तग धरू शकली याचे आश्चर्य वाटल्या वाचून रहाणार नाही. कारण एवढ्या स्पष्ट शब्दात तत्वज्ञानाची मांडणी करून त्या प्रमाणे वर्तन करणारे आजही सापडतील की नाही याबद्दल शंका आहे. आजच्या उदार वातावरणाच्या तुलनेत त्या काळची परिस्थिती अतिशय बिकट होती. एकीकडे कर्मठपणा व परंपरेच्या विळख्यात असलेल्यांचा तीव्र विरोध व दुसरीकडे ब्रिटिशांची मनमानी व जुलमी सत्ता या कात्रीत सापडलेले रधों स्वतःच्या तत्वापासून तसूभरही सरकले नाही व कुठलीही तडजोड स्वीकारली नाही.

आयुष्यभर टक्कर देत, निंदा नालस्ती सहन करत, सर्व प्रकारचे कष्ट, उपासमार, समाजद्वेष सहन करत एकांगी शिलेदाराप्रमाणे त्या काळातील समाजाला सामोरे गेले. समाजाच्या हितासाठी जे काही करावेसे वाटले त्याचा श्री गणेशा केला व कार्य करत राहिले. या सर्व गोष्टींचा प्रत्यय आपण डॉ. अनंत देशमुख यांनी संपादित केलेल्या रधों असंग्रहित र.धों. कर्वे, हे पुस्तक वाचताना येतो.

रधों म्हणजे कुटुंब नियोजन आणि कुटुंब नियोजन म्हणजे फक्त रधों या मिथकाला छेद देणाऱ्या अनेक गोष्टी रधोंच्या आयुष्यात घडल्या याची कल्पना बहुतेकांना नसेल. समाजस्वास्थ्यकार म्हणून शिक्षा बसलेल्या रधोंचे बहुआयामी व्यक्तिमत्व व त्यांची बहुश्रुतता अत्यंत वाखाणण्यासारखी होती. रधों केवळ समाजस्वास्थ्य या त्यांच्या मासिकासाठीच लिहिणारे लेखक नव्हते. त्याकाळच्या बहुतेक संपादकांनी त्यांचा दुस्वास केला असला तरी काही संपादक त्यांच्यातील समाजक्रांतीकारकाचे गुण हेरून लेख लिहिण्यास पाचारण करत होते. आणि रधोंसुद्धा कुठलाही मुलाहिजा न ठेवता त्यांना जे काही सांगायचे आहे ते बिनदिक्कतपणे सांगत होते. हंस, किलोस्कर, चित्रा, ध्रुव, अलका, यशवंत, स्त्री व नंतरच्या मनोहर मध्येही त्यांचे लेख येत होते. संततीनियमन विषयक लेखनाबरोबरच व्यक्तिचित्रे, कायदा, भूतयोनी, नाटक, प्रगतीचे तत्वज्ञान, हिंदूधर्म इत्यादीविषयीसुद्धा ते आपली मतं मांडत होते. संततीनियमनाबद्दलच्या लेखनातील विषयातसुद्धा तोचतोचपणा न आणता या विषयाचे चारी बाजूने विचार करणारे लेख ते लिहित होते. या लेखांच्या शीर्षकावर नजर टाकली तरी - अमर्याद संतती, विवाहासंबंधी आधुनिक कल्पना, स्त्री -पुरुषातील लैंगिक भावनातील भेद, एक बायको का पुरत नाही?, लैंगिक नवमतवाद म्हणजे काय?, प्रेम ही चाज काय आहे?, वेश्या आणि विवाह इ.इ. - आपल्याला त्यांच्या अभ्यासवृत्तीची कल्पना येईल.

रधोंनी आपल्या वडिलाबद्दल (धोंडो केशव कर्वे - अण्णाबद्दल) अत्यंत प्रांजळपणाने लेख लिहिलेला आहे.

मोठ्या माणसांची मुलं म्हटल्यावर कसे दडपण येते, वडिलाच्या स्वार्थत्यागामुळे मुलांचे कसे नुकसान होते, इत्यादींचे वर्णन करत असतानाच अण्णांच्या वैचारिक जडणघडणीतील लवचिकपणाबद्दलही रधों मनापासून दाद देतात. अण्णांचे हिशेबी वर्तन, अपकाराची फेड उपकाराने करण्याची वृत्ती, कितीही नुकसान होत असले तरी कुणालाही न दुखवण्याचा स्वभाव इत्यादी गोष्टीबद्दलचे वर्णन मुळातूनच वाचायला हवे. रधोंच्या संपर्कात आलेल्या जे नेल्सन फ्रेझर या प्रिन्सिपालविषयीसुद्धा काही संस्मरणीय प्रसंगांचा उल्लेख करत रधोंनी आदरयुक्तपणे लिहिलेले आहे. रधोंच्या दृष्टीने मामा वरेरकर हेच त्याकाळातील उत्कृष्ट नाटककार ठरतात.

पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर उल्लेख केल्याप्रमाणे रधोंचे हे असंग्रहित लेख विविधांगी आहेत. त्यांच्या मुलाखतीच्या लेखातून त्यांची जीवनाविषयीची भूमिका, त्यांचे तत्वज्ञान, त्यांच्या दृष्टीने त्यांच्यांत असलेले गुणदोष, स्पष्ट होतात. इतर काही लेखामधून त्यांचे साहित्य, संगीत, पेटीच्या साथीला असलेला विरोध, नाटक, भाषा, चित्रपट, इत्यादीविषयावरील अभ्यासपूर्वक केलेल्या त्यांच्या मतांचा प्रत्यय येतो.

एक वाचनीय पुस्तक!

असंग्रहित र.धों. कर्वे, अनंत देशमुख,

पद्मगंधा प्रकाशन, पृ.सं : 304 किं: 250 रु

प्रसिद्धी: 31 Jan 12

57. जग बदल घालुनि घाव

संघर्ष हा प्रकार महाराष्ट्राला नवीन नाही. संघर्षामुळे होणाऱ्या उद्रेकातून, दंगलीतून ताण-तणाव, मालमत्तेची हानी, जीवित हानी, यामुळे सामान्यपणे जनता वैतागते. धर्मधुंद राजकारण्यांच्या स्वार्थासाठी मुद्दामहून घडवून आणलेल्या दंगलींच्याबाबतीत जनसामान्यांची ही प्रतिक्रिया रास्त वाटत असली तरी सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी रस्त्यावर उतरलेल्याबद्दल हीच दृष्टी ठेवणे गैर वाटते. हा संघर्ष कशामुळे होत आहे, कुणामुळे होत आहे, याचा विचार करण्याची व मुळापऱ्यांत जाण्याची तसदी न घेता सरसकट विधान करणे योग्य वाटत नाही. आपल्या या प्रकारच्या दुर्लक्षामुळे खरोखरच भरडले जात असलेले, सामाजिक अन्यायाचे बळी ठरलेले, इतर सर्व उपाय थकले म्हणून रस्त्यावर उतरलेले यांच्यावर अन्याय होत असतो. आपण नेहमीच आपल्या आशा-आकांक्षाना कुरवाळत असतो. आपल्यातील सुख-सोयीत, ऐष-आरामात कुणी वाटा मागत असल्यास फूत्कार करत आपण त्यांच्यावर तुटून पडतो. परंतु थंड डोक्यानी विचार करू लागल्यास आपले वर्तन संघर्ष करणाऱ्यांच्या मूक वेदनेविषयी संवेदनाविहीन असते. आपल्या या मृतवत झालेल्या संवेदनांना जागृत करण्यासाठी संघर्षात उतरून यशस्वी - अयशस्वी झालेल्या कार्यकर्त्यांचे लेख - पुस्तक उपयोगी ठरू शकतात. दया पवार, पार्थ पोळके, लक्ष्मण माने, नामदेव ढसाळ, शंकरराव खरात, भीमराव गस्ती, इत्यादी अनेक मान्यवर लेखक-कार्यकर्त्यांनी वेळोवेळी पुस्तकं लिहून आपल्या निद्रिस्त समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला

आहे. जग बदल घालुनि घाव हे एकनाथ आवाड यांचे पुस्तक याच मालिकेतील एक पुस्तक आहे.

पुस्तक प्रकाशित करणाऱ्या 'समकालीन'च्या श्री सुहास कुलकर्णी यांच्या मते ज्यांना ज्यांना न्यायाची चाड आहे, कोणत्याही स्वरूपाचा अन्याय ज्यांना मंजूर नाही, माणसाला माणसाप्रमाणे जगण्याचा अधिकार मान्य आहे अशा सर्वांसाठी हे पुस्तक आहे. प्रगतीत- विकासात न्याय वाटा मिळत नाही याबद्दल काही समाजघटक प्रचंड अस्वस्थ आहेत. पण त्यांच्यातील ही अस्वस्थता, खळबळ, चीड, नीटपणे व्यक्त होताना दिसत नाही किंवा व्यक्त होत असली तरी ती त्या व्यक्तीपुरतीच असे समजून समाज पुढे जात असतो. (आणि ती व्यक्तीसुद्धा 'आपलं व्यवस्थित चालत आहे ना, मग दुसऱ्याची काळजी कशाला!' म्हणत स्वतःतच मशगुल राहते) अन्यायाचा लोंढा एवढा मोठा आहे की माणसं सैरभैर होतात. दबलेले चिरडले जातात. त्यांचा आवाज क्षीण होत जातो. नैराश्य पसरते. मग कुठल्यातरी राजकीय पक्षाचे शेपूट धरून समाज बदलाची, अन्याय निवारणाची वाट पाहिली जाते. मुळात आपला समाजगाडा एक चक्रव्यूह आहे. महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्यानाच या चक्रव्यूहात प्रवेश करणे शक्य झाले. परंतु सर्वानाच ते शक्य नाही. तरीसुद्धा स्वतःवर व आपल्या भोवती होत असलेला अन्याय बघून काही तरुण चिडतात, चडफडतात, आवाज उठवतात व अन्यायाच्या विरोधात शड्डू ठोकून उभे राहतात. एकनाथ आवाड हा असाच एक कार्यकर्ता. परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी, विपन्नावस्थेतून मुक्त होण्यासाठी ज्या मार्गाचा अवलंब केला, कुठल्या क्लृप्त्या लढवल्या, कशा कशाचा सामना त्याला कराव्या लागल्या, इत्यादीचा वृत्तांत म्हणजे हे पुस्तक. पुस्तकाची मांडणी आत्मचरित्रात्मक वाटत असली तरी लेखक कमी व कार्यकर्ता जास्त असेच हे पुस्तक आपल्याला भावते.

एकनाथ आवाडांचा जन्म बीड जिल्ह्यातील दुकडेगाव येथील एका गरीब मांग समाजातील पोतराजाच्या पोटी झाला. घरात अठरा विश्वे दारिद्र्य, खायला दाणा नाही. पोतराज म्हणून त्याच्या वडिलानी गावभर फिरून अक्षरशः भीक मागून आणलेल्या शिळ्यापाळ्या तुकड्यावर गुजराण. आई मांगकीतील काम करणारी. ही 'पोतराज'की अंधश्रद्धेतून भयापोटी लादून घेतलेली. घरातले, भावकीतले मोलमजूरी करणारे. कष्ट करणारे. परंतु गावगाड्यातील वंजारी, मराठा व इतर सवर्णांकडून अत्यंत क्रूर वागणूक. निरक्षर आईच्या प्रेरणेने लहानपणापासूनच आवाडानी शिकायच ठरवलं. त्यासाठी घर सोडलं. गाव सोडलं. अंगमेहनत करून चार पैसे मिळवत शिक्षण घेतलं. उपासमार होत असली तरी घाबरले नाही. शिकलो तरच जातीच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊ ही सुप्त इच्छा मनात बाळगल्यामुळे शिकण्याचा ध्यास घेतला. एमएसडब्ल्यू झाले. एमए पदवी मिळाली. वकील झाले. परंतु या गोष्टी वाटतात तितक्या सोप्या नव्हत्या. प्रत्येक टप्प्यात संघर्ष करावा लागला. विद्यार्थीदशेत असतानासुद्धा आवाड केवळ आपल्यापुरते न पाहता गरीब विद्यार्थ्यांच्या न्याय हक्कासाठी विद्यार्थी चळवळीत उतरले. संघटनेत भाग घेऊ लागले. संस्थेतील, शासनातील वेळकाढूपणाबद्दल, अन्याय वागणुकीबद्दल संबंधितांना चार शब्द सुनावले. संघर्ष केला. आपल्या उद्देशपूर्तीसाठी खस्ता खाल्या. बायको- मुलाबाळांचे आबाळ केले. तरीसुद्धा डगमगले नाहीत. त्यांच्या या खडतर जीवनात पत्नी, गयाची साथ मिळाल्यामुळे सगळे

निभावून गेले.

एवढे शिकून झाल्यानंतर एकनाथ आवाडही एखाद्या शासकीय खात्यात उच्चपदाची नोकरी मिळवून 'प्रस्थापित व्यवस्थेत' राहूनच इतर जातबांधवांना जमेल तितके मदत करू शकले असते. राखीव जागांच्या कोट्यावर हक्क सांगत पोलीस होऊन गावभर रुबाव दाखवता आले असते. परंतु आवाडांचा पिंडच वेगळा. संघर्ष पेटवण्यासाठी व त्यातून आपल्या लोकांना गुलामगिरीची जाणीव करून देण्यासाठी ते नेहमीच कारण शोधत असत. सुखासुखी जीवन न जगता आगीत उडी घेत होते. अस्पृष्टता आणि जातीभेदाविरुद्ध रान पेटवत होते. पुस्तकात शब्द छान दिसतो म्हणून मांगऐवजी मातंग असले संस्कृतीकरण त्यांना पसंत नव्हते. सर्व रोखठोक व्यवहार. मागासलेल्या जातीतील अंतर्गत जातीभेदावर प्रहार करून त्यांच्यात एकी आणण्यासाठी ते धडपडत होते.

पोतराज प्रथेविरुद्ध लढा पुकारून बीड जिल्ह्याच्या परिसरातील पोतराजांचे जटानिर्मूलन चळवळ हाती घेतली व यशस्वी करून दाखवली. गायरान जमिनी ताब्यात घेण्याची हिंमत भूमीहीन दलितांना मिळवून दिली. कसायला स्वतःची जमीन असेल तरच माणसं स्वावलंबी व इज्जतीचे आयुष्य जगू शकतात ही त्यामागची भूमिका होती. भूमीहीन महिलांच्या बचतगटातून महिलांचे सबलीकरण त्यांनी केले. पूर्वाश्रमीच्या महार समाजाने चळवळ करून व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आदर्श समोर ठेवून त्या जातीने प्रगती केली. त्याच धर्तीवर मांग समाजाच काम त्यांनी आपल्या गावच्या परिसरात उभे केले. संघटनेला जातीचा वास येता कामा नये व हे सर्वसमावेशक असावे या उद्देशाने त्यांनी आपल्या संघटनेचे नाव मानवी हक्क अभियान असे ठेवले. त्यांच्या या कार्यात त्यांना विवेक पंडित, विद्युत पंडित, रा. वि. भुसकुटे इत्यादी कार्यकर्त्यांची साथ मिळाली. वंजारी, मराठा जातीतील समविचारी तरुण कार्यकर्त्यांनी मदत केली.

अज्ञानापोटी सवर्णांच्या भिकेवर जगणारे गावातील महार - मांग निकृष्ट दर्जाचे काम करण्यास नकार देवू लागले. गावातील महार-मांगावर बहिष्कार घालण्याच्या अन्यायकारक भूमिकेच्या विरोधात आवाडांच्या संघटनेनी ठिकठिकाणी लढा उभा केला. प्रशासनाला कायदा राबवण्यास भाग पाडले. पोलीसांकडून मारहाण होत असली तरी न डगमडता आपल्या मागण्या पूर्ण करून घेतल्या. गावगुंडांची मारहाण सहन केली. यासंबंधातील कित्येक प्रसंगांचे वर्णन वाचत असताना माहाराष्ट्रांच्या काना कोपऱ्यात गेली 30-40 वर्षे अशा प्रकारचे लढे उभे केलेल्यांचे कौतुक करावेले वाटते. आणि कालबाह्य रूढी-परंपरेत जखडून घेतलेल्या समाजाची कीव कराविशी वाटते.

मांग समाजातील तथाकथित राजकीय हितासक्तीने दिशाभूल करणाऱ्या पुढाऱ्यांच्या व गावगुंडांच्या विरोधात राहून त्यांनी आपल्या समाजाला गदागदा हलवून जागे केले. धर्म ही मानसिक गरज व ज्या समाजाच्या अवकाशात आपण जगतो त्यात आपलं जीवन सुसह्य करण्यात धर्माचा (थोडासा का होईना!) वाटा आहे हे

मान्य करूनही त्यातून भौतिक प्रश्न सुटत नसतील तर धर्म कालबाह्य ठरू शकतो. माणसं सन्मानाने जगू शकत नसतील तर धर्म, समाजरचना, संस्कृती कस्पटासमान ठरू लागतात. त्याज्य ठरतात. दबलेल्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी कायदा, करुणा वा संघर्ष हे तीन मार्ग आहेत. कायद्याची चाड नाही, करुणेचा आवाका फारच कमी. त्यामुळे आजच्या निद्रिस्त समाजाला जागे करण्यासाठी संघर्षाला पर्याय नाही, हे उमजल्यामुळे एकनाथ आवाड यांनी संघर्षाची वाट चोखाळली.

परंतु हा लढा अजून संपलेला नाही, याची जाणीवही त्यांना आहे. काळ बदलत आहे. पूर्वी मालकांच्या शेतात फुकटात राबणारा दलित मजूर मजूरी दिल्याशिवाय कामाला हात लावत नाही. गावकीची प्रथा तुरळक होत चालली आहे. मांगिणी-महारणीकडे वाईट नजरेने पाहणाऱ्यावर वचक बसत आहे. तरीसुद्धा नॅशनल क्राइम रेकॉर्डचे आकडे अजूनही फार मोठा टप्पा गाठायचा आहे, याची जाणीव करून देत आहेत. दलित महिलावरील बलात्कार, दलितांना मारहाण, दलितांच्या झोपड्या जाळणे, अपहरण करणे, दलितांच्या विरोधातील गुन्हे इत्यादींचे प्रमाण शून्यावर आणण्याची गरज आहे.

एकनाथ आवाड हे स्वतः लेखक नसल्यामुळे पुस्तक वाचनीय होण्यासाठी प्रकाशकानी केलेले प्रयत्नही वाखाणण्यासारखे आहेत. केवळ आवाडांच्या आयुष्यातील घटनांची जंत्री देण्यापेक्षा न्याय मिळवण्यासाठी आवाडानी जी पद्धत अंगीकारली त्याला केंद्रस्थानी ठेऊन लेखन केलेले असल्यामुळे पुस्तकाच्या गुणवत्तेत भर पडला आहे.

जग बदल घालुनि घाव, एकनाथ आवाड

समकालीन प्रकाशन, पुणे, किंमत : 200 रु, पृ.सं : 211

प्रसिद्धी: 13 Feb12

58. कुणाच्या खांद्यावर ...

कुणाच्या खांद्यावर ... या पुस्तकाचे लेखक, प्रवीण पाटकर यांना रूढ अर्थाने लेखक वा साहित्यिक असे म्हणता येणार नाही. मुळात ते एक सामाजिक कार्यकर्ते, सामाजिक अभ्यासक व समाजशास्त्रीय संशोधक आहेत. कथेच्या स्वरूपात असलेले त्यांचे लेखसुद्धा सामाजिक समस्या सोडवणुकीच्या प्रक्रियांचेच भाग असतात. माणसं संवेदनशील व्हावेत, असावेत, या पोटतिडिकीने ते कथा प्रसंग उभे करून जो काही निर्णय घ्यायचा आहे, तो वाचकांनी घ्यायचा आहे इथपर्यंत त्या कथेला आणून सोडतात. त्यामुळे सुखासीन, रंजनात्मक साहित्य वाचनाची सवय जडलेल्यांना लेखकानी वर्णन केलेल्या केस हिस्टरीज कदाचित खटकतील. परंतु वास्तव किती दाहक आहे व आपण कुठल्या कोषात बसून मल्लीनाथी करत असतो याची जाणीव लेखक आपल्याला करून देतात. दुःखाच्या दुःखात सहभागी होणे, संवेदना जागृत ठेवणे, समज वाढविणे, गैरसमज दूर करणे, जमल्यास सामाजिक व्यासपीठात उत्स्फूर्तपणे भाग घेणे ही अपेक्षा ठेऊनच लेखकाची साहित्य निर्मिती होत असावी, असे पुस्तक

वाचतांना वाटू लागते.

गेली अनेक वर्षे लेखक बाजारू लैंगिक शोषण व त्यासाठी केली जाणारी बालक व महिलांची खरेदी विक्री (मानवी वाहतूक - Human trafficking) या क्षेत्रात झोकून दिलेले असल्यामुळे रेड लाइट एरियातील दलाल, घरवाली, त्या एरियातील छोटे मोठे उद्योग-धंदे, राजकीय व प्रशासकीय संगनमताने उभी केलेली शोषण व्यवस्था व दहशत, आणि राजरोसपणे चालत असलेली गुन्हेगारी याविषयी त्याने आपले थरारक अनुभव या पुस्तकातून चित्रित केले आहे.

देहबाजार, एच आय व्ही रुग्ण, त्यांचे नातेलग, एच आय व्ही बदलचे समज - गैरसमज, शोषित-पीडीतांचे टोकाचे अज्ञान इत्यादी सर्वांची सरमिसळ होत असल्यामुळे त्यातून योग्य मार्ग शोधणे, बळी पडलेल्यांचे पुनर्वसन करणे व अशा गोष्टी पुन्हा होऊ नये यासाठी उपाय शोधणे, इ.इ गोष्टी या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना आव्हानात्मक ठरत आहेत. मुळातच प्रामाणिक कार्यकर्त्यांची उणीव असताना अशा प्रकारच्या क्षेत्रात कार्य करणे, निराश न होता उत्साहित राहणे, व कामात सातत्य राखणे वाटते तितके सोपे नाही. तरीसुद्धा काही संवेदनशील कार्यकर्ते कुठलाही मुलाहिजा न ठेवता चिकाटीने कार्य करत आहेत. त्यांचे कार्यच इतरांना प्रेरणा देत आहे. म्हणूनच अगदी तुटपुंज्या मोबदल्यावर कार्य करणाऱ्या तरुण- तरुणी या कार्यात दिसतात.

लेखकानी काही जिवंत उदाहरणं देत या कार्यातील समस्यांचे गंभीर स्वरूप उघडे करून दाखविले आहे. देहबाजारातील एच आय व्ही बाधित व प्रकृतीने ढासळत चाललेल्या बळी बालक-बालिका, बळी स्त्रिया आणि त्यांची मुलं, यांचे पुनर्वसन हीच एक मोठी समस्या आहे. त्यांना ठेवायचे कुठे, त्यांची काळजी कशी घ्यायची हा एक प्रचंड मोठा प्रश्न आहे. समाजाकडून तिरस्कार, शासनाची उदासीनता व इतर सामाजिक संघटनांचा बोटचेपेपणा यामुळे ही समस्या आणखी उग्र स्वरूप धारण करत आहे. बाबा-पुता करून दिवस काढावे लागतात. येथे permanent solution नाही अशी परिस्थिती आहे.

गंमत म्हणजे हा प्रश्न केवळ लाल बत्ती क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नाही. ही साथ हळू हळू संपूर्ण समाजात पसरत आहे. क्षणिक चैनबाजीसाठी मध्यम व श्रीमंत घरातील तरुणही याला बळी पडून स्वतःचे व स्वतःच्या कुटुंबाचे हालहाल केलेली उदाहरणांचीसुद्धा लेखक उल्लेख करतात. मुळात यात श्लील- अश्लीलतेचा प्रश्न नसून लैंगिक गुलामगिरीला आपण उत्तेजन देत आहोत हे स्पष्ट दिसत आहे. कुठल्याही प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त असलेला समाज हवा असल्यास या समस्येला अग्रक्रमाने उत्तर शोधावे लागेल. याची संपूर्ण जबाबदारी आपल्या समाजावर आहे. मेडिकल असोशिएशन्स, पोलीस खाते, आरोग्य खाते, प्रशासन, इत्यादींची ही जबाबदारी आहे. यातील प्रत्येक घटक ही जबाबदारी दुसऱ्यावर ढकलू पाहत आहे. लेखक या वृत्तीची चिरफाड करून आपल्याला जागे करत आहेत.

वेश्या व्यवसायात प्रचंड प्रमाणात आर्थिक उलाढाल होत आहे म्हणून या व्यापाराला उद्योगाचा दर्जा देण्याची सूचना करणारे अनेक मध्यमवर्गीय आपल्याला सापडतील. त्यांच्या मते या उद्योगाच्या महसूलातून कुंटणखाने स्वच्छ ठेवण्यासाठी व वेश्यांच्या आरोग्यरक्षणासाठी पैसा उभा करता येईल. अशा प्रकारे वाद घालणाऱ्यांना आपल्या पोटच्या मुलं मुलींना या उद्योगात शिरकाव करण्यास आपण अनुमती द्याल का हा प्रश्न विचारायला हवा. थोडी आर्थिक सुबत्ता आल्या आल्या निव्वळ चैन आणि ऐष करत बसण्यापेक्षा जोडीने थोडे सामाजिक कार्य करणाऱ्या नवश्रीमंतांच्या मानसिकतेवर लेखक ताशेरे ओढतात. माणसांनी एक तर निर्वंश व्हाव किंवा दिसामासाने ज्हासाला लागलेलं हे जग त्वरेने सुधारायला घ्यावं. पुरे झालं दरवर्षी मुलाच्या वाढदिवसाला केक कापणं, खरी किंवा खेळण्यातली कार भेट म्हणून देणं, "हॅपी बर्थ डे" आणि "आय लव्ह यू" म्हणणं. बस्स झालं! आपल्याच परिसरात कोपऱ्या-कोपऱ्यावर लपून बसलेले धोके रोज सकाळ-संध्याकाळी गुणाकाराने वाढत चालले आहेत. या जगात येण्याची त्यांची इच्छा आहे की नाही हे न विचारताच ज्यांना तुम्ही जन्माला घातलेत, त्यांच्यासाठी वाढून काय ठेवले तर दिवसें दिवस बिघडत चाललेलं हे जग! एकदा आपल्या अपत्याला समोर बसवा. त्याच्या नजरेला नजर भिडवा आणि स्वतःच्या मनाला प्रश्न करा "डू आय टुली लव्ह माय चाइल्ड?" ध्या खात्री आपल्याच रक्तामांसाने बनलेल्या आपल्या वंशाच्या दिव्याला, की त्याच्या वाढ्याला दिलेले जग एक ही सुरक्षित आहे जिथे ते निर्भयपणे खेळू बागडू शकतात. नजरेला नजर देऊन सांगा. आणि नजर लावता येत नसेल तर काय करायचं तेही आपल्याला माहित आहे. टीव्हीसमोर बसायचं आणि हातात रिमोट कंट्रोल घेऊन एक चॅनेलवरून दुसऱ्या, तिथून तिसऱ्या, तिथून चौथ्या असं अस्वस्थपणे फिरत राहायचं. आपल्याला नको असलेलं जग फारशी किंमत न मोजता चुटकीसरशी नाहिसं करण्याचा तोच एक सोपा मार्ग... कटू असले तरी सत्य आहे.

कॉन्फरन्स या लेखात लेखकानी सामाजिक संस्थेतील आपापसातील हेव्यादाव्यावर झोत पाडत असतानाच वेश्यांच्या प्रश्नाबद्दल काही मूलभूत विचार मांडले आहेत. एड्सचे बळी आम समाजात आहेत, असंख्य निष्पाप स्त्रिया आणि मुले एड्सला बळी जाणार आहेत आणि त्यांचा शोध फक्त रेडलाईट एरियात घेण्यात अर्थ नाही. या सर्व लैंगिक व्यवहारात आम पुरुषांचे शिक्षण आणि मतपरिवर्तन होणं महत्वाचं आहे. त्यासाठी समाजरचनेत बदल हवा. पुरुषांच्या बेबंद भोगलालसेपायी कुठल्याही स्त्रीचा आणि बालकांचा बळी जातो तो का म्हणून? हे शिक्षण घराघरात व्हायला हवं. माणसात अंगभूत इंपल्स आहेत पण इंपल्सेस म्हणजे माणूस नव्हे. माणूस उच्च मूल्ये आणि अभिरुची बाळगू शकतो, संयमी होऊ शकतो, सिव्हिलाइज्य होऊ शकतो. याची आता गरज आहे. उदारीकरणाच्या झंझावातात महाराष्ट्रभर डान्सबारचे पेव फुटले होते. कायद्याने बंदी घातल्यानंतर लोकेच्छा या नावाखाली डान्सबारवर पोसलेल्या अनेकांनी बंदी उठवण्यासाठी मोर्चे काढले, कोर्टात खटले भरले. लोकांना काय पाहिजे हे ठरवण्याचा त्यांना हक्क आहे ना मग लोकांना ठरवू देत ना या वितंडवादाला उत्तर देताना लेखक, अब्राहम लिंकन आणि मार्टिन ल्यूथर किंगने गुलामांना विचारलं नव्हतं, गुलामी चांगली की वाईट? पालक बालकांना विचारित नसतात, शिक्षण चांगलं की वाईट? भारतीय राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यात नेहरूसारख्या

नेत्यानी लोकांना विचारलं नव्हतं, लोकशाही चांगली की वाईट? महात्मा गांधींनी लोकांना विचारलं नाही, शांती, अहिंसा चांगली की वाईट? संतानी लोकांना विचारलं नाही, मानवता, प्रेम, आणि करुणा ही मूल्य चांगली की वाईट? फुले, कर्वे यांनी स्त्रियांना विचारलं नाही, शिक्षण चांगलं की वाईट? या शब्दात त्यांचा पर्दाफाश करतात. निव्वळ अक्षीलता, नैतिकता या मुद्यांवर डान्सबारला विरोध न करता बालक हक्क, स्त्री आणि शोषण विरोध या मुद्यावर डान्सबारला विरोध आणि बंदीच समर्थन केलं जावं असे लेखकाला वाटते. अक्षीलता, नैतिकता हे महत्वाचे मुद्दे असले तरीही याबाबतीत समाजात, शासन व कोर्टात आणि प्रसार माध्यमात बऱ्यापैकी वैचारिक गोंधळाचं आणि मतभेदाचं वातावरण आणि त्यामुळे मूळ मुद्दा बाजूला पडण्याची शक्यता आहे, असे लेखकांना वाटते. काही लेटरहेड ऑर्गनायझेशन्समुळे हा प्रश्न कसा चिघळत गेला याची इत्थंभूत माहिती या लेखात आहे. डान्सबारमधील मुली गुन्हेगार नसून सामाजिक कुप्रथांच्या, बेफिकिरीच्या स्त्रीद्वेष्या पुरुषांनी रचलेल्या शोषणाच्या व संघटित गुन्हेगारीच्या त्या बळी आहेत यावर लेखकानी भर दिला आहे.

कथा तीन टक्क्यांची या लेखात लेखकानी मतीमंद अपत्यांना सांभाळणाऱ्यांच्या ससेहोलपटावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या जगात फक्त तीन-एक टक्के लोकच सुस्थितीत आहेत, असा लेखकाचा दावा आहे. विकलांग, अनाथ, फलाटावरची बेवारशी मुलं, रेडलाइट एरियातील वेश्यांची मुलं, फटाक्याच्या कारखान्यात राबणारे बालमजूर, भूकंप, पूर, युद्ध, यादवी यात उखडलेले जीव, सैनिकांनी केलेल्या बलात्कारात जन्मलेली मुलं, स्थलांतरित मजुरांची मुलं..... एकेक दुःखाच्या टक्केवारीची बेरीज करत गेल्यास सत्याण्णव टक्के नक्कीच भरेल. या सत्याण्णव टक्क्यांचा आक्रोश तीन टक्क्यांच्या कानावर पडत नाहीत. त्यांची दुर्दशा डोळ्यांना दिसत नाही... अशा शब्दात ते व्यथा व्यक्त करतात. वीस - बावीस वर्षांचे शरीर आणि त्या 2-3 वर्षांचा मेंदू असलेले मेंटली डिसेबल्ड, डेव्हलपमेंटली डिसेबल्ड, मेंटली चॅलेंज्ड, यांच्याशी आपला व्यवहार कसा असतो, कल्याणकारी राष्ट्र खरोखरच कल्याणकारी आहे का, असायलम्स, इन्स्टिट्यूशन्समधील उपचाराचा दर्जा कसा असतो अशा अनेक प्रश्नांची यादी त्यांनी आपल्यासमोर टाकली आहे.

प्रास्ताविकाच्या शेवटी म्हटल्याप्रमाणे हे पुस्तक वाचून वाचक अधिक संवेदनक्षम, सहृदय, करुणावंत व्हावेत, सदर समस्येची धार कमी व्हावी व बळीव्यक्तीबाबतच्या त्यांचा दृष्टिकोन वास्तव, मानवाधिकार व करुणा यावर आधारित व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त करतात.

कदाचित आपण एवढी अपेक्षा पूर्ण करू शकू!

कुणाच्या खांद्यावर....., प्रवीण पाटकर,

मैत्रेय प्रकाशन, मुंबई, किं: 225 रु; पृ.सं : 224

प्रसिद्धी: 27 Feb 12

59. अक्षरनिष्ठांची मंदियाळी

पुस्तकाच्या विश्वात रममाण होणाऱ्यांनी एका दमात वाचून काढावं असच हे *अक्षरनिष्ठांची मंदियाळी* पुस्तक आहे. पुस्तकाच्या विश्वात भ्रमंती करून आल्यानंतरचा जो आनंद मिळतो त्याला तोड नाही. या पुस्तकाचे लेखक, अरुण टिकेकर, यांनी आपल्यासारख्या वाचकांना जुन्या पुस्तकांच्या बाजारात हिंडवून आणतात व त्यातील अतिरिक्ती - महारिक्तींचा आपल्याला ओळख करून देतात. येथे आपल्याला स्ट्रँडचे शानभाग, इंटरनॅशनलचे दिक्षीत भेटतात. त्याचबरोबर विजयकुमार जैन, मानकामे, साताऱ्याचे केशवराव साठे व न्यू अँड सेकंड हँड भुक डेपोचे हसनभाई मिर्धानी इत्यादी 'मान्यवरांचा परिचय होतो. टिकेकरांचा ग्रंथसंग्रहाचा हा आगळा वेगळा प्रवास नक्कीच वाचकांना आवडेल.

माणसं ही ग्रंथांची जागा घेऊ शकत नाहीत, ग्रंथ माणसांची जागा घेऊ शकतात. वाचन करणारा हा आपण (पुस्तकांपेक्षा) माणसं वाचत असल्याची सबब पुढे करून वाचनानंदाला स्वतः पारखा होतोच, पण त्याचं समर्थन करून इतरांचीही दिशाभूल करतो. माणसांशी बोलण्याचा आनंद वेगळा आणि ग्रंथवाचनाचा आनंद वेगळा. ग्रंथ हे गोळीबंद, निर्भेळ आनंद देऊ शकतात. माणसांशी केलेल्या व्यवहारात कधी कधी हिणकस क्षण येऊन आनंदाच दुःखात रूपांतर होऊ शकतं. माणसं भांडतात, ओरडतात, कावतात. ग्रंथांच तसं नाही. ते भांडत नाहीत, ओरडत नाहीत, कावत नाहीत. मुळात माणसांना भेटावस वाटणं वा मनुष्यस्वभाव आहे. ग्रंथवाचन हा छंद आहे. या चंदाच नादात परिवर्तन व्हायला वेळ लागत नाही. ती छंदिष्टपणाची प्रगत अवस्था म्हणता येईल. प्राथमिक अवस्थेतील ग्रंथप्रेम हे अभ्यासाच्या वा अन्य कारणांच्या ओढीमुळे ग्रंथांच्या शोधात निघालेल्यांची पायरी आहे. ग्रंथ अवचितपणे गवसला की त्याची अवस्था पहिला प्याला घेतलेल्या सुधाकरासारखी होते. मग मात्र त्या छंदिष्टाला ग्रंथांची चटक लागते. खिशाला परवडो वा न परवडो, ग्रंथ मिळवणं, त्यासाठी वणवण करणं, अवचितपणे गवसलेल्या ग्रंथाची कैफ चढणं, इतरांना फारस अवगत नाही ते आपल्याला कळलं म्हणून तो कैफ वाढणं, इतरांकडे जो नाही असा दुर्मिळ ग्रंथ आपल्याकडे आहे या नशेत वावरण, या नशाबाज्यांच्या अवस्था. पहिल्या अवस्थेत माणूस आपण होऊन ग्रंथाकडे आकर्षिला जातो. दुसऱ्या अवस्थेत ग्रंथ त्याला खुणावून बोलवत राहतात. तिसऱ्या आणि शेवटच्या अवस्थेत दोघेही एकमेकांना सोडत नाहीत.

वरील परिच्छेदामधून टिकेकरांनी पुस्तकवेड्यांचे योग्य प्रकारे मूल्यमापन केले आहे. या पुस्तकात टिकेकर यांनी आपल्या ग्रंथसंग्रहातील काही अमूल्य ग्रंथांची नावे दिली आहेत. शक्य असल्यास ही पुस्तके आपल्याही संग्रही असणे गरजेचे आहे. उदा, *Books, Culture and Character*, *Books and Book Collectors* by *John Carter*, *A Gentle Madness* by *Nicholas A Basbenes*, *Portrait of an Obsession* by *Sir Thomas Phillips* (1792 -1872) , U and non-U visited इ.इ.

लेखकांनी फार मार्मिकपणे 'सेकंड हँड' वर टिप्पणी केली आहे. 'सेकंड हँड' पुस्तकांना समर्पक असा मराठी पर्यायी शब्द माझ्या वाचनात तरी आलेला नाही. 'सेकंड हँड' पुस्तक म्हणजे एकानं आपला त्या पुस्तकावर असणारा मालकीहक्क दुसऱ्याला दिलेला. विकत घेतलेली पुस्तक पुन्हा विकली की ती 'सेकंड हँड' होतात. अशी 'सेकंड हँड' पुस्तक पुन्हा विकली गेली तरी ती 'सेकंड हँड'च राहतात, थर्ड वा फोर्थ हँड होत नाहीत. म्हणजे तशी झाली तरी त्यांना 'सेकंड हँड'च म्हणायच असतं. थोडक्यात 'सेकंड हँड' म्हणजे नवी कोरी नाहीत ती. फक्त एकदाच हाताळलेली. म्हणूनच कदाचित हस्तांतरित किंवा वापरलेली म्हणजे जुनी पुस्तक अस काहीसं म्हणता येईल असे लेखकांना वाटते.

दुर्मिळ ग्रंथांची हेळसांड ही लेखकाची व्यथा आहे. असे जुने ग्रंथ कुणाच्या घरी कपाटात, लायब्ररीत, विश्वविद्यालयात धूळ खात पडली तरी चालतील. परंतु पुस्तकं रद्दीतून पेपर पल्प झाल्यास हा अमूल्य सांस्कृतिक ठेवा कायमचाच नष्ट होण्याची शक्यता आहे. मराठी ग्रंथांच्या बाबतीत हे सतत घडत असून यासाठी काहीतरी करण्याची गरज आहे असे लेखकाला वाटते. शिवाय ग्रंथछंदिष्टांनी जिवाचा आटापिटा करून पदरमोड करून आयुष्यभराचा ठेवा त्यांच्या मृत्युनंतर तो असाच कुठे तरी नामशेष होणे इष्ट नाही. टिकेकर मात्र शासनाने यासंदर्भात पुढाकार ग्यावा असे सुचवतात. माझ्या मते शासन निष्क्रीय असल्यामुळे एखादी ग्रंथप्रेमिकांची (स्वयं) संस्था उभी करून त्यांनी हे काम तडीस न्यावे. ग्रंथव्यवहाराला पैशाचा तोटा नाही. प्रत्येकी हजार रुपये प्रमाणे (चिकाटीने) झोळी फिरवत राहिल्यास पुणे, मुंबई, नागपूर, नाशिक, कोल्हापूर, इ.इ. ठिकाणचे लाखो देणगीदार पुढे येतील व अत्यंत आधुनिक अशा ग्रंथालयांची साखळी उभी करता येईल. टिकेकरासारख्या काही नामवंतांनी या कामी पुढाकार घेतल्यास हे काम नक्कीच होऊ शकेल.

अक्षरनिष्ठांची मंदियाळी : ग्रंथशोध आणि वाचक शोध, डॉ. अरुण टिकेकर,
रोहन प्रकाशन, पुणे, किं : 140 रु, पृ. सं: 173

प्रसिद्धी: 12 Mar 12

60. शारदा संगीत

प्रकाश नारायण संत या लेखकाचा मानसपुत्र, 'लंपन'च्या बालपणीच्या त्या आठवणीबद्दल 'वनवास' मध्ये वाचून संपविल्यावंतर या मुलाचे पुढे काय होते याची चुटपुट लागली होती. त्याची निरागसता तशीच राहते की जगरहाटीच्या वास्तवातील चटक्यांची जाणीव त्याला होऊ लागते याचे कुतूहल वाढत होते. वनवासमधील लंपन बहुतेक वेळा स्वतःतच गुरफटून घेत असल्यामुळे काही वेळा काहींना ते स्वप्नरंजन वाटत असावे. परंतु या लेखकाचे शारदासंगीत वाचत असताना लंपन हा अजिबात आत्मरंगी नसून तो बाहेरच्या सुखदुःत्मक जगाचा वेध घेऊ शकतो याची खात्री पटते. लेखकाने लंपनचे हे भावविश्वसुद्धा तितक्याच ताकदीने उभे केले आहे.

शारदा संगीत या संग्रहात पाच दीर्घकथा असून यातील प्रत्येक कथा लंपनचे भावविश्व बहुअंगाने विस्तारत आहे याची जाणीव देतात. अनेक छोटे - मोठे घटना, प्रसंग, वैविध्यपूर्ण व्यक्तिरेखा, मानवीस्वभावाचे विविध नमूने इत्यादीमुळे या कथा समृद्ध झालेल्या आहेत. अनेक वेळा असे काही खरोखरच घडू शकते का, याचे आश्चर्य वाटू लागते. मानवीस्वभाव इतका अनाकलनीय कसा काय असू शकतो याबद्दल विचार करायला लावतो. परंतु लेखकाने जीवनाच्या सौंदर्याबरोबरच जीवनाची कुरूपता यावरही प्रकाश टाकल्यामुळे वास्तव हे कल्पनेपेक्षा धक्कादायक असू शकते यावर विश्वास बसू लागतो.

परचक्र ही पहिली कथा वाचत असताना मानवी अपप्रवृत्ती कुणालाही सोडत नाही याची जाणीव होते. लंपनच्या निरागसतेला हा एक मोठा धक्काच असतो. लंपनचे आजी - आजोबा एकीकडे व अण्णा कुरसुंदीकरांचे संपूर्ण कुटुंब दुसरीकडे असे गडद पांढरे व गडद काळे चित्रण याबद्दल वाचताना अशी लबाड, ऐतखाऊ, निर्लज्ज, कोडगे स्वभावाची माणसं कशी काय या जगात असू शकतात याचे दुःख वाटू लागते. आजी - आजोबाना लुबाडण्यासाठीच तळ ठोकलेले हे कुटुंब व त्या कुटुंबियांचे एकेक कारनामे लंपनला बुचकळ्यात टाकतात, संभ्रमात टाकतात. उडाणटप्पू बंक्या व भुरग्या 'चोऱ्या' करणारी त्याची बहिण यांच्याहद्दल लंपनला एकीकडे आकर्षणही वाटते व त्याचवेळी काही तरी चुकत आहे याची चाहूलही लागते. अण्णांची मिठ्ठास वाणी लंपनला मोहित करते. परंतु अण्णा त्याला फसवतच राहिले. शेवटी आजीने ते सर्व उघडकीस आणल्यानंतर लंपनच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल याची आपण कल्पना करू शकतो.

आगगाडीच्या रुळावर, रानी का बाग, घसरगुंडी वा शारदासंगीत या 'कथा', कथा कमी व निबंध जास्त या स्वरूपात आहेत. आगगाडीचे रुळच त्या कथेतील प्रमुख व्यक्तिरेखा बनते व त्याच्या भोवतीच लंपनचे भावविश्व विणले जाते. आगगाडी, रुळ, स्टेशन, सिग्नल यंत्रणा, इंजीन, इत्यादी गोष्टी लंपनच्या बालमनाला अवाढव्य वाटत असल्यामुळे लंपनला पहिल्या पहिल्यांदा त्यांची भीतीच वाटत असते. त्याच वेळी कवीमनाच्या लंपनला रुळाच्यामधील आडव्या पट्ट्या सूर 'आळवणाऱ्या' हार्मोनियमच्या पट्ट्या वाटतात. आगगाडीच्या जगाची ओळख फास्क्या बारदेसकरांचे मामा करून देतात. (हेच मामा मारकुटे सोलापूरकर मास्तरांच्या तावडीतून मुलांची सुटका करतात.) त्यामुळे या अद्भुत जगाबद्दलची भीती नाहिशी होऊन लंपन या रुळांच्या प्रेमात पडतो. परंतु त्याचबरोबर हे रुळ शेवंती या भाजीवाल्याबाईची करुण कहाणी व कुसुम गुंजीकरच्या प्रेमविवाहाच्या कहाणीचे साक्षीदार आहेत हेही तो विसरू शकत नाही. शेवंती व कुसुम यांच्या कथा परस्परविरोधी दोन टोके - एक मन उदास करणारे व दुसरे मनात प्रसन्नता निर्माण करणारे - आहेत. लंपनला शेवंतीचा अकाली मृत्यु दुःखात बुडवतो. परंतु ते व्यक्त करणे त्याला शक्य नाही. तो त्याचा स्वभावधर्मच नाही. रुळाचे आवाज व त्या जगातील विविध वास त्याला उदासपणातून बाहेर काढतात.

'रानी का बाग' ही कथा एका खेळाच्या मैदानाभोवती गुंफलेली आहे. या मैदानावर लंपनच्या दृष्टीने एक महाभारतच घडत असते. खेळण्यासाठी आसुसलेली पोरे, (क्रिकेटचा) खेळ पाहण्यासाठी जीव टाकणारी पोरे, मोठ्या पोरांना मदत करणारी विट्टी पोरे, कुठल्याही खेळाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सदैव हजर असणारी पोरे... असे हे लहान -मोठ्या पोरांचे विश्व आपल्याला बालपणाची आठवण देत राहते. क्रिकेटच्या पिचसाठी घेत असलेले कष्ट, लहान मुलांना दमबाजी 'करणाऱ्या' गुंडपोरांची यमज्यानी केलेली खरडबट्टी, कुणी चांगलं खेळत असेल तर टाळ्या- शिड्या, विरुद्ध टीमपैकी कुणी आउट झाला तर भजन ... अशा अनेक प्रसंगातून ही 'बाग' शेवटपर्यंत फुलत जाते व जेव्हा यमज्याच्या वडिलांची बदली झाल्यामुळे यमज्या दूर निघून गेल्यावर लंपन व त्याच्या मित्रांना या मैदानाचे स्वारस्य वाटेनासे होते.

'घसरगुंडी' कथेतील घसरगुंडीलाही लंपनच्या व त्याच्या मित्राच्या जीवनातील 'भल्याबुऱ्या' अनुभवांच्या केंद्राचे स्वरूप आले आहे. त्यात लक्षात ठेवावे असे अनेक कथानक नसले तरी याभेवती घडत गेलेल्या छोट्या छोट्या नाट्यमय प्रसंगामुळे आपण कथेतील, नव्हे तर इतर ठिकाणच्या, घसरगुंडींनासुद्धा विसरू शकत नाही.

संगीत, चित्रकला यांची आवड जोपासलेल्या लेखकानी शारदासंगीत ही कथा जीव ओतून लिहिल्यासारखी वाटते. एकेका भावानुभवातून ही कथा उलगडत जाते. लंपनला उपजतच संगीताचे ज्ञान असल्यामुळे थोड्याशा प्रोत्साहनानंतर तो कुठल्या कुठे पोचतो. सेवानिवृत्त अधिकारी असलेल्या जमखिंडीकरांचा चक्क 'गुरू' होतो. म्हापसेकर मास्तरांची आवडती विद्यार्थिनी वसुधा होळीकेरीची सुन्न करणारी गोष्ट लंपनच्या मनाला चटके देते. त्याचप्रमाणे म्हापसेकरांची मुलगी, शारदाच्या आजारपणात क्लास कायमचे बंद ठेवावे लागेल की काय या परिस्थितीत लंपन, त्याची मैत्रीण व स्वतः जमखिंडीकर क्लास चालू ठेवतात. शेवटी शारदा बरी होऊन क्लासच्या येथे आल्यावर हे सर्व विद्यार्थी बिहाग रागातील पद वाजवून आनंद व्यक्त करतात. हे सर्व आपण मुळातूनच वाचायला हवे.

प्रकाश नारायण संतांच्या या संग्रहातील कथा त्यांच्या संवेदनशीलतेची, कल्पकतेची व शोधक वृत्तीची साक्ष देतात. लंपनच्या वयातील मुलांच्या मनाचा शोध घेताना कुठेही लेखकाच्या वयाचा अडसर आला नाही. त्यामुळेच या कथा पुन्हा पुन्हा वाचाविशी वाटू लागतात!

शारदा संगीत, प्रकाश नारायण संत

मौज प्रकाशन, मुंबई, किंमत : 125 रु, पृ. सं : 162

प्रसिद्धी: 26 Mar 12

61. पंखा

'पंखा' हा प्रकाश नारायण संत यांचा तिसरा कथा संग्रह. 'वनवास'मधून सुरु झालेले लंपनचे भावजीवन 'शारदा संगीत' व 'पंखा' या संग्रहातील कथामध्ये विकसित झालेले जाणवते. 'वनवास'मध्ये आत्मरंगी असलेली लंपनची जीवनदृष्टी 'शारदा संगीत'मध्ये समूहमनाचे ठाव घेते. 'रानी का बाग' व 'घसरगुंडी' या कथा वाचताना हे प्रकर्षाने जाणवते. परंतु 'पंखा'मधील कथेत लंपन माणसांच्या मनात शिरण्याच्या प्रयत्नात असतो. त्याचे आकलन व त्याची जीवनदृष्टी प्रगल्भ झालेली जाणवू लागते. जीवनातील सौंदर्याबरोबरच दुःख, विसंगती व क्रौर्य यांचाही परिचय लंपनला होऊ लागते. परंतु हे सर्व लंपनच्या बालमनातील विचार व प्रतिक्रिया असल्यामुळे पुस्तक वाचत असलेल्या वाचकांच्या मनातील भाव व अनुभवांना एक वेगळे स्वरूप प्राप्त होते. जगात काळे - पाढरे असे कधीच नसते. सज्जनांचा नेहमीच विजय होतो व दुष्टांना शासन होते किंवा पाप्याला प्रायश्चित्त होते, अशी सोपी समीकरणे लेखकानी न मांडल्यामुळे लंपनचे हे अनुभवविश्व आपल्याला वेगळे काही तरी सांगून जाते. लेखक लंपनच्या नजरेतून भोवतालच्या माणसांच्या मनाचा ठाव घेत असल्यामुळे लंपनचे जग चांगलेच विस्तरलेले जाणवू लागते.

येथे आपल्याला वेगवेगळ्या स्तरातील व मनस्थितीतील माणसं भेटत जातात. व अशा माणसांचे अंतरंग लंपनच्या (व कथालेखकाच्या) दृष्टीतून पाहणे हा एक वेगळाच अनुभव असतो. सायकल दुकानदार कासारगोड, टांगेवाला दुंडप्पा, मोटार मेकॅनिक आण्णा हिंडलगेकर, मन्याशेट, आईची मैत्रिण निमामावशी, बाबूरावला फसविणारी पद्मावती, सांबप्रसादचे जुगारी वडील सावकार.... अशी किती तरी माणसं या संग्रहातील कथेतून भेटतात. लंपन त्यांची ओळख करून देतो. व त्यांच्याबद्दल वाचत असताना आपणही यांना कुठेतरी भेटलो होतो असे वाटू लागते. इतके ते जिवंत चित्रण आहे.

लंपनच्या दृष्टीने दुंडप्पा टांगेवाला ओबडधोबड आहे. त्याचे बाह्यरूप सुखावह नाही. त्याचा टांगा मोडका आहे. तो अडाणी आहे, गरीब आहे. पण दुंडप्पाला स्वतःची जीवनदृष्टी आहे, जीवनमूल्य आहेत. त्या मूल्यांसाठी तो सर्व काही सहन करण्यास तयार आहे. दुंडप्पाचा कृतज्ञताभाव त्याच्या वर्तनातून प्रकट होत असतो. 'दोड्डुगौडर चाळ'मधील आण्णा हिंडलगेकरांचे मोटार दुरुस्तीचे काम चाळीसमोरील रस्त्यावर चालायचे. लंपनसारख्या मुलांना या दुरुस्तीकामांचे भरपूर कौतुक वाटत असल्यामुळे मोटार दुरुस्तीसाठी आली की मुलं हजर. आण्णांचे वरखाली जाणे, मोटारीच्या खाली आडवे होणे, मोटार दुरुस्ती वेळचे तऱ्हेतऱ्हेचा आवाज, गुरगराट, धूर, व शेवटी दुरुस्त झालेल्या मोटारीतून फेरफटका... इत्यादीमुळे मुलांना आण्णा शूर वीर वाटायचे. परंतु या मोटार मेकॅनिकमध्येसुद्धा संगीताचा जाणकार दडला होता व त्यानी लंपनला पेटीवादनाचे बक्षीस म्हणून त्यांच्या बालपणी बक्षीस म्हणून मिळालेले एक नाणे दिले. "बाजारात त्या 'अमूल्य' नाण्याला किंमत नसली तरी देणाऱ्याच्या मनातील किंमत ओळखावे" हे आजोबाचे वाक्य परस्परांचे भावना जपल्या पाहिजेत यावर भर

देणारे होते. 'पॅच' या कथेतील कासारगोड हा फुटबालपटू आहे. कासारगोडच्या मनातील खंत लंपनला क्रमाक्रमाने कळू लागते. कासारगोडच्या मनातल जगं अगदीच वेगळं व वास्तवातलं वेगळं. वास्तवातील व्यवहारी जगासाठी त्याला आपल्या प्रेमाचा बळी द्यावा लागतो. लंपनच्या वाचनवेडातून त्याची मन्याशेटची ओळख होते व त्यानी दिलेली पुस्तकं वाचता वाचता लंपन मन्याशेटच्या मनाचा ठाव घेवू लागतो. मन्याशेटने आत्महत्या केल्यानंतर लंपनच्या मनात प्रश्नांचे काहूर उठते. व शेवटी ;ग्रंथ; म्हणजे नेमके काय हे लंपनला कळते. 'कुणी कुणाला दुखवू नये' हे मनावर ठसविताना नीमामवशीचे दुःख आपल्या समोर उघडत जाते.

इतर काही कथामधून लंपनची पौगंडावस्था जाणवू लागते. सुमीबद्दलचे निरागस आकर्षण, नीमामावशीच्या सरलाबद्दल वाटणारी उत्सुकता, पद्मावतीने बाबूरावला नादी लावून केलेली फसवणूक, कमळीच्या लग्नातली रडारड... याबद्दलच्या लंपनची टीका टिप्पणी वाचताना लंपन मोठा होत आहे हे जाणवू लागते.

या संग्रहातील 'पंखा' या शेवटच्या कथेत माणूस किती क्रूरपणाने वागू शकतो व त्याचे परिणाम इतर कुटुंबियावर कसे होतात याचे चित्रण आहे. सांबप्रसादच्या आईला, बहिणीला त्रास देणारा सावकार एका दिवशी रस्त्यावर जपानी पंखा विकताना बघितल्यावर लंपनला हा काळाकुट्ट प्रसंग विसरून जावासा वाटतो.

या संग्रहातील कथा अनेक गोष्टी सुचवतात. मूल्य विचारांना प्रश्नांकित करतात. त्याचबरोबर अनेक अर्थांची आणि भावाशयांची वर्तुळं वाचकांच्या मनात उमटवित राहतात!

पंखा, प्रकाश नारायण संत,

मौज प्रकाशन, मुंबई, किंमत: 150 रु, पृ.सं: 191

प्रसिद्धी: 9 Apr 12

62. झुंबर

लहान मुलांच्या जीवनातील क्षण टिपताना अनेक वेळा त्यांची मौजमजा, साहसी - मैदानी खेळ, गप्पा - टप्पा, बडबड, इत्यादींच्यावर भर दिला जात असतो. परंतु मुलंसुद्धा संवेदनक्षम असतात, त्यांनाही सुखदुःखाच्या गोष्टी कळतात, हे लक्षात घेतले जात नाही. मुलं मोठ्यांच्यासारखे दुःख, असमाधान व्यक्त करत नाहीत; आतल्या आत कुठत राहतात; झाल्या गेल्या गोष्टी विसरून परिस्थितीशी जुळवून घेतात; इत्यादीमुळे मुलांच्यातील संवेदनक्षमता दुर्लक्षित राहते. परंतु प्रकाश नारायण संत यांच्या झुंबर कथासंग्रहात लंपनची संवेदनक्षमता अधोरेखित केल्याचे जाणवू लागते.

झुंबर हा प्रकाश संत यांचा शेवटचा कथा संग्रह. त्यांच्या आकस्मिक निधनानंतर कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. यातील कथा मौज, अनुष्ठान, साधना, महाराष्ट्र टाइम्स, इत्यादी दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाल्या होत्या. परंतु पुस्तकाच्या स्वरूपात या कथा सलगपणे वाचण्यातील आनंद वेगळा असतो.

या संग्रहातील कथा वाचत असताना लेखक प्रामुख्याने मानवी जीवनातील दुःखाचे चित्रण करताना दिसतात. मानवी दुःखाचे उगम शोधताना भावनांचे गहिरेपण त्यातून व्यक्त होताना दिसते. वर वर विनोदाची झालर असली तरी जीवघेणी व्याकुळता सहजासहजी लपविता येत नाही. त्यातही दुःख माणसागणिक, परिस्थितीनुसार बदलत राहते. प्रत्येक दुःखाचे स्वरूपही वेगळे असते. म्हणूनच अतिशय चौकस असलेल्या लंपनच्या अनुभवविश्वातील या कथा वाचताना त्यांच्यातील विविधता थक्क करणारी ठरते.

कुलूप, छाप व परेड या कथामधील सुखद वातावरण आपल्याला आपल्या बालपणाची आठवण करून देते. हेडमास्तरांचा उपदेश, शाळेचा शिपाई गिडाप्पाची शाळेविषयीची रनिंग कॉमेंट्री, बाबूरावचे हॉटेलिंग इत्यादीबद्दल वाचताना परेड ही कथा अत्यंत वेगळी वाटायला लागते. लंपनच्या भाषेची व त्याच्या दृष्टीची कौतुक करावेसे वाटते. हिंडलगेकराच्या दमयंतीचे जेव्हा लग्न ठरते तेव्हा ती कशी खुलत जाते याचे मजेशीर वर्णन कुलूप या कथेत आहे. छापमधील श्यामसुंदर हेब्बाळकरचे अडगळीतले एकाकी जीवन हे मानवी जीवनावरील एक सुंदर भाष्य आहे.

झुंबर या शीर्षक कथेतील आचरेकर बाईचे व्यक्तिचित्रण म्हणजे एकाकी जीवनाची एक करुण कहाणी आहे. परंतु लंपनच्या डोळ्यांनी पाहताना त्यातील गहिरेपणा कमी कमी होत जातो व आचरेकर बाईचे एक वेगळे वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्व आपल्यासमोर उभे राहते. संगीताच्या आवडीमुळे (व संगीत शिकविणाऱ्या आचरेकर बाईमुळे) जीवन किती सुसह्य होऊ शकते, या अनुभवाबद्दल सांगत असतानाच आचरेकर बाईच्या जीवनातील चढ उताराबद्दल कळल्यानंतरचा धक्का आपण सहन करू शकत नाही, असे वाटू लागते. सर्वसामान्य माणसाप्रमाणे आचरेकर बाईचे आयुष्य एका क्षणी संपून जाते. मात्र जगरहाटी चालूच राहते. त्यांच्या वा कुणाच्या असण्याशी वा नसण्याशी जगाला काही देणे घेणे नाही, हे कटू सत्य लेखकाने या कथेतून सूचित केल्यासारखे वाटते.

नकादू कथेतील खंडागळे या न्हाव्याच्या दुकानाचे लंपनला पहिल्या पहिल्यांदा आकर्षण नव्हते. परंतु मित्रांच्या गप्पा टप्पामधून हळू हळू 'मामां'चे अंतरंग लंपनला जाणवू लागले. मामांच्या 'नकादू'त केस कापण्यासाठी आलेल्या लहान मुलांच्याबरोबरच्या संभाषणातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची विलोभनीय बाजू लक्षात येवू लागली. मामांच्या व्यक्तिमत्त्वाला व्यापणारी कारण्याची किनार लंपनला जाणवायला लागली. स्वतःच्या आयुष्यातील भकास एकाकीपण विसरण्यासाठी त्यांनी मुलांना जवळ केले होते. लंपनला त्यांचे दुःख कळत होते. परंतु फार खोलात शिरण्याचे धाडसही त्यांच्यात नव्हते. मामा पुन्हा दिसले नाहीत म्हणत लंपन मामांच्या प्रकरणाची शेवट

करून मोकळा होतो.

ज्यामीन ही कथासुद्धा अशीच मनाला चटका लावणारी आहे. निरपराध लोकांवरील अन्यायाचे, त्यांच्या वैफल्याचे कुठल्याही टीका टिप्पणीशिवाय घडविलेले दर्शन अस्वस्थ करणारे आहे. दुःख बंद पेटीत तळाशी ठेवल्यास बाहेर फक्त आनंदच राहणार या बालसुलभ तर्काला अर्थ नाही; जीवनातील दुःख टाळता येत नाहीत; हीच बाब या कथेत अधोरेखित केली आहे. पायगुण या कथेतून जीवनातील दुःख टाळता येत नाही, उलट ते हसून साजरे करावे लागते या कटुसत्याचा लंपनला परिचय होतो. या कथेतील लंपनच्याच वयाचा असलेल्या सोन्याबापूंचे दोन्ही पाय बाहुलीच्या स्प्रिंगा तुटलेल्या पायासारखे लोंबकळणारे, जीव नसलेले. हातही तसेच. त्याला तोंडातून धड आवाजही काढता येत नव्हते. लंपनला पहिल्या पहिल्यांदा त्याला बघून शिसारी आली. परंतु वसूमामी व सोन्याबापूंच्या वडिलांकडून त्याची गोष्ट ऐकल्यानंतर लंपन बदलू लागला. लंपन व त्याचे मित्र सोन्याबापूंचे दुःख हलके करण्याचे प्रयत्न करू लागले. सोन्याबापू पूर्णपणे बरा होऊन आपल्यासारखे खेळू लागेल, शाळेत जाऊ लागेल या स्वप्नरंजनात असतानाच ते शक्य नाही हे कटुसत्य त्याला कळले व दुःखाचे ओझे काय असते याची त्याला कल्पना येऊ लागली.

कंठाव स्पर्श या कथासुद्धा दुःखाची जाणीव करून देणाऱ्या कथाच आहेत. स्पर्श मध्ये लेखक वडिलांच्या मृत्युनंतर लंपनवर कोसळलेल्या भावविश्वाचे वर्णन करतात. लंपन हा आपल्या दुःखाचे प्रदर्शन करणाऱ्यातला नाही. खाजगीतही तो आपले दुःख कुणालाही सांगत नाही. हा त्याचा स्वभावच नाही. जगात फार मोठ्या प्रमाणात दुःख आहे याची जाणीव होऊन आपले दुःख बंद करून आनंदाने जीवनाला सामोरे गेले पाहिजे ही जाणीव लंपनमध्ये हळूहळू वाढू लागते.

प्रकाश नारायण संत यांचे *वनवास*, *शारदा संगीत*, *पंखा व झुंबर* या कथासंग्रहातील कथा वाचताना व त्या कथामधून लंपनच्या भावविश्वात समरसून जाताना उत्कृष्ट कथाकार काय किमया करू शकतो याची जाणीव होऊ लागते. आणि प्रकाश संतांच्या या प्रकारच्या कथा यानंतर वाचायला मिळणार नाहीत याची हुरहुर मनात भरून राहते!

झुंबर, प्रकाश नारायण संत

मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, मूल्य: 120 रु ; पृ. सं: 151

प्रसिद्धी: 23 Apr 12

63. तुझिया जातीचा | मिळो आम्हां कोणी ||

महाराष्ट्राचं लाडकं व्यक्तीमत्व या वाक्याने महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात एके काळी गाजलेले पु. ल. देशपांडे यांच्या मृत्युनंतरचा (12 जून 2000) एक तप उलटून गेलातरी अजूनही ते विस्मरणात जात नाहीत याचा पुरावा म्हणजे तुझिया जातीचा|मिळो आम्हां कोणी|| हे पुलविषयीचे अत्यंत देखणे पुस्तक असे म्हणावयास हरकत नसावी. परचुरे प्रकाशनानी केवळ पुलवरील प्रेमातून पुलविषयी छापण्यासारखे काही शिल्लक राहिले नाही, मराठी वाचक पुल कोळून पिला आहे असे वाटत असतानाच कित्येक महनीय व्यक्तींनी पुलविषयी लिहिलेल्या लेखांचे संकलन करून पुलंच्या चाहत्यांना आश्चर्याचा धक्का दिला आहे. यातील पुलंच्या कतृमकतृत्वाविषयीचे लेख वाचत असताना 50 ते 80 च्या दशकातील साहित्य, नाट्य, संगीत, कला, इत्यादी क्षेत्रातील मातब्बर मंडळीसुद्धा पुलंना सहजासहजी विसरू शकत नव्हते, हे लक्षात येईल. कारण तो कालखंडच सबकुछ पुलंचा होता. आचार्य अत्रे, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, श्री.पु. भागवत, राम शेवाळकर, विजय तेंडूलकर, वसंत कानेटकर, वसंत बापट, शान्ता शेळके, श्री. ना. पेंडसे, जयंत नारळीकर, जयवंत दळवी, भीमसेन जोशी, अशोक रानडे, श्रीकांत मोघे, ज्योत्स्ना भोळे, आत्माराम भेंडे, स. गं. मालशे, वा. ल. कुलकर्णी, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, राम गवाले, मोहन नगरकर, अप्पासाहेब जाधव, प्रसन्नकुमार अभ्यंकर, वसंत सबनीस, द. मा. मिरासदार, शरद तळवलकर, वसंत देशपांडे, मधू गानू, सुभाष भेंडे, कुमार केतकर, गोविंद तळवलकर, अरुण टिकेकर, इ.इ. नामवंतानी पुलंच्याविषयी आपुलकीने लिहिलेले लेख वाचताना स्मरणरंजनाचा दोष पत्करूनही आपण पुलमय होतो. त्या काळातील कलाव्यवहारातील घटना व प्रसंग यांच्या आठवणीत हरवून जातो. मंत्रभारलेपण म्हणजे नेमके काय हे पुस्तक वाचताना कळू लागते.

पुलंच्याबद्दलच्या आठवणींची उजळणी करताना बहुतेकांनी पुल महाराष्ट्रभर पसरलेल्या मध्यमवर्गीयांना सुखद वाटेल असेच लिहिले आहे, असे नमूद करतात. याबद्दल मौजचे श्री. पु. भागवत यांनी फार सुरेखपणे विश्लेषण केले आहे. "झपाट्याने बदलत जाणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेत, समाजरचनेत, आर्थिक परिस्थितीत आणि राजकीय सत्तेच्या खेळात या वर्गाच्या भावनांची, विचारांची आणि मूल्यजाणिवांची जी फरफट झाली आणि अजूनही होत आहे, तिचे निरीक्षण इतक्या आत्मीयतेने करणारा लेखकही विरळा. त्या वर्गातील माणसांच्या भावना - विचारांतील, मूल्य जाणिवांतील अंतर्द्वंद्वे, सर्वच आघाड्यावर त्यांना कराव्या लागणाऱ्या तडजोडी, पत्करावे लागणारे पराभव आणि त्यातून वागण्याबोलण्यात व राहणीत उद्धवणाऱ्या विसंगती, हे सारे इतक्या सहानुभूतीने समजून घेणारा दुसरा लेखक सहज आठवत नाही. मराठी समीक्षेत 'मध्यमवर्गीय संज्ञा' ही गेली काही वर्षे, मुख्यत मार्क्सवादाच्या प्रभावामुळे, टीकेचा विषय झाली आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रात वापरला जाणारा तो एक अपशब्दच आहे. त्या क्षेत्रातील प्रच्छन्न राजकारणाचे ते एक हुकमी हत्यारही असावे. पी. एल् च्या वाट्याला त्याचे वार कमी आलेले नाहीत; पण कलावंत म्हणून त्यांचे कौतुक असे की; कसल्याही मोहाने किंवा भीतीने त्यांनी आपल्या प्रकृतीधर्माशी प्रतारणा केली नाही, आपल्या अनुभूतीशी किंवा जाणिवेशी बेईमानी केली नाही. कलावंत म्हणून

नाही. तशी व्यक्ती म्हणून नाही. आत्मनिष्ठा असी अविचल राखणे सोपे नसते. "

हे पुस्तक वाचत असताना खेळिया (performer) हे नाव सार्थक करत जगलेल्या पुलंच्याबद्दलच्या अनेकानी सांगितलेल्या विविध आठवणीतून आपण सहजासहजी बाहेर पडत नाही. पुल नकलाकार, चेष्टेखोर, विनोदकार म्हणून वावरत असताना त्यांच्या या खदखदून हसवण्यामागे श्रेष्ठ सामाजिक जाणिवेची आणि तत्वज्ञानाची जोड होती, हे आपण विसरू शकत नाही. संगीत, नाट्य, चित्रपट यांची आवड असलेल्या पुलंचे या क्षेत्रातील अनेक कलावंतांनी त्यांचे भरभरून कौतुक केले आहे. लेखक म्हणून त्यांच्या साहित्यात चतुरस्रता, समृद्धता व विविध आणि विपुल आविष्कार ठळकपणे आढळतात. नाटक, प्रवास लेखन, विनोद, विडंबन, व्यक्तीचित्रण, रसग्रहण, चित्रपट कथा लेखन इत्यादी विविध प्रकारचे लेखन पुलंनी हाताळलेले असल्यामुळे पुलंच्या लेखनातील वेगळेपण या संग्रहातील बहुतेक लेखकांना जाणवत होते. मर्मज्ञ रसिक म्हणून पुलंनी विडंबनातून खोटे, कृत्रिम व तकलुपी अनिष्ट साहित्य प्रकारांचे जाहीर वाभाडे काढले. पुलंनी वैयक्तिकरित्या लिहिलेल्या पत्रांनासुद्धा मराठी साहित्यात फार मोठे स्थान आहे.

या संग्रहातील बहुतेक लेख पुलंच्या 75व्या वाढदिवसानिमित्ताने लिहिलेल्या आहेत. त्यामुळे थोरा-मोठ्यांच्या व समवयस्कांच्या नजरेतून पुलं ही काय चीज होती हे समजून घेता येते. इतर काही लेख त्यांच्या मृत्युनंतर प्रसिद्ध झालेले लेख आहेत. त्यातही पुलंचे श्रेष्ठत्व व वेगळेपण काय होते याचे वर्णन आहे. या संग्रहातील पुलंच्या कुटुंबियांनी लिहिलेले लेख फारच सुंदर आहेत. सर्वोत्तम ठाकूर, डॉ. श्रद्धानंद ठाकूर, (गणगोत मधील त्या 'फोटो'तील) दिनेश ठाकूर, मीरा दाभोळकर, जयंत देशपांडे, पत्नी सुनीता देशपांडे इत्यादींचे लेख वाचताना एक आगळे वेगळे पुल आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहतात व सद्गदित करतात.

पुलंच्याबद्दलचे बहुतेक लेख आपण कुठल्या ना कुठल्या नियतकालिकेत वाचलेले असतो. काही वेळा आपण केव्हा वाचले हेही लक्षात नसते. परंतु ते सर्व लेख एकाच संग्रहात उपलब्ध करून दिल्याबद्दल परचुरे प्रकाशनाचे किती आभार मानले तरी कमीच ठरेल.

तुझिया जातीचा मिळो आम्हां कोणी|| , संकलन: भाऊ मराठे, अप्पा परचुरे

परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, मूल्य: 300 रु, पृ. सं : 246

प्रसिद्धी: 7 May 12

64. समकालील भारतीय राजकारण

सुहास पळशीकरांच्या *समकालील भारतीय राजकारण* या पुस्तकात नव्वदीच्या दशकातील भारतीय राजकारणात झालेली स्थित्यंतरे व त्यांचे सांगोपांग विश्लेषण हा विषय फार उत्कृष्टपणे हाताळलेला आहे. लेखक केवळ राजकीय पट उभे न करता त्याचे राजकीय, सामाजिक व आर्थिक पैलूबद्दल उदाहरणानिशी सविस्तरपणे लिहिलेले असल्यामुळे त्याकाळचे संपूर्ण चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते.

नव्वदीच्या पूर्वी जाणवत असलेले काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व आणि त्यानंतरचा हिंदू समाजवाद, हे विषय हाताळताना लेखक त्याचे तीन भागात विभागणी करतात. पहिल्या भागात लोकशाहीच्या चौकटीवर भर दिला आहे. प्रजासत्ताकाचा पाया कोण पोखारतो, राज्यघटनेचा विकास कसा होत गेला, काँग्रेसव्यवस्था कशी ढासळत गेली, जमातवादाचा उदय कसा झाला, लोकशाहीचे व्यवहार कसे असतात, व त्या काळची जातीव्यवस्था कशी होती याबद्दल लेखकाने विस्ताराने लिहिले आहे.

दुसऱ्या भागात राजकीय अर्थव्यवस्था कशी बदलत गेली, नवीन आर्थिक धोरणाने कशा प्रकारचे आव्हाने उभे केल्या (मुळात त्यात नवीन काही तरी होते का) अर्थव्यवस्था कशी फरकटत गेली, व त्यामुळे स्त्रिया व दलितांवरील अत्याचारात भर कशी पडली, जाती जमाती व वर्ग यांचे सीमांतीकरण कसे काय झाले इत्यादी मुद्द्यांची सखोल चर्चा केली आहे.

काँग्रेस अस्तंगत होत असताना लोकशाहीपुढील आव्हान, हिंदूराष्ट्र म्हणजे नेमके काय, प्रादेशिक पक्षांचा शिरकाव आणि त्यांचा वाढता दबाव, बहुजन समाजाच्या आशा - आकांक्षा व त्याची राजकारणावर होत असलेली घट्ट पकड, मंडलवादातून उद्भवलेले व्यक्तिकेंद्रित पक्ष, सेक्युलरिझम, जमातवाद, मध्यमवर्गीय बहुसंख्यवाद, इत्यादी अनेक महत्वाच्या विषयांवरील लेखकांची मते तिसऱ्या भागात वाचावयास मिळतील.

बहुजन समाज म्हणजे नेमके काय याबद्दल सांगताना विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी केलेली व्याख्या समर्पक वाटते. 'ब्राह्मणेतर चळवळ ऐन बहारात असताना विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी ब्राह्मणेतर चळवळीपेक्षा वेगळी मांडणी केली. त्यांनी 'बहुजन' हीच संकल्पना वापरली आहे. पण केवळ ब्राह्मणेतर असणे म्हणजे बहुजन असे समीकरण शिंद्यांनी नाकारले. आणि जात हे बहुजनत्वाचे एकमेव व्यवच्छेदक निशाण नाही असे आग्रही प्रतिपादन केले. दुसरी गोष्ट म्हणजे बहुजन म्हणजे बहुसंख्य असे निव्वळ बहुमतवादी प्रतिपादनही त्यांनी नाकारले. आणि त्याऐवजी विशिष्ट गुणधर्म असण्या - नसण्यावर बहुजन कोण हे ठरवावे असे सुचवले. त्यांचे स्वतःचे उत्तर असे होते की स्वतः कसणारा शेतकरी, शिक्षक, सैनिक, कारागीर, छोटे दुकानदार, अंगमेहनती मजूर, अस्पृश्य मानलेले समूह आणि स्त्रिया मिळून बहुजन समाज बनतो. हे सारे कशाच्या आधारे एकत्र केले? तर समाजव्यवस्थेचा परिणाम म्हणून

ते मागासलेले आहेत, हा या सर्व गटांना एकत्र आणणारा दुवा आहे. ज्ञान, संपत्ती आणि अधिकार (राजकीय - सामाजिक दर्जा) यांच्या उपलब्धतेवरून पुढारलेपण व मागासलेपण ठरवावे असे शिंदे यांचे सांगणे आहे. ब्राह्मणेतरांना बहुजन मानायचे तर ते मागास असल्यामुळे, केवळ ब्राह्मणेतर असल्यामुळे नव्हे, असा शिंद्यांच्या प्रतिपादनाचा अर्थ निघतो.'

काँग्रेस पक्षाच्या धरसोड वृत्तीमुळे, घराणेशाहीमुळे व अखिल भारतीय पक्ष म्हणून शेखी मिरवणाऱ्या वृत्तीमुळे काँग्रेसच्या राजकीय शक्तीचा ऱ्हास होत गेला. एका परीने या कालखंडात भारतीय राजकारण एका नव्या टप्प्यात प्रवेश करू शकला. नवे राजकारण घडू लागले. हे पुस्तक केवळ काँग्रेस पक्षाचा उदयास्त अशा सीमित अर्थाचे नसून स्वातंत्र्योत्तर भारतीय लोकशाहीचा आढावाही घेणारा आहे.

काँग्रेसच्या बेफिकिर वृत्तीमुळे भारतीय जनमानसात राजकीय प्रगल्भता आलीच नाही. आपली राज्यघटना तयार झाली तेव्हा सुवर्णमध्य गाठण्याचा प्रयत्न केला गेला. पण मुळातच घटनेची चौकट भांडवलशाहीला उत्तेजन देणारी व समाजवाद वा साम्यवादाला गौण समजणारीच होती. समानतेचे हक्क, मार्गदर्शक तत्वे यांच्या द्वारे राज्यसंस्थेला गोर गरीबांचे कल्याण करण्यास उद्युक्त करण्याचा मानस होता. परंतु त्या कालखंडातील सत्ताधारी पक्षांना घटनेची तोडफोड करून नवीन काहीतरी करून दाखवत असलेल्या देखाव्यातच जास्त रुची होती. लेखकाने या पक्षांना चांगलेच चपराक दिली आहे. 92 घटनादुरुस्त्या झाल्या याचा अर्थ घटना बाद झाली वा कुचकामी आहे असा अर्थ होत नाही. यातील निम्यापेक्षा जास्त दुरुस्त्या काही तांत्रिक अडचणीवर मात करण्यासाठी, उद्देशाच्या स्पष्टीकरणासाठी केल्या होत्या याचा विसर पडल्यासारखे सत्ताधारी पक्ष वागत होत्या.

काँग्रेस पक्षाला घराणेशाहीचे गालबोट लागलेले असले तरी मुळात हा पक्ष सर्वांना सामावून घेणारा पक्ष होता. म्हणूनच तो इतका दीर्घ काळ त्याचा वरचष्मा होता आणि आहे. तो कधीच एक वर्गीय, एक जातीय, किंवा एकच घटकाचा असा तो पक्ष नव्हता. मर्यादित स्वरूपात का होईना, पक्षात लोकशाही नांदत होती. विकासाचे उद्दिष्ट अखिल भारतीय स्वरूपाचे ठेवल्यामुळे विविध वर्ग व विविध स्तर जोडले गेले होते. नव्वदीनंतरचा काँग्रेसचा ऱ्हास बदललेल्या परिस्थितीमुळे झाली असावी असे लेखकाला वाटते. राजीव गांधीच्या कालखंडात तंत्रज्ञशाहीची (technocrats) भर पडली. पक्ष आधुनिक बनविण्याच्या नादात तळागाळातील कार्यकर्ते बाजूला सारले गेले. त्यांच्या आशा - आकांक्षाना वाव मिळेनासा झाला. त्याचबरोबर मध्यम वर्गाचे राजकारणसुद्धा - जे हिंदुत्वाचेच राजकारण होते - काँग्रेसच्या ऱ्हासाचे एक कारण होऊ शकते.

या पुस्तकातील प्रत्येक शीर्षक वा उपशीर्षकावर काही ना काही टिप्पणी, उलट सुलट मत प्रदर्शन करण्यास भरपूर वाव आहे. परंतु लेखकाची तडेसोड भूमिका व मांडणी यावरून लेखकाच्या विचाराचा आवाका किती मोठा आहे

हे लक्षात येत राहिल. लेखक स्वतःला डाव्या पक्षाचा किंवा विचारसरणीचा मानत नसला तरी संपूर्ण विश्लेषण गोर गरीब व तळागाळातील लोकांच्या दृष्टिकोनातून केल्यासारखे वाटणारे अनेक परिच्छेद या पुस्तकात वाचावयास मिळतील. हिंदुत्वावाद्यांची जडण घडण, त्यांची संकुचित वृत्ती, कोतेपणा याबद्दल लिहिताना लेखक अशा प्रकारे उल्लेख करतात.

वैदिक परंपरांचा अभिमान, ब्राह्मणी आणि उच्च देव देवतांचा सार्वत्रिक स्वीकार, सांप्रदायिक बहुविधतेला दुय्यम लेखून अखिल हिंदूंची एकच संघटित प्रतिमा असल्याचा दावा, या अखिल हिंदुत्वाच्या अस्तित्वासाठी जातीच्या मुद्यावर सुधारकी भूमिका, हिंदू 'स्व'च्या निर्मितीसाठी अहिंदू, व 'अन्य' समाजाची काल्पनिक निर्मिती, परंपरांची निष्ठा व्यक्त करणारी - राष्ट्रवाद, संस्कृतिवाद व स्वदेशवाद इ.इ. कल्पनांवर आधारित - मूल्यव्यवस्था, ही नव्या (राजकीय) हिंदुत्ववादाची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतात. (यालाच हिंदू अस्तित्वभान असे म्हणता येईल.)

याचप्रमाणे मध्यमवर्गीयांच्या कोतेपणाबद्दल लिहिताना मोलकरीण घराजवळ राहणारी हवी, पण घराजवळ झोपडपट्टी नको, फूटपाथवरच्या स्वस्त वस्तू हव्यात पण फूटपाथ अडवणारे विक्रेते नकोत अशा विसंगती उद्भवतात असे नमूद करतात.

सामाजिक विसंगतीवर नेमके बोट ठेवणारे या पुस्तकातील लेख वाचत असताना आपण अस्वस्थ होऊ लागतो. व या सर्वांवर उपाय काय हा विचार भेडसावू लागतो.

समकालीन भारतीय राजकारण - काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू समाजवाद, सुहास पळशीकर

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, किंमत 250 रु, पृ. सं 315

प्रसिद्धी: 21 May 12

65. उत्तुंग आणि एकाकी संशोधक: दामोदर कोसंबी

' उत्तुंग आणि एकाकी संशोधक: दामोदर कोसंबी' या पुस्तकाचे लेखक सुधीर पानसे यांनी प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे दामोदर कोसंबीसारखा वैज्ञानिक साऱ्या जगात आणि विज्ञानाच्या साऱ्या इतिहासात दुसरा झाला नाही, या विधानात काडीमात्र अतिशयोक्ती नाही. मुळात गणित आणि सांख्यिकी या विषयात संशोधनाची कारकीर्द सुरु केलेल्या (आणि अखेरपर्यंत त्या विषयात कार्यरत असलेल्या) कोसंबींनी अनुवंशशास्त्रापासून ते प्राचीन भारतीय इतिहासापर्यंतच्या अनेक क्षेत्रांत आपल्या संशोधनाचा ठसा उमटवला. असे उदाहरण दुसरे सापडणार नाही.' याची प्रचीती हे पुस्तक वाचत असताना येऊ लागते. दामोदर कोसंबीचे संशोधन कार्य, त्यांचे सामाजिक बांधिलकीचे लेखन, व स्वातंत्र्योत्तर भारतातील वैज्ञानिक संशोधनासाठीचे योगदान व हे सर्व करत

असताना त्यांच्यातील निर्भीडपणातून पोचणारा संदेश आपण सहजासहजी विसरू शकत नाही.

दामोदर कोसंबींच्या मनस्वी व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीत त्यांचे वडील धर्मानंद कोसंबी यांचा सिहाचा वाटा होता. धर्मानंद कोसंबीदेखील एक अतिशय मनस्वी व ज्ञानसाधनेत मग्न असे गृहस्थ होते. पाचव्या इयत्तेपर्यंतचे जेमतेम शिक्षण होऊनसुद्धा ज्ञानलालसेपायी नेसत्या वस्त्रानिशी आणि तुटपुंज्या पैशानिशी घर सोडले, गाव सोडले, आणि ज्ञानाच्या शोधात भटकंती केली. गोव्याहून पुणे, काशी, नेपाळ, श्रीलंका, कलकत्ता, कुशीबारा, बुद्धगया, श्रावस्ती, कपिलवस्तू, लुंबिनीवन येथे गेले. अपार कष्ट घेत संस्कृत शिकले, पाली शिकले, इंग्रजी शिकले आणि बौद्धधर्माचा अभ्यास केला. सात वर्षांच्या या ज्ञानतपस्येनंतर त्यांचा स्वातंत्र्य चळवळीशी संबंध आला. कलकत्ता येथील राष्ट्रीय चळवळीशी संबंधित असलेल्या नॅशनल कॉलेजमध्ये प्राध्यापकी करू लागले. बौद्धकाळात ऊर्जितावस्थेत असलेल्या व नंतर विस्मृतीत गेलेल्या पाली भाषेच्या शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाचे नियोजन करून त्या भाषेला मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. पाली भाषेचा व बौद्ध धर्माचा प्रसार हे त्यांच्या आयुष्याचे जीवितकार्य होते. वयाच्या सत्तरीपर्यंत त्यांची ज्ञानसाधना चालू होती. सत्तरीतील त्यांचे शरीर साथ देत नव्हते. आमरण उपवास करून गांधीजींच्या वर्धा येथील सेवाग्राममध्ये त्यांनी जगाचा निरोप घेतला. एका परीने आपल्या वडिलांचा वसा दामोदर कोसंबीने पुढे चालू ठेवला आणि आणखी उंचीवर नेला. ज्ञानाच्या क्षेत्रातील अशा पिता-पुत्रांचे उदाहरण फारच विरळ असावे!

1907 साली जन्मलेल्या दामोदर कोसंबींचे बालपण कोकण व गोव्यात गेले असले तरी धर्मानंद कोसंबींच्या अमेरिकेतील वास्तव्यामुळे त्यांचे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण अमेरिकेत झाले. धर्मानंद कोसंबी चार वर्षांनंतर भारतात परत आले तरी दामोदर कोसंबी हॉस्टेलमध्ये राहून शिक्षण पूर्ण केले. धर्मानंदानी सुरुवातीला मुलाला तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या शाळेत घातले तरी त्याच्या कुशाग्र बुद्धीमत्तेने प्रभावित झालेल्या प्राचार्याने त्याला हॉर्वर्ड ग्रामर स्कूलमध्ये घालण्याचा सल्ला दिला. याच शाळेत त्यांनी ग्रीक, लॅटिन, जर्मन, फ्रेंच अशा अनेक भाषेवर प्रभुत्व मिळविले. ज्ञानप्राप्तीची प्रचंड ओढ, कुशाग्र बुद्धी, चिकित्सक आणि तीक्ष्ण विचारशक्ती, स्मरणशक्ती व अमेरिकेतील त्या काळातील प्रोत्साहित वातावरण यामुळे दामोदर कोसंबींचे व्यक्तिमत्व अत्यंत वेगळ्या प्रकारे विकसित झाले. ग्रंथालय जरी त्याला दुसरे घर वाटत असले तरी तो पुस्तकाचा किडा झाला नाही. स्काऊट्स, स्पोर्ट्समध्येही त्याला अभिरुची होती. त्याच्यात बंडखोरपणाही होता. रूढ मार्गांच्या बाहेर जाऊन जगण्याची सवय त्याला जडली. अमेरिकेत शिकत असतानाच भारतात परत येऊन दीड वर्षे भारतभर भटकंती केली. त्यांनी प्रयत्न केले असते तर हा दीड वर्षांचा खंड न पाडता अमेरिकेतच पदवी मिळाली असती. लवकरात लवकर पदवी पदरात पाडून घेणे म्हणजे 'यश' आणि अमेरिकेत राहणे म्हणजे 'यश' अशी आपली सरधोपट व्याख्या असते. परंतु दामोदर कोसंबींचे यशाचे निकष सर्वस्वी वेगळे होते.

हॉर्वर्ड स्कूलमध्ये शिकत असताना गणितात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी व त्यात संशोधन करण्यासाठी तो उत्सुक होता. परंतु तो 1929चा काळ मंदीचा होता. विद्यापीठातील फेलोशिप्स, स्कॉलरशिप्स मिळेनासे झाले.

कोसंबीला भारतात परतण्याशिवाय पर्याय नव्हता. वाटेत युरोपमध्ये डॉक्टरेट करण्याची संधी मिळेल का हे तपासून पाहिले. पण त्यातही यश आले नाही. त्यामुळे हार्वर्डची बी एची डिग्री, व अमेरिकेतील शिक्षणाचे व वास्तव्याचे संस्कार घेऊन थोडेसे निराशेनेच त्याला परतावे लागले.

भारतात परतल्यानंतर त्यांना बनारस हिंदू विश्वविद्यालयातील गणिताचे प्राध्यापक म्हणून नोकरी मिळाली. परंतु येथील बौद्धिक वातावरण न मानविल्यामुळे काही दिवसातच अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठातील नोकरी त्यांनी स्वीकारली. सहयोगी प्राध्यापकांमुळे गणित विभागात चैतन्य निर्माण झाले. येथे असताना त्यांनी अनेक शोधनिबंध लिहिले. भारतात गणितविषयक संशोधनाचे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे 'स्कूल' स्थापन करण्याची महत्वाकांक्षा त्यांची होती. परंतु विद्यापीठातील गलिच्छ राजकारणाला कंटाळून त्याचे एकेक सहयोगी बाहेर पडले. कोसंबीनीसुद्धा नोकरीला रामराम ठोकून पुण्यात फर्ग्युसन कॉलेजमधील गणित विभागात, विद्यापीठापेक्षा कमी पगारात, नोकरी करू लागले. गंमत म्हणजे पुण्याच्या आकर्षणामुळे येथे आले व शेवटपर्यंत येथेच राहिले.

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये त्यांनी बारा वर्षे काढली. (त्यांच्या मते बारा वर्षांचा वनवास!) फर्ग्युसनमधील याकाळात त्यांचे संशोधन बहराला आले होते. अत्यंत वेगवेगळ्या विषयावर त्यांचे संशोधन चालू होते. कोसंबींचा मोठेपणा सर्वांना मान्य असला तरी त्यांच्या जवळपास जाण्यास विद्यार्थी घाबरत असत. परीक्षार्थी विद्यार्थ्यांना व येथील शिक्षणपद्धतीला कोसंबींची शिकविण्याची पद्धत परवडण्यासारखी नव्हती. कोसंबींना वैचारिक गोंधळ, दिखाऊगिरी, लाळघोटेपणा यांचा मनस्वी तिटकारा होता. बौद्धिक अप्रामाणिकपणा सहन होत नव्हता. त्यांच्या शीघ्र कोपी स्वभावामुळे त्यांनी एके दिवशी कॉलेजातील प्राध्यापकीला राजिनामा ठोकला.

त्याच वेळी अणुशास्त्रज्ञ होमी भाभा यांनी टाटा मूलभूत संशोधन केंद्राच्या (TIFR) उभारणीसाठी कोसंबींना बोलविले. ही एक चांगली संधी होती व त्याचे त्यांनी सोने केले. केंद्रातील काम कोसंबींच्या संशोधक व अभ्यासू वृत्तीला साजेशी होते. सुरुवातीच्या काही काळात भाभांशी त्यांची चांगली जवळीक होती. भाभांनी बऱ्याच जबाबदाऱ्या त्यांच्यावर सोपविल्या होत्या. वैज्ञानिक वर्तुळात एक प्रतिष्ठित वैज्ञानिक म्हणून ते वावरत होते. परदेशी दौरे करत होते. शुद्ध गणितातील अनेक कूट प्रश्नावर त्यांनी शोध निबंध लिहिले. इतरही आवडीच्या विषयावर त्यांचे लेखन चालू होते. त्याचप्रमाणे वैज्ञानिक म्हणजे हस्तीदंती मनोऱ्यात बसून सामाजिक समस्येबद्दल अलिप्त राहणारा या रूढ कल्पनेला धक्का देणारे त्यांचे वर्तन व लेखन होते. सामाजिक प्रश्नावर ते सातत्याने लिहित होते. जागतिक शांतता परिषदेच्या चळवळीत सामील होत होते. अण्वस्त्र व त्यातून अणू ऊर्जेचा प्रकल्प यांना त्यांचा सक्त विरोध होता. अणू ऊर्जेऐवजी सौर ऊर्जेवर संशोधन हवे अशी आग्रहाची मांडणी त्यांनी 50-60 वर्षांपूर्वी केली होती. परंतु भाभा व इतर सहकारी अणू ऊर्जेच्या बाजूने युक्तीवाद करत होते. या विरोधाभासामुळे भाभा व कोसंबी यांच्या वितुष्ट येऊ लागले. एका क्षुल्लक कारणाचे निमित्त पुढे करून केंद्राच्या

नोकरीतून त्यांना काढून टाकण्यात आले. हा एक फार मोठा धक्का होता. याच नैराश्यापोटी वयाच्या 59व्या वर्षी त्यांचा दुःखद अंत झाला.

लेखकाने दामोदर कोसंबी यांच्या संशोधन कार्याबद्दल फार आत्मीयतेने लिहिले आहे. दामोदर कोसंबी यांच्या लेखांचा संदर्भ घेत त्यांच्या मानसिकतेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. विशुद्ध गणित व सांख्यिकीतील त्यांचे संशोधन, सांख्यिकीचा अनुवंशशास्त्रासाठी केलेला वापर, जीवशास्त्रातील गुणसूत्रावरील त्यांचे मूलभूत संशोधन, चलनातील नाण्यांचा सांख्यिकी अभ्यास, नाणकशास्त्रातून इतिहासातील प्रश्नांची उकल, त्यातून प्राचीन भारतशास्त्र (Indology) वरील संशोधन, असा हा त्यांचा संशोधनाचा प्रवास होता. इंडालॉजीचा अभ्यास करण्यासाठी संस्कृत शिकले व त्या भाषेत त्यांनी प्राविण्य मिळविले. मूळ संस्कृत ग्रंथ वाचत असताना हे ग्रंथ प्राचीन भारतीय समाज व भारताचा खरा इतिहास समजून घेण्यासाठी निरूपयोगी आहेत, असे त्यांचे मत बनले. लोकांमध्ये घडलेला इतिहास शोधण्यासाठी लोकांत मिसळणे, त्यांच्या लोककथा, लोकगीते, परंपरा, रूढी दैवते, मिथके या साऱ्यांची माहिती गोळा करून इतिहास लिहिले जावे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. काही तज्ञ कोसंबीवर मार्क्सवादी असा शिक्का मारत असले तरी मार्क्सवादाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन प्रगल्भ व विचारी होता. मार्क्सवादी, चिकित्सक व विश्लेषणात्मक अभ्यासातूनच प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या संशोधनाला नवी दिशा मिळू शकते यावर त्यांचा भरवसा होता. त्यांचे सामाजिक बांधिलकीचे अनेक लेख आजही तितकेच relevant आहेत. जागतिक शांततेसाठीचा त्यांचा लढा अभूतपूर्व होता. विज्ञानावर तात्विक चिंतन केलेले अनेक लेख त्यांनी लिहिले.

भारताला नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेल्या या कालखंडात स्वतंत्र भारतातील विज्ञानाचा पाया कसा असावा यावर त्यांनी भर दिला. या काळात डॉ. भाभा, डॉ. मेघनाद साहा व दामोदर कोसंबी या वैज्ञानिकांनी पथदर्शी कार्य केले. या सर्व गोष्टींची विस्तृत चर्चा लेखकानी येथे केली आहे. परिस्थितीच्या रेढ्यामुळे भाभा व साहा यांना संशोधनाऐवजी विज्ञान-तंत्रज्ञान व्यवस्थापनेचे काम करावे लागले. परंतु कोसंबी मात्र शेवटपर्यंत संशोधकच राहिले. कोसंबींचा प्रवाह हा सच्चा संशोधकाचा प्रवाह होता. संशोधनामागील उर्मी त्यांना कधीच स्वस्थ जगू दिली नाही. संशोधनाचा करीअर न करता ध्यास म्हणून ते शेवटपर्यंत कार्यरत होते. त्यांच्या संशोधनात हिशोबीपणा नव्हता. एखाद्या प्रश्नाने अस्वस्थ होऊन, त्या प्रेरणेतून त्यांचे सारे संशोधन होते. त्यात कुठलाही रोमँटिसिझमचा भाग नव्हता. संशोधनाबरोबरच सामाजिक बांधिलकीसुद्धा तितकीच महत्वाची आहे यावरही त्यांचा भर होता. आजच्या युगात अशी माणसं शोधूनही सापडतील की नाही याबद्दल शंका आहे. म्हणूनच लेखकाला त्यांना 'अखेरचा शिलेदार' असे म्हणावेसे वाटले असेल.

'कोसंबी हे शेवटपर्यंत संशोधक आणि फक्त संशोधक होते. त्यांच्या संशोधन कार्यातील विविधता आणि संशोधनाचा दर्जा पाहता त्यांना संशोधकांचा मेरूमणी असेच म्हटले पाहिजे' असे लेखकाप्रमाणे आपल्यालाही पुस्तक वाचून संपल्यानंतर वाटू लागते.

उत्तुंग आणि एकाकी संशोधक : दामोदर कोसंबी, सुधीर पानसे
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, किंमत 75 रु, पृ. सं 128

प्रसिद्धी: 4 Jun 12

66. गंगा आये कहाँ से

गुलजार यांनी दिग्दर्शित केलेल्या 16 चित्रपटाविषयी लिहिलेल्या लेखांचा हा संग्रह खरोखरच वाचनीय आहे. लेखकाने अतिशय संयमितपणे लिहिलेले चित्रपटपरीक्षण व गुलजार यांचे त्या लेखातून होणारे प्रसन्न दर्शन मनाला भावते. विजय पाडळकराना गुलजार आवडत असला तरी ते गुलजारचे (आंधळे) भक्त नाहीत, हे लेख वाचताना जाणवते. गुलजार यांनी काहीही केले तरी त्याचे समर्थन करायलाच हवे, भलावण करायलाच हवे असा लेखकाचा हट्ट नाही.

विजय पाडळकर यांनी घेतलेल्या दीर्घ मुलाखतीतून व त्यांनी केलेल्या गुलजारच्या चित्रपटांच्या विश्लेषणात्मक अभ्यासातून वाचकांच्या समोर गुलजार यांचे संपूर्ण चित्र उभे राहते. मुलाखतीच्या दरम्यान गुलजार हे प्रथम कवी व नंतर चित्रपट दिग्दर्शक हे स्पष्ट होत जाते. पाडळकरांच्या मते गुलजार सोळा चित्रपटांचे दिग्दर्शक असूनही नंतर नजरेस पडलेली त्यांची सारी रूपं ही मूलतः एका कवीची विविध रूपं आहेत हे जाणवते. गुलजारांच्या अप्रतिम भावकविता त्या सिनेमात गाणी म्हणून भेटल्या. (मोरा गोरा अंग लै लै - बंदिनी, गंगा आये कहाँ से - काबुलीवाला, वो शाम कुछ अजीब थी - खामोशी...) आणि हा कवी मनाच्या कप्यात जाऊन बसला. शैलेंद्रच्या निधनानंतरची पोकळी गुलजार यांनी भरून काढली.

गुलजार यांचे मूळ नाव संपूर्णसिंग कालरा. गुलजारांच्या लहानपणीच्या आठवणी फाळणीच्या कटू स्मृतींशी निगडित आहेत. दिल्लीत हायस्कूलचे शिक्षण घेत असतानाच गुलजार कवितेकडे आकृष्ट झाले. बंगाली भाषेबद्दल प्रेम निर्माण झाले. गुलजार नंतर मुंबईला आले. खालसा कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. कॉलेजच्या अभ्यासात मन लागेना. शास्त्रीय संगीताच्या मैफलीत हजेरी लावण्यास सुरुवात केली. सतार वाजविण्याचे शास्त्रोक्त धडेही घेतले. चित्रकलेचे प्रदर्शन बघणे चुकवत नव्हते. ह्या साऱ्यांचा परिणाम म्हणजे गुलजारांचे शिक्षणावरील लक्ष उडाले. कथा - कविता लिहू लागले. जाणकारांची पसंती मिळू लागली. संजीवकुमार, सलील चौधरी, शैलेंद्र यांची भेट झाली. एस डी बर्मन, बिमल राँय यांच्याशी गट्टी जमली.

बिमल राँय प्रॉडक्शन्समध्ये गुलजार असिस्टंट डायरेक्टर म्हणून दाखल झाले. बिमल राँय हे बहुमुखी प्रतिभेचे धनी होते. गुलजारांनी या सुवर्णसंधीचा पुरेपूर फायदा करून घेतला. गुलजारांची अनेक कलावंत मंडळींशी भेट होऊ लागली. कवितेवरील प्रेमांमुळे त्यातील अनेकांशी अत्यंत घनिष्ठ संबंध निर्माण झाले. बिमलदांच्या मृत्यूनंतर

गुलजारांनी हृषीकेश मुखर्जीसोबत काम करावयास सुरुवात केली. हृषीदांच्या अनेक अविस्मरणीय चित्रपटांच्या पटकथा व गीते गुलजारांनी लिहिली. बिमल रॉय स्कूलच्या या दिग्दर्शकांनी बिमलदांच्या साहित्यविषयीचे प्रेम, मानवतावाद, उच्च मूल्यांवरची निष्ठा, जीवनविषयक सकारात्मक दृष्टिकोन आणि निरोगी मनोरंजन या वैशिष्ट्यांचा वारसा पुढे नेण्याचे कार्य मनापासून केल्याची जाणीव त्यांच्या चित्रपटातून व्यक्त होते.

एखाद्या गाजलेल्या दिग्दर्शकाचे सगळेच चित्रपट चांगलेच असतात, तो कधीच चुकत नाही, असा लेखकाचा दावा नसल्यामुळे यातील प्रत्येक परीक्षण आपल्याला विचार करण्यास भाग पाडते. एका संवेदनशील दिग्दर्शक, पटकथा लेखक, व कवी असलेल्या व्यक्तीबद्दल विधान करताना तोलून मापून फार जपून लिहावे वागते. हे सर्व पाडळकरांना जमले आहे.

मला स्वतःला गुलजार दिग्दर्शकापेक्षा कवी म्हणून फार आवडतात. त्यामुळे त्यांनी दिग्दर्शित केलेल्या काही चित्रपटानंतर त्यांचे चित्रपट बघणे सोडून दिले. *मेरे अपने, परिचय, कोशिश, आंधी, मौसम, अंगूर, हुतुतु, माचीस* या व्यतिरिक्त त्यांचे *अचानक, खुशबू, किताब, मीरा, नमकीन, इजाजत, लेकिन* पाहिला नाही. पाडळकरांचे पुस्तक वाचताना मात्र *अचानक* व *नमकीन* बघायला हवे होते अशी चुटपुट लागली.

परीक्षणाची मांडणी सुरेख आहे. दिग्दर्शनातील बारकावे लेखक समजून सांगत असल्यामुळे लेख वाचताना आपण चित्रपट पहात आहोत की काय असे वाटू लागते.

एक चांगले पुस्तक!

गंगा आये कैहा से, गुलजार: एका दिग्दर्शकाचा प्रवास, विजय पाडळकर,
मॅजेस्टिक प्रकाशन, पृ.सं : 196, मूल्य: 250 रु.

प्रसिद्धी: 18 Jun 12

67. ईश्वरविरहित जीवन

शरद बेडेकर यांना लिहिलेल्या *ईश्वरविरहित जीवन* या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरील मजकूरात "आज काळ बदलला आहे, जग व जीवन बदलले आहे. या जीवनातसुद्धा पायाभूत मूल्ये जरी तीच राहिली तरी देव - देवळांचे, पूजापाठादिकांचे अवास्तव स्तोम कमी होत जाणेच जरूर आहे. धार्मिक दुरभिमान, अंधश्रद्धा इत्यादी दुर्गुण नाहिसे होणे जरूर आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञान मिळविणे जरूर आहे. हे सगळे घडण्यासाठी आपण तथाकथित सर्व सामर्थ्यशाली देवाला निरोपाचा नमस्कार करावा हे बरे. तसे शिक्षण सर्वांना दिले पाहिजे. अशा शिक्षणाने मनुष्य

जास्त जबाबदार व सुसंकृत बनेल...." असा उल्लेख आहे. यावरून या पुस्तकातील आशय सहजपणे लक्षात येईल.

मुळात ईश्वरविरहित जीवन असू शकते किंवा असावे याबद्दल अनेक मतभेद आहेत. कित्येकांना असे जीवन म्हणजे स्वैराचार, अंदाधुंद वाटते. हे रोखण्यासाठी धर्म आणि ईश्वराची चौकट गरजेची वाटते. असे वाटणाऱ्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे. परंतु शरद बेडेकरांचे हे पुस्तक आस्तिकांच्या अशा प्रकारचे सर्व मुद्दे खोडत एका नवीन समाजरचनेसाठी नेमके काय करायला हवे याचे विस्तृतपणे चर्चा करत आहे. हा समाज वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या पायावर उभा आहे व या समाजाला विज्ञाननिष्ठ मानवतावादाकडे वाटचाल करायची आहे.

खरे पाहता हे सर्व प्रवाहाविरुद्ध पोहण्यातला प्रकार आहे. असे करताना विरोधांचा सामना करावा लागणार आहे. तरीसुद्धा निंदानालस्ती व वैयक्तिक अवहेलना यांचा विचार न करता दीर्घकालीन समाजहितासाठी ईश्वरविरहित जीवन हाच एकमेव पर्याय असू शकेल असे लेखकांना वाटते. 'हो'ला 'हो' म्हणत जाणे सर्वात सोपी गोष्ट असते. परंतु तसे काही म्हणण्याअगोदर विचारपूर्वक निर्णय घेणे डोक्याला तोशीस देणारी असते. लेखकांने नेमके हेच हेरून आपल्याला ईश्वरविरहित जीवनाच्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लेखकानी आपल्या मनोगतात हे पुस्तक कशासाठी लिहिले याबद्दलचा विचार मांडताना ईश्वरविषयक जिज्ञासा, ईश्वराचे स्वरूप व गुणविशेष, खरोखरच जगात ईश्वर होता का, देवाधर्माच्या चिकित्सेची गरज, श्रद्धा की चिकित्सा या गोष्टी असून पुस्तकात नेमके काय आहे याचा आढावा घेतात. याबद्दल विस्तृतपणे पुस्तकात लिहिलेले आहे.

बुद्धीप्रामाण्यवादाची कसोटी लावल्यास ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करणे जवळ जवळ अशक्यातली गोष्ट ठरू शकेल. आस्तिकांच्या मते माणूस हा प्राणी ईश्वराचा अंत्यत लाडका असून परमेश्वरानीच त्याला विचार करण्याची बुद्धी दिली आहे. परंतु उत्क्रांती वेगळेच काही तरी सांगते. माणूस वेगवेगळ्या अवस्थेतून उत्क्रांत होत होत आज तो विचार करू शकणारा दोन पायाचा प्राणी म्हणून वावरत आहे व तुलनेने इतर प्राण्यांपेक्षा प्रगत अवस्थेत आहे. ईश्वराने माणसाला सुरुवातीपासूनच द्विपाद का नाही निर्मिला? बुद्धीमत्ता का नाही दिली? अशा प्रकारचे अनेक शंका - कुशंका विचारत लेखक आपल्याला विचार प्रवृत्त करतात. हे प्रश्न लेखक केवळ नास्तिक आहेत म्हणून विचारत नसून कुठल्याही विचारी माणसाच्या मनात उमटणाऱ्या प्रश्नांना त्यांनी वाट करून दिली आहे. व त्याची सडेतोड मांडणी केली आहे.

ईश्वर या संकल्पनेबद्दल आक्षेप घेत असताना लेखकाने ईश्वरश्रद्धेमुळे स्त्रियावर झालेल्या वा होत असलेल्या अन्यायाचे परिणाम व या अन्यायाचा अतिरेक यावर विशेषकरून भर दिला आहे. जन्मोजन्मी हाच पती मिळावा, सौभाग्याचे लेणे, इत्यादी परंपरागतपणे पाळत असलेले रूढी - कर्म कांड, इ.इ. श्रद्धेमागे पुरुषी वर्चस्व व

हितासक्ती असून तीच वेगळ्या वेगळ्या स्वरूपात स्त्रीमन कलुषित करत असावे. या पुरुषी आक्रमकतेचे मूळ ईश्वर व धर्म यात शोधता येईल. मुळात ईश्वर ही संकल्पना प्रस्थापितांच्या हातातील बाहुली आहे. समाज आहे तसाच ठेवण्यात या प्रस्थापितांचे - त्यात श्रीमंत, जमीनदार, कारखानदार, सत्ताधारी, अधिकारी, पुरोहित, उच्चजाती, इत्यादींचे - हितसंबंध गुतलेले असल्यामुळे इतर वर्गाला रूढी, परंपरा, यांच्यात जखडून ठेवले जात असावे. समाजाची घडी बिघडल्यास या वर्गाचे अतोनात नुकसान होत असल्यामुळे व समाजातील विषमता त्यांच्या विनाश्रम ऐषआरामी जीवन जगण्यास हातभार लावत असल्यामुळे परमेश्वर या संकल्पनेचा अती वापर करून गोर गरीबांचे ब्रेन वाशिंग केले जात असावे. खाऊन पिऊन जे सुखी आहेत तो त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्यांचा पूर्वजन्मातील कर्मांमुळे उपासमार अनिवार्य आहे, हेच परमेश्वर संकल्पनेच्या आधारे बिंबवले जात आहे. यालाच लेखक आक्षेप घेत आहेत.

मुळात पुनर्जन्म, कर्मविपाक सिद्धांत या संकल्पना हिंदू धर्माला पोखरून काढत आहेत. धर्माला ईश्वरीय अधिष्ठान प्राप्त झालेले असल्यामुळे, काही जुजबी गोष्टी वगळता, धर्मचिकित्सा, धर्मसुधारणा मान्य होणारे नाहीत. शब्दप्रामाण्याचा व ग्रंथप्रामाण्याचा सोस धर्मात असल्यामुळे जगातील कुठल्याही धर्मात तर्क, विचार, विवेक, बुद्धी प्रामाण्य यांना अजिबात स्थान नाही. बौद्ध धर्म वगळता इतर सर्व धर्मांना ईश्वरीय अधिष्ठान लाभलेले असल्यामुळे परमेश्वर व धर्म असे वेगळे विचार करता येत नाही. मुळातला बौद्ध धर्म निरीश्वरवादी होता हे मान्य केले तरी कालांतराने त्या धर्मातील काही पंथानी बुद्धालाच ईश्वर मानून त्याची पूजा अर्चा व अनेक विधी करू लागले व हा धर्मही इतर धर्मासारखाच झालेला आहे. हिंदू धर्मीय बुद्धालाच ईश्वराचा अवतार मानू लागले. पुरातन काळी धर्मस्थापनेच्या वेळी त्यांचा उदात्त हेतू असला तरी आजच्या परिस्थितीत धर्माची उपयुक्तता संपलेली आहे. तरीसुद्धा धर्म अजूनही टिकून आहेत व धर्माचा प्रसारही केला जात आहे. धर्मांना पूर्णपणे नाकारण्याची गरज आहे असे लेखकाला वाटते. भारतात उगम पावलेले हिंदू, बौद्ध, जैन व शीख धर्म व पश्चिम एशियातील पारसी, ज्यू, ख्रिश्चन व इस्लाम धर्म या प्रत्येक धर्माच्या गुणदोषांची यादीच लेखकानी दिलेली असल्यामुळे धर्म व्यवस्थेतील फोलपणा स्पष्ट होत आहे. ईश्वर सर्वशक्तिमान आहे, माणसांच्यात आत्मा आहे, माणसाचे स्वरूप कमी - अधिक आध्यात्मिक आहे, जगाचा निर्माता ईश्वर आहे, स्वर्ग, नरक, पाप, पुण्य या संकल्पना खऱ्याखऱ्या आहेत, सैतानाचे जगात अस्तित्व आहे. इत्यादी प्रकारच्या चित्र विचित्र मानसिकतेमुळे धर्माचे खरे स्वरूप कळून घेण्यास कष्ट पडतात व विचारी माणूस या गोष्टींपासून दूर जाण्याच्या प्रयत्नाला लागतो.

पारंपारिक धर्मांना पर्याय म्हणून विश्वधर्माचा उल्लेख केला जात असतो. आणि हिंदू धर्मालाच विश्वधर्माचा दर्जा द्यावा यासाठीची आग्रहाची मांडणी हिंदू धर्मीय नेहमीच करत असतात. लेखकानी या दाव्यातील फोलपणा उघड केला असून कुठलाही अस्तित्वात असलेला संघटनात्मक धर्म, विश्वधर्म म्हणवून घेण्याच्या लायकीचा नाही, या निष्कर्षाला ते पोचतात. 'जगातले सगळे धर्म जर निवडणूकीत उभे राहिले तर प्रत्येक धर्माचे समर्थक ही वा ती कारणे दाखवून आपलाच धर्म या कामासाठी योग्य आहे असा आग्रह धरल्याशिवाय राहणार नाहीत.' मुळात

जगापुढील समस्या कुठल्याही विश्वधर्माने सुटणार नाहीत, हेही तितकेच खरे. जोपर्यंत धर्म शब्दप्रामाण्याला चिकटून राहील व वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारत नाही तोपर्यंत धर्माना आधुनिक जगात स्थान नसणार. धर्मांमुळे नैतिकता जोपासली जाते यालाही ठोस पुरावा नाही.

ईश्वरी अस्तित्वाचा युक्तिवाद करताना विश्वनिर्मिती, जीवनिर्मिती, नियमन करणारा, दृष्टांत देणारा, न्यायदान व भाग्यलेखन करणारा, भावनेला साद देणारा (भावाचा भुकेला!), मंगलकारक, शुभकारक, सांस्कृतिक आवश्यकता, मृत्युला शरण जाण्यास भाग पाडणारा, अगोचर, अव्यक्त, चराचरात समावलेला असे अनेक मुद्दे उपस्थित करून इतरांना नामोहरम केले जात असते. पुरातन काळातील मानवी समाजात ईश्वर ही संकल्पना भीतीवर इलाज म्हणून रूढ झाली. पुढे तेच स्वरूप नीतीसाठी वापरण्यात आली. व नंतरच्या समाजाने त्याला संगती वा मित्र म्हणून त्याच्या दोषावर पांघरून घालण्याचे प्रयत्न केले. लेखकाने ईश्वरी अस्तित्वासंबंधीचे सर्व मुद्दे खोडून काढले आहेत. लेखकाच्या मते श्रद्धा ही शक्ती नसून दुर्बलता आहे. पाऊस प्रार्थनेने पडेल, शेत प्रार्थनेने पिकेल, चोर - हल्लेखोर प्रार्थनेमुळे पळून जातील, देशाचे संरक्षण, प्रगती सर्व काही प्रार्थनेने होईल यात विसंगती आहे हे कसे काय लक्षात येत नाही, हा लेखकासमोरचा प्रश्न आहे. प्रार्थनेने यापैकी काही होणार नाही, फार तर तात्पुरती शांती मिळेल. श्रद्धेमुळे शक्ती वा प्रेरणा मिळण्याऐवजी परावलंबी व असमर्थ बनण्याचीच शक्यता जास्त आहे असे लेखकाला वाटते.

नैसर्गिक आपत्ती व्यतिरिक्त जगाला दुखात लोटणाऱ्या अनेक गोष्टी घडत असतात: प्रदूषण, लोकसंख्येत वाढ, पर्यावरण विध्वंस, शिक्षणाचा अभाव, स्वार्थकेंद्रित भोगवाद, इ.इ. परंतु या 'राक्षसांचा बिमोड करण्यासाठी मानवी प्रयत्नांचीच अत्यंत गरज आहे. विचारमंथन, लोकजागृती, योजनांची आखणी व अंमलबजावणी, लोकसहभाग इत्यादीतूनच हे शक्य आहे. धर्म व्यवहार वा परमेश्वरावरील श्रद्धा यांचा नायनाट करू शकणार नाहीत. अध्यात्म व ईश्वरश्रद्धा नसल्यास भोगवाद वाढत जाईल, व त्याला विज्ञान रोखू शकणार नाही या युक्तिवादाला उत्तर देताना लेखक विज्ञान म्हणजे केवळ सोई - सुविधा नसून वैज्ञानिक दृष्टीसुद्धा त्याचाच एक महत्वाचा भाग आहे, असे मांडतात. वैज्ञानिक दृष्टीत विज्ञान, तंत्रज्ञानाबरोबरच संस्कृती, सभ्यता, नीतीमत्ता, सहकार्य, करुणा, दया, या गोष्टीसुद्धा त्यात असतात. अध्यात्म या गोष्टींना उत्तर होऊ शकत नाही. मुळात अध्यात्म म्हटले की ईश्वर, ईश्वराबरोबर परलोक, मग त्यासाठी देव - देऊळ, चर्च, मशीद यांचा गुंता त्यात असतो. त्यामुळे जगाला अध्यात्मापेक्षा विज्ञाननिष्ठ मानवतावादाची खरी गरज आहे, यावर लेखक भर देत आहेत. या मानवतावादात विज्ञाननिष्ठेबरोबरच मानवी जीवीताबद्दल आदर असेल, सद्सद्विवेक बुद्धीला वाव असेल, सामाजिक बंधने असतील, वैश्विक दृष्टिकोन असेल, आणि नीतीविषयक मार्गदर्शक तत्वे असतील. ईश्वर मात्र त्यात नसेल!

नास्तिकतेची प्रभावीपणे मांडणी करणारे एक चांगले पुस्तक!

ईश्वरविरहित जीवन, शरद बेडेकर,
ग्रंथाली, मुंबई, किं: 50 रु, पृ.सं: 106

प्रसिद्धी: 2 Jul 12

68. ऍलिस इन वंडरलॅंड

काही पुस्तकांना भाषेचे बंधन नसते. प्रादेशिक, राजकीय किंवा सामाजिक स्थित्यंतरांचे बंधन नसते. परंतु लेखकाचे प्रयत्न सार्थकी लागण्यासाठी वाचकांना भाषेचे ज्ञान आवश्यक आहे. श्री. ना. पेंडसे वा चिं. त्र्यं. खानोलकरांची पुस्तके वाचताना कोकणाची पार्श्वभूमी माहित असल्यास भाषांतरित पुस्तक आनंद द्विगुणित करू शकतात. 'पुलं'च्या पुस्तकांचा आस्वाद घेत असताना असल 'मराठी' मन पुस्तकातील बारकावे उलगडण्यास मदत करू शकते. रवींद्रनाथ ठाकूर, बंकिमचंद्र चटर्जी यांची पुस्तके वाचण्यापूर्वी बंगाली संस्कृतीचे तोंडओळख असल्यास भाषांतरित पुस्तकांची मजा जास्त प्रमाणात चाखता येते. परंतु याचा अर्थ असा नव्हे की त्या भाषेची डिक्शनरीच तोंडपाठ असली पाहिजे. दैनंदिन व्यवहारासाठी चार - पाचशे शब्दाएवढी शब्दसंपत्ती असली तरी बिघडत नाही. शेक्सपियरने आपल्या सर्व ग्रंथासाठी 29000 शब्दांचा उपयोग केला आहे. परंतु त्यातील 40 टक्के लेखन केवळ 40 शब्दांच्या सहाय्याने झालेले आहे. जेम्स जॉयस या लेखकाचे अत्यंत गाजलेले पुस्तक 'युलॅसिस' मध्ये वापरलेल्या शब्दांची संख्या सुमारे 30000 असली तरी 50 टक्के लेखन केवळ 150 शब्दांनी व्यापले आहे. 16000 शब्द फक्त एकदाच आले आहेत.

शिव्यासुद्धा मराठीतच द्या असे म्हणत असले तरी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत मराठी मुले फार मोठ्या प्रमाणात जात आहेत, हे नाकारण्यात अर्थ नाही. मग संस्कारक्षम वयात कनिष्ठ दर्जाची पुस्तके मुलांच्या हातात देण्यापेक्षा इंग्रजी साहित्यातील चांगली पुस्तके त्यांना देण्यात यावीत. या अगोदर सुशिक्षित पालकांना अशा पुस्तकांच्याहद्दल थोडी फार माहिती हवी. इंग्रजी पुस्तकांच्या या जगामध्ये थोडीशी मुशाफिरी करण्यासाठी काही चांगल्या पुस्तकांची व त्यांच्या लेखकांची माहिती देण्याच्या उद्देशाने हा लेखन प्रपंच.

वाईट भाषांतरित वा वाईट प्रकारे रूपांतरित केलेल्या पुस्तकांचा अपवाद वगळता, मूळ पुस्तक कुठल्याही भाषेमध्ये वाचली तरी ती तितक्याच प्रमाणात आनंद देतात. आशय समजून घेण्यास वा लेखकाची सर्जनशीलता समजून घेण्यास भाषेचा अडसर असता कामा नये. परंतु काही पुस्तके मात्र या बंधनातून मुक्त झालेली असतात. म्हणूनच अशा पुस्तकांची नावे अभिजात पुस्तकांच्या यादीत सापडतात. अशाच काही मोजक्या पुस्तकांमध्ये ऍलिस इन वंडरलॅंड या पुस्तकाचा क्रमांक लागेल.

1865मध्ये प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकांच्या लाखो प्रती आजपर्यंत संपल्या असतील. त्याचे जगातील सर्व प्रमुख

भाषामध्ये अनुवाद झाले आहेत. पिढ्यान् पिढ्या वाचल्या जाणाऱ्या या पुस्तकाबद्दल वयोमानाप्रमाणे प्रेम वाढत जाते, कमी होत नाही.

एॅलिस नावाची 10-12 वर्षांची चिमुर्डी मुलगी एका झाडाखाली दुपारच्या वेळी झोपलेली असताना सुटाबुटातला एक ससा घाईघाईने खिशातील घड्याळ काढून 'उशीर झाला, उशीर झाला' असे म्हणत गेल्यासारखे तिला वाटते. मग ससा गेलेल्या बिळातून ती पृथ्वीच्या गर्भात शिरते. वाटेत जाताना तिला पुस्तकाने भरलेली कपाटं दिसतात. आरपार भोकातून आपण पलिकडच्या देशात जाऊन चालायला लागू असे तिला वाटू लागते. परंतु मध्येच एका कुठल्यातरी छोट्या खोलीत ती पोचते. त्या खोलीला कित्येक दरवाजे. एका खिडकीतून बाहेर डोकावल्यावर समोर प्रचंड अशी सुंदर बाग.

यानंतरचा जो एॅलिसचा प्रवास आहे त्याला तोड नाही. बुटके दरवाजे, त्यांची किल्ली, 'मला पिऊन टाक' असे लिहिलेली बाटली, मग तिची उंची कमी होणे असे हजारो प्रकार घडत जातात. स्वतःचा पूर्ण आकार बदलणारे फुलपाखरू, मांजराच्या नुसत्या आठवणीने पळून जाणारे उंदीर, रात्रपाळी करणारा घुबड, डुकराचा तोंडावळा असणारे बाळ, पानाची एक बाजू खाल्ली की एॅलिसची उंची वाढते, अगदी घराच्या छपरापर्यंत! काही वेळा तिची मानच फक्त लांब होते. काही वेळा फक्त हात! पानाची दुसरी बाजू चावली की स्वतःच्या पायाजवळ डोके येईपर्यंत बुटके होणे. कोड्यात बोलणारी डचेस राणी, तोंडावरील स्मित न मावळणारे चेशायर मांजर, कित्येक वेळा हे मांजर पुढे जाते व त्याच्या मागून तिचे स्मित!

एॅलिसचे हे जग फारच वेगळे आहे. एॅलिस येथे गाणे म्हणते. आठवणी सांगते. स्वतःशीच बोलते. मैत्रिणींची नावं आठवते. कोड्यांना अचूक उत्तरं शोधते. डचेसला मदत करते. बाळांना खेळवते. विल नावाच्या सरड्याची सुश्रूषा करते. उंदराच्या शेपटीसारखी तिची कविता असते. एका मोठ्या डायनिंग टेबलाजवळील कोपऱ्यातील एकाच खुर्चीवर दाटीवाटीने बसलेल्या तीन प्राण्याबरोबर चहा पिते. भरपूर रडते. रडून रडून स्वतःच्या अश्रूत बुडून गटांगळ्या खाते. तिच्याबरोबर इतर प्राणी बुडू लागतात. सगळ्यांना खूप थंडी वाजते. पोहत पोहत पाण्यातून सगळे काठावर पोचतात. बाहेर आल्यावर एका विचित्र स्पर्धेत भाग घेऊन स्वतःचीच वस्तू बक्षीस म्हणून मिळवते. शेवटी चिडून "तुम्ही सगळे खेळण्याच्या पत्तेतील पत्ते आहात" असे शिव्या देऊन अंगावर पडलेल्या फुलपाखराला बाजूला सारत फुलांपानांमधून जागी होते.

जेमतेम दीडशे पानांच्या या पुस्तकाची भाषा फार सरळ व सोपी आहे. इंग्रजी भाषेची जुजबी ओळखसुद्धा पुरेशी ठरू शकेल. पूर्ण कादंबरीमध्ये कुठेही मल्लीनाथी नाही. उपदेश नाही. टीका टिप्पणी नाही. शब्दबंदाळपणा नाही. विडंबन नाही. सगळा रोखठोक व्यवहार. येथील प्राणी प्राण्यांच्याच डोक्याने विचार करतात. बोलतात. व्यवहार

करतात. सगळी पात्रे लेखकाच्या हातातील बाहुल्या न वाटता स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाचे वाटू लागतात. ऍलिसच्या मुग्धपणाचा आनंद घेत असताना आपणही ऍलिसच होतो. (व ऍलिस होण्यास मागे पुढे पाहू नये.)

लुई कॅरॉल या टोपण नावाने लिहिणाऱ्या चार्ल्स लुड्विग डॉजसन या इंग्लिश पाद्रीची ही पहिली कादंबरी. भूमिती, बीजगणित, तर्कशास्त्र यासारख्या रुक्ष विषयावर लिहिलेले व ऑक्सफर्डच्या शाळेत शिकविलेले हा एक अविवाहित शिक्षक. चित्रविचित्र कविता, कूटप्रश्न, कापडी बाहुल्या बनविलेले असल्या फावल्या वेळच्या छंदामध्ये रस घेणारा. फोटोग्राफीचा नुकताच शोध लागल्यामुळे फोटो काढण्यात अत्यंत हुशार. त्यामुळे त्या काळच्या थोर थोर व्यक्ती व राव - उमरावांच्या मुलामुलींचे फोटो काढत असल्यामुळे मुलामुलींच्या संगतीत जास्त वेळ घालवित असे. मुलं मात्र याच्या गोष्टी सांगण्यावर भलतेच खुश.

अशाच एका संध्याकाळी लिडेल कुटुंबातील ऍलिस, तिच्या लहान बहिणी व डॉजसनचा मित्र असे बोटिंग करत होते. ऍलिसचे मन रिझविण्यासाठी डॉजसन तिच्या आग्रहाखाली मनाला येईल तशी गोष्ट सांगत सुटतो. डॉजसनच्या या कल्पनेतील भरारीला डॉजसनच्या बालकवितांचा आधार असतो. गोष्ट सांगून संपल्यावर डॉजसनचा मित्र त्याला ही गोष्ट लिहून काढण्याचा आग्रह करतो. सोईस्करपणे ऍलिस लिडेल, डॉजसन व त्याच्या गोष्टीला विसरते. परंतु डॉजसन काही नवीन प्रसंग घालून कथा पूर्ण करतो.

काटेकोरपणे व व्यवस्थितपणे काम करण्याच्या सवयीमुळे डॉजसन पुस्तकाच्या वेष्टनापासून आतील चित्रातील बारीक सारीक तपशीलासहित लंडनमधील प्रकाशकांकडे आराखडा घेऊन जातो. नेहमीप्रमाणे त्या काळचे प्रसिद्ध प्रकाशक पुस्तकाच्या खपाबद्दल चुकीचे अंदाज बांधून हस्तलिखित परत करतात. शेवटी एक छोटासा प्रकाशक तयार होतो. त्याच काळात योगायोगाने डॉजसनची 'पंच' या व्यंगचित्र साप्ताहिकामधील चित्रकार जॉन टेनियलशी ओळख होते. ऍलिस इन वंडरलँड मधील चित्रसजावटीसाठी त्याला जवळजवळ वर्षांपेक्षा जास्त वेळ लागतो. स्वतःचे टोपणनाव, पुस्तकाचे नाव इत्यादीवर भरपूर चर्चा होते. शेवटी मनासारखे मुद्रण, बांधणी व चित्रसजावट झाल्यानंतर पुस्तक प्रकाशित होते. पहिल्याच वर्षी केवळ इंग्लंडमध्येच या पुस्तकाच्या 10000 पेक्षा प्रती खपतात. अमेरिका व युरोपमध्ये लुई कॅरॉल नावास भरपूर प्रसिद्धी मिळते ऍलिस इन वंडरलँडचे नाट्य रूपांतर केल्यामुळे या नाटकाला चांगला प्रतिसाद मिळतो.

ऍलिस इन वंडरलँड यातील काही पात्रे, बुद्धीबळातील सोंगट्या व पटाभोवती विणलेल्या गोष्टी वरून Through the Looking Glass हे डॉजसनचे पुस्तक 1871 साली प्रसिद्ध होते व पहिल्या पुस्तकाप्रमाणे त्यालाही अमाप प्रसिद्धी मिळते. डॉजसन नावाच्या या गणित शिक्षकामध्ये एका लहान मुलीचे हृदय असते व लुई कॅरॉल हा लेखक त्या हृदयाच्या कल्पनेच्या भरारीला शब्दरूप देतो.

विविध प्रकारची पुस्तकं वेगवेगळ्या संदर्भात, वेगवेगळ्या वयोमानासाठी लिहिली जातात. परंतु काही पुस्तकं मात्र सामान्यपणे सगळ्यांना आवडतात. वयोमानाप्रमाणे वाचकांची आवड बदलत असली तरी काही पुस्तकांची गोडी अवीट राहते. ही पुस्तकं परत परत वाचाविशी वाटतात. प्रत्येक वाचनाच्या वेळी आशय व अर्थ बदलत जातो. अशा पुस्तकांच्या यादीत *एॅलिस इन वंडरलॅंड* चा क्रमांक नक्कीच वरचा असेल.

प्रसिद्धी: 16 Jul 12

69. फ्लावर्स फॉर मिसिस हॅरीस

बँकेतील पासबुक्सव्यतिरिक्त (आजकाल पासबुकच दिले जात नाही. फक्त बँक स्टेटमेंट!) कोणतेही पुस्तक घरात असू नये अशी प्रतिज्ञा केलेल्यां सुशिक्षितांसाठी हा लेखन प्रपंच नाही. पुस्तकं वाचणे पाप आहे असे समजणाऱ्यांसाठी अशा प्रकारच्या लेखांचा उपयोग होणार नाही. घरात पुस्तकं असतील तरच मुलांमध्ये पुस्तकं चाळण्याची व वाचण्याची (व फाडण्याची-सुद्धा!) सवय होऊ शकते. परंतु काहींना पुस्तकांचा अत्यंत तिटकारा वाटत असतो. जन्मतःच उत्सुकता मारून टाकायची असे ठरवून त्याप्रमाणे वागणार्या सुशिक्षितांकडून व त्यांच्या वारसदारांकडून कसली अपेक्षा ठेवणार?

तरीसुद्धा मुद्रण तंत्राच्या विकासानुसार वाचकांच्या संख्येतसुद्धा वाढ होत गेली, हे नाकारता येत नाही. वाचनांची/ज्ञानाची भूक भागविण्यासाठी लेखकांची व पुस्तकांची संख्या वाढत गेली. ज्ञानाची मक्तेदारी संपली. समूहमाध्यम म्हणून ग्रंथव्यवसायाची भरभराटी झाली. चांगल्या पुस्तकांबरोबर वाईट पुस्तकांचीही संख्या वाढत गेली. नवसाक्षरांना वाईट व चांगल्या पुस्तकांमधील भेद कळेनासे झाले. परंतु काळाच्या कसोटीत काही निवडक पुस्तकेच तरून राहिली. चांगल्या पुस्तकांना नोबेल, पुलिट्झर, बुकर, ज्ञानपीठ सारखी पारितोषिके मिळाली. लेखकांना प्रसिद्धी मिळू लागली. काही लेखकांची पुस्तकं अवाचनीय, गूढ, दुर्बोध होत्या. पारितोषक वितरणातील राजकारणामुळे काही चांगल्या लेखकांना विशेष प्रसिद्धी मिळाली नाही. परंतु पारितोषकापेक्षा वाचकांचे उदार प्रेम अशा पुस्तकांना मिळाले. काही लेखक नियमितपणे चांगली पुस्तकं लिहित होते. अशाच एका दुर्लक्षित लेखकांपैकी पॉल गॅलिको (1897 - 1976) हे एक नाव आहे. व त्याच्या विपुल पुस्तक लेखनांपैकी *फ्लावर्स फॉर मिसिस हॅरीस* हे एक अत्यंत गाजलेले पुस्तक आहे.

मिसिस अडा हॅरीस ही लंडनच्या श्रीमंत वस्तीत काम करणारी एक यकःश्रित मोलकरीण. रोज तास - दोन तास असे प्रत्येक फ्लॅटमध्ये झाडलोट करून फ्लॅट स्वच्छ ठेवणारी, फुलदाणीत ताजी फुलं भरून घर प्रसन्न ठेवणारी ही वृद्ध बाई आठवड्याला तुटपुंजी कमाई करत जगत होती. तिला आठवड्यातून एक दिवस सुट्टी मिळत असे. मिसिस

बटरफील्ड ही तिची जिवाभावाची एकमेव समवयस्क, समव्यावसायीक मैत्रीण. एखादा चित्रपट बघणे किंवा एक - दोन सिगरेट ओढणे हीच तेवढी त्यांची चैन. नाही म्हणायला फुटबॉल मॅचेसचे लॉटरी कूपन्स भरून शीघ्र श्रीमंत होण्याचे स्वप्न बाळगणाऱ्या या दोन मैत्रीणी. अशा मार्गाने पैसा कधीच मिळत नाही याचीसुद्धा त्यांना पुरेपूर खात्री होती. तीन वर्षांपूर्वी अडाचा नवरा मेला होता. एकाकी व संधगतीच्या तिच्या जीवनात फुलांना वेगळे स्थान होते. फुलं म्हणजे जीव की प्राण.

बहुतेक फ्लॅटच्या डुप्लिकेट चाव्या मिसेस हॅरीसकडेच असल्यामुळे लेडी ड्यांट, मेजर वॉलेस, मिस पमेला पेनरोज, मिसेस स्क्रेबर या (मिस पमेला पेनरोजचा अपवाद वगळता) अती श्रीमंत क्लायंट्सची इत्थंभूत माहिती हिच्याकडे होती. लेडी ड्यांट ही एक सुखवस्तू महिला. तिच्याच कपाटातील फ्रान्समधील ड्योर (Dior) या प्रसिद्ध दुकानातील फॅशनेबल उंची कपड्यांचे चकचकित चित्र बघून हॅरीसलाही असले कपडे विकत घेण्याचा मोह आवरता आला नाही. तयार कपड्यांची किंमत पाचशे - सहाशे पौंड्स असू शकते हे वाचूनच बाई अर्धमेली झाली. सगळ्यात स्वस्त पोषाखाची किंमत फक्त साडेचारशे पौंड्स! परंतु बाईचा उत्साह दांडगा. शंभर पौंड्सचे फुटबॉल पूलची लॉटरी लागल्यानंतर दैवी कौल म्हणून बाकीचे साडेतीनशे पौंड्स पुढील दोन - तीन वर्षांत काटकसर करून ती जमविते. मेजर वॉलेसकडून पासपोर्ट - विसा बनवून घेते. मिसेस स्क्रेबरकडून पौंड्सची रक्कम डॉलर्समध्ये बदलून घेते.

स्वतःबद्दलच्या अदम्य आत्मविश्वासाने ती एकटीच पॅरिसला विमानाने जाते. ड्योर हे दुकान फॅशनच्या या महानगरीतील जगप्रसिद्ध दुकान. दुकानातील प्रवेशसुद्धा अपॉइंटमेंट घेऊनच. सुंदर मॉडेल्स तर्हे तर्हेचे पोषाख घालून दाखवितात. ग्राहकांनी त्या पोषाखांपैकी निवड केलेल्या पोषाखाप्रमाणे पोषाख तयार केल्या जातात. या सगळ्या सव्यापसव्याची माहिती बिचार्या मिसेस हॅरीसला नव्हती. तिला वाटत होते की ड्योर म्हणजे एखादं भव्य दिव्य दुकान असेल. शोरूममध्ये भरपूर तयार कपडे ठेवलेले असतील. त्यातील एखादे निवडायचे, पैसे भरायचे व कपडे घेऊन एका दिवसात लंडनला परत यायचे. अगदी साधा व सरळ हिशोब होता. याच हिशोबाने जेमतेम पैसे घेऊन व लंडनचे परतीचे तिकीट काढून ती पॅरिसला आली होती.

ड्योरची मॅनेजर, मॅडम कूबर्ट, मिसेस हॅरीसला पाहिल्याबरोबरच ही एक लंडनमधील मोलकरीण आहे, हे चटकन ओळखते. परंतु तिला पहिल्या भेटीतच हिच्याबद्दल सहानुभूती वाटू लागते. याच सहानुभूतीपायी हॅरीसला अपॉइंटमेंट नसतानासुद्धा मॉडेल्सचे प्रदर्शन बघू देते. कपडे निवडण्यास मदत करते. निवडलेला टेम्प्टेशन पोषाख आठ दिवसानंतरच मिळणार हे ऐकून बिचारी मिसेस हॅरीस निराश होऊन हात हलवित परत जाण्याची भाषा करते. त्या दुकानातील कॅशियर फॉवेल व मॉडेल म्हणून काम करणारी नटाशा हॅरीसच्या मदतीस येतात. हॅरीस पुढील आठ दिवस पॅरिसमध्येच राहते. फ्लॉवर गार्डनला भेट देते. माणसांची पारख असलेली ही बाई, फॉवेल व नटाशा यांचे स्वप्न पूर्ण करते. मॅडम कूबर्टच्या नवऱ्याला पदोन्नती मिळवून देते.

मोठ्या उत्साहाने मिसिस हॅरीस कपडे घेऊनच लंडनला परत येते. पमेला पेनरोज ही एक तिची आवडती क्लायंट. मोठी नटी होण्याचे स्वप्न उरी बाळगून धडपड करत असलेली एक अल्लड तरुणी. हॅरीस तिच्यावर आईसारखी प्रेम करत असते. स्वतःच्या अनुपस्थितीत पमेलाला किती त्रास झाला असेल हे बघण्यासाठी एअरपोर्टवरून डायरेक्ट तिच्या घरी येते. पमेला बिचारी रडत बसलेली. त्या संध्याकाळी तिच्याकडे हॉलिवुडचा एक निर्माता येणार होता. परंतु त्याच्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी साजेशे कपडेच तिच्याजवळ नव्हते. जीवन मरणाचा प्रश्न होता. मिसिस हॅरीस जेव्हा ड्योरच्या भारी कपड्यांची भाषा करते तेव्हा पमेलाला क्षणभर विश्वास बसत नाही. लंडनच्या यच्चावत मोलकरणींना दुवा देत साश्रुनयनांनी कपडे घालून बघते. आपण इतके सुंदर दिसू शकतो यावर तिचा विश्वासच बसत नाही. एका दिवसात कपडे परत करते असे सांगतच ती निघून जाते.

दुसऱ्या दिवशी मिसिस हॅरीस पमेलाच्या घरी पोचते. ड्योरचे कपडे अस्ताव्यस्त अवस्थेत पडलेले बघून हबकून जाते. पमेलाच्या दुर्लक्षतेमुळे कपडे थोडेसे जळालेले असतात. पमेलाची चिठ्ठी वाचून हॅरीस रडतच बसते. एवढ्या मोठ्या प्रयत्नाचा, आशा आकांक्षेचा अशा प्रकारच्या निराशादायक शेवटाची ती कल्पनाच करू शकत नाही. तशाही मनस्थितीत ती कशीबशी आपल्या घरी पोचते. ती एकटीच कुढत बसलेली असताना दारावरची टक टक ऐकून पहिल्यांदा ती दरवाजा उघडत नाही. तिची मैत्रीण, बटरफील्डला तोंड कसे दाखविणार? जड मनाने जेव्हा दार उघडून बघते तर भरपूर फुले घेऊन एक माणूस आत येतो. फ्रान्समधील तिच्या नव्या मित्र-मैत्रीणीने फुले पाठविलेली असतात. घर भरून पाठविलेल्या फुलांकडे बघताना झाले गेले विसरून त्या फुलांसारखे टवटवीत होऊन आपले सर्व दुःख विसरून जाते.

वास्तव आणि अवास्तव या सीमारेषेवरील ही एक आधुनिक परीकथा आहे. या परिकथेचा लेखक पॉल गॅलिको, एक विक्षिप्त लेखक म्हणून ओळखला जातो. एके काळी तेवीस मांजरे पाळलेल्या या लेखकाने मांजरांच्या जीवनावर एक सुंदर कादंबरी लिहिलेली आहे.

सामान्यपणे कादंबरी या लेखनप्रकाराचे गंभीर व व्यावसायिक असे ढोबळमानाने वर्गीकरण करता येते. गंभीर याचा अर्थ येथे शोकांतिका किंवा उपदेशांचे डोज पाजणारे असा नसून कलाकृती म्हणून विचार करायला लावणारी असे म्हणणे सुसंगत ठरेल. व्यावसायिक म्हणजे वाचकांच्या खिशावर डोळा ठेऊन व त्यांचे मनोरंजन करण्यासाठी लिहिलेली कादंबरी.

सामान्य वाचक हेसुद्धा एक अजब रसायन आहे. कुठल्या क्षणी त्याला काय वाचायला आवडेल याची कल्पना करता येणार नाही व अंदाजही बांधता येत नाही. केव्हातरी एखादी कलाकृती/ गंभीर कादंबरीदेखील आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी होऊ शकते. असल्या पुस्तकांच्यासुद्धा हजारोनी प्रती खपलेले दाखले आहेत. परंतु व्यावसायिक कादंबऱ्यामध्ये जनसामान्यांच्या मनोरंजनाचा भाग असल्यामुळे व मनोरंजनाची व्याख्या वेळोवेळी

बदलत असल्यामुळे लेखनावद्दलचे कयास चुकीचे ठरतात. मग काहीतरी रोचक मालमसाला लेखनामध्ये भरला जातो व वाचकांच्या माथी पुस्तक मारले जाते. हे लेखन तसे क्षणिकच ठरते. अशा लेखकांचे नाव-निशाणसुद्धा कुणाच्याही लक्षात राहत नाही.

परंतु काही लेखक व्यावसायिकदृष्ट्या यशस्वी होणारे लेखन करीत असले तरी लेखनातील चिरनूतन, संवेदनशील निर्मितीमुळे साहित्यजगात ते आपले पाऊल उमटवून जातात. पॉल गॅलिको या लेखकाचे लेखनसुद्धा अशाच प्रकारची कलाकृती आहे. सामान्य वाचकांची स्वप्ने व आकांक्षी कल्पनाविश्वांना पूर्ण करणारे यांचे लेखन वाचणाऱ्यास आकृष्ट करते. आणि त्याच्या मनाची पकड घेते. लेखनातील रसभरित वर्णन वाचणारा त्या भूमिकेबरोबर तद्रूप होऊन जातो. सामान्य माणसाच्या अद्भुत जगाची कल्पना करणार हा लेखक एखाद्या सामान्य घटनेभोवती एक सुंदर वलय विणून वाचकांना आकर्षित करून घेतो. ओघवती शैली व शब्दांची अचूक निवड यामुळे याची पुस्तक वाचताना आपला आनंद द्विगुणित होतो.

मिसेस हॅरीस या व्यक्तीभोवती अशाच प्रकारच्या दोन साहसकथा, 'मिसेस हॅरीस गोज टु न्यूयॉर्क' आणि 'मिसेस हॅरीस, एम.पी' या नावाने चित्रित केलेल्या आहेत. याच लेखकाची 'पॉसिडान अडव्हेचर' ही कादंबरीसुद्धा वाचकांना आवडली. अनेक व्यक्ती, असंख्य प्रसंग व घटनांची रेलचेल, व या घटनाप्रसंगांनी होणारी व्यक्तीजीवनातील उलथापालथ यामुळे भुरळ पाडणाऱ्या याच्या साहित्यकृतीत हिंसाचार व शृंगारिक वर्णन क्वचितच सापडतात. दररोजच्या अनिश्चित जगातून काही क्षण वाचकाला अन्यत्र नेणे व शाश्वत मूल्याबद्दल दिलासा देत राहणे, हे पॉल गॅलिकोच्या यशाचे रहस्य असे म्हणता येईल.

प्रसिद्धी: 30 Jul 12

70. दि अल्टिमेट गिफ्ट

Self help या आजकालच्या तरुणांच्या जिव्हाळ्याच्या विषयावर लिहिलेल्या पुस्तकांच्या ढिगाऱ्यातून खरोखरच एखादे तरी वाचनीय पुस्तक मिळू शकेल याबद्दल शंका असतानाच जिम स्टोव्हाल या लेखकाचे 'दि अल्टिमेट गिफ्ट' हे पुस्तक हाती लागले. सोप्या व मोजक्या शब्दात आपली जडण घडण कशी असावी, आपली जीवनशैली कशी असावी, कुठल्या जीवनमूल्यांना अग्रक्रम द्यावीत, इत्यादी अनेक पैलूवर या पुस्तकात फार सुंदर मांडणी केलेली आहे. कुठलेही शब्दालंकार नाहीत, साहित्यिक टीका टिप्पणी नाही, संदर्भबंबाळपणा नाही, वस्तुपाठ म्हणून इतरांचा उल्लेख नाही. जे काही सांगायचे आहे ते कुठलाही आडपडदा न ठेवता सांगितल्यामुळे पुस्तक अत्यंत वाचनीय झाले आहे. हौवर्ड 'रेड' स्टिव्हेंस या 80 वर्षांच्या वृद्ध श्रीमंताच्या मृत्युपत्राचा संदर्भ घेत जिम स्टोव्हाल यांनी तरुण पिढीला काही जीवनमूल्यांच्या संदर्भात सांगण्याचा प्रयत्न या पुस्तकातून केला आहे.

'रेड' स्टिव्हेंस यानी स्वकष्टाने तेल व जनावरांच्या व्यापार व्यवहारातून गडगंज संपत्ती कमावली आहे. श्रम व पैशाची जाणीव असल्यामुळे तो त्याच्या आयुष्यभरात गरीबांसाठी, वंचितांसाठी त्याच्या ट्रस्टतर्फे ठिकठिकाणी काही उपक्रम राबवत होता. त्याच्या मृत्युनंतर त्यात खंड न पडता ते काम पुढे चालू रहावे या उद्देशाने हा कारभार त्याचा 23 वर्षांचा पुतण्या, जेसनच्या हाती सोपवण्याआधी तो या कामासाठी योग्य आहे की नाही याचा त्याला शोध घ्यावयाचा होता. मृत्युपूर्वी जे जमू शकले नाही ते आता मृत्युनंतर करण्यासाठी त्याने मृत्युपत्रात काही अटी घातल्या होत्या. मृत्युपत्राची अंमलबजावणीची जबाबदारी त्याच्या तरुणपणातील जिवलग मित्र व त्याच्या कंपनीतील एक भागिदार, हॅमिल्टनवर सोपवलेली होती.

स्टिव्हेंसच्या मृत्युनंतर हॅमिल्टन यानी मृत्युपत्रात उल्लेख केलेल्या स्टिव्हेंसच्या वारसदारांना बोलावून प्रत्येक वारसदारांना काय काय मिळणार आहे, याची कल्पना देतो. गंमत म्हणजे शेवटपर्यंत जेसनचा त्यात उल्लेख नसल्यामुळे अक्षरशः तो चिडतो. परंतु स्टिव्हेंस यानी त्याच्यासाठी एक अल्टिमेट गिफ्ट राखून ठेवलेली असते. फक्त ते गिफ्ट मिळवण्यासाठी जेसनला काही अटी पूर्ण करावे लागेल असे हॅमिल्टन सांगतो. श्रीमंतीत वाढलेल्या जेसनला काकानी संपत्ती कशी वाढवली, काय काय कष्ट घेतले याची, इतर कुटुंबियांप्रमाणे, अजिबात कल्पना नव्हती. काकाचे पैसे उडविण्यातच आतापर्यंतचे त्याचे आयुष्य गेले होते. व काकाच्या मृत्युनंतर विनासायास फार मोठे घबाड मिळणार याचीसुद्धा त्याला खात्री होती. परंतु इतर कुटुंबियांपेक्षा 'रेड' स्टिव्हेंसला जेसनवर जास्त प्रेम होते. जेसनला एक चांगले आयुष्य जगता यावे याचाही विचार 'रेड' स्टिव्हेंस यानी केला होता. स्टिव्हेंसला जेसनमध्ये काही 'स्पर्क' असण्याची शक्यता वाटल्यामुळे त्याच्याकडून भरपूर अपेक्षा होत्या. म्हणूनच मृत्युपत्रात अल्टिमेट गिफ्ट देण्यापूर्वी काही अटींची पूर्तता केली पाहिजे यावर 'रेड' स्टिव्हेंसचा भर होता.

काकाच्या विक्षिप्तपणावर जेसन तडफडतो, चिडतो. परंतु हॅमिल्टनपुढे त्याचे काही चालत नाही. शेवटी वैतागून त्या अटी तरी काय आहेत हे ऐकण्यासाठी थांबतो. हॅमिल्टनची असिस्टंट, मिस हेस्टिंग्स एक बॉक्स घेऊन येते. त्यात 'रेड' स्टिव्हेंस यांनी मृत्युपूर्वी रेकॉर्ड केलेले व्हिडिओ कॅसेट्स असतात. त्यातील क्रमांक एकची कॅसेट ती प्ले करते.

'रेड' स्टिव्हेंस टीव्हीच्या पडद्यावरून रेकॉर्डेड संभाषणाद्वारे जेसनला उद्देशून पुढील 12 महिन्यात 12 कॅसेट्स दाखवल्या जात असून त्यात उल्लेख केल्याप्रमाणे जेसनला त्या अटी पूर्ण कराव्या लागतील, व त्या अटी पूर्ण केल्यानंतरच अल्टिमेट गिफ्टचा हक्दार बनण्याची शक्यता आहे. असे सांगतो. हवे असल्यास जेसन केव्हाही यातून अंग काढून बाहेर पडू शकतो वा हॅमिल्टनला अटीची पूर्तता झाली नाही असे वाटत असल्यास जेसनला ती गिफ्ट मिळणार नाही, याची कल्पना देतो. जेसनचा सहभागी होण्यास होकार मिळाल्यानंतर मिस हेस्टिंग्स

पुढील कॅसेट प्ले करते. त्यात श्रममूल्यासंबंधीच्या सूचना असतात. अशा प्रकारे इतर कॅसेट्समध्ये पैशाचे महत्व, मित्रत्वाचे नाते, ज्ञानाची आस, समस्यांना सामोरे जाणे, कुटुंबसौख्य, हास्य - विनोद यांचे योगदान, निरपेक्ष प्रेमाचे महत्व, वेळेचा सदुपयोग, इत्यादी गोष्टींचे महत्व कळून घेण्यासाठीच्या सूचना असतात. या गोष्टी जेसनला शिकविण्यासाठी त्याला वेगवेगळ्या ठिकाणी पाठविण्याची व्यवस्था 'रेड' स्टिव्हेंस व हॅमिल्टन यांनी अगोदरच केलेली होती. प्रत्येक अटीच्या पूर्ततेसाठी एक महिन्याचा वेळ दिलेला असतो. महिन्याच्या शेवटी हॅमिल्टनला भेटून काय काय घडले, हे सांगायचे असते.

श्रमाचे मूल्य कळण्यासाठी जेसनला 'रेड' स्टिव्हेंसचा मित्र, गस् काल्डवेलच्या रँचवर पाठवले जाते. स्वतःचे व इतरांचे सामान उचलण्यापासून रँचच्याभोवती एकट्यानेच खड्डे खणून कुंपण घालण्याचे त्या महिन्याभरात करण्याचे काम त्याच्यावर सोपवलेले असते. पहिल्यां पहिल्यांदा काम करण्यास कुरबुर करणारा जेसन शेवटी शेवटी शारीरिक श्रमातून मिळणाऱ्या आनंदाची मजा घेत परत येतो. या कामाचा मोबदला म्हणून गस् काल्डवेल त्याला 1500 डालर्स देतो. आयुष्यातील त्याची स्वश्रमाची ही पहिली कमाई असते. हॅमिल्टनला जेसनचे हे पहिले पाऊल योग्य दिशेने पडत आहे, असे वाटते.

'रेड' स्टिव्हेंसच्या मते पैशामुळे जरी माणूस सुखी होत नसला तरी पैशाच्या अभावामुळेसुद्धा तो सुखी होत नाही. पैसा हे फक्त साधन असून त्याचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यास आयुष्यात समाधान मिळण्याची शक्यता आहे. जेसन गुलछबू वृत्तीचा असल्यामुळे आतापर्यंतचे आयुष्य (काकाचा) पैसा पाण्यासारखे खर्च करण्यात घालविलेले होते. परंतु श्रमाचे मूल्य कळलेल्या आताच्या जेसनला पुढील महिन्याभरात 1500 डॉलर्सचा विनियोग कठिण परिस्थितीत असलेल्यांच्या स्थितीत बदल घडविण्यासाठी करण्याची अट घालतो व अशा परिस्थितीग्रस्तांचा शोध घेण्यासाठी जेसनला पाठविले जाते. जेसन या पैशाचा विनियोग स्काउट मुलांच्या शेवटच्या क्षणातील अडचणी सोडविण्यासाठी, एका कष्टकरी महिलेची कार जप्त होण्यापासून वाचवण्यासाठी, नोकरी नसल्यामुळे फूड कूपन्सवर गुजराण करत असलेल्या दंपतीच्या मुलांना साताक्लॉजच्या भेटवस्तू घेण्यासाठी आणि एका वृद्ध दांपत्याच्या औषधपाण्यासाठी खर्च करतो.

खऱ्या मैत्रीचे महत्व गस् काल्डवेल आणि 'रेड' स्टिव्हेंस (व हॅमिल्टन) यांच्या मैत्रीच्या गोष्टी ऐकून त्याला कळते. वाटेत भेटलेल्या ब्राइन या तरुणाच्या सहवासातून निरपेक्ष मैत्रीची कल्पना त्याला येते. ज्ञान संपादनाची आस कशी असते याची कल्पना जेसनला दक्षिण अमेरिकेतील जंगलातील एका खेड्यात महिन्याभराच्या मुक्कामात असताना कळते. तेथे 'रेड' स्टिव्हेंसच्या ट्रस्टच्या वतीने एक लायब्ररी चालविले जात असते. पुस्तकांसाठी, स्वतःच्या ज्ञानात भर पडावे म्हणून तेथील गरीब खेडूत किती कष्ट घेतात याची त्याला तेव्हा लक्षात येते. आपण स्वतः कॉलेजच्या शिक्षण काळात किती असभ्यपणाने वागत होतो याची त्याला लाज वाटू लागते.

अशाच प्रकारे वेगवेगळे संदर्भ व प्रसंगातून चांगले आयुष्य जगण्यासाठी अनुभवांची शिदोरी कशी जमवावी लागते याच्या प्रात्यक्षिकांचे वर्णन या पुस्तकात आहे. कौटुंबिक सौख्य म्हणजे नेमके काय असू शकते याचा प्रत्यय एका निराधार बालकांच्या अनाथाश्रमात महिनाभर मुक्काम केल्यानंतर जेसनला येतो. आयुष्यातील आपलेच दुःख फार मोठे आहे अशी समजूत करून घेतलेल्यानी अवती भोवती काय चालले आहे याचे निरीक्षण केल्यास आपले दुःख म्हणजे काहीच नाही असे वाटू लागते. समस्यांच्या शोधात असलेल्या जेसनला सात वर्षांच्या मुलीसोबत आलेल्या एका तरुणीची भेट एका बागेत होते. मुलगी कॅन्सरग्रस्त रुग्ण. सर्व वैद्यकीय उपाय थकलेले. हॉस्पैसमध्ये शेवटचे क्षण मोजत असलेली. तरीसुद्धा त्या मुलीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी ही तरुणी धडपडत असते. त्या लहान मुलीला जेसनसुद्धा तिच्याप्रमाणे कॅन्सरग्रस्त रुग्ण आहे असे वाटून त्याचे समाधान करते. जेसनला हा एक नवीन अनुभव होता. कठिण परिस्थितीतसुद्धा विनोद माणसाला बळ देते याचा प्रत्यय डेव्हिड रीस याच्या भेटीत आला.

यातील प्रत्येक 'भेटवस्तू'च्या मागे असलेली गोष्ट वाचत असताना त्याचे महत्व कळू लागते. शेवटी जेसन, हौवर्ड 'रेड' स्टिव्हेंसच्या सर्व अटींची पूर्तता करून 100 कोटी डॉलर्सची उलाढाल असलेल्या 'रेड' स्टिव्हेंसच्या ट्रस्टचा कारभार सांभाळतो.

जेमतेम 150 पानांच्या या पुस्तकाचे लेखक, जिम स्टोव्हाल अंध असूनसुद्धा एकेकाळचे वेट लिफ्टिंग स्पर्धेतील ऑलिंपिक चॅंपियन होते. नरेटिव्ह टेलिव्हिजन नेटवर्क या कंपनीचे ते संचालक असून ही कंपनी अमेरिकेतील 130 लाख अंधव्यक्ती व त्यांचे कुटुंबीय यांच्यासाठी टीव्ही सिरियल्स व चित्रपटांची निर्मिती करत असते. नेटवर्कच्या शोमध्ये कॅथरिन हेपबर्न, जॅक लेमन, कॅरोल चॅनिंग, स्टीव्ह ऍलन, एड्डी अल्बर्ट इत्यादी अमेरिकन सेलिब्रिटीज भाग घेत असतात. जिम स्टोव्हाल यांनी अंधव्यक्ती व इतरांसाठी अनेक पुस्तकं लिहिली आहेत. *दि अल्टिमेट गिफ्ट* पुस्तकाच्या आशयावरून काढलेला चित्रपट व डीव्हीडीची निर्मिती केली आहे.

एक संग्राह्य पुस्तक!

प्रसिद्धी: 13 Aug 12

71. फ्रेंच लेफ्टनंट्स वुमन

'ते ही नो दिवसा गत: म्हणत उसासे टाकणारे बरेच असतात. भूतकाळ व इतिहास त्यांना इतका प्रिय असतो की वर्तमानात जिवंत राहणे त्यांना कठिण होऊन जाते व त्यांच्या दृष्टीने भविष्य तर आणखी अंधारमय! खरे पाहता कुठेतरी काही तरी ऐकून वा कुठले तरी पुस्तकं वाचून भूतकाळातील माहिती आपल्यापर्यंत पोचत असते. मुद्रित

झालेली प्रत्येक ओळ खरी मानायला हवी असे काही बंधन आपल्यावर नाही. आपल्या येथील राजे - महाराजे, संस्थानिक यांच्याबद्दल लिहून ठेवलेले वाचल्यास असे वाटेल की प्रत्येक जण कर्ण वा हरिश्चंद्राचेच अवतार आहेत! इंग्रजांच्या थडग्यावरील दगडावर लिहिलेले वाचल्यास इंग्रज म्हणजे जणू काय आकाशातील बापांचेच चेले होते, असे वाटू लागेल. परंतु त्यातील कित्येकांनी केलेल्या क्रूरपणाच्या गोष्टी वाचल्यास अंगावर शहारे येतील. हिटलरच्या थडग्यावरसुद्धा फार दयाळू, लहान मुलांवर प्रेम करणारा असेच कोरले असेल. लिहिणार्याचे काय जाते? थोडे बहुत पैसे चारले वा थोडीशी भीती दाखवली की काहीही लिहायला तयार होऊ शकतो. राजवाडेसारखे निर्भीड इतिहासकारांनी इतिहास लिहिल्यास मात्र भूतकाळावर थोडाफार प्रकाश पडू शकेल. अन्यथा नाही.

एकोणिसाव्या शतमानातील इंग्लिश लेखक, कवी, समीक्षक इत्यादींनी व्हिक्टोरियन कालखंडाचा भरपूर उदोउदो केलेला आहे हे लक्षात येईल. ब्रिटिश समाजाचा तो सुवर्णकाळ! जेन आस्टिन, चार्ल्स डिकेन्स, एमिल ब्रॉटे, वाल्टर स्कॉट सारखे दिग्गज साहित्यिक त्या काळी होते. कार्ल मार्क्स, डार्विनसारख्या मंडळींनी या जगाला याच काळात एक वेगळी दिशा दाखवली. परंतु इंग्लंडमध्ये खरेच सगळे काही चांगले होते का? सामान्य माणूस कसा जगत होता? त्याच्यासमोर कुठल्या समस्या होत्या? सर्वसामान्य जीवन सुखकर होते का? असे कित्येक प्रश्न आपल्याला विचारावेसे वाटतात. त्या काळातील अभिजनांना असले प्रश्न विचारण्याची गरज भासली नसावी. परंतु आपण मात्र या विषयावर अलिप्तपणे नक्कीच विचार करू शकतो. संवेदनशीलता व तार्किकता याचा वापर करू शकणार्या वर्तमान काळातील एखाद्याने 'टाइम मशीन'मधून त्या कालखंडाचा प्रवास केल्यास त्याला काही तरी वेगळे पाहण्यास मिळेल. अशाप्रकारचे 'टाइम मशीन' सैद्धांतिकदृष्ट्या शक्य असले तरी तांत्रिक दृष्ट्या कधीच अस्तित्वात येऊ शकणार नाही, हे जरी खरे असले तरी एखादा सर्जनशील लेखक मात्र स्वतःच्या कल्पनाशक्तीचा जोरावर वाचकांना अशा प्रकारच्या 'टाइम मशीन'मधून हिंडवून, फिरवून नक्कीच आणू शकतो. जॉन फौल्स या इंग्रजी लेखकाने लिहिलेल्या फ्रेंच लेफ्टनंट्स वुमन ही कादंबरी वाचत असताना आपल्याला अशाच कुठल्या तरी टाइममशीनमधून प्रवासाला जात आहोत की काय असे वाटू लागते.

1967मध्ये लिहिलेली ही कादंबरी आपल्याला शंभर वर्षे मागे घेऊन जाते. चार्ल्स नावाचा तरुण. विज्ञानप्रेमी. (कदाचित त्याकाळचे बहुतेक तरुण विज्ञानप्रेमी असलेच पाहिजे, असा एखादा अलिखित नियम असावा!). काकाचे लग्न झालेले नाही. त्यामुळे श्रीमंत काकाच्या इस्टेटीचा हा एकमेव वारसदार. काकाचे उमरावपदसुद्धा चार्ल्सलाच मिळणार याची त्याला खात्री. अर्नेस्टिना - 'टीना' - ही त्याची प्रेयसी. चार्ल्सला रूढ अर्थाने कुठल्याही प्रकारचा कामधंदा, नोकरीचाकरी करण्याची गरज नाही. हे प्रेमीयुगुल टीनाच्या गावच्या समुद्राच्या काठी फिरत असताना एकटीच बसलेली एक सुंदर तरुणी त्यांचे लक्ष वेधते. टीना त्या तरुणीची माहिती सांगू लागते. सारा उड्रफ या घरकाम करणार्या तरुणीचा (शारीरिक (संबंध एका फ्रेंच सैनिक अधिकार्याशी आलेला असतो. तो परत येण्याची वाट बघत ती समुद्रकिनारी भ्रमिष्टासारखी भटकत असते. विवाहबाह्य संबंध निषिद्ध मानत असलेल्या

त्या गावातील लोकांनी तिला वाळीत टाकलेले असते. चार्ल्सला कुतूहल वाटते. तो तिला एकांतात भेटतो. त्याची सहानुभूती प्रेमात बदलते. टीनाला (वा टीनाच्या उमराव वडिलाला) हा बदल आवडत नाही. त्याच वेळी चार्ल्सचा काका उतार वयात लग्न करतो. चार्ल्सचे मनसुबे कोसळू लागतात. पोटापाण्यासाठी कामधंदा शोधावा लागतो. उमरावपदही मिळत नाही. एकोणिसाव्या शतकातील या तरुणाला उमरावपद नाही म्हणजे आयुष्यातून उठल्यासारखे वाटू लागते.

अशाप्रकारच्या तीन - चार प्रमुख पात्राबरोबर आणखी काही पोषक पात्राभोवती कादंबरीची कथा गुंफलेली आहे. जॉन फौल्स मात्र या कादंबरीचा शेवट फार वेगळ्या प्रकारे करतो. रूढार्थाने या कथेला शेवट नाहीच. परंतु वाचकांच्या सोयीसाठी येथे तीन प्रकारचे शेवट आहेत. एकामध्ये चार्ल्स साराला पूर्णपणे विसरून टीनाबरोबर सुखाने संसार करतो. दुसऱ्यामध्ये ही बंडखोर, क्रांतिकारी तरुणी प्रगत अमेरिकेला जाते. चार्ल्सही तेथे पोचतो व तिच्याबरोबर सुखात राहतो. तिसऱ्यामध्ये चार्ल्स अमेरिकेला जाऊन साराचा शोध घेतो. ती एका कुप्रसिद्ध कुंटणखान्यात सुखात आहे, असे त्याला कळते. तो कुठलेही साहसी कृत्य न करता तसाच एकटा राहतो. साराबरोबर एक लहान मूल असते. कदाचित ते चार्ल्सचे असावे असे त्याला वाटते.

या कादंबरीचा उद्देश फक्त ही गोष्ट सांगितली जावी हे नसून यातील निवेदकाला (म्हणजे खुद्द लेखकाला) वाचकांना एकोणिसाव्या शतकाची कल्पना करून देणे आहे. त्यामुळे कादंबरीमध्ये चार्ल्स व साराइतकीच महत्वाची व्यक्ती म्हणजे निवेदक. हा प्रत्येक घटनेवरती विमर्शात्मक निवेदन करून वाचकांना विसाव्या व एकोणिसाव्या शतकातील स्थित्यंतरांची कल्पना करून देत असतो. त्यावेळची सामाजिक स्थिती, लोकांच्या आवडी निवडी, त्यांच्या संस्कृतीबद्दलच्या, नीतीमत्तेबद्दलच्या असलेल्या भ्रान्ताट कल्पना, इत्यादींचा समग्र वृत्तांत निवेदक आपल्यासमोर ठेवत जातो. त्याकाळच्या जनसामान्यांची सहजप्रवृत्ती, पूर्वग्रहदूषित विचार, विचारातील गोंधळ, इत्यादींवरही निवेदकाने टीकाटिप्पणी केली आहे. अनौरस संतती, बालकामगारांची पिळवणूक, निम्नस्तरातील लोकांची हलाखीची स्थिती, सामाजिक संवेदनांचा अभाव, इत्यादींचा 20व्या शतकातील आकडेवारींशी तुलना केल्यास 19व्या शतकात भयाण परिस्थिती होती असे लेखकाला वाटते. व्यभिचार व मादक पदार्थांचे सेवन यांचेही प्रमाण त्याकाळी जास्तच होते. कोवळ्या वयातील मुलांकडून रोज सोळा - अठरा तास काम करवून घेण्यात त्यांना काहीही वावगे वाटत नव्हते. बारा - तेरा वर्षांच्या मुली बाळंतपणात मरत होत्या. स्त्रिया जन्मतःच अबला व रोगिष्ठ असतात असे भासवून श्रीमंत घराण्यातील एकेका स्त्रीरुग्णांच्या जिवावर डॉक्टर्स भरपूर संपत्ती कमावत होते. व्यापारी, जमीनदार, वतनदार, इत्यादी गरीबांची पिळवणूक करतच श्रीमंत झाले होते. योनीशुचित्वाच्या भलत्याच कल्पना होत्या (चेस्टी बेल्ट!) धर्माच्या अतिरेकामुळे समाजसुधारणेच्या कल्पनांना मूठमाती दिली जात होती.

साडेतीनशे पानांच्या या कादंबरीमध्ये सारा, चार्ल्स, यांच्या विलक्षण प्रेमकथेच्या पार्श्वभूमीमधून एक अजब,

अनाकलनीय जग जॉन फौल्स आपल्यासमोर उभा करतो. त्याच्या निवेदकाच्या डोळ्यातून बघितलेल्या एकोणिसाव्या शतकातील व्हिक्टोरियन इंग्लंड चित्रपटातील सरकत्या चित्राप्रमाणे आपल्यासमोर उघडत जाते. व हे दर्शन फार सुखावह नव्हते, हेही लक्षात येते.

कादंबरी म्हणजे सामान्यपणे विश्वामित्राची प्रतीसृष्टी. येथे काहीही घडू शकते. पहिल्या पानावर वर्णन केलेल्या नायकाचे हिरवे केस शेवटच्या पानापर्यंत तांबूस होऊ लागतात. मध्येच कुठेतरी त्याला टक्कलही पडते. मध्येच कुठेतरी उपटसुंभासारखे एखादे नवीन पात्र जन्माला येऊ शकते व तितक्याच निर्दयतेने त्या पात्राला मारूनही टाकले जाते. ही सगळी किमया कादंबरीकारांची असते व त्याला/तिला सर्व गुन्हे माफ असतात. कारण वाचकांच्या मनोरंजनाची जबाबदारी कादंबरीकारावर असते.

जॉन फौल्स या थराला काही गेला नाही. परंतु कादंबरीतील प्रत्येक पात्राला व पात्राबरोबर वाचकांना आपल्या अनुरोधाने खेळवतो. आपल्या बोटार नाचवतो. परंतु कुठेही विसंगती नाही. कित्येक वेळा असे वाटते की कथानकातील ही मंडळीच लेखकाचा ताबा घेतात व आपल्या मनाला येईल त्याप्रमाणे त्याच्याकडून लिहून घेतात. फौल्सची ही कादंबरी वाचताना वाचकांना कुठेही असंत घेता येत नाही. कुठेही विश्रंतीचे क्षण नाहीत. विसाव्या शतकातील बुद्धीचातुर्याचा पूर्ण उपयोग करून वाचकांची उत्कंठा वाढवत जातो. कालकुपीतील हा प्रवास कधी संपतो हेच कळत नाही.

जॉन फौल्स या कादंबरीमुळे प्रसिद्धीच्या झोतात आला. त्याचे बहुतेक लेखन existentialism आणि romanticism याभोवती फिरणारे आहेत. कलेक्टर, मेगस, एबोनी टॉवर, डेनियल मार्टिन या त्याच्या इतर कृतीसुद्धा वाचकांचे लक्ष वेधून घेतलेले होते. सार्त्र व कामू यांचा प्रभाव त्याच्या लेखनावर होता. सार्त्र व कामूंच्या लेखनाप्रमाणे त्याचे लेखन क्लिष्ट न वाटता मनोरंजक वाटते. सातत्याने चांगले कृती देणारा हा लेखक होता. फ्रेंच लेफ्टनंट्स वुमन या पुस्तकातील अजब दुनियेचा प्रवास भरपूर दिवस वाचकांच्या लक्षात राहील.

प्रसिद्धी: 27 Aug 12

72. विंटर ऑफ अवर डिस्कंटे

बस किंवा रेल्वेतील एखाद्या प्रवासाच्या दरम्यान आपण कित्येक वेळा शेजारच्या वा समोरच्या सीटवरील अपरिचिताशी मनसोक्त गप्पा मारतो. एखाद्या विषयावर चर्चा करतो. प्रवास जरा लांबचा असल्यास एकमेकांना मदत करतो. परंतु प्रवास संपला की आपला दोघांचा काहीही संबंध रहात नाही. काही दिवसांनी चेहरा पुसट होतो, नंतर नावही आठवत नाही. पुस्तकांच्या बाबतीतसुद्धा असाच अनुभव आपल्याला कित्येक वेळा येतो. काही पुस्तकं क्षणिक आनंद देत असतात. दीर्घकाळ आठवणीत ठेवण्यासारखे त्यात काहीही नसते. लेखकाचे नाव,

पुस्तकाचे नाव, त्यातला आशय, हे सगळे आपण विसरून जातो. पुस्तकातील आशय मनाचा ठाव घेवू शकला नाही, हेच त्यातून अधोरेखित होते. बहुशः लेखकाचे अपयश म्हणजे हेच असावे. अपयशाची कारणं शोधल्यास असे दिसून येते की लेखकामध्ये अनुभवांची व्यापकता कमी असावी. पंचतारांकित हॉटेलमधील सर्व सोई - सुविधांचा आस्वाद घेत झोपडपट्टीवरील, दुष्काळी परिस्थितीवरील लेखन एक दोनदा यशस्वी होते असे वाटत असले तरी तोच फॉर्म्युला प्रत्येक वेळी यशस्वी होईलच याची खात्री देता येत नाही. लेखक विश्वामित्राचा कितीही आव आणत असला तरी अनुभवसमृद्ध लेखन वाचकांना मोहित केल्याविना राहणार नाही. लेखकाच्या अनुभवांची व्यापकता, उत्कटता वाचकांना स्वस्थ बसू देणार नाही. मग मात्र हे लेखक व त्यांची पुस्तकं आयुष्यभर आपल्याशी मैत्री जोडतात. आनंदाच्या वा दुःखाच्या क्षणी त्यांची आठवण येते. अशा लेखकांच्या शब्दांमध्ये एक वेगळीच संवेदनशक्ती असते. अशा संवेदनशील लेखकांच्या यादीत जॉन स्टाइनबेक या लेखकाचे नाव नक्कीच असेल.

जॉन स्टाइनबेक हा अमेरिकन लेखक हृदयस्पर्शी लेखन करणारा म्हणून ओळखला जातो. उत्तर कॅलिफोर्नियातील निसर्गरम्य सॅलिनास खोऱ्यामध्ये वाढलेला हा लेखक आपली जन्मभूमी कधीच विसरू शकला नाही. 'सॅलिनास खोऱ्यातील जागतिक मंदीमुळे उध्वस्त झालेले समाजजीवन रेखाटण्यातही स्टाइनबेकने कधीच मागे पुढे पाहिले नाही. आर्थिक अरिष्टामुळे कृषी व्यवसायाची घडी पूर्णपणे विसकटून गेली होती. लहानशा जमिनीच्या तुकड्यावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या माणसांना मोलमजुरी करत गावोगाव, दारोदार भटकण्याची पाळी आली होती. त्यांचे जमिनीचे तुकडे घशात घातलेल्या बड्या जमिन मालकांनी अद्यावत यंत्रसामग्रीच्या सहाय्याने मोठ्या प्रमाणात हा व्यवसाय सुरू केला आणि त्याला किफायतशीर व्यापाराचे स्वरूप दिले. बेकारी, पगारकपात याविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी संप करणारे कंगाल शेतमजूर, मालकांच्या भाडोत्री हस्तकांनी लालूच दाखवून, दहशत घालून फोडलेले त्यांचे अयशस्वी संप, संपवाल्यांना झालेली मारहाण, संपामुळे किंवा बेकारीमुळे त्यांची होत असलेली उपासमार, हे सारे स्टाइनबेकनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिले. या रथचक्राखाली दडपली जाणारी जिती जागती माणसे, त्यांचे मोडकेतोडके संसार, स्टाइनबेक कधीही विसरू शकले नाहीत. कारण संस्कारक्षम अशा वयात विद्यार्थी असताना स्टाइनबेकनी शेतावर मजुरी केली आहे. साखरकारखान्यात ते राबले आहेत. सुतार, रंगारी म्हणून काम करताना भटके, भणंग आयुष्य जगताना तरुण स्टाइनबेकनी कोसळणारे संसार सावरण्याची धडपड करणारी माणसेही जवळून पाहिले आहेत.'

(य. दि. फडके, सत्यकथा, डिसेंबर 1962)

विद्यार्थीदशेत असताना स्टाइनबेकची मैत्री एड् रिक्ट्स या जीवशास्त्रज्ञाशी जडली. त्यामुळे मानवी जीवनाकडे पहाण्याचा त्याचा दृष्टिकोनच बदलला. शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी, कामगार यांच्याविषयी कळवळ्याने हा लिहितो म्हणून याला अमेरिकेत 'कम्युनिस्ट' (Call him a dog and shoot him!) म्हणून वाळीत टाकण्यात आले. फॅसिस्ट म्हणूनही आरोप करण्यात आले. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाच्या काळी हा पत्रकार

म्हणून काम करत होता.

अशा अनुभवसंपन्न लेखकाची, 1961मध्ये लिहिलेली, दि विंटर ऑफ अवर डिस्कंटेंट ही कादंबरी, समीक्षकांनी उपेक्षिलेली असली तरी आपल्यासारख्या सामान्य वाचकांशी मैत्री जोडणारी आहे. इथन ऍलन हॉली याच्या व्यक्तीचित्रणातून ही कादंबरी साकार होते. न्यू बे टाऊन हे एक समुद्राकाठचे लहान शहर. एके काळी व्हेल माशांच्या तेलाच्या व्यापारामुळे प्रसिद्ध असलेल्या या शहरात टेलर, बेकर व हॉली ही नामवंत घराणी जहाज बांधणीच्या व्यापारात श्रीमंत झाल्या होत्या. इथनच्या वडिलाच्या नाकर्तेपणामुळे आणि बेकरच्या पूर्वजांनी केलेल्या फसवणुकीमुळे इथनला स्वतःचे राहते घर वगळता दुसरी कुठलीही मिळकत नसते. सैन्यातून निवृत्त झाल्यानंतर इथन आपल्या गावी एक छोटेसे दुकान उघडतो. अनुभव नसल्यामुळे व्यापारात नुकसान सोसावे लागते. दुकान विकावे लागते व मारुलो नावाच्या एका इटालियन माणसाच्या दुकानात हरकाम्या म्हणून काम करावे लागते. इथनची बायको मेरी. साधी सरळ अशी स्त्री. नवऱ्याला प्रतिष्ठा नाही ह्याची तिला खंत. ऍलन हा मुलगा व एलेन ही मुलगी. गरीबीचे अनुभव घेत ही मुलं मोठे होत असतात. मेरीचा भाऊ आजारपणामुळे यांच्या घरी मृत्युमुखी पडतो. मरताना मेरीच्या हाती साडेसहा हजार डॉलर्स देतो. मार्गी यंग-हंट ही मेरीची मैत्रिण. पहिल्या नवऱ्याकडून मिळणाऱ्या पोटगीवर तिचा चरितार्थ चालत असतो. दुसरा नवरा मेल्यामुळे ती शहरात एकटीच राहत असते. शहरातील तथाकथित प्रतिष्ठितांशी तिचे मैत्रीचे संबंध असतात. रेड् बेकर हा बँकेचा चेअरमन. पैशाशिवाय याच्या आयुष्यात दुसऱ्या कशालाही स्थान नाही. जो मर्फी हा जगातील भानगडीचे सर्व व्यवहार करून बेकरच्या बँकेत कॅशियर म्हणून कामाला होता. बँकेच्या समोरच इथनचे दुकान असल्यामुळे या दोघांचे चांगले संबंध असतात. डॅनी टेलर हा इथनचा बालमित्र. दारूच्या व्यसनापायी मरणासन्न अवस्थेत. डॅनी सोडून टेलर घराण्यात एकही माणूस शिल्लक नाही. बँकर बेकरला काही कारणामुळे इथनबद्दल थोडीशी सहानुभूती असते. इथनचा बाँस मारुलो सांधेदुखीमुळे हैराण झालेला. मुळात मारुलो इमिग्रेशन कायद्याचा भंग करून अमेरिकेत स्थायिक झालेला. त्यामुळे त्याच्या मनात नेहमीच भीती.

गुड फ्रायडे ते 4 जुलै पर्यंतच्या काळातील इथनच्या जीवनातील एका महत्वाच्या टप्प्याचे चित्रण या पुस्तकात केलेले आहे. मेरीची मैत्रिण मार्गी सहज बोलता बोलता इथन श्रीमंत होणार म्हणून मेरीला सांगते. याच काळात शालेय विद्यार्थ्यांसाठी, मला अमेरिका हा देश का आवडतो? या विषयावर लेखनस्पर्धा ठेवलेली असते. व त्यासाठी इथनचा मुलगा, ऍलन तयारी करत असतो. प्रथम येणाऱ्या विद्यार्थ्यास वाशिंग्टनचा प्रवास व टीव्हीवर मुलाखत असे भरघोस पारितोषक ठेवलेले असते. त्यामुळे ऍलन स्पर्धा जिंकण्याचे स्वप्न बघत असतो. गरीबीला कंटाळलेल्या ऍलनला क्षणात सेलिब्रिटी होण्याचा मोह टाळता येत नाही. बँकेतील कॅशियर, जो मर्फी इथनला पैशाच्या 'कर्तृत्वशक्ती'वर एक छोटेसे भाषणच देतो. बँकर बेकर मेरीच्या पैशाचा 'सदुपयोग' करण्याची सूचना देतो. दुकानात आलेला एक सेल्समन मरुलोला फसवून कमिशन घेण्याची लालूच इथनला दाखवतो. इथन ही

ऑफर नाकारल्याचे कळल्यानंतर मारुलोला इथनच्या प्रामाणिकपणावरचा विश्वास दृढ होतो. परंतु इथनच्या मनात कुठले वादळ उठले होते, हे दुकानातील वस्तूंशी इथनने केलेल्या संभाषणातून आपल्याला कळते.

याच काळात शहराची पुनर्रचना होत असल्यामुळे शहरातील श्रीमंत प्रतिष्ठित मंडळी मोक्याची जागा अडवून ठेऊ लागतात. शहराजवळ एअरपोर्टसाठी लागणारी सपाट जमीन फक्त डॅनी टेलरची असते. परंतु डॅनी पूर्णपणे नशेत बुडालेला. बँकर बेकर डॅनीला दारूच्या बाटल्या पोचवून जागा गिळंकृत करण्याचा डाव आखतो. परंतु डॅनी तयार होत नाही. डॅनीला वेडे ठरवून वेड्याच्या हॉस्पिटलमध्ये रवानगी करून सामाजिक कारणासाठी त्याची जमीन जप्त करावी यासाठी हालचाली करू लागतो. इथन मात्र बेकरला न जुमानता डॅनीला एक हजार डॉलर्स, तेही कुठल्याही तारणाशिवाय, औषधखर्चासाठी पाठवून देतो. डॅनी मृत्युपूर्वी त्याची जमीन इथनच्या नावे करतो. मारुलोची श्रीमंती डोळ्यात खुपत असल्यामुळे मारुलोला इमिग्रेशनच्या कचाट्यात पकडण्याची परस्पर 'व्यवस्था' केली जाते. मारुलो घाबरून स्वतःचे दुकान इथनच्या नावे करतो. ऍलनला लेखनस्पर्धेतील प्रथम पारितोषक मिळते. तो आता एक सेलिब्रिटी. अशा प्रकारे मार्गी यंग हंटची भविष्यवाणी खरी ठरू लागते.

मात्र, ऍलनची बहीण, एलेनला भावाचे निबंध वाचत असताना कुठेतरी खटकते. वरच्या अडगळीत शोध घेतल्यानंतर तिला खरा प्रकार कळतो. भावाने जुन्या पुस्तकातील उतारे कॉपी करून स्पर्धा जिंकली आहे असे ती स्पर्धा आयोजकांना कळविते. भाऊ ऍलन चडफडतो. आपण केलेल्या कृत्याबद्दल पश्चात्ताप न होता बहिणीवर चिडतो. व येथे कादंबरी संपते.

असे सांगितले जाते की पकडण्याची भीती नसती तर प्रत्येक माणसाने चोरी केली असती. कित्येक वेळा ही चोर, लाचखाऊ, भ्रष्ट मंडळी आपल्या मुला-बाळासमोर कसे वागत असतील याचा संभ्रम पडतो. त्यांना त्यांचे मन खात नसते का? नैतिकता, उपदेश यासंबंधातील वाक्यावर ते अडखळत असतील का? आजकाल संशोधनांच्या थीसीसमध्येसुद्धा कॉपी - पेस्टचे पेव फुटलेले आहे. हळू हळू अशा गोष्टींना प्रतिष्ठा मिळत आहे. त्यामुळे मूळ जो पत्र्यंत पकडला जात नाही तोपर्यंत डॉक्टरेटचे थीसीससुद्धा मूलगामी संशोधन या सदरात मोडत असतात.

या पुस्तकातील प्रतिष्ठित लाच खात होते, स्वहिताठी काहीही करण्याची त्यांची तयारी होती. आपण जे कृत्य करतो ते अनैतिकतेच्या सदरात मोडते याचीसुद्धा त्यांना कल्पना नव्हती इतके ते त्यांच्या अंगवळणी पडलेले होते. माणूस एकदा चंगळवादाच्या कचाट्यात सापडल्यानंतर त्याला कुठे थांबावे, कधी थांबावे, समोरची व्यक्ती कोण आहे, कुठल्या परिस्थितीत आहे, यांचा विसर पडतो. एके काळी आपल्या देशातील समाज धर्म, तत्वज्ञान इत्यादी गोष्टीमुळे पश्चिमेतील देशांइतकी उपभोगवादी होणार नाही असे वाटत होते. परंतु हे चित्र पूर्णपणे बदललेले आहे. वाचकांना अंतर्मुख करणाऱ्या या कादंबरीमध्ये चंगळवादी समाजाचे फार मार्मिकपणे चित्रण केलेले असल्यामुळे आपण या पुस्तकाला सहजासहजी विसरू शकत नाही.

नोबेल पारितोषक विजेता स्टायनबेक यानी आयुष्यभरात विपुल प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली आहे. त्यांनी लिहिलेले 'ग्रेप्स ऑफ रॉथ' व 'ईस्ट ऑफ एडन' या बृहत् कादंबऱ्या एका काळी भरपूर गाजल्या होत्या. 'टॉटिला फ्लॅट', 'कॅनरी रो', 'रेड पोनी', 'दि मून इज डाऊन', 'ड्यूबियस बॅटल', या त्यांच्या इतर कादंबऱ्यासुद्धा वाचकांना आवडल्या होत्या. व्यक्तीचित्रणापेक्षा समाजचित्रणावर त्यांचा भर जास्त होता. प्रत्येक कादंबरी वाचताना एक नवीन नाट्य प्रयोग आपण पहात आहोत असेच वाचकांना वाटत होते.

आपण जोपासलेल्या नैतिक मूल्यांचा आढावा घेण्यासाठी उद्युक्त करणारे हे एक अविस्मरणीय पुस्तक आहे!

प्रसिद्धी: 10 Sep 12

73. अप दि डाऊन स्टेरकेस

बर्नार्ड शॉ एकदा म्हणाले होते की कर्तृत्ववान माणसं करून दाखवितात पण करता न येणारी माणसं मास्तरकी करत आयुष्य घालवितात. परंतु शिक्षक होणे, शिक्षण देणे हे केव्हाही 'करून' दाखविण्यापेक्षा फार अवघड असते, हे शॉ महाशयाच्या लक्षात आले नसेल. चांगल्यापैकी क्रिकेट, फुटबॉल, कुस्ती खेळणारे खेळाडू ढिगाने सापडतील. परंतु अशा खेळाडूंना खऱ्या अर्थाने प्रशिक्षण देऊन तयार करणारे क्रीडा शिक्षक मात्र हाताच्या बोटांने मोजण्याइतके असतील. आपण शेकडो हुशार मुलं बघतो, हजारो साधारण कुवतीची मुलं पण बघतो. परंतु अपवादात्मक रित्याच साधारण विद्यार्थी शिक्षकाच्या परिश्रमामुळे तो हुशार झालेला बघू शकतो. प्रामाणिक शिक्षकांना थोडेसे खोदून विचारल्यास शाळेची प्रगती शिक्षकांविनासुद्धा होत राहिल अशी कबूली देतील. हुशार मुलं हुशारच होत राहतील. साधारण मुलं साधारणच राहून आयुष्य घालवतील. परंतु साधारण मुलांना त्यातून बाहेर पडण्यासाठी योग्य शिक्षणाला पर्याय नाही, असेच म्हणावे लागेल. शिक्षण पद्धतीत भरपूर बदल होत आहेत. आधुनिक शिक्षणाच्याबद्दल भरपूर गवगवा केला जात आहे. परंतु विद्यार्थ्यांच्या आकलन क्षमतेत फार फरक पडल्याचे जाणवत नाही. शिक्षणाचा 'धंदा' झाल्यापासून याबद्दल काही न बोललेले शहाणपणाचे ठरेल. परंतु अशा परिस्थितीत साहित्य जगातील काही शिक्षकांची नावं मार्गदर्शी म्हणून चमकत असतात. 'गुडबाय मिस्टर चिप्स', 'टु सर विथ लव्ह', सारखी पुस्तकं वाचत असताना शिक्षकांच्या बदलत्या आपल्या समजुतीत फार मोठा फरक जाणवू लागतो. पुलंचे 'चितळे मास्तर' मनाच्या कोपऱ्यात सदान कदा डोकावत राहतात. बेल कॉफमन या शिक्षिकेने लिहिलेले अप दि डाऊन स्टेरकेस हे पुस्तकसुद्धा अशाच एका शाळेतील तरुण शिक्षिकेचे जिवंत चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे करते.

समृद्ध अमेरिकेतील न्यूयॉर्क शहर. प्रत्येक शहराप्रमाणे या शहरालासुद्धा 'घेटो' झोपडपट्टीचा शाप. फक्त ती

अमेरिकेतली असल्यामुळे आपल्या येथील ओंगळ झोपडपट्टीपेक्षा त्याचे स्वरूप वेगळे. भांडवली अर्थव्यवस्थेतील जीव घेणाऱ्या स्पर्धेमुळे गरीब व श्रीमंत यांच्यामध्ये प्रचंड दरी. राहणीमानातील फरक गरीबांची मुस्कटदाबी करणारा. गरीबांच्यातील उद्रेकांचा स्फोट दाबून ठेवण्यासाठी काही थातुर मातुर उपाय योजना म्हणून एका झोपडपट्टीजवळील भागात सरकारी बोर्डाचे चालविलेली क्वालिफिकेड स्कूल ही एक माध्यमिक शाळा. प्रत्येक सरकारी कामाप्रमाणे कागदी घोड्यांचे इथेही पूर्ण वर्चस्व. अठरा वर्षांखालील मुलामुलींना सक्तीचे शिक्षण असल्यामुळे ट्रॉट ऑफिसरची झोपडपट्टीत कडक नजर. कुणी सापडल्यास डायरेक्ट रिमांड होममध्ये रवानगी. या शाळेतील बहुतेक मुले व मुली दोन तीनदा नापास झालेली. फक्त अठरा वर्षे पूर्ण होण्याची वाट पहाणारी. परीक्षेला न बसलेली व वयाने वाढत असलेली. दुपारचे पोटभर जेवण सरकारी खर्चाने फुकट मिळत असल्यामुळे शाळेत नाइलाज म्हणून उपस्थिती.

या शाळेत सिल्विया ब्यारेट नावाची संवेदनशील परंतु सुंदर अशी बावीस - तेवीस वर्षांची, नुकतेच महाविद्यालयीन इंग्रजी साहित्याचे शिक्षण घेतलेली तरुणी शिक्षिका म्हणून त्या शाळेत रुजू होती. चॉसर, शेक्सपीयर, इत्यादींच्या साहित्य कृतीवर मनापासून प्रेम करणारी. मुलं म्हणजे देवाघरची फुलं अशा बाळबोध वाक्यावर विश्वास ठेवणारी ही शिक्षिका पहिल्याच दिवशी हाय टीच अशी हाक ऐकल्यानंतर गर्भगळित होती. वर्गशिक्षिका असल्यामुळे विद्यार्थ्यांची हजेरी, प्रगती पुस्तकं, कॅरेक्टर कॅप्सूल, प्युपिल पर्सनॅलिटी प्रोफाइल सारख्या फालतू कामात जास्त वेळ घालवावे लागतात म्हणून वैतागलेली असते. जे जे म्याकहेब हा प्रशासकीय सहायक (?), क्लार्क हा प्राध्यापक, स्याडी फिंच ही सेक्रेटरी, पॉल बॅरिंगर हा देखणा पण ह्या पेशातून लवकरात लवकर बाहेर पडण्यासाठी धडपडत असलेला लेखक - कवी - नाटककार, सॅम्युएल बेस्टर हा अती निष्ठावान शिक्षक हेड ऑफ दि डिपार्टमेंट झाल्यामुळे शिकवू न शकणारा, व आणखी काही प्रौढत्वाकडे (म्हातारपणाकडे) झुकलेल्या व आजन्म कुमारिका असलेल्या शिक्षिका इत्यादींच्या गराड्यात ती येऊन पडते. म्याकहेब केवळ नोटिसा काढत शिक्षण म्हणजे सैनिकी शिस्त असे विद्यार्थ्यांसकट सर्वांना पटवण्याचा प्रयत्न करत असतो. प्राध्यापकाला शिकविण्यात अजिबात रुची नाही, स्याडी फिंच हिला चुकीचे बेल वाजवून गोंधळ माजवणे एवढेच माहीत. फ्रान्सिस एगन या स्कूल नर्सला विद्यार्थ्यांना खरचटले तरी साधे प्रथमोपचार करण्याससुद्धा सक्त मनाई. फॉर्म भरून बाहेरच्या दवाखान्यात पाठविणे एवढेच तिचे काम. त्यामुळे मनात असूनसुद्धा औषधोपचार न करता स्वतःच्या पैशाने केवळ एक कप चहा पाजून विद्यार्थ्यांना पाठवत असते. ही शाळा फक्त सरकारी ग्रँटवर डोळा ठेऊन चालवलेली एक संस्था. विद्यार्थ्यांच्या सुख दुःखाशी त्याचे काही देणे घेणे नाही.

सिल्विया ब्यारेट मात्र विद्यार्थ्यांना समजून घेण्यासाठी प्रयत्न करू लागते. त्यासाठी अनेक प्रयत्न करते. सजेशन बॉक्स ठेवते. 'शाळा का सोडावेसे वाटते', 'माझा मित्र', 'इंग्रजी का शिकावे', 'माणसाने स्वतःच्या कुवतीपेक्षा मोठे ध्येय ठेवावे की नाही', 'ग्रीक - रोमन इतिहास का वाचावे' अशा प्रकारच्या विषयावर त्यांना बोलते करते.

सजेशन बॉक्समध्ये टाकलेल्या चिठ्यांमध्ये विद्यार्थी ओळख लपविण्यासाठी नावंसुद्धा लिहित नाहीत, मिस्टर एक्स, तुझा वैरी, शून्य, वैतागलेला, इत्यादी प्रकारे सह्या करत असतात. काही जणांची सही अगदी चित्रमय असते. एक जण तर स्वतःला विद्यार्थ्यांचा लाडका नेता असे म्हणवून घेत असतो. एक मुलगी ब्यारेटच्या सौंदर्यावर खुश होऊन तिच्यासारखे दिसण्यात लक्ष केंद्रित करू लागते. वर्गातील नेहमी गैरहजर राहणाऱ्या जो फेरोन याच्याशी संपर्क साधणेसुद्धा तिचे एक किचकट काम होऊन बसते.

एके दिवशी तिच्या वर्गातील एक विद्यार्थिनी ब्यारेटशी बोलण्यासाठी तिला थांबवते. परंतु नेमके त्याच वेळी तिला शिक्षकांच्या मीटींगला जायचे असते. त्यामुळे ती बोलू शकत नाही. काही कारणामुळे ती मुलगी आत्महत्या करते. ब्यारेटला फार वाईट वाटते. दुसरी मुलगी कुठली तरी प्रेमकहाणी वाचून पॉल बॅरिंजरवर एकतर्फी प्रेम करू लागते. पॉल ती लिहित असलेल्या प्रेमपत्रातील व्याकरण व स्पेलिंगमधल्या चुका दुरुस्त करून पत्रं परत पाठवत असतो. ती प्रेमात विफल होऊन शाळेतच आत्महत्येचा प्रयत्न करते. तिला हॉस्पिटलला पाठवावे लागते.

या शाळेतील असल्या विचित्र अनुभवांमुळे वैतागून ब्यारेट एका खासगी, श्रीमंतांच्या शाळेत नोकरी शोधू लागते. तेथे कामाचा ताण नाही. कामही कमी. पगारही जास्त. शिवाय पी एच डी करण्याची संधी. सगळे कसे पॉलिशड वातावरण. नंतरच्या काही विचित्र घटनेमुळे ती विद्यार्थ्यांच्या आणखी जवळ येते. आपुलकीची भूक असलेल्या या विद्यार्थ्यांना ब्यारेटचा लळा लागतो. व परत ती क्रिसमसच्या सुट्टीनंतर शाळेत परत येते.

बेल कॉफमन या लेखिकेचे हे पहिलेच पुस्तक. 1964 मध्ये प्रकाशित झाले होते व भरपूर गाजले होते. गरिबी, अशिक्षितपणा, मनोविकृती, इत्यादीमुळे समाज आहे तसाच आहे. त्यांची मुलंही त्याच अवस्थेतून जात आहेत. अशांच्यासाठी शिक्षण हे एकमेव आशास्थान आहे. मोठ्या आशेने हा भरडलेला समाज या शिक्षणमंदिराकडे बघत असतो. परंतु या शाळा त्यांना काय देतात? हे शिक्षण कशासाठी? कुणासाठी? फक्त मार्क्स मिळविण्यासाठी? इंग्रजी वा मातृभाषा शिकण्याची गरज काय? कौटुंबिक कुचंबणेमुळे व त्यांच्या पौगंडावस्थेमुळे उघड्यावर पडलेल्या या विद्यार्थ्यांसाठी शाळा काय करू शकतात? रात्री झोपायला जागा, दुपारच्या भुकेल्या वेळी दोन घास, फावल्या वेळी काम देऊ शकतात का? अभ्यास करण्यासाठी सोई उपलब्ध करून देतील का? मादक पदार्थांची चटक लागलेल्या विद्यार्थ्यांना फक्त शिस्तीचा बडगा दाखविणार आहात का? असे कित्येक प्रश्न यात उपस्थित केलेले आहेत. (प्रिय बाई या नावाच्या बार्बीयाना शाळेतील विद्यार्थ्याने लिहिलेल्या पुस्तकात अशाच प्रकारचे प्रश्न उपस्थित केले होते.) ही सगळी कथा एक होता राजा व एक होती राणी या ढोबळ पद्धतीने न सांगता पत्रं, सक्यूलर्स, नोटीस, फळ्यावरील न पुसलेले मजकूर, सजेशन बॉक्समधील सूचना, कविता, मुलांच्या निबंधातील उतारे इत्यादींचा सुरेख वापर करून सांगितली आहे.

या पुस्तकातील आशय थोड्या फार फरकाने आपल्या येथेही लागू होतो. आतासुद्धा परिस्थितीत फार बदल झालेला नाही. हे पुस्तक मुळातूनच वाचायला हवे !

प्रसिद्धी: 24 Sep 12

74. दि सिंकेट डायरी ऑफ एड्रियन मोल एजड 13 3/4

'वेळेवर बस मिळत नाही, बसेस अपुऱ्या आहेत. लोकल लेट धावतात. गाडीत तुफान गर्दी. कामाचा खाडा होतो. ऑफिसात लेट मार्क लागतो म्हणून मला राग येतो. मी संतापतो.

रेशनच्या दुकानात रांग. साखर मिळत नाही. (गॅस बुक करून महिना झाला. शेजारच्याला मिळतो. मला नाही.) काळाबाजार. म्हणून मला राग येतो. मी संतापतो.

नोकरी, लायसन्स, सवलती, शाळेत प्रवेश, चांगले कॉलेज यासाठी वशीला लागतो. प्रत्येक ठिकाणी प्रत्येक वेळी प्रत्येक कामासाठी पैसै खाल्ले जातात. (काम होईल की नाही याची खात्री नाही.) म्हणून मला राग येतो. मी संतापतो.

जुन्या चाळी कोसळतात. झोपड्या तोडल्या जातात. गटारं तुंबतात. पाणी मिळत नाही. कचरा साचतो. बावीस मजली इमारतीचे मजले चढतच राहतात म्हणून मला राग येतो. मी संतापतो.

बीजकपातीने कामगार बेकार होतात. लाठीमार, गोळीबार, अटक होते. श्रीमंतांची रोषणाई, एअर कंडीशनर्स चालू शकते. (परंतु बीजबचत गरीबांनी करावी.) म्हणून मला राग येतो. मी संतापतो.

पुन्हा पुन्हा तक्रारी करूनही गुन्हेगार मोकाट सुटतात. दहशत घालतात. तेव्हा राग येतो. मी संतापतो.

गरीबांच्या नावाने टाहो फोडणारे बंगल्यात राहून चाळकऱ्यांचे, झोपडीवाल्यांचे नेते होतात... ताज, ओबेरायमध्ये आलिशान परिषदा घेऊन आमच्या भुकेबद्दल चर्चा करतात. कडक इस्त्रीमध्ये आमच्या अपुऱ्या कपड्याबद्दल बोलताना अश्रू ढाळणाऱ्या नेत्यांचा मला राग येतो. मी संतापतो.'

काही वर्षांपूर्वीच्या सत्यकथा या मासिकाच्या मुखपृष्ठावर छापलेल्या लेख - कम - कवितेतील हे काही उतारे आहेत. अशाच प्रकारचे अजून किती तरी परिच्छेद आपण लिहू शकतो. ह्या नागरी सामाजिक समस्याबरोबर ग्रामीण, वैयक्तिक वा कौटुंबिक समस्यांची जंत्री केल्यास ही सूची भरपूर लांब होईल. कौटुंबिक - वैयक्तिक समस्यांचे उदाहरण घेतल्यास बायको - मुलं, सासू - सासरे, मेव्हणा - मेव्हणी, भाऊ - बहिण, आई - वडील, इत्यादींचा राग येतो. नको त्या वेळी पाहुणे उपटतात. टीव्हीवरील झाडून सर्व चॅनेल्स रविवारी संध्याकाळीच आर्ट फिल्म दाखवतात. (वा जाहिरातींचे रतीब घालत असतात.) घाई लागलेली असताना संडास - मुतारीसमोर मोठी रांग असते. पोटची मुलं मनासारखे वागत नाहीत. उलट उत्तर देतात. मित्रमंडळी उसने दिलेले पैसे परत मागतात. मोबाइलवर सारखे रॉग नंबर. विना तिकीट लोकलमधून प्रवास करताना तिकीट चेकर समोर

उभा. वेळेवर पाऊस पडत नाही. अणुयुद्ध होण्याचा धोका टळलेला नाही. वर्ल्ड कप पाकिस्तान जिंकतो. शेती मालांना (योग्य) भाव मिळत नाही. नारळ नासका निघतो. ऐन दिवाळी - पाडव्याच्या दिवशी कुठला तरी राष्ट्रीय नेता दचकतो. त्यामुळे क्रिकेट मॅच रद्द होते. रेडिओ - दूरदर्शनवर शोक साजरा केला जातो. या साऱ्या गोष्टीमुळे आपल्याला राग येतो. ब्लड प्रेशर वाढते. डॉक्टराचे बिल वाढते. साध्या सर्दी पडश्यालासुद्धा शंभर - दोनशे.. अन्यायाची चीड येते. दुसऱ्याने केलेल्या भ्रष्टाचाराचा राग येतो. लाचखोरी कशी करावी हेसुद्धा माहित नाही. इतरांच्या ढोंगीपणाचा तिटकारा वाटतो. परंतु हे काही बदलता येत नाही. कसेतरी प्रौढ माणसं मनाची समजूत घालू शकतील परंतु कोवळ्या मुलांच काय? ती तर निष्पाप. अज्ञानातील आनंद भोगणारी. परंतु शैशवास्थेच्या उंबरठ्यावरील मुला - मुलींची काय अवस्था होत असेल? बाहेरच्या जगाची जाणीव होत आहे. 'वया'त येत असल्यामुळे शरीरातील परिवर्तन जाचक वाटत आहे. नको ते विचार मनात येतात. अशाच एका वयात येणाऱ्या मुलाच्या वैयक्तिक, मानसिक, राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक समस्यांचे चित्रण, विडंबनात्मक पद्धतीने, दि सिक्रेट डायरी ऑफ एड्रियन मोल एजड 13 3/4 या विनोदी कादंबरीत लेखिका स्यू टाउनसँडने केले आहे.

हे पुस्तक म्हणजे लंडनजवळील मिडलँड्स येथील एका गरीब वस्तीत रहात असलेल्या एड्रियन मोल या पावणेचौदा (13 3/4) वर्षांच्या मुलाची रोजनिशी. नव्या वर्षाच्या प्रतिज्ञांच्या यादीने सुरु होते. 'आंधळ्यांना रस्ता ओलांडण्यासाठी मदत करीन', 'कपडे नीट खुंटीवर अडकवून ठेवीन', 'सिगारेट ओढणार नाही', 'पुटकुळ्या फोडणार नाही', इ.इ. ह्याचे आई - वडील खूप दारू पिवून व कुत्र्याला दारू पाजून नवीन वर्षाची सुरुवात करतात. याच्या चेहऱ्यावर पुटकुळ्या उठल्या आहेत. काय करावे कळत नाही. आई 'क' जीवनसत्वयुक्त आहार देत नाही. याचे म्हणणे ती हसण्यावारी नेते. बाप दारूच्या नशेत आरडा ओरडा करत भर वस्तीत धिंगाणा घालतो. एड्रियनला असल्या आई- बापाची लाज वाटते. दारू प्यालेला कुत्रा पळून जातो. आई पोलीसाकडे तक्रार नोंदवते. सुटी संपत आली. शाळा सुरु होणार. तोंडावर पुटकुळे. शाळेत तोंड कसे दाखविणार? हा त्याच्या समोरचा प्रश्न.

एड्रियन हा एक नवकवी आहे. बुंदीसारखे कविता पाडत असतो. बीबीसीकडे पाठवत असतो. कविता साभार परत येत असतात. दिसायला एकदम लुकडा. स्वतःला 'इंटेलेक्च्युअल' समजतो. पँडोरा ब्रेथवेट नावाच्या त्याच्याच वर्गातील मुलीच्या 'प्रेमा'त पडला आहे. एड्रियनचे वडील, जॉर्ज मोल इलेक्ट्रिक हीटर्सचे सेल्समन आहेत. माल खपत नसल्यामुळे कुठल्याही क्षणी त्यांची नोकरी जाण्याची भीती. आई पॉलिन स्त्रीमुक्ती चळवळीत सामील झालेली. त्या विषयावरील चित्र विचित्र पुस्तकं वाचत असल्यामुळे नवरा व मुलाचे आबाळ. अलिकडे ती फारच विचित्रपणे वागत आहे. यांच्या शेजारी लुकास दंपती राहते. रोज नवरा बायको भांडत असतात. एके दिवशी लुकासची बायको घर सोडून जाते. दोघे घटस्फोट घेतात. आई पॉलिनला इतक्या वर्षांनंतर नवऱ्याचा संताप येतो. (स्त्रीमुक्तीवरील पुस्तकं वाचल्याचा परिणाम!)

एड्रियनला समाजसेवा कराविशी वाटते. त्यासाठी वृद्धाश्रमातील बर्ट ब्राक्स्टर ह्या 90 वर्षांच्या वृद्धाची सेवा करत आहे. त्याच्या इतका घाण माणूस जगातच असू शकत नाही, हे एड्रियनचे मत. बर्टचाही एक कुत्रा आहे. बर्टची शुश्रूषा करण्यात पँडोरा मदत करते. निगेल हा एड्रियनचा मित्र. त्याचा बाप भरपूर श्रीमंत. निगेल एड्रियनच्या लैंगिक समस्या सोडविण्यात मदत करत असतो. रिक लेमन हा युथ क्लबचा सेक्रेटरी. एड्रियनला वेळ प्रसंगी उपयोगी पडणारा. बीबीसीचा टॅडमन हा कविता साभार परत करत असताना मोलला उपदेशाचे डोस पाजत असतो. शाळेचे हेडमास्टर, पोपाई स्कूटन हा त्याचा नंबर एकचा शत्रू. बॅरी केंट हा त्याच्या क्लासमधला उडाणटप्पू सहपाठी. त्रास न देण्याबद्दल एड्रियन व इतर शामळूंच्याकडून वारंवार खंडणी उकळणारा. एड्रियनचे 'इंटेलेक्च्युअल करीअर' भयाण करणाऱ्यात ब्रिटिश प्रधानमंत्री मार्गरेट थॅचरचाही हात असण्याचा त्याला संशय.

आई पॉलिनच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीतील उत्स्फूर्त सहभागामुळे घरी स्वैपाक शिजत नाही. डबाबंद जिनसावर रोजचे गुजराण. ह्याला असल्या प्रकाराच्या खाण्याचा तिटकारा. पण कुणाला सांगायचे आणि कोण ऐकणार? आई - बाप कायम भांडणात गुंतलेले. कंटाळवाणे आयुष्य. वेळ घालविण्यासाठी 'चावट' पुस्तक वाचतो. चड्डी ओली झालेली. परत काळजी. आईचे सिक्रेट्स शोधण्याचे प्रयत्न करतो. एके दिवशी आई लुकासबरोबर पळून जाते. बापाची नोकरी जाते. बाप डोरीन स्लीटर नावाच्या आधीच्या नवऱ्यापासून झालेल्या मुलगा असलेल्या बाईच्या प्रेमात पडतो. बापाचे तसले चाळे एड्रियनला पसंत नाहीत. बापाचा राग डोरीनच्या मुलावर काढतो. एका सुट्टीत हा आपल्या आईच्या घरी रहायला जातो. तिचे लुकासबरोबरची सलग्नी त्याला आवडत नाही. अपचन झाल्यासारखे ह्याला सगळ्या जगाचाच तिटकारा. शेजारचे लुकासचे घर रिकामे असल्यामुळे तेथे आता सिंग कुटुंबाचे वास्तव्य. जॉर्ज मोल किचन रॅक बनविण्याचा धंदा करतो. एड्रियनला इंटेलेक्च्युअलचा कंटाळा येतो. आपण श्रमजीवी व्हावे असे त्याला वाटू लागते. मूक प्राण्यांचे हाल बघवत नाही. व्हेर्नरी डॉक्टर होऊन प्राण्यांची सेवा करावी असेही त्याला वाटते. कित्येक वेळा कवी व्हावेसेही त्याला वाटते.

याच काळात प्रिन्स फिलिप्स व लेडी डायना यांचा विवाह सोहळा गाजत होता. मूळ ब्रिटिश नागरिकांपेक्षा ह्या सिंग कुटुंबाची राजभक्ती व राष्ट्रभक्ती प्रखर. त्यामुळे या विवाहाचीच सगळीकडे चर्चा. एड्रियनला असले समारंभ आवडत नाहीत. या देशाचे काय होणार? पँडोरा सुट्टी घालविण्यासाठी ट्युनिशियाला जाते. एड्रियन विरह दूखाने तडफडतो. रोज फोन करतो. आंतरराष्ट्रीय कॉलसमुळे फोनचे बिल वाढते. बापाला कळू नये म्हणून बिल फाडून टाकतो. फोन तोडण्याची नोटीस येते. बाप चिडतो. पळून गेलेल्या आईला प्रियकर लुकासच्या लैंगिक चाळ्यांचा कंटाळा येतो. ती परत येते. आई - वडील एड्रियनशी काही दिवस बोलत नाहीत. सगळीकडे क्रिसमसचा सण साजरा होत असतो. भेटवस्तूंची खरेदी करण्यासाठी याच्याजवळ पैसे नाहीत. नवीन वर्षाची

सुरुवात. पुन्हा एकदा नवीन प्रतिज्ञांची यादी. पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. 90 वर्षांचा बर्ट बाक्स्टर एका 80 वर्षांच्या क्वीनीच्या प्रेमात पडतो. वृद्धाश्रमात ती त्याला भेटते. दोघेही लग्न करण्याचे ठरवितात. एड्रियन, पॅडोरा व सिंग कुटुंबीय या विवाहात सहभागी होतात. एड्रियन पंधरा वर्षांचा होत आहे. परंतु एड्रियनला जग अजून कुक्कुल बाळ समजून वागणूक देत आहे, याची त्याला खंत वाटते. जग त्याला प्रौढ मानायला तयार नाही. सर्व ब्रिटिश पेपर्समध्ये फॉकलँड बरोबरच्या युद्धाची बातमी. एड्रियन मात्र अस्वस्थ.

अडीचशे पानांच्या ह्या कादंबरीमध्ये जवळ जवळ सव्वा वर्षांच्या नोंदी आहेत. या नोंदीतूनच कादंबरीची कथा उलगडत जाते. व वयात येत असलेल्या मुलाच्या विचारविश्वात आपण डोकावतो. स्यू टाऊनसँड या लेखिकेने एड्रियनच्या भग्नवस्थेतील कल्पनाविश्व उभे करण्यात पूर्णपणे यशस्वी झाली आहे.

विनोदी, विडंबनात्मक लेखनाचा साहित्यिक कलाकृतीमध्ये कितवा क्रमांक आहे हे समीक्षक मंडळी ठरवतील. परंतु वाचक मात्र अशा प्रकारच्या लेखनावर निःसीम प्रेम करतात हे नाकारण्यात अर्थ नाही. विनोद वाचकांना अतर्मुख करते. दैनंदिन जीवनातील दुखाचे ओझे थोडे फार तरी हलके करणाऱ्या अशा प्रकारच्या विनोदी पुस्तकांची गरज आपल्या येथे तरी फार आहे.

प्रसिद्धी: 8 Oct 12

75. सीज ऑफ कृष्णापूर

स्वतंत्र कादंबऱ्यामध्ये वर्णन केलेल्या कॅरेक्टर्सना भूतकाळ वा भविष्यकाळ नसतो. लेखकाने बहाल केलेल्या काळातच त्या कॅरेक्टर्सचा वावर असतो. कादंबरीबाहेरील जगाशी त्यांचे कुठलेही नाते नसते. लेखकाला कुठलेही जाचक बंधन नसतात. लेखकानी उभे केलेल्या कॅरेक्टर्सचे अस्तित्व, त्यांचे विचार, त्यांच्या संकल्पना इत्यादींशी हवे असल्यास वाचक संबंध जोडू शकतात वा आपली प्रतिमा शोधू शकतात. नको असल्यास हात झटकून मोकळे होण्याचे स्वातंत्र्य वाचकांना आहे. परंतु ऐतिहासिक कादंबरी लिहिताना लेखकाच्या ह्या अनिर्बंध स्वातंत्र्यावर बंधन येतात. वाचकांना प्रसंग, घटना, घटनाक्रम, प्रसंगाशी संबंधित व्यक्ती इत्यादींची थोडी फार माहिती असल्यामुळे कादंबरीतल्या जगाशी मेळ घालत असताना लेखकाला बरीचशी कसरत करावी लागते. इतिहास माहित असलेल्या वाचकांच्या काकदृष्टीमुळे एखादी लहानशी चूकसुद्धा पर्वताएवढी होत कादंबरीचे अवमूल्यन होण्याची शक्यता वाढते. कित्येक वेळा व्यक्तीनिष्ठ ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्ये घडलेल्या घटनांचा एकतर्फी अर्थ लावला जातो. व्यक्तीमत्वाचे उदात्तीकरण करण्याच्या हट्टामुळे इतिहासाची तोडफोड केली जाते. नको ते प्रसंग घुसडल्या जातात. लोकानुनयाच्या दबावामुळे वस्तुनिष्ठ चित्रण शक्य होत नाही. कुणीतरी दुसरी बाजू मांडल्यावर लेखकाची फसवणूक लक्षात येते. लेखक तोंडघशी पडतो. मग लेखकाचे लेखन धड ना इतिहास, धड ना रंजनात्मक कादंबरी अशा त्रिशंकु अवस्थेत पोचते. परंतु काही ऐतिहासिक कादंबरी लिहिणारे सर्जनशील

लेखक सुवर्णमध्य साधत घटना, प्रसंग व व्यक्ती यांना अजिबात धक्का न लावता त्यावेळची सामाजिक स्थिती गती व काही निवडक गटना यांच्या चौकटीतच काही नवीन पात्रांची कल्पना करून एक वेगळे जग निर्माण करू शकतात. अशामुळे इतिहासाशी इमानही राखले जाते व कुठल्याही गोष्टीचे उदात्तीकरण केल्याचा ठपकाही लेखकावर पडत नाही. अशा काही मोजक्या लेखकांच्या यादीत जे. जी. फॅरेल या लेखकाचे नाव लक्षात राहण्यासारखे आहे.

जे. जी. फॅरेल ह्या लेखकाने 1857च्या भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाच्या पार्श्वभूमीचा उपयोग करून सीज ऑफ कृष्णापूर ही कादंबरी लिहिली आहे. कृष्णापूर हे लखनौ व कानपूरजवळील एक कल्पनेतील शहर. प्रत्येक शहराप्रमाणे येथेसुद्धा मूठभर इंग्रजांसाठी एक स्वतंत्र कॅंटोन्मेंट. कलेक्टर, डॉक्टर, मॅजिस्ट्रेट, सैन्याधिकारी, या सर्वांचे कुटुंब, व इतर काही कॅंटोन्मेंटमध्ये रहात असतात. व्यक्ती तितक्या प्रकृती ह्या म्हणीप्रमाणे येथेही प्रत्येकाचे तत्वज्ञान वेगळे, जीवन जगण्याच्या कल्पना वेगवेगळ्या. हॉपकिन्स हा तेथील कलेक्टर. आधुनिक विचारसरणीच्या ह्या व्यक्तीला इंग्रजांच्या कर्तृमकर्तृत्वावर भलताच विश्वास. त्यांचा जगातील अत्युन्नत स्थानाबद्दल अतीव अभिमान. औद्योगिक क्रांती, भांडवलशाही व्यवस्था आणि इंग्रजांतील उपजतच असलेली कर्तृत्वशक्ती यांच्या जोरावर मानव वंशाच्या कुठल्याही समस्यावर उत्तर सापडण्याची शंभर टक्के खात्री. त्याच्या मनातील हा दृढसमज कुणीही दूर करू शकत नव्हता. ह्याच काळात फ्ल्यूअरी हासुद्धा भारत भेटीला आलेला असतो व काही काळासाठी कृष्णापूर येथे त्याचा मुक्काम असतो. हॉपकिन्सप्रमाणे इंग्रजांच्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल त्याला काही प्रेम वाटत नसते. लंडनमध्ये भरलेले औद्योगिक प्रदर्शनाला हॉपकिन्सने भेट दिलेली असल्यामुळे तो भारावलेला असतो. परंतु फ्ल्यूअरीच्या मते हे प्रदर्शन म्हणजे टाकाऊ वस्तूंची सुबकपणे मांडलेली कचरापेटी असते. डॉक्टर मॅकनॅब डन्स्टेपल, डॉनेल्ली, फादर ओ हारा इत्यादी मंडळींचा त्याला परिचय होतो. लूसी व मिरियम या तरुणी नुकतेच इंग्लंडहून आलेले असतात त्यांचाही परिचय होतो. मात्र इंग्रजांना, त्यांच्या बायकांना व मुलामुलींना भारतीय हवामान मानत नसे. कित्येक वेळा बघता बघता महिला, मुलं-मुली आजारामुळे मृत्युमुखी पडत होत्या. दैनंदिन जीवन सुरळित चाललेल्याचा आभास होत असला तरी मनात कुठेतरी भीती दडलेली होती. खाणे, पिणे, पाठ्या, मौजमजा हाच त्याचा उद्योग झाला होता. भरल्या पोटी तत्वज्ञानाच्या गप्पा हाही एक पूरक उद्योग झाला होता.

गेले कित्येक दिवस भारतीय सैन्यातील अस्वस्थतेच्या बातम्या अफवाच्या स्वरूपात या रेसिडेन्सीपर्यंत पोचत होत्या. कुजबुज चालली होती. परंतु ह्या बातम्यांना तेवढे महत्त्वही दिले जात नव्हते. इंग्रजांच्यावर कुणीही हात उगारू शकणार नाही, त्यांच्या केसांना धक्का लागणार नाही, यावर बहुतेक इंग्रजांचा दृढविश्वास होता. परंतु एके दिवशी इंग्रजांवर सत्य परिस्थितीला सामोरे जाण्याची वेळ आली. भारतीय सैनिकांनी त्यांचा इतर जगाशी असलेला संपर्क तोडून टाकला. इंग्रजांना अन्न व पाणी मिळणार नाही याची व्यवस्था केली. चारी बाजूने या रेसिडेन्सीभोवती सैनिकांचा वेढा बसला. प्रत्येक मार्गावर भारतीय सैनिक गोळ्यांचा वर्षाव करू लागले.

बायका-मुले हवालदिल झाले. आजारी पडले दूषित पाण्यामुळे कालऱ्याची साथ पसरली. अशाही अवस्थेत त्यातील काही एकमेकावर दोषारोप करत होते.

फादर ओ हारा इंग्रजांच्या बायकांमधील स्वैराचारामुळे हा दैवी प्रकोप झालेला आहे असे बरळू लागला. कलेक्टर हॉपकिन्सला इंग्रजावर कुणी तरी हात उगारत आहे, हा एक मोठाचा मानसिक धक्काच होता. त्याचे सर्व मनोरे कोसळू लागले. सर्व सिद्धांत व तत्वज्ञान फोल ठरले. संकट कोसळण्यापूर्वीच्या व संकटकाळात सापडलेल्या माणसांमध्ये फार मोठा फरक पडतो याची जाणीव होऊ लागली. माणूस किती हिंस्र होऊ शकतो याची कल्पनासुद्धा करणे अशक्य झाले. जग उलटसुलट झाले. माणसांच्या निष्ठा बदलल्या. मनशक्तीवरील ताबा सुटू लागला. मनोधैर्य खचू लागले. सैनिकांच्या वेढ्यात सापडलेला हॉपकिन्स हा एक वेगळाच माणूस वाटत होता. हा पूर्वाश्रमीचा हॉपकिन्स नव्हता. या सर्व कठिण प्रसंगातून गेल्यानंतर दिल्लीहून इंग्रज सैनिकांची कुमक कृष्णापूरला पोचती व वेढा उठतो. आणि येथे कादंबरी संपते.

1851 साली लंडन येथे भरलेल्या जागतिक औद्योगिक प्रदर्शनावद्दल जगभर औत्सुक्य होते. प्रगत देशाने भरविलेले हे प्रदर्शन देशविदेशचे लोक येऊन बघत होते. महाराणी व्हिक्टोरियाच्या राजघराण्यातील मंडळींनी ह्या प्रदर्शनासाठी जातीने लक्ष घातलेले होते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असलेल्या ब्रिटिश साम्राज्याचा तो सुवर्णकाळ होता. हा समाज औद्योगिक क्रांतीची फळे चाखत होता. बहुसंख्य सुशिक्षितांची जगाला सुखात ठेवणारा हाच एकमेव मार्ग आहे अशी खात्री झाली होती. इतर दुर्बल देशांच्या पिळवणुकीवर आधारलेली ही व्यवस्था आतून पूर्णपणे पोखरलेली होती याची कल्पना त्याकाळी आली नाही. आपला देशसुद्धा इंग्रजांच्या शोषणाचा बळी ठरलेला होता. आपली पिळवणूक होत आहे याची, अंधुकशी का होईना, कल्पना काही मूठभर सुजाण लोकांना त्याकाळीसुद्धा होती.

जे.जी. फॅरेल याने या सर्व पार्श्वभूमीचा अत्यंत खुबीने वापर करून ही कादंबरी लिहिली आहे. मध्यम वर्गातील इंग्रजी माणसांच्या मनस्थितीचे वर्णन त्यांनी छानपैकी केली आहे. आपल्या देशावर राज्य करणारे बहुसंख्य याच वर्गातून आलेले असल्यामुळे या वर्गाच्या विचारसरणीचे प्रतिबिंब आपल्या राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेमध्ये आजही उठून दिसतात. व शेवटी हीच मूल्ये ब्रिटिश साम्राज्याच्या अस्ताला कारणीभूत ठरले, हे आपण विसरू शकत नाही.

भारतीय इतिहासाशी निगडित असे इंग्रजीतील लेखन ई. एम. फॉर्स्टर, पॉल स्कॉट, एम एम काये, रूथ प्रॉवर झाबवाला व इतर अनेकानी केले आहे. परंतु जे.जी. फॅरेलचे लेखन मात्र अत्यंत वेगळ्या प्रकारचे आहे. इतर लेखकांप्रमाणे त्यांनी भारतीय व्यक्तींचे चित्रण न करता भारतातील इंग्रजांचे चित्रण केल्यामुळे कादंबरीला वेगळे परिमाण लाभले आहे. व आशय वाढत गेला आहे. त्यामुळे तक्रारीला जागाच उरली नाही. कुठेही विसंगती नाही.

शेरेबाजी नाही.

'ब्रिटिश साम्राज्याचा अस्त' या मध्यवर्ती कल्पनेभोवती जे.जी. फॅरेल यांनी 'ट्रबल्स', 'सीज ऑफ कृष्णापूर' आणि 'सिंगापूर ग्रिप' अशा तीन कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'ट्रबल्स'मध्ये आयर्लंड येथील उठावाबद्दलचे व कॅथोलिक - प्रोटेस्टंट संघर्षाबद्दलचे विश्लेषण आहे. सिंगापूर ग्रिप मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळच्या सिंगापूर येथील परिस्थितीचे वर्णन आहे.

जे.जी. फॅरेलचे बालपण आयर्लंडमध्ये गेलेले असल्यामुळे आयरिश संस्कृतीची छाप त्याच्या प्रत्येक लेखनामध्ये जाणवते. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी या लेखकाचा हात पोलिओच्या झटकेमुळे निकामा झाला. प्रकृती ढासळत गेली. वयाच्या 44 व्या वर्षी आयर्लंड येथील एका खेड्यातील समुद्रकाठी विश्रांती घेत असताना, अपघातात समुद्रात वाहून गेला. पुढे 15 दिवसांनी त्याचा मृतदेह सापडला!

प्रसिद्धी: 22 Oct 12

76. वैज्ञानिक व पुस्तकांचे जग

टीव्ही, केबल टीव्ही, वेब टीव्ही, व्हिडीओ, संगणक, इंटरनेट, सीडी-रॉम, मोबाइल फोन, या माहिती तंत्रज्ञानाच्या अद्यावत साधनांच्या वापरांचा परमोच्च बिंदू गाठणार्या या माहितीयुगात कुणीतरी 'अमुक अमुक पुस्तक वाचलात का?' असा (बावळट!) प्रश्न विचारल्यास प्रश्न विचारणार्याला पहिल्यांदा मूर्खात काढतील. 'तुमच्या करीअरवर प्रभाव पाडलेल्या पुस्तकाचे नाव...' असे विचारण्याचा प्रयत्न केल्यास प्रश्नकर्त्याला ताबडतोब कुठल्यातरी मेंटल हॉस्पिटलला पोचवण्याची तयारी करतील. पुस्तकं आपल्या सर्जनशीलतेवर, कार्यक्षमतेवर, वा जीवनपद्धतीवर परिणाम करू शकतात यावर विश्वास ठेवणे जवळ जवळ अशक्य आहे, असे आता बहुसंख्य शिक्षितांना वाटत आहे. कदाचित सामान्य लोकांचा पाठ्यपुस्तकाव्यतिरिक्त पुस्तकांचा संबंध येतही नसेल. परंतु विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आघाडीवरील संशोधकांना व प्रस्थापित वैज्ञानिकांना असे प्रश्न विचारल्यानंतर मिळालेले उत्तर ऐकल्यास आपल्याला नक्कीच आश्चर्याचा धक्का बसेल. असा एक प्रयत्न न्यू सायंटिस्ट या इंग्रजीतील विज्ञानविषयक साप्ताहिकाच्या डबोरा मॅकेंझी या स्तंभलेखिकेने केला असून तिने संग्रहित केलेली माहिती नक्कीच मनोरंजक ठरेल.

प्रकाशित होणाऱ्या पुस्तकांची संख्या कमी होती म्हणून पूर्वीच्या काळच्या अनेक वैज्ञानिकांवर पुस्तकांचा प्रभाव होता हे मात्र नाकारता येणार नाही. रूढ कल्पनांना धक्का देणारे नवीन विचार, कल्पना, माहिती वा पूर्वानुभव यांचे दाखले मिळण्याचा मुख्य स्रोत ग्रंथालयातच असे. म्हणूनच अनेक वैज्ञानिक आपल्या शोधनिबंधपर ग्रंथात

पुस्तकं उपलब्ध करून देणार्या ग्रंथपालाबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करत होते. आवर्जून उल्लेख करत होते. आजकाल मात्र नेमके जे हवे ते, तत्परतेने, आवर्जून, कुठल्याही प्रकारच्या नियमावर बोट न ठेवता, त्रासिक चेहरा न करता (व झाकता!) आढेवेढे न घेता, संशोधकांना मदत करणार्या ग्रंथपालांचा वा त्यांच्या सहकार्यांचा शोध हाही प्रगत संशोधनाचा विषय होऊ शकेल. माहिती विस्फोटापूर्वीच्या काळी समृद्ध वाचनालय व व्यक्तिगत ग्रंथसंग्रहालयातील पुस्तकं, विशिष्ट विषयाला वाहून घेतलेली नियतकालिकं, विशेषज्ञाबरोबर केलेले पत्रव्यवहार, वैज्ञानिकांचे वार्षिक - द्वैवार्षिक मेळावे, एकमेकांच्या भेटी गाठी, यातूनच नवीन माहिती, स्पष्टीकरण, संशोधनाची नवी दिशा, मिळत होत्या. आतामात्र परिस्थिती झपाट्याने बदलत आहे. ढिगाने पुस्तकं प्रसिद्ध होतात. नव्या-जुन्या पुस्तकांची माहिती घरबसल्या काही तासात (मिनिटात!) वाचकापर्यंत पोचते. माहिती विस्फोट नव्हे तर माहितीच्या प्रचंड ओझ्याखाली दबून जाण्याचा हा काळ आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. या प्रचंड ढिगार्यामधून आपल्याला नेमकी हवी ती माहिती मिळवणे, त्याची सुसंगती लावणे, त्याचे विश्लेषण करणे, व त्यातून निघालेले निष्कर्ष सादर करणे दिवसे न दिवस कठिण होत आहे. उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वेळेची कमतरता, जीव घेणारी स्पर्धा, व सर्व मानवी संबंधांना व व्यवहारांना आर्थिक नफा-नुकसानीतच मोजण्याची मानसिकता इत्यादीमुळे पुस्तकांचे वाचन, मनन कालबाह्य ठरत आहे की काय असे वाटू लागले आहे.

प्रसिद्ध जीवशास्त्रज्ञ व डार्विनच्या उत्क्रांतीवादाचा खंदा पुरस्कर्ता रिचर्ड डॉकिन्स यांनी डार्विनचे ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज हे मूळ पुस्तक आयुष्याच्या बर्याच कालावधीनंतर वाचले अशी कबूली दिली. टिम बर्नार्ड ली हा इंटरनेटवरील वर्ल्ड वाइड वेब (www) या संकल्पनेचा जनक. मुद्रणयंत्राचा शोध लावलेल्या गुटेनबर्गनंतर माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात याचा क्रमांक लागतो. त्याच्या मते आपल्यातील सर्जनशीलतेला कारणीभूत ठरणारे घटक पुस्तकासारख्या एकाच स्रोतातून मिळत नसून त्या चहूबाजूने वेगवेगळ्या पद्धतीने आपल्याकडे येत राहतात.

"मी विज्ञानाकडे माझ्या अनुभवातून वळलो. कुठलेही पुस्तक वाचून नाही." हे 1975 चा इंद्रियविज्ञानशास्त्रात नोबेल पारितोषक मिळवणार्या डेव्हिड बाल्टिमोरचे विधान आहे. माँट्रॅल न्युरॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूटची ब्रेंडा मिलनर बाल्टिमोरच्या मताशी सहमत आहे. "मी एक बर्यापैकी वाचन करणारी आहे. परंतु पुस्तकाचा प्रभाव आपल्या जीवनावर पडू शकतो, यावर माझा विश्वास नाही. परंतु आपल्या संबंधात आलेली माणसं व अनुभव भरपूर काही शिकवू शकतात" असे तिचे प्रांजळ अभिप्राय आहे. मार्टिन रीस या ब्रिटनमधील रॉयल सोसायटी ऑफ अस्ट्रानॉमीच्या वैज्ञानिकाला पुस्तकांची गरज कधीच भासली नाही.

या उलट त्यांच्या जीवनात पुस्तकांचे योगदान बहुमोलाचे आहे असे काही वैज्ञानिकांचे स्पष्ट मत आहे. त्यांच्या क्षेत्रातील महत्वाच्या ग्रंथाव्यतिरिक्त इतर पुस्तकांनासुद्धा त्यांच्या जीवनात महत्वाचे स्थान आहे, असे ते आवर्जून

उल्लेख करतात. स्टीव्ह जोन्स हा डार्विनच्या ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज या पुस्तकाचे पुनर्लेखन केलेल्या आल्मोस्ट लाइव् ए व्हेल या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचा लेखक. त्याच्या मते सामान्य वाटणारे पुस्तकसुद्धा जीवनाला कलाटणी देवू शकते. ग्रेट नॉर्दर्न? या लहानमुलासाठी लिहिलेल्या ऑर्थर रॅन्सम या पक्षी-निरीक्षकाच्या पुस्तकाचा त्याच्यावर फार मोठा प्रभाव आहे. वर्ल्ड वॉच इन्स्टिट्यूटचे लेस्टर ब्राउन वयाच्या आठव्या वर्षी स्विस फॅमिली रॉबिन्सन हे पुस्तक वाचून प्रभावित झाले होते. आज हे कृषी क्षेत्राच्या मर्यादा या विषयाचा अभ्यास करत आहेत. इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करण्याची तीव्र इच्छा असलेल्या ऍन मॅक्लरिन या ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील जीवविकासाशास्त्रज्ञाला इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाविषयीची माहितीपुस्तिका वाचल्यानंतर भाषाशास्त्र जमणार नाही असे वाटले. तुलनेने जीवशास्त्र हा अगदी सोपा विषय वाटला. ती पुस्तिकाच तिच्या संशोधन जीवनाला कलाटणी (!) देवू शकली.

अनेक जण लहानपणी फार चित्रविचित्र पुस्तकं वाचतात. गिया या पर्यावरणविषयक संकल्पनेचे जनक जेम्स लव्हलॉक हे वयाच्या आठव्या वर्षी सेंद्रीय रसायनशास्त्राची पाठ्यपुस्तकं वाचत असतं. त्यांना ती पुस्तकं कवितेच्या पुस्तकासारखे वाटत होते. जोसेफ रॉटब्लॉट या नोबेल पारितोषक विजेत्या भौतशास्त्रज्ञाला लहानपणी ज्यूल व्हर्नच्या वैज्ञानिक कादंबऱ्या आवडत होत्या. जिनिव्हा येथील CERN या आण्विक संशोधक विषयक संस्थेचे मुख्यस्थ लुसियानी मयानीना लहानपणापासून क्वांटम मेकॅनिक्स, ब्लॉक बॉडी रेडिएशन यासारख्या भौतिकीतील अत्यंत जटिल समजल्या जाणार्या संकल्पनेवरील पुस्तकं वाचण्याचा नाद होता. फ्रीमन डायसन या गणितज्ञाला त्याच्या तेराव्या वर्षी निबंधस्पर्धेतील पारितोषक म्हणून ई टी बेलचे मेन ऑफ मॅथेमॅटिक्स हे पुस्तक मिळाले होते. हे पुस्तक वाचल्यानंतर डायसन गणित विषयाच्या प्रेमात पडला. 60-65 वर्षांनंतर अजूनही हे पुस्तक फार मोलाचे आहे असे ते मानतात.

बालपण हा स्वप्नरंजनाचा काळ असतो म्हणून या प्रकारच्या अभिप्रायाकडे कदाचित दुर्लक्ष करावेसे वाटे. परंतु काही वैज्ञानिकांच्या बाबतीत त्यांनी आपल्या तारुण्यावस्थेत वाचलेली पुस्तकं त्यांच्या जीवनाला वेगळी दिशा दिली, अशी कबूली दिली आहे. आयुष्याचे रूळ बदलण्यास वयाचे बंधन नसते हेच यावरून जाणवते. इंपिरियल कॅन्सर रिसर्च फंड या संस्थेचे निवृत्त निर्देशक वाल्टर बॉडनर हे मुळात संख्याशास्त्राचे विद्यार्थी होते. परंतु आर ए फिशर यांचे जनरल थेअरी ऑफ नॅच्यूरल सेलेक्शन हे पुस्तक वाचल्यानंतर त्यांनी आपल्या संशोधनाचा विषयच बदलून टाकला. ब्रिटिश शासनाचे मुख्य वैज्ञानिक सल्लागार रॉबर्ट मे हे मुळात भौतशास्त्रज्ञ होते. 1970च्या सुमारास पर्यावरण विषयक अभ्यासास त्यांनी सुरुवात केली. पर्यावरण शास्त्रातील काही संकल्पनांचे गणिताच्या सूत्ररूपात त्यांनी मांडणी केली आहे म्हणून त्यांना आता पर्यावरणविषयक विशेषज्ञ म्हणून मान्यता मिळालेले आहे. नॉर्मन म्येर हे निसर्गविषयक छायाचित्रकार होते. आल्डो लिओपाल्ड या लेखकाचे सँड कौंटी अल्मनॅक हे पुस्तक वाचल्यानंतर वयाच्या 35 व्या वर्षी त्यांनी पर्यावरण या विषयात संशोधन केले व आज ते पर्यावरण विषयक आर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात.

काही वैज्ञानिकांचे आयुष्य पुस्तकं वाचून बदलले नसेलही. परंतु अवांतर वाचनाने काही वैज्ञानिक आपापल्या क्षेत्रात जास्त प्रगती साधू शकले हेही तितकेच खरे. रिचर्ड पेटो हे Epidermitologist आहेत. ज्युलिया वाल्श व केन वारेन यांनी लिहिलेले गुड हेल्थ ऍट लो कॉस्ट हे पुस्तक वाचून रोग नियंत्रणावरील संशोधनासाठीच त्यांनी आपले जीवन वाहून घेतले. जगभर प्रवास करत या विषयावर ठिकठिकाणी ते भाषणं देत असतात. एखाद्या बहुमूल्य आभरणाप्रमाणे या पुस्तकातील आकृत्यांचा व नकाशांचा ते जपणूक करतात. जरेड डायमंड हे पर्यावरणशास्त्रज्ञ, इंद्रियविज्ञानशास्त्रज्ञ व विज्ञानविषयक लेखक आहेत. हेन्री डेव्हिड थोरो या लेखकाचे वाल्डेन हे पुस्तक वाचून ते प्रभावित झाले. " माझे उद्दिष्ट समाजाला पटो वा न पटो, मी मात्र वाल्डेनच्या मार्गानेच जाणार आहे" हा त्यांचा दृढसंकल्प आहे. जॉन कास्टी हे भविष्यवेध घेणारे सॅटा फे इन्स्टिट्यूटमधील प्रख्यात वैज्ञानिक आहेत. डोग्लास होफस्टाड्टर या लेखकाचे गोडेल, आयशर, बाख हे पुस्तक वाचून प्रभावित झालेल्यापैकी ते आहेत. या पुस्तकाच्या अभ्यासानंतर कृत्रिम बुद्धिमत्ता व मेंदू यांच्या विश्लेषणावर संशोधन करू लागले. यासाठी त्यांनी हे पुस्तक शेकडो वेळा वाचून काढले आहे. वातावरणीय रसायनशास्त्राचा अभ्यास करणारी सुसान सोलोमनला पीटर मेडावार या जनुकशास्त्रज्ञाचे अडव्हाइस टु यंग सायंटिस्ट हे पुस्तक अतिशय आवडलेले दिसते. "संशोधन कसे व का करावे यासाठी हे पुस्तक वस्तुपाठ आहे" अशी या पुस्तकाबद्दलचे तिचे प्रांजळ मत आहे.

वरील विवेचनावरून वैज्ञानिकांच्या संशोधन कार्यात प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे पुस्तकं प्रभाव पाडू शकतात यात शंका नाही. अनेक वैज्ञानिकांनी पुस्तकाच्या संदर्भातील प्रश्नांचा गंभीरपणे विचार करून उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. क्रिक्, वॅट्सन, स्टीफन हॉकिंगसारख्या काही वैज्ञानिकांना असल्या प्रश्नांची दखल घ्यावीशी वाटली नसेल. किंवा ते सर्व आपापल्या संशोधन कार्यात मग्न असल्यामुळे कदाचित प्रतिक्रिया कळवली नसेल. संगणक क्षेत्रातील सर्वेसर्वा बिल गेट्स यांना हे प्रश्न विचारल्यानंतर त्यांच्या ऑफिसमधून सॅलिंगर या लेखकाचे दि कॅचर इन दि राय व अर्नेस्ट हेमिंग्वे यांचे गाजलेले पुस्तक ओल्ड मॅन ऍंड सी ही दोन नावं आली. हीच पुस्तकं का आवडली हे मात्र कार्यालयातील लोकांना सांगता आले नाही.

या पुढील पिढ्यातील संशोधकांना काय आवडेल किंवा काय आवडणार नाही याचा अंदाज घेणे शक्य नसेल. मात्र गरज पडल्यास पुस्तकांचा संग्रह आपल्याजवळ असणे अत्यंत आवश्यक आहे, हे मात्र नक्की. कदाचित बिल गेट्स, रिचर्ड डॉकिन्स, स्टीफन हॉकिंग यांच्यापेक्षा जास्त बुद्धीमान असलेले व या जगाचा चेहरा मोहरा बदलू शकणारे या पृथ्वीतलावर कुठे ना कुठे तरी वाढत असतील व त्यांच्यासाठी ही पुस्तकं लागतील!

प्रसिद्धी: 3 Nov 10

77. ' साभार परती 'चा शिक्का

काही वर्षांपूर्वी होतकरू (ललित!) लेखक वा कवी भरपूर कष्ट घेवून लिहिलेली एखादी कृती संपादक वा

प्रकाशकाकडे प्रसिद्ध करण्यासाठी पोस्टाने पाठवत होते. काही (साहित्यबाह्य!) कारणामुळे ती कृती पसंद न पडल्यास संपादक व प्रकाशक कृती पोचल्या पोचल्या उलट टपाली त्या प्रतीवर 'साभार परत' हा शिक्का उमटवून साहित्यिकाकडे मूळप्रत पाठवून देत असत. त्याकाळच्या कित्येक लेखकांना असा शिक्का पाहिल्यानंतर रडूही कोसळत असेल. परंतु ह्या अडचणीच्या ठिकाणच्या दुखण्याची जास्त वाच्यताही करता येत नव्हती. परत आलेल्या गठेच्या गठे पाहून मनातल्या मनात संपादकांना वा प्रकाशकांना शिव्याही या उपेक्षित साहित्यिकांनी दिल्या असतील. आजकाल मात्र या साभार परतीची 'भेट' विस्मरणात गेली असावी असे वाटते. कारण ही मंडळी साभार परत म्हणून लेख परत पाठविण्याचे सौजन्यही दाखवत नाहीत. (मुळात ते कुठल्याही अनाहुत कृतीकडे बघण्याच्या मनस्थितीत नसतात.) नवोदित लेखक हा त्यांच्या दृष्टीने कचरा समान असल्यामुळे त्यांच्यासाठी कुठलीही तसदी वा कष्ट घेण्यास ते तयार होत नाहीत. तुम्ही तुमची एक स्थळ प्रत जपून ठेवा. काही दिवस वाट पहा. न छापल्यास कृती स्वीकृत झाली नाही, (वा छापण्यायोग्य नाही!) असे समजा हा त्यांचा बाणा असतो. काही अभ्यासू संपादक - प्रकाशक लेखकाला त्याच्या उणीवा लक्षात आणून देवून साहित्यिकाला अक्षरशः घडवत असतात. परंतु ही जात नामशेष होत आहे. परंतु 'साभार परती'च्या गोष्टी फक्त तुमच्या आमच्यासारख्या सामान्यांच्या बाबतीतच घडतात असे नाही. हा प्रकार मोठमोठ्या, अत्यंत नावाजलेल्या साहित्यिकांच्या बाबतीतही घडलेले आहेत. मराठी साहित्यिक अशा गोष्टी चारचौघात सांगत नाहीत म्हणून कदाचित आपल्याला कळत नसावेत. परंतु इंग्रजी साहित्य वर्तुळात या गोष्टी राजरोसपणे चर्चितल्या जातात. व त्यावर लेखही छापून येत असतात. दुसऱ्या एखाद्या संपादक - प्रकाशकांने तीच कृती प्रसिद्ध करून पैसे कमवू लागल्यानंतर मात्र कृती अस्वीकृत करणाऱ्या अगोदरच्या संपादक - प्रकाशकांचे पितळ उघडे पडते.

1950च्या सुमारास पाठवलेल्या एका हस्तप्रतीवर स्वीकार न केलेल्या संपादकाने "कंटाळवाणे" असा शेरा मारला. दुसऱ्याने "कौटुंबिक रडकथा, पौगंडावस्थेतील भावनिक उद्वेग" असे खरडले. आणखी एकाने "दुसऱ्या युद्धाच्या धुमश्चक्रीच्या काळात छापले असते तरी पुस्तक खपण्याची शक्यता कमी" अशी शेरेबाजी केली. या पुस्तकाचे नाव डायरी ऑफ ए यंग गर्ल व पुस्तकाची लेखिका ऍनी फ्रँक. पुढे ते पुस्तक एका प्रकाशकाने छापल्यानंतर त्याच्या 3 कोटी प्रती खपल्या व अजूनही हे पुस्तक प्रचंड खपाच्या यादीत चमकत असते. जॉर्ज ऑर्वेल या लेखकाच्या ऍनिमल फार्म च्या हस्तप्रतीवर "प्राण्यांच्या विषयीची पुस्तक अमेरिकात खपत नाहीत" असे लिहून बोळवण केली होती. 1945मध्ये प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाचे पुढील 4 वर्षांत 6 लाख प्रती खपल्या. शिंगलर्स लिस्ट या गाजलेल्या पुस्तकाचे लेखक इसाक बाशेविस सिंगर याना एका संपादकाने सुरुवातीला "पुन्हा एकदा पोलंड व पुन्हा एकदा ज्यू समाज!" असे लिहून मूळ प्रत परत पाठवले होते. अमेरिकेतील मूळ रहिवासी असलेल्या रेड इंडियन्सच्या नावाजो संस्कृतीच्या आधारे दि ब्लेसिंग वे, डान्स हिल ऑफ दि डेड सारख्या हेरकथा लिहिणार्या टोनी हिलेमानच्या हस्तप्रतीवर "याच्या पुस्तकातील रेड इंडियन्सचे सर्व संदर्भ गाळायला हवेत" असे एका प्रकाशकाने लिहिले होते. अमेरिकेतील प्रसिद्ध कादंबरीकार टेड ह्युजेस याची ब्रिटिश पत्नी सिल्विया प्लाथ कवयित्री होती. तिचे एरियल, दि बेल जार कविता संग्रह गाजलेले होते. परंतु

एका संपादक महाशयाने मात्र "हिच्याकडे तिळभरसुद्धा शहाणपणा आहे असे अजिबात जाणवत नाही" असे प्रत वाचताना लिहिले होते. रुडयार्ड किप्लिंग या लेखकाला "सॉरी, परंतु तुम्हाला इंग्रजीचा वापर कसा करावा याचे अजिबात ज्ञान नाही" असे सुनविले होते.

काही पुस्तकांच्या बाबतीत एकदा-दोनदा नव्हे तर अनेक वेळा साभार परतीच्या प्रक्रियेला सामोरे जावे लागले. या साभार परतीच्या शिक्षेतून प्रसिद्ध कादंबरीकार जॉन ग्रिशम व हॅरी पॉटरमुळे झोतात असलेली लेखिका जे के रोलिंगचीसुद्धा सुटका झाली नाही. जॉन ग्रिशमची टाइम टु किल ही गाजलेली कादंबरी 26 वेळा परत आली होती. त्याचीच दि फर्म या कादंबरीच्या हस्तलिखिताची पायरेटेड प्रत हॉलिवुडमध्ये सक्क्युलेट होताना एका निर्मापकाने चित्रपटहक्क विकत घेतल्यानंतर प्रकाशकाच्या डोक्यात ट्यूब पेटली. ऍंड टु थिंक द्याट आय सॉ इट ऑन मल्बरी स्ट्रीट या बालसाहित्याचे लेखक, डॉ. स्युस्स यांना हे पुस्तक छापण्यापूर्वी 27 वेळा साभार परतीची चिठ्ठी वाचावी लागली. जे. के. रोलिंगला आपली कृती प्रकाशकाच्या गळी उतरवण्यास 9 प्रकाशकांच्या पायऱ्या झिजवाव्या लागल्या. जॉन ग्रिशम वा जे. के. रोलिंग आपल्याप्रमाणे पहिलीच अस्वीकृत चिठ्ठी वाचून नाउमेद होत लिहिण्याच्या फंदात पडले नसते तर आज आपण लाखो वाचकांना मंत्रमुग्ध करणाऱ्या साहित्य कृतीपासून वंचित झालो असतो. जॉन केनेडी टूल या लेखकाला जेव्हा पाचव्यांदा आपली कृती अस्वीकृत झाली हे कळल्यावर त्यांनी आत्महत्या केली. त्याच्या आईने त्याच्या मरणोत्तर ती स्थळप्रत दुसर्या एका प्रकाशकाकडे पाठवून दिले व कॉन्फिडरसी ऑफ ड्यून्सेस या कादंबरीला पुलिट्झर पारितोषक मिळाले व त्याच्या 20 लाख प्रती विकल्या. स्टिफन किंग या लेखकाची कॅरी ही कादंबरी प्रसिद्ध होण्यापूर्वी 30 वेळा परत आली होती. रिचर्ड बाख या लेखकाच्या जोनाथन लिव्हिंगस्टन सीगल हे गाजलेले पुस्तक 140 वेळा परत आले होते. प्रसिद्धीनंतर त्याचे 72 लाख प्रती विकल्या. गुप्तहेरकथेच्या 584 पुस्तकं प्रसिद्ध झालेल्या जॉन क्रीसी या लेखकाला 743 वेळा अस्वीकृतीच्या चिठ्ठ्या आल्या होत्या. मायकेलेंजेलोच्या जीवनावरील कादंबरी, लस्ट फॉर लाइफच्या हस्तप्रतीवर एका प्रकाशकाने "कलाकारावरील अत्यंत कंटाळवाणी कादंबरी" म्हणून परत पाठवले होते. ही कादंबरीसुद्धा 16 वेळा परत आली. परंतु प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्याच्या 2.8 कोटी प्रती विकल्या गेल्या.

आपण लिहिलेले प्रेम, युद्ध वा हवामान बदल या प्रकारच्या विषयावरील पुस्तकाला 4-5 प्रकाशकांकडून नकार आल्यास आपण तेवढे चांगले लिहू शकत नाही अशी समजूत करून घेवून गप्प बसतो. झाली तेवढी शोभा पुरे म्हणत नंतर लिहिण्याच्या फंदात पडत नाही. कारण आपल्या दृष्टीने हे प्रकाशक पुस्तकाच्या आशयाविषयी, पुस्तकाच्या खपाविषयी, वाचकांच्या आवडी-निवडीविषयी तज्ञ, जाणकार असतात अशी एक आपली समजूत असते. परंतु आपला हा कयास चुकीचा असतो का? खरोखरच आपण लिहिलेली कृती न खपणारी, टाकावू असते का? एखादं नाणं उडवून छाप काटा करताना सतत 5-6 वेळा काटाच पडला याचा अर्थ छाप कधीच पडणार नाही का? पुढच्या वेळी (वा पुढच्या अनेक वेळा) तो काटाच असेल असे आपण गृहित का धरतो? किंवा चित्रपटविश्वाप्रमाणे प्रकाशनविश्वसुद्धा खरोखरच अनिश्चिततेने ग्रस्त आहे का? कुठली कृती बेस्ट सेलर होईल व

कुठली होणार नाही याचे काही निकष ठरले आहेत का? एखादा सिनेमा एवढी गर्दी का खेचतो गल्लाभरू कसा होतो याची कल्पना चित्रपट प्रसिद्ध होण्यापूर्वी करू शकत नाही. गाणीं, दिग्दर्शन, संगीत, संभाषण, पटकथा, हीरो-हीरोइन, काही (उत्तान!) दृष्ये, जाहिरात, प्रेक्षकांची बदलती अभिरुची... असे कुठलेही कारण गल्ला भरण्यासाठी वा न भरण्यासाठी पुरेसे ठरू शकते. तसे काही प्रकाशनाविषयी म्हणता येईल का?

माहिती तंत्रज्ञानातील सोई-सुविधामुळे आता मात्र आपल्याला प्रकाशकांची उंबरे झिजवण्याचे कारण नाही. इंटरनेट व ब्लॉगसारख्या सुविधामुळे आपण आपली कृती ई-पुस्तकाच्या स्वरूपात प्रसिद्ध करून वाचकापर्यंत पोचू शकतो. आपल्या मित्रमंडळींना आनंद देवू शकतो. (फक्त तुमच्या कृतीविषयी ई-वाचकांनी केलेली टीका-टिप्पणी सहन करण्याएवढी सहनशीलता तुमच्यात हवी!) मुद्रित पुस्तकासारखे कदाचित यातून पैसा मिळतही नसेल. परंतु आपले लेखन हे आपल्या समाधानासाठी असते व सर्जनशीलतेचा आनंद पैशात मोजता येत नाही!

प्रसिद्धी: 3 Nov 11

78. डिजिटली इमॉर्टल होण्याची ओढ !

माधव मोहोळकरांनी आपल्या गीतयात्री या पुस्तकात हिंदी चित्रपटातील गाण्यांना एका वेगळ्या उंचीवर नेऊन ठेवणार्या गायक-गायिकांच्या, गीतकारांच्या शैलीविषयीच्या शीर्षकांसाठी त्यांच्या गाण्यातील ओळी निवडल्या आहेत. ती गाणी ऐकत ऐकत लेख वाचत गेल्यास आणखी मजा आली असती असे राहून राहून वाटू लागते. अशीच प्रतिक्रिया जी.एंची इस्किलार कथा वाचताना वा दुर्गा भगवत यांचे ऋतुचक्र वाचतानाही थोड्याफार प्रमाणात वाटते.

कलामाध्यमांचा रसास्वाद

जेव्हा आपण अशा प्रकारची वेगवेगळ्या कलामाध्यमाविषयी लिहिलेली पुस्तके वाचण्यास घेत असतो तेव्हा प्रत्यक्ष पुस्तक वाचताना त्यात नमूद केलेली गाणी, वास्तुशिल्प, प्रवासस्थळ, प्रसंगांचे दृश्य चित्रण, पेंटिंग्स इत्यादींचाही आस्वाद घेणे शक्य झाल्यास आपल्या रसिकतेत, रसग्रहणात नक्कीच आणखी भर पडली असती. परंतु त्या काळी तशी सोय नव्हती. सर्व काही वाचकांच्या कल्पनेच्या भरारीवर सोडून दिले होते. त्यामुळे आपण फक्त कल्पना करू शकतो.

आज जर अशा प्रकारचे आशय रसिकापर्यंत पोचवायचे असल्यास सर्जनशील कलावंत अंकीकरण (डिजिटाइज्ड) स्वरूपात त्यातील संदर्भांना इंटरलॅंक देत पेश केला असता. कृती वाचता वाचता संदर्भांचे तपशील ऐकवण्याची - बघण्याची सोय उपलब्ध करून दिली असती. लेखकाच्या अशा प्रयत्नांना वाचकांकडून भरभरून प्रतिसाद मिळाला असता.

अमरत्वाची आस

माहिती तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व प्रगती व त्यातील घटकांची पुनर्बांधणी व लघुरूपीकरण यामुळे आजच्या सर्जनशील साहित्यिकाला अंकीय अमरत्वाची (डिजिटली इमॉर्टल) ओढ लागली आहे असे म्हणण्यास वाव आहे. यापूर्वीच्या आपल्या आवडत्या साहित्य कृतीचे अंकीकरण करून संगणकात उतरवून घेण्यासाठी व संगणकाच्या पडद्यावर बघण्यासाठी, त्यांचे चाहते जिवाचे रान करत आहेत. शेकड्यांनी नव्हे तर हजारोंनी पुस्तकं डिजिटाइज्ड होत आहेत. स्कॅनरच्या साहाय्याने ओसीआर वापरून यापूर्वी प्रकाशित झालेल्या (दुर्मिळ) साहित्यकृतींची इ-आवृत्ती इंटरनेटवर उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. (भारतीय भाषेसाठी ओसीआरची सोय कुणीतरी करत असेलच!) प्रकाशक, लेखक, नियतकालिकांचे संपादक, केवळ मुद्रित साहित्य निर्मितीत समाधानी नाहीत. स्वतःच्या किंवा कुठल्यातरी संकेतस्थळावर आपल्या साहित्यकृतीची माहितीवजा जाहिरात असावी असे वाटत आहे. डिजिटाइज्ड स्वरूपात संपूर्ण कृती उपलब्ध करून देण्याचीसुद्धा त्यांची तयारी आहे. जास्तीत जास्त प्रसिद्धी (व त्यातून पैसा!) यासाठी इंटरनेट व अंकीकरणाला पर्याय नाही अशी स्थिती आज आहे. प्रकाशक, लेखक वा नियतकालिके यांच्या संकेतस्थळांची माहिती मुद्रित साहित्याच्या दर्शनी भागावर मुद्दामहून दिली जाते. त्यांची संपूर्ण साहित्यसूची, अनुकूल परीक्षण, वाचकांची स्तुतीसुमने, छोट्या - मोठ्या समारंभांची बातमी, शक्य असल्यास अंकीकरण केलेली आवृत्ती इत्यादींनी संकेतस्थळावरील वेबची पानं भरल्या जातात. कदाचित यानंतरच्या आधुनिक, कमावत्या पिढीला आपापल्या कृतींचा परिचय करून देणारा हाच एकमेव मार्ग आहे असे गृहित धरले जात असावे.

पुस्तकांचे अंकीकरण

सर्च इंजिनची मक्तेदारी असलेल्या गूगलसारख्या कंपन्या आजपर्यंत किती पुस्तकांचे अंकीकरण झाले आहे याचा निश्चित आकडा सांगायला तयार नाहीत. तरीसुद्धा या संबंधात काही अंदाज करता येईल. उदाहरणार्थ गूगल कंपनीने बर्कले विद्यापीठाबरोबर अंकीकरणासंबंधी करार केला आहे. त्यानुसार रोज तीन हजार पुस्तकांचे अंकीकरण होत असावे. अशा प्रकारचे करार गूगलनी बारा विद्यापीठांशी केला असून अंकीकरण करण्यात येणाऱ्या पुस्तकांच्या प्रकाशकांची संख्या कित्येक हजाराच्या घरात असेल. हे आकडे बरोबर आहेत असे गृहित धरल्यास गूगल दर वर्षी किमान दहा लाख पुस्तकांचे अंकीकरण करत असेल. एका ढोबळ अंदाजानुसार ही कंपनी 2008 पर्यंत सुमारे सत्तर लाख पुस्तकांचे अंकीकरण केली आहे.

अशा प्रकारच्या अंकीकरण प्रकल्पात केवळ गुगल ही एकमेव कंपनी नसून इतरही अनेक कंपन्या वेगवेगळे प्रकल्प राबवित आहेत. इंटरनेट अर्काइव्ह ही कंपनी अलेक्झांड्रिया विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करत असून अंकीकरण केलेल्या मुद्रित साहित्य कृतींना व दृक्-श्राव्य स्वरूपातील डीव्हीडींना सार्वजनिकासाठी उपलब्ध करून देण्याचा मानस आहे. मायक्रोसॉफ्ट, अमेझॉन, व याहू या कंपन्यासुद्धा अंकीकरणाच्या क्षेत्रात मागे नाहीत. या कंपन्या वेबसर्च व वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहांचे अंकीकरण करत असून गुगलचे कट्टर प्रतिस्पर्धी असे मानल्या जातात. अनेक नामवंत प्रकाशन कंपन्या या स्पर्धेत उतरल्या आहेत. परंतु गूगलच्या तुलनेत या कंपन्या

फार कमी पडतात.

अंकीकरणाने उपस्थित केलेले प्रश्न

अंकीकरणाचे लोण असेच वाढत गेल्यास या संबंधातील अनेक प्रश्नांची उत्तर शोधावी लागतील. यानंतरच्या काळात मुद्रित पुस्तकं कुणी वाचतील की नाही? हा त्यापैकी एक महत्वाचा प्रश्न आहे. गाण्यांच्या आल्बममधून गाण्यांना मुक्त केल्याप्रमाणे आधुनिक तंत्रज्ञान पुस्तकातील पानांना मुखपृष्ठ - मलपृष्ठांच्या जाचक बांधणीतून मुक्त करत आहे की काय? ज्या तऱ्हेने संगीत उद्योगाने गाण्यांच्या तबकड्या, टेप्स, कॅसेट्स, सीडी, डीव्हीडी यांची क्रमेण हकालपट्टी करत करत आंगठ्याएवढ्या आय-पॉड्समधून एमपी 3-4-5 द्वारे हजारो गाणी संग्रहित करून देण्याची सोय करून दिली, त्याला तोड नाही. तसेच पुस्तकांच्या संदर्भातसुद्धा काही तरी अभूतपूर्व घडू शकेल का? पुस्तकांचे इंटरलॅकिंग केल्यास नेमके काय होईल? शेवटी पुस्तक म्हणजे नेमके काय?

आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानातील घोडदौडीचा अंदाज घेतल्यास मुद्रित पुस्तकांच्या आताच्या स्वरूपापेक्षा वेगळे काही येण्याची वा फार मोठा बदल होण्याची शक्यता फारच कमी आहे. युरोप - अमेरिकेत आजसुद्धा इ - पुस्तकं आहेतच. कारमध्ये ड्रायव्हिंग करते वेळी पुस्तकं ऐकण्याची सोनी, अमेझॉन, नोबल बार्नेस रीडरसारखी साधने उपलब्ध आहेत. त्या रीडर्सचा आकार व लुक नेहमीच्या पुस्तकासारखाच आहे. सोनी कंपनी आपल्या ग्राहकांसाठी 15-20 हजार पुस्तकं डाउनलोड करण्याची सोयही करते. परंतु या कंपन्यासुद्धा पुस्तकांना पर्याय म्हणून रीडरकडे बघत नसावेत व कंपन्यांचा उद्देशही तसा नसावा.

Appleच्या आय-पॉडने सीडी व कॅसेट प्लेयर्सना ज्या प्रकारे बाजारपेठेतून हुसकावून लावले त्या प्रकारे इ-पुस्तकं (व त्यांचे रीडर्स) पारंपरिक मुद्रित पुस्तकांची जागा घेणार नाहीत ना अशी भीती व्यक्त केली जात आहे. परंतु आताच्या स्थितीतील इ-पुस्तकं असे काही तरी करू शकतील याची शक्यता फार धूसर आहे. सीडी - इंटरनेट -संगणक इत्यादीमधून आय-पॉडमध्ये गाणी डाउनलोड करणे व मुद्रित पुस्तक प्रतींना इलेक्ट्रॉनिक रीडरमध्ये बदलणे यामध्ये फार मोठी दरी आहे. त्यांची मुळात एकमेकाशी तुलनाच होऊ शकत नाही. इ-रीडर्सचे तंत्रज्ञानही अजून प्राथमिक स्वरूपात आहे.

हे खरे असल्यास गूगलने अंकीकरण केलेल्या पुस्तकांचा वाचक (ग्राहक) कोण? काही जण पाम टॉप, नोटबुक पीसी, पीडीए वा संगणक पडद्यावर असली काही पुस्तकं वाचतीलही. परंतु बहुतेक जण पडद्यावरील पुस्तकांचा आशय समजून घेऊन मुद्रित प्रतीसाठी पुस्तकांच्या दुकानाची वाट पकडतील किंवा वाचनालयातून पुस्तक आणून वाचतील. गूगलची पुस्तकं फार फार तर उभ्या उभ्या चाळण्यासाठी, नेमक्या संदर्भासाठी वा त्यातील काही पानं प्रिंट करण्यासाठी नक्कीच उपयोगी ठरतील.

इ- पुस्तकांचे भवितव्य

संगीत क्षेत्रात Apple आय-पॉडने केलेली क्रांती किंवा गूगल कंपनीचा यू-ट्यूबद्वारे व्हिडिओला शह देण्याचे प्रयत्न यावरून इ-पुस्तकांचे भवितव्य काय असू शकेल याचा कदाचित अंदाज करता येऊ शकेल. तरुण - तरुणींमध्ये एकेकाळी लोकप्रिय असलेले म्युझिक अल्बम्स आता मृतप्राय झालेले असून काही अपवाद वगळता, त्या शेवटची घटका मोजत आहेत. आपल्याला आवडलेल्या गाण्यांची वेगळी यादी करून ती मित्र - मैत्रिणींबरोबर शेअर करणे ही सहज घडणारी अशी क्रिया आहे.

शब्दकोश, संदर्भ पुस्तक इत्यादींच्या बाबतीतसुद्धा हळू हळू का होईना, काही स्थित्यंतर घडत आहेत. संदर्भकोशांच्या बाजारपेठेवर अतिक्रमण करत इ-पुस्तकांनी आताच आपले दास्तान बसविले आहे. एन्-सायक्लोपिडिया ब्रिटानिकाचे ओळीने लावलेले ग्रंथ लायब्ररीतील जागा अडवून धूळ खात पडले आहेत. विकिपिडिया हा विश्वकोश ऑनलाइनवर मोफत उपलब्ध आहे. शिवाय आपण सुज्ञ वाचक म्हणून त्या माहितीत भर घालू शकतो, माहिती संपादित करू शकतो वा चुका दुरुस्त करू शकतो. विश्वकोशाची मुद्रित प्रत इतिहासजमा होण्याच्या वाटेवर आहे. जेथे संपूर्ण पुस्तकातील पान न पान वाचण्याची गरज नसते आणि अद्ययावत व अलिकडची माहिती - आकडेवारी यांची गरज भासते तेथे वाचक मुद्रित प्रतीवर विसंबून न राहता ऑनलाइनवरून लेटेस्ट माहिती शोधत असतात. विश्वकोशाप्रमाणे टेलिफोन डिरेक्टरी, शब्दकोश, क्रमिक पाठ्यपुस्तक, व कदाचित पाककृतींची पुस्तकसुद्धा नजीकच्या काळात नामशेष होतील.

ललित व वैचारिक लेख

ललितलेख व वैचारिक पुस्तकांच्या बाबतीत स्थिती थोडीशी वेगळी आहे. अशा पुस्तकात एखाद्या कल्पनेचा आविष्कार असतो, कल्पनाविस्तार असतो, तर्कशुद्ध विचार असतो, आणि विचारपूर्वक केलेली मांडणी असते. त्यासाठी दोन - अडीचशे पानं खर्ची घातलेली असतात. फक्त पन्नास -साठ पानांमधून सांगण्याएवढी कल्पना असल्यास व त्यावरून केवळ पन्नासेक पानांचे पुस्तक काढल्यास लेखक, प्रकाशक व पुस्तक-व्यवहाराशी संबंधित इतर लोक नफा कमवू शकणार नाहीत. म्हणूनच कल्पनेचा आवाका कमी असला तरी अडीचशे पानांची पुस्तकं काढून फार मोठा गाजावाजा केला जात असतो. मग अशा पुस्तकांतील काही महत्वाची 50 पानं वाचल्या जातात व इतर पानं न वाचता पुस्तकं धूळ खात पडलेली असतात. खरे पाहता, वेळ, श्रम व पैशाच्या अपव्यय टाळण्यासाठी तरी का होईना, या पन्नास -साठ पानांच्या पुस्तकांसाठी (तसेच अर्धे-अधिक पानं कोरे सोडलेल्या कवितांच्या पुस्तकांसाठी) इ-पुस्तकाची कल्पना राबवली पाहिजे असे वाटू लागते.

वैचारिक व ललितलेख असलेल्या पुस्तकांचे अंकीकरण होत असल्यास अजून एका दृष्टीने त्याचा फायदा वाचकांना मिळू शकेल. पुस्तकातील संदर्भांची देवाण-घेवाण सुलभ होईल, उपलब्धतेत वाढ होईल. गीत - संगीतावरील अंकीकरण झालेल्या पुस्तकात रागदारीचा संदर्भ वाचताना संपूर्ण सुरावट ऐकण्याची सोय त्यात

असेल. लता - तलत महमूदच्या गाण्यांवरील लेख वा पुस्तकांचा आस्वाद घेत असताना ते गाणेसुद्धा वाचता वाचता ऐकता येईल. रविशंकरच्या सतारीचा झणत्कार ऐकता येईल. एक मैफलच आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहील. त्यातून लेखकाच्या मांडणीत स्पष्टता येईल.

आता जे काही लिंकिंग होत आहे ते संपूर्ण पुस्तकासाठी होत असल्यामुळे हाती फार लागत नाही. वाचत असलेल्या पानाच्या बाहेर जाऊन एकावे वा बघावे लागत आहे. या गोष्टी क्लिष्ट वाटत असल्यामुळे काही काळानंतर वाचक कष्ट घ्यायला तयार होणार नाहीत. भविष्यकाळात या अडचणावर मात करण्याचा विचार करावा लागेल.

लेखनामधील संदर्भसूची, अवतरणं, पुरवणी वाचन यासाठी अंकीकरण हा एकमेव पर्याय आहे. या गोष्टी अभ्यासू वाचकांना वरदान ठरतील. संशोधकांचा बहुमूल्य वेळ वाचेल. आठवडे न आठवडे अनेक संदर्भ ग्रंथालये पालथी घालून जी काही थोडी फार माहिती मिळण्याची शक्यता असते ती आता काही तासात माउसच्या क्लिकने घरबसल्या मिळू शकेल. छायाप्रतींची गरज नाही किंवा ग्रंथालयातील स्टाफची वा त्यांच्या निकृष्ट सेवेची आवश्यकता नाही. अशा प्रकारे अंकीकरण झालेली पुस्तकं सर्च इंजिनसाठी फार उपयोगी ठरतील. त्यातून शोधनिबंधांची गुणवत्ता वाढेल.

कादंबऱ्या व दीर्घ कथा

वाचकांना भावणाऱ्या इतर प्रकारच्या पुस्तकांबद्दल काय स्थिती असेल? काही प्रकारच्या कादंबऱ्यांना हे तंत्रज्ञान नक्कीच उपयुक्त ठरू शकेल. अद्भुतकथा, साहसकथा, रहस्यकथा इत्यादी साहित्य प्रकारांचे अंकीकरण केल्यामुळे वाचकांच्या कल्पनाशक्तीला जास्त वाव मिळू शकेल. अशा प्रकारच्या पुस्तकांतील प्रसंग व घटना आभासी जगात (व्हर्च्युअल वर्ल्ड) घडत असतात आणि आभासी वास्तवासाठी (virtual reality) इंटरनेट सदैव आघाडीवर आहे. विज्ञानकथा व युद्धकथांची भरारी अंकीकरणामुळे नक्कीच वाढेल.

परंतु अभिजात/मनोज्ञ कादंबरी वा मनोरंजक दीर्घ कथा यांच्या आस्वादासाठी मात्र मुद्रित पुस्तकांना पर्याय नाही, असेच म्हणावे लागेल. कथा - कादंबऱ्यां वाचत असताना कुठल्याही प्रकारचा व्यत्यय येता कामा नये अशी वाचकांची अपेक्षा असते. त्या दृष्टीने मुद्रित पुस्तकासारखे सोपे, सरळ व सातत्य टिकवणारे दुसरे कुठलेच माध्यम नसेल. एखाद्या विशिष्ट उद्दिष्ट पूर्तीसाठी म्हणून कुणी कादंबरी वाचत नसतात. कादंबऱ्यांना संदर्भ ग्रंथ वा क्रमिक पाठ्यपुस्तकासारखे तात्कालिकतेचे वा कालमर्यादेचे बंधन नाही. शब्दकोश वा पाककृतींच्या पुस्तकासारखे एक-दोन पानं चाळली की काम झाले असेही होत नाही. चांगली कादंबरी वाचत असताना वाचक त्यातील घटना-प्रसंगांचा साक्षीदार म्हणून सदैव उभा असतो. संपूर्ण कथानकात त्याची भावनिक गुंतवणूक असते. परंतु अंकीकरण झालेल्या कादंबऱ्या संगणक / इ-रीडरच्या सहाय्याने वाचत असताना वाचकांना एका प्रकारची

अलिप्तता जाणवू लागते. त्यामुळे रसग्रहणात अडचण येते.

लघुकथा, कविता

लघुकथा, कविता वा विनोदी वाङ्मय यांच्यासाठी मात्र अंकीकरण ही एक चांगली सोय ठरू शकेल. ऑनलाइनवर वाचण्याची सवय करून घेतल्यास कदाचित अशा प्रकारच्या पुस्तकांसाठी खर्ची घातलेल्या कागदाची बचत होऊन प्रदूषणाची पातळी कमी करता येईल. ऑनलाइनवर रोज एखादी कविता, चारोळ्या, हायकू, लघुकथा, वा विनोदी चुटके ऐकून वा वाचून दिवसाची सुरुवात केल्यास दिवसभर मन प्रसन्न राहू शकेल. कारण मुळातच या गोष्टी दीर्घकाळ टिकाव्यात किंवा पुन्हा पुन्हा वाचाव्यात अशी अपेक्षा नसते. वाचकांना सुद्धा पहिल्यांदा वाचताना जो निर्भेळ आनंद मिळतो तो दुसऱ्या वा नंतरच्या वाचनात लाभत नाही हे माहीत असते.

कथा व कवितांचा पूर्व इतिहास तपासल्यास त्यात मौखिकतेचाच भाग जास्त होता, हे लक्षात येईल. कविता एकट्याने वाचण्याऐवजी चार चौघात म्हणून दाखविल्यास आनंद द्विगुणित होईल, हा अनुभव आहे. कथा ऐकण्यातच मजा असते. कथा-कवितांच्या सादरीकरण आधुनिक तंत्रज्ञान सहजपणे करू शकेल. या प्रकारच्या ललित साहित्यप्रकारांसाठी अंकीकरण नैसर्गिक आहे, असे वाटेल. तरीसुद्धा काही जण मात्र कादंबरीप्रमाणे लघुकथा व कवितासुद्धा वैयक्तिकरित्या कुठल्याही प्रकारची घाई न करता, सवडीने, आरामात, बिछान्यावर पडून वा खुर्चीवर बसून वाचणे पसंत करतील. त्यांच्यासाठी मात्र मुद्रित पुस्तकच योग्य ठरतील. त्यामुळे कादंबरीप्रमाणे कवितासंग्रह व लघुकथासंग्रह पुस्तकांच्या स्वरूपात अजून काही काळ टिकू शकतील.

पुस्तक म्हणजे रद्दीच्या भावाने विकणारी वस्तू नव्हे किंवा केवळ आपल्या कल्पनांना वाट करून देणारे वाहकही नव्हे. त्या आपल्या भावनांना प्रतिसाद देणार्या चिरंतन आठवणी आहेत. म्हणूनच अंकीकरण केलेल्या स्वरूपातील ग्रंथसंग्रहामध्ये आपण भावनिकरित्या कितपत तादात्म्य होऊ याबद्दल अजूनही शंका आहेत!

प्रसिद्धी: 13 Dec 10